

MÜSİAD

MÜSTAKİL SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ

çerçeve

ÜÇ AYLIK DERGİ YIL: 8 SAYI: 25 MAYIS 2000



700. Yılında



Osmanlı Dünyası

İKİNCİ BASKI

her zaman önde



67. 24 saat Le Mans yarışlarını DELL™ sponsorluğunda yarışan BMW V12 LMR birinci olarak bitirdi.



OptiPlex™ GX110

Yeni Ürün

Intel® Pentium® III işlemci 533 MHz/133Mhz

(600 MHz seçeneği) • 256 KB L2 cache • Intel® 810e chipset • 64MB SDRAM (512 MB'a genişletilebilir bellek) • 6.4 GB Ultra DMA/33 (5400 rpm) • SMART II Hard Disk • 2X AGP 4 MB SGRAM Video Bellek (8 MB'a yükseltilebilir) • TCO 95 standardına uygun DELL™ 15" Renkli Monitör • Genişleme yuvaları (3PCI masa üstü kasa; 5 PCI) • Low case veya Mini tower kasa • Bir paralel / iki seri / iki USB port • 3.5" 1.44 MB floppy • Ayarlanabilir güvenlik seçenekleri • Entegre 3 Com 10/100 Mbit Wuol Ethernet • Microsoft® Mouse • Microsoft® Windows® 98 Türkçe • 3 yıl garanti.

PowerEdge™ 1300 Server

Yeni Ürün

Intel® Pentium® III işlemci 500 MHz

(550 MHz seçeneği) • Intel® 440 BX Anakart • 512 KB L2 cache • 3 X 5,25" genişletilebilir medya yuvası • 2 x 1" + 2 x 1,6" veya 4x1" dahili medya yuvası • 9 GB Ultra 2/LVD SCSI Hard Disk (max.108 GB) • Entegre Adaptec 7890 Ultra2/LVD SCSI denetleyici • 5 PCI, 1 PCI/ISA genişleme yuvası 1 paralel, 2 seri port • PCI local bus video • 2MB ATI Rage IIC AGP SGRAM Video kartı • 330 W güç kaynağı • 3,5" 1,44 MB disket sürücü • 128 MB ECC SDRAM bellek (max.1 GB) • 17/40X SCSI CD-ROM sürücü • HP Open View Network Node Manager SE • Intel® Pro 100 Plus Network kartı • Microsoft® mouse • Dell® Tr Q klavye • 3 yıl garanti.

PowerEdge™ 2400 Server

Yeni Ürün

Intel® Pentium® III işlemci 500 Mhz

(533/133Mhz,667/133Mhz seçeneği) • İkinci işlemci desteği • 32 KB L1 cache 512 KB veya 256 KB (full speed) L2 cache RCC Serverset LE3.0 Chipset • 6 x 1" veya 4 x 1.6" hot plug back plane seçenekleri • 3X 5.25" harici medya yuvası • 17/40X SCSI CD-ROM sürücü • 1.44MB floppy sürücü • Standart 64MB ECC SDRAM (Max. 2GB) Tümleşik 1 adet Adaptec 7890 Ultra2/LVD SCSI denetleyici • Adaptec 7860 Ultra Narrow SCSI denetleyici (yedekleme üniteleri için) • Tümleşik tek kanallı Perc2Si Raid kartı • 9, 18, 36 GB, 7200 rpm veya 10.000 rpm Hard disk seçenekleri • Opsiyonel 650F, 651F veya 630F Fiber Channel harici depolama sistemi • Opsiyonel 110T DLT - 120T DLT Autoloader - 130T DLT library • 100TDDS-3 veya DDS-4 dahili 120T DDS-3 Autoloader yedekleme seçenekleri • 4MB ATI Rage IIC AGP SGRAM Video kartı • 5 adet 64 bit/33Mhz PCI slot 1 adet 32 bit/33Mhz PCI/ISA slot • Intel® Pro 100 ethernet kartı • Opsiyonel 320 Watt redundant güç kaynağı • Rack mountable (7U Rack Yüksekliği) • Dell® Tr Q klavye • Microsoft® Mouse • Microsoft® Cluster Certified • 3 yıl garanti.

SENTİM®

SENTİM BİLGİSAYAR TEKNOLOJİ İLETİŞİM SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Samandıra Yolu 2. Bölge 7. Esenşehir Kürkçüler Cad.Yukarı Dudullu
81260 İstanbul Tel: 0216 528 33 33 (Pbx) 466 08 50 (3 Hat) Faks:0216 420 56 32

BAŞKAN'DAN



700. Yılında Osmanlı Rüyası

Geçtiğimiz yıl Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılı dolayısıyla bir çok program gerçekleştirildi. Dergilerde özel sayı ve kitap yayını yapıldı. Bütün bunların Osmanlı gerçeğini kavramamıza ne kadar faydası oldu diye sorduğumuzda, görüyoruz ki cevaplar pek olumlu değil. Çünkü ülkemizin gidişi, anma faaliyetleriyle tam bir tezat teşkil ediyor. Geçmişini anlamaya ve ders almaya çalışan bir devlet ve toplum manzarası göstermiyoruz. Halbuki insanların kapı komşularını bile tanımadığı günümüz dünyasında Osmanlı medeniyetinden alınacak çok ders var. Hem bizim, hem de tüm dünya toplumları için. O günün teknolojisi içinde Osmanlı o uzak diyarlara nasıl gitmiş ve Yemen'deki insanların gönlüne nasıl yerleşmişti? Farklı dil, ırk ve renklerdeki insanları yüzyıllarca nasıl bir uyum içinde yaşatabilmişlerdi? Herkese eşit muamele insan haklarına saygı, hür teşebbüse saygı ve gerçek adalet..... nasıl oluşturulabilmişti? Buradaki ortak payda neydi?

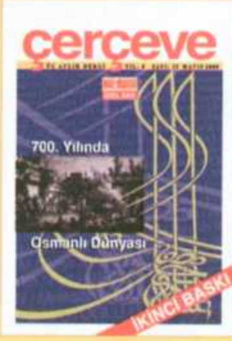
Avrupa Birliği kapısında bizim için çok önemli olan sivil toplum kuruluşları açısından da Osmanlıyı öğrenmek büyük bir önem taşıyor. Çünkü daha ABD kıtası bilinmezken, Avrupa'da kölelik mekanizması ve insan kullanmanın ayyuka çıktığı dönemlerde bizim atalarımız çok çeşitli sivil toplum örgütleri kurmuştu.

Bu sayımızda uzmanların ortaya koydukları gibi, Osmanlı modeli, halk-devlet ilişkileri açısından olağanüstü modeller sunuyor. Osmanlı vatandaşının mantığı, devletin siyaset, uluslararası ilişkiler gibi stratejik işlerle ilgilenmesi yönündedir. Ekonomi ve sosyal hayat ise, hür teşebbüs, vakıflar ve meslek örgütleri kontrolündedir. Devlet, sanılanın aksine organizasyon olarak çok küçüktür, denetleyici rolüyle yetinir. Yani sosyal hayata büyük bir katılım söz konusudur. Günümüzde ise sivil örgütler, devlet kurumlarının yanında varlık savaşı veriyor. Oysa elinde Osmanlı mirası bulunan bir toplum Batı dünyasına birçok konuda öncülük yapabilirdi. Ne yazık ki bizden çok onlar inceliyor ve gerektiğinde yararlanmasını biliyorlar. Bütün bunlardan anlıyoruz ki, bugün Batı toplumlarında Osmanlı modeli yoğun bir ilgi görmeye devam ediyor.

Şimdi Osmanlı mirası olan topraklarla ilgili bir rüya görmeye çalışalım. En Batı'da Fas'dan en Doğu'da Hazar'a, Kuzey'de Kırım ve Balkanlar'dan Güney'de Afrika içlerine ve Yemen'e kadar dev bir coğrafya ...Milyonlarca km^2'ye sahip bu coğrafyanın sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynakları ile bir de bu sahadaki ülkelerin ekonomik potansiyelini düşünelim. Nüfusu yaklaşık 350 milyon, yıllık hasıla en az 1,5 trilyon dolar, Dış Ticaret Potansiyeli ise 500 milyar doları buluyor. Demek ki, bu dünyanın en büyük ekonomik devlerinden oluyor. Dünyanın her bölgesinde ayrı ekonomik birlik ve paktların oluşturulduğu, sınırların kalktığı bir çağda bu rüya, ayrı bir anlam taşıyor.

Görüldüğü gibi neresinden baksanız, ister makro planda, ister mikro planda toplum örgütlenmeleri için Osmanlı bize bulunmaz modeller sunuyor. Osmanlı varlığı, "Güneşi cebinde kaybeden" bizim insanımız için apayrı bir anlam taşıyor. Bu anlama katkıda bulunmak üzere yayın ekibimiz elinizdeki sayıyı hazırladı ve kamuoyuna sunuyor. İnanıyorum ki, köklerinden ders almayanlar istikbalde sıkıntı çekerler. Ders almamız temennisiyle sizleri Allah'a (c.c.) emanet ediyorum.

B. Ali Bayramoğlu
MÜSİAD Genel Başkanı



YIL: 8
SAYI: 25
MAYIS 2000

İ Ç İ N D E K İ L E R



MÜSİAD

MÜSTAKİL SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ

MÜSİAD Adına Sahibi
B. Ali BAYRAMOĞLU

Genel Yayın Yönetmeni
Erhan ERKEN

Yazı İşleri Müdürü
Kemal KAHRAMAN

Yayın Kurulu
Erhan ERKEN
Melikşah UTKU
Mustafa AYCIN
Ömer ONAY
İlhan SOYLU
Metin KIZMAZ
Hüseyin KAHRAMAN

Editör
Olcay YAZICI

Grafik Tasarım
Alternatif Tanıtım
(0212) 217 19 13-15

Baskı ve Cilt
Seçil Ofset

Bu dergi MÜSİAD Yayın Tanıtım Komisyonu tarafından hazırlanıp bastırılmıştır. Dergide yayımlanan yazılardaki görüşler yazarlarına aittir. MÜSİAD'ı bağlamaz.

Merkez
Mecidiye Cad. No: 7/50
Mecidiyeköy / İstanbul
Tel: 0212.213 61 00
Fax: 0212. 213 78 90

Ege Bölgesi
Ş. Eşref Blv. Ragıp Şanlı İş Markezi
No: 6/304 Çankaya / İzmir
Tel: 0.232 489 22 37 - 489 08 00

Ankara
Tandoğan Meydanı Algur Apt. No: 10/11
Tandoğan / Ankara
Tel: 0.312 212 22 02

Bursa
Kırcaali Mh. Kayalı Sk. Tuğcu Plaza 1
No: 52 Bursa
Tel:0.224 256 54 43 - 44

Kayseri
İstasyon Cad. No:11 / 3 Kayseri
Tel: 0.352 222 59 05 - 06

Kocaeli
Karbaş Mah. Belde Sk. Ekşiler İş Merk.
Kat: 7 Kocaeli
Tel: 0.262 325 99 57

Konya
Nalçacı Cad. Babür Sok. No: 28 Konya
Tel: 0.332 236 42 18

Hülasatü'l Beyan

Melikşah UTKU

Cemil Meriç, Avrupalının tarih tasavvurunda Asya'nın aşırı derecede küçük ve önemsiz gösterildiğinden ve maalesef bizim de kendimizi, işte bu küçük ve önemsiz tarihten öğrenmiş olduğumuzdan yakınır.

Haklıdır Cemil Meriç. Zira tarihi yeniden inşa etmek için, hem malzemeye, hem de bu malzemeyi yoğuracak, geçmişinden kopmamış, onu tahayyül edebilen ve anlayabilen akliselim bir kafa yapısına ihtiyacımız vardır. Osmanlı'yı anlayacak kültür mirasını külliyen bir kenara atmış Cumhuriyet evladı için Osmanlı, kahramanlıkla hıyanet arasında gidip gelen bir sultanlar silsilesidir.

Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı münasebetiyle bu yıl düzenlenen türlü etkinliklerin ortaya koyduğu bir gerçek vardı: 70 yılda Osmanlı'yı anlayacak ve yorumlayacak malzemeyi henüz gün yüzüne çıkarmaktan oldukça uzağız. Daha henüz devlet arşivlerinin çok cüzi bir kısmı taranabilmiş ve tasnif edilebilmişken, dahası araştırmacıların hizmetine sunulan bu cüzi kısmın da çok küçük bir yüzdesi ehliyetli akıllarca yorumlanmışken, Osmanlı tarihini yazabilecek malzemeyi ortaya koyabilmiş olduğumuz pek de söylenemez. Üstelik devlet arşivleri dışında sosyal, ilmi ve gündelik hayatı yansıtabilecek pek çok hatırat, mektup ve risale de el yazması olarak kimi özel ellerde, kimi rutubetli kütüphane depolarında fiilen ve tarihi anlamda çürümeye terk edilmiş bir halde. Osmanlı'nın 700. yılına en güzel hediye, bu malzemenin kullanıma hazır hale getirilmesi olurdu her halde.

Osmanlı tarih malzemesi, ne kadar hazindir ki, bugün ancak mütehassısı tarafından doğru dürüst anlaşılabilmekte. Yazmalarda kullanılan metni, dili ve üslubu, Cumhuriyet nesli kavramaktan çok uzak. Sadece bu dil meselesi bile Osmanlı'yı an-



layacak kültürel altyapının, bizdeki eksikliğini ortaya koyması açısından yeterli. Ne yazık ki, bu ülkede Osmanlı uzun seneler, Cemil Meriç'in haklı yakarışlarında bir aksini bulduğu gibi, Türk uyruklu tarihçilerimizce bile Batılı gözlerden seyredildi. Sözgelimi, Marksist tarih tasavvurunun gölgesinde kalanlarımız için Osmanlı Devleti, Asya Tipi Üretim Tarzı denen bir modele uyuyordu. ATÜT'çüler, tımardan saltanata, loncadan ayana pek çok konuyu, ellerindeki bir avuç malzemeyi kendi kafalarındaki şemalara uydurarak yorumlamışlardı. Osmanlı iktisat tarihi, uzun süre bu anlayışın egemenliği altında kalmıştı. Bugün ulaşılan noktada altyapı eksikliği ve Batılı tasavvurun etkisi önemli ölçüde devam etmekle birlikte, ortak bir Osmanlı tarihçiliği birikiminin oluşmaya başladığını söylemek mümkün.

Çerçeve'nin elinizdeki bu sayısı, Osmanlı'nın 700. yıl etkinliklerinin bir hülasası olarak tasarlandı. Dosyanın ağır topunu, Mustafa Özel'in yönettiği ve Osmanlı iktisat tarihçiliğinin önde gelen şahsiyetlerinden Mehmet Genç ve Ahmet Tabakoğlu ile uluslararası siyasal ve iktisadi ilişkiler uzmanı Ahmet Davutoğlu'nun katıldığı bir sohbet oluşturuyor. Oldukça ilginizi çekeceğini düşündüğümüz bu sohbetin dışında, Osmanlı'nın musıkisinden mimarisine, edebiyatından nüfusuna, bürokrasisinden gündelik hayatına hemen hemen her konuya değinen ve sahasında değerli araştırmalar yapmış kişilerce hazırlanmış anekdot mahiyetinde yazılar da bulacaksınız bu sayımızda.

İlk baskısını Ocak 2000'de yaptığımız "Osmanlı Özel Sayısı"nın gerek iş dünyasından, gerekse üniversite ve kültür çevrelerinden gördüğü büyük ilgi ve talep üzerine, ilaveli ikinci baskısını yayınlamayı bir kültür hizmeti olarak addettik. Osmanlı hassasiyetine ve dergimize gösterilen bu yoğun alakaya teşekkür ediyoruz.

Osmanlı'yı bilmeden, Türkiye'yi anlayamayacağımız bilincinin yayılması dileğiyle...



Osmanlı'yı Anlamak

Atilla PAMİRLİ

Osmanlı'nın 700 yıldan beri süregelen bir olgu olduğu aşikar. Bunun son seksen senesini kah inkar, kah ihmal, kah hamaset duygularıyla geçirmiş olsak bile, Osmanlı'nın gölgesi en olmadık yerlerde ve zamanlarda karşımıza çıkıyor. Kimilerince tarihin sonu olduğu iddia edilen bir dönemde yaşamamıza rağmen, galiba tarihin kendisini her fırsatta hissettirdiği bir çağ bu. Herkes, bir yandan Kafkaslar'da, bir yandan Balkanlar'da sürekli istikrar arayışlarında ister istemez Osmanlı kelimesini telaffuz etmek zorunda. Biz de dolayısıyle öyle. Üsküp'teki bir arkadaşımın dediği gibi: **"Buralarda da bizim köklerimiz olduğunu bize öğretmeyenlerde ihmal değil, kasıt arıyorum ben."**

700. kuruluş yılı vesilesiyle Osmanlı üzerine yapılan pek çok faaliyetler, geçmişte olduğu gibi, Osmanlı medeniyetinin, siyasetinin ve dünya görüşünün haslığını, eşsizliğini vurgulamaya çalışıyor. Bu, bazen Osmanlı'nın ne denli or-



yantal bir despotluk olduğunu ısrarla iddia etmeye çalışan eski Marksistler ve Oryantalistler tarafından, bazen de Osmanlı'nın dünyada hiç bir evvelinin ve ahirinin olmadığını ima eden milliyetçiler tarafından dile getiriliyor. Yani Osmanlı kötüyse de tek, iyiyse de tek.

Böyle bir bakış açısının, tarihe çok önem veren ve bizatihi "tarihi" bir geleneğe mensup Osmanlı ahfadı tarafından sergilenmesi kuşkusuz büyük bir zihniyet kopukluğunun ve yabancılaşmanın mevcut olduğunu gösteriyor. Tarihe, tarihi kurumlara ve geleneklere böylesine indirgemeci ve basitçi bir yaklaşımı Osmanlı'nın kendinde görmek mümkün değil bir kere. İkincisi, tarihi ayna olarak görmek ve ondan aşağılık kompleksi veya megalomanya devşirmek de tarihin özüne ters bir tarz. Tarihte, siyasette olduğu gibi mutlak ak ve mutlak kara mümkün değil çünkü. Ayrıca, kişiler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, hiç bir medeniyetin tarihi bir vakum içinde oluşmuyor.

Medeniyetler genellikle tek bir isimle anılırlar. Bu isimler çoğunlukla "menşe" bildirir: Osmanlı, Roma, Hind, İngiliz, Amerikan gibi. Ama medeniyetlerin oluşum süreçleri ve terkipleri asla tek bir unsura dayandırılacak kadar basit değildir. Osmanlı'yı Türk devleti olarak etnik temele oturtmaya çalışanların da, onu Batı'nın aşağıladığı ve insanlık mirasından hariç tuttuğu başka Doğulu medeniyetlerin bir uzantısı olarak görenlerin de yaptığı budur. Osmanlı'yı böylesine indirgemek onu anlamadan ondan uzaklaşmanın başka bir nedenidir.

Mesela devşirme sistemini ele alalım. Milliyetçilerin iddia ettiği gibi bu Osmanlı'nın icadı olan bir sistem değil. Roma'dan beri hep varolagelmiş. Bugün de ABD'nin yaptığı aynı şey değil mi? Dünya'nın her yanındaki zeki, ka-



Osmanlı'nın kuruluş ve yükselişinde etkili olan Yeniçeri teşkilatı

biliyetli ve parlak insanları en muteber vatandaşlıkla ödüllendirerek onların bilgisi ve kabiliyetlerinden faydalanmıyor mu? Devlette, sermayede, kültürde hizmet eden ille de Anglo-Sakson olsun diye bir iddia var mı? Amerika'nın diplomasi dehası bir Yahudi. Genelkurmay başkanı bir Gürcü. Her ikisi de İngilizce'yi hissedilebilir bir aksanla konuşuyorlar. Ama onları kimse yabancı kökenli diye aşağılamıyor. Çünkü önemli olan sistemin sürekli rekabet içindeki farklı kökenlerden, kültürlerden ve arkaplanlardan gelen bu taze kanla ayakta tutulması.

Medeniyetlerin en önemli ayırıcı özelliği, sentezci olmaları, yani kompleksli olmamaları. Müslüman ve Türk olan her hanedanın Müslüman veya Türk olsun, olmasın tüm medeniyeti başka unsurlardan, Bizans'tan, Sasaniler'den, Venedikliler'den, Romalılar'dan veya Cermenler'den tevarüs etmesinde onun için bir beis yoktur. Osmanlı için önemli olan, bugünkü ABD gibi dünyanın tüm kaymak tabakasının bizzat veya dolaylı olarak kendisini yüceltmesidir. Galiba ABD bu konuda materyalist kimliğiyle daha ileri gitmiş olacak ki, dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın insanlar gönüllü olarak, hatta çoğu üste para vererek bu ülkeye yerleşmeye çalışıyorlar.

Osmanlı'yı Türk unsurunu gözardı ettiği için kınayan cahillerin, önce bu genel tarihi muhtevayı anlamış olmaları gerekiyor. Yani, Osmanlı'yı anlamak için biraz da Batı tarihi okumak ve Osmanlı dışındaki medeniyet tecrübelerine vakıf olmak lazım. Ama tek kanatlı uçmaya çalışan herkesin yaptığı gibi onlar da ne tarihi anlayacak, ne de dönüştürecek bir zihniyete sahipler. Dolayısıyla, geçmişi suçlarken, günümüzde olanları bile anlayamama zafiyetine düşüyorlar.



Üzerinde "Taktirin Hikmetleri için ben sabırlıyım" yazılı bir Osmanlı mührü

Yani tarihi anlamayanlar, bugünü de anlayamıyorlar. Osmanlı'ya eleştirel bakışta da bu genel tarih ve medeniyet anlayışına sahip olmak gerekir. Mesela devşirme sisteminin artı ve eksilerini benzeri şekilde bugünkü ABD örneğine göre söylemek mümkün. Devşirmelerin kendi dini ve etnik kökenlerine karşı duydukları ilgi, Osmanlılık imajının zayıflamaya başlamasıyla ortaya çıkar. Aynı şekilde, Amerika'nın tek dünya gücü olma ayrıcalığının sonuna geldiği bugünlerde, bir bakıyorsunuz göçmenlerden oluşan bu toplumda göçmenlere karşı bir hareket başlıyor. Bekleyin, sonunda Jön Türk benzeri sığ bir milliyetçilik anlayışı da oraya çıkacaktır. Ondan sonrasını söylemeye gerek var mı? Osmanlı'ya Jön Türk zihniyetinin ettiğine bakın, yeter.

Peki Osmanlı'yı anlama görevi de nereden çıktı? Tarihde gelip geçmiş, şimdi pek çok yerde ismi dahi anılmayan böyle bir medeniyeti biz niye mesele haline getirelim ki? Jön Türkler'den bu yana, yani Osmanlı medeniyetinin tüm zıtlarını savunarak onu gömen bu zihniyetin eseri, zaten bu gibi sorularla tarihi boşaltmaktır. Tarihsizlik, kimsesizliktir. Kimsesizlik, iddiasızlıktır. İddiasızlık yönsüzlüktür. Yönsüzlük ise teslimiyettir. Bugün Osmanlı'yı överek veya küfrederek geldiğimiz tarihsizlik noktasında bütün bu olumsuzlukları görmüyor muyuz zaten?

Osmanlı'yı anlamak bizi dünya üzerinde, insan hayatı üzerinde iddia sahibi yapar. Osmanlı'yı kavramak, onu tarihte ve medeniyet çerçevesinde anlamlı bir yere oturtarak bakabilmek, onun iyilerini ve kötülerini görmek için yegane yol. Osmanlı kavranmadan bugünkü marazlarımız kadar, istikbal vaadeden hasletlerimizi de kavramamız mümkün değil. Kavramadığımız bir gerçeği dönüştürmemiz de. Bizim birbirimizle uğraşan şizofrenik bir toplum haline gelmemizde, tarihsiz ve geleneksiz insanlar olmamızın katkısı büyük. Maraz asıl

burada.

Osmanlı'yı anlamaya çalışmak, onu överek geçmişe hapsetmek maksadıyla olmaz. Onun anlayışını gözlemlemek, onu yok saymak veya Batı merkezli bir bakışla ikinci sınıf medeniyet saymak için yapılmaz. Osmanlı'yı kendi anlamlı muhtevasına oturtmaya çalışmak, aslında bugün karşı karşıya olduğumuz bilme, anlama ve yorumlama krizinin çok önemli bir örneği. Kırılan sadece Osmanlı'nın siyasi sürekliliği değil. Dünyaya, hayata, insana, evrene, diğerlerine, kendimize, ağaca, binaya, suya, göze bakma geleneğimiz. Yönetme kültürümüz, dünyaya yayılma alışkanlığımız. Osmanlı'yı bu açıdan anlamaya çalışmak demek, aslında tüm bilgiyi algılama, üretme, değerli kılma ve kullanma yolunda yeni bir sentez oluşturma çabası demek. O nedenle Osmanlı tartışmalarını hangi saikle ve hangi iddiayla yapılırsa yapılsın küçümsememeliyiz. Osmanlı bizim atlama taşımız. Osmanlı bizim medeniyet projemizin hesaplaşma alanı, ama aynı zamanda onun ana mihveri de.

Bu yönden, Osmanlı gerçekten diğer medeniyetlerden çok farklı olarak **"durdurulmuş bir medeniyet"** görüntüsü veriyor. Ama yok edilmiş bir medeniyet değil bu. İddiası yok edilmiş, yani teslimiyete mahkum bir medeniyet. Kökü hâlâ var. Bir yandan süregeldiği Kosova, Bosna, Ortadoğu, Kafkaslar, Kırım gibi topraklardaki gelişmeler bunu mecburi kılıyor, Ağıt ya da kahramanlık türkülerinden çok, diriliş şarkıları arzu eden bir tarih mecburiyeti var karşımızda.

Kısacası, medeniyetler tarihinde Osmanlı'yı anlamak demek, aslında Osmanlı'yı gerçek muhtevasına oturtmak, kendi çerçevesinde ve çevresinde olanlar içinde değerlendirmek demek. Osmanlı'ya yapılacak en büyük kötülük, onu tarihsizliğe, süreksizliğe, anomali olmaya, istisna olmaya mahkum etmek demek. Osmanlı'yı bugünden veya dünyada yaşamış ve yaşamakta olan başka medeniyetlerden bağımsız, ilgisiz, apayrı düşünmek onu tarih içinde dondurmak demek.

Bu noktada, Osmanlı'nın ezeli düşmanları ile ezeli övücüleri arasında bir fark yok. Her ikisi de Osmanlı'yı dünyadan, tarihten, hayattan, medeniyet birikimi ve gelenek sürekliliğinden soyutlayarak aynı işi görüyorlar. Hamaset edebiyatı da küfürnameler de körlük numuneleri aslında. Osmanlı'yı eşsizlikle taltif etmeye çalışanlar, aslında dünyayı, tarihi ve siyasi realiteleri, insan toplumlarının seyir yollarını ve gerçek anlamda medeniyeti kavrama ve dönüştürme imkanlarını yok ediyorlar. Bugün için ders çıkarılamayacak bir enkaza çeviriyorlar. Üzerinde konuşulacak, ama düşünülmeyecek bir "mevzu" haline getiriyorlar.

Oysa tarih düşünen bir olgu. Bütün insanlığı kendi dinamizmi içinde sarmalıyor. Tarihi dönüştürmek, Osmanlı medeniyetinin parametrelerini bugüne bağlayarak, yani gelenek oluşturarak bugünün şartları için yeni bir medeniyet aşaması gerçekleştirmek gerek.

Tarihteki İslam medeniyetlerinin temel amacını bir geometri aletine benzetmeye kalksaydık, bence pergeli seçmemiz gerekirdi. Çünkü ayağımız kendi geleneğimizde ve tarih misyonumuzda sabit, diğer ayağımız bütün medeniyetleri ve gelenekleri gezerek dirilebiliriz ancak. Tarihe böyle bir gelenek mantığıyla bakmadan ne Osmanlı'yı anlayabiliriz, ne de onu anlamanın gerçek gayesi olması gereken Osmanlı'yı bugüne taşıyarak dönüştürme mecburiyetini ve görevini ifa edebiliriz.

■

Açıkoturum

Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi

Mehmet GENÇ / Ahmet DAVUTOĞLU / Ahmet TABAKOĞLU

Yöneten: **Mustafa ÖZEL**

Mustafa ÖZEL: *Efendim hoşgeldiniz. Her türlü mesnetsiz övgü ve sövgüden uzak bir şekilde, Osmanlılar'ı konuşalım istiyoruz. Bugün bütün insanlığı kendi işleyiş yasalarına mahkum etmiş olan Avrupa kapitalizminin ortaya çıkışı ve gelişip küreselleşmeye başlaması arasındaki birkaç yüzyıl içinde (16-21. yüzyıl arası) dünyanın en kritik bölgelerinden birinde bir kültür ve siyaset mimarisi oluşturabilen Osmanlı Sosyal Sistemi'nin temel dinamikleri nelerdi? Ekonomisi nasıl işliyor, ahalisi nasıl örgütleniyor, dış siyaseti nasıl belirleniyordu? Bütün imparatorluk sistemlerini (bunlara "medeniyetler" mi demeliyiz yoksa?) nihayette, yıkan "barbar" kavimler olmuşken, Osmanlı'nın yıkılışını hazırlayan Sanayi Devrimi yoksa barbarca bir süreç miydi? Bu ve benzeri soruları, tarih ve siyaset biliminin en seçkin simalarıyla tartışmak herhalde çok zevkli olacaktır. İzin verirseniz, Osmanlı Devleti'nin ömründen ve yayıldığı alandan başlayalım. Acaba tarihin en geniş ve en uzun ömürlü sosyal varlıkları arasında nasıl bir yer tutuyor?*



Mehmet GENÇ: Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bölgede Osmanlı'dan daha uzun ömürlü olan Bizans bin sene yaşamış. Osmanlılar ömür itibarı ile ondan daha kısa. Ama Abbasi, Emevi, Sasani ve diğer birçoklarından da imparatorluk olarak daha uzun bir ömrü oldu. Kontrol ettiği bölge itibariyle Roma'dan küçük fakat diğerlerinin hepsinden büyük zannederim. Fakat Bizans' tan kesinlikle büyük.

Mustafa ÖZEL: *Bizans'ın zirveye ulaştığı noktada toprakları daha fazla ama çok kısa zamandabu toprakları kaybediyor. Dolayısıyla onu o kadar geniş kabul etmemeliyiz.*

Ahmed DAVUTOĞLU: Bu, Osmanlı haritasının nasıl anlaşıldığına bağlı. Yani Kuzey Afrika' daki hattı hemen böyle kenardan geçen bir hat gibi gören bir yaklaşım bunu söyleyebilir de; Sudan' a kadar inen bir Osmanlı hakimiyeti tasavvur ederseniz,ortaya farklı bir harita çıkar. O zaman Bizans' tan daha geniş bir alanla karşılaşırız. Bir de, Bizans'la kıyaslarken Bizans'ta pek çok hanedanın bulunduğu gerçeğini de görmek gerekiyor herhalde. Buna karşılık Osmanlı'da tek bir hanedan var. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın tek hanedan ile en uzun dönem yaşayan devlet

olduğu sonucuna varabiliriz.

Mustafa ÖZEL: ***Belli kriterlere göre Bizans'a galip olduğu taraflar var diyerek, sözü tekrar Mehmet Genç hocama bırakalım.***

Mehmet GENÇ: Tabi bu imparatorlukların hudutları o kadar kesin değil zaten. Sınırlar flu, sürekli akıp gidiyor. Mesela Osmanlılar Karadeniz bölgesini kontrol eden tarihin ilk siyasi organizasyonudurlar. Ona dikkat ettiler. Fakat Karadeniz müşkül bir yer. Doğu' da küçük bir gediği hiçbir zaman kapatmayı başaramadılar. Ne Roma, ne de Bizans o kadar önemli ölçüde Karadeniz' e hakim olamadı. Karadeniz'e hakim olmak çok önemli bir piyasa entegrasyonunu getirdi. Rumeli, Anadolu, Kırım ve Ukrayna. 1991'de Kiev' de bir toplantı vardı. "Osmanlı-Ukrayna İlişkileri" diye. O toplantıya ben de katıldım. O zaman henüz Sovyetler Birliği yaşıyordu. Ukraynalı bir iki tarihçi, üniversite hocası çıktılar dediler ki: "Biz Ruslarla işbirliği yaparak çok büyük bir tarihi hata işledik. Halbuki biz Osmanlılarla işbirliği yapacaktık; kimliğimiz ve gelişme derecemiz o zaman daha ileri olacaktı. Çünkü güneyde zaten medeniyet vardı o zaman. Kuzey'de öyle bir şey yoktu. Kiev'de Osmanlı'nın tesiri hala görülüyor. Bazaar ve bakkaliyeler göze çarpar. Bir çok sofistike malları güneyden alıyorlardı. Bu Karadeniz ekonomik işbirliği entegre bölgesi sayesinde. Demek ki genişlik ve ömür itibariyle bulunduğu bölgenin en azından ikinciliğini alan bir devlet. Hanedan olarak ele alınırsa muhtemelen birinci. Ama dikkatimizden kaçan daha önemli bir şey var. Emeviler, Abbasiler, Bizans, Roma bunların hiç biri Osmanlı gibi bir meydan okuma karşısında kalmadılar. Roma' yı yıkan, çapulcu kuzeyli kalabalıklar, Bizans'ı yıkanlar evet biz de varız arasında, ama bizim o zamanki gücümüz ne? Yani Asya'dan gelmiş kendisine yer yurt arayan, işsiz, güçsüz insanlar. Fakir-fukara. Sasanileri, Emevileri, Abbasileri yıkan güçler, tabii ki önemsiz değillerdi; fakat, yeni bir dünya getiren güçler yoktu. Osmanlı'yı yıkan ise bütün tarihi ikiye bölen, müthiş bir değişmeydi. Bu 10 bin seneden beri benzeri görülmeyen bir gelişmeydi.Yani endüstri devrimi. Böyle bir köklü değişmeye Batı'da hangi devlet dayanabildi ki? Hepsi bir şekilde eğilip, büküldüler. Osmanlı bu büyük değişmeden sonra da, bu değişmeye Osmanlı'dan daha çok uyum sağlayanlarla birlikte 1. Dünya Savaşına kadar yaşamayı başardı ve Osmanlı'yı götüren bu zelzele Rusya'yı, Almanya'yı, Avusturya'yı ve hatta ötekileri, hepsini götürdü. Burada müthiş bir ***hayatiyet*** var. Osmanlı tarihçiliğinin en önemli misyonu bu hayatiyetin zembereklerini keşfetmektir. Tabii bu yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmak anlamında değil, ama olup bitenlerin ne olduğunu anlamak bakımından gerekli.



Osmanlı'yı yıkan ise bütün tarihi ikiye bölen, müthiş bir değişmeydi. Bu onbin seneden beri benzeri görülmeyen bir gelişmeydi. Endüstri devrimi. Böyle bir köklü değişmeye Batı'da hangi devlet dayanabildi ki? Hepsi bir şekilde eğilip, büküldüler.

Mustafa ÖZEL: ***Evet, meseleyi bu "hayatiyet" noktasından tutup, küresel tarih bağlamına yerleştirmeye çalışmalıyız. Sayın Davudoğlu, "Dünya tarihi içinde Osmanlıları, Osmanlı sosyal sistemini siz nasıl bir çerçeveye oturtuyorsunuz?"***

Ahmed DAVUTOĞLU: Osmanlı'nın belki de dünya tarihi içindeki yorumlanmasında karşı karşıya kaldığımız acziyetin en temel sebebi, cari hakim medeniyetin (Batı medeniyetinin) son direnç noktası olmasıdır. Her medeniyet kendi tarih ve mekan tasavvurunu geliştirir ve kendi ekseninde bir tarih ve mekan anlayışı ortaya çıkarır. Ve genellikle de medeniyetler son hesaplaştıkları, karşı gördükleri medeniyeti tarihin dışına ittikleri ölçüde kendi eksenlerinde bir medeniyet ve tarih tasavvuru geliştirirler. Bu anlamda Osmanlı'nın Batı medeniyeti karşısında son hakim medeniyet olması ve ona karşı olağanüstü bir direniş sergilemesi Batı tarihçileri açısından ve Batı eksenli tarih okuyan bizim tarihçiler açısından da ciddi bir problem doğuruyor.

Osmanlı'yı tarihin içine aldığınız zaman Batı eksenli bir tarih ortaya çıkarmak mümkün değil. Çünkü Osmanlı'nın doğduğu, ortaya çıktığı 14.yüzyıla baktığımızda, o günkü Batı Avrupa gerek kültürel etkileşim, gerek iktisadi alış-veriş, gerek şehir gelişmesi gibi hangi faktörü ele alırsak alalım, medeniyet tarihi açısından dünyanın bir köşesinde, metruk kabul edilen bir alanda idi. Diğerleri Hint, Çin, Osmanlı ve İran havzaları çok daha köklü bir temele dayanıyordu ve bugün eğer Batı medeniyetinin doğduğu havzayı Paris, Berlin ve Londra üçgeni içerisinde tarif edersek, bu üçgen içinde antik hiçbir kültür doğmamıştır. Büyük bir medeniyet ortaya çıkmamıştır. Modern Batı medeniyeti doğana kadar. Roma onun güneyinde şekillenmişti. Yunan çok daha uzağındaydı. Oryantal medeniyetler, kadim medeniyetler ulaşılmaz bir noktada idiler. Dolayısıyla Batı medeniyeti, kendi ekseni etrafında bir tarih teşekkül ettirirken, o geçmiş medeniyetlerin hemen hemen tümünü, kadim medeniyet havzalarını tesiri altına almış, Osmanlı'nın dışında bir yerde tarih oluşturmak zorunda hissetmiştir kendini. Ve bu anlamda Osmanlı'yı tarihin içine çektiğinde kendisi tarihin dışına itiliyor idi. Antik tarihin kökenleri itibariyle, kendisini eksen aldığında da, Osmanlı'yı bir anlamda tarih dışına itme gibi bir açmazla karşı karşıya kaldı ve bu tabi Batı tarih şemasının eski Yunan, Roma, Hıristiyanlık, rönesans, reform ve bugüne kadar gelen silsilesi içinde iktisadî tarih açısından da kültür tarihi açısından da Osmanlı'ya bir yer verememe, bir yere oturtamama problemi ile karşılaştı. Bu durum Osmanlı'nın iyi anlaşılmasını da engellemiştir. Bu noktadan bakıldığında insanlık tarihi ve medeniyetler tarihi içinde Osmanlı'yı nerede görebiliriz? Bence insanlık tarihi içinde, uzun dönemli medeniyet tarihi noktasından bakıldığında, Büyük İskender'e kadar yerel medeniyet havzaları var. Mısır, Mezopotamya, Hint, Çin birbiriyle teması daha az olan medeniyet havzaları, yerel oluşumlar söz konusu. Bundan sonra bütün bu yerel medeniyet havzalarını ortak bir potada etkileşim içine sokan büyük sentez hareketleri doğdu. Bunlardan birisi Büyük İskender'dir.. Büyük İskender, çıktığı Makedonya'dan Yunan havzasını, Anadolu'yu, Mezopotamya'yı, Mısır'ı, İran'ı alıp Hint' e kadar ulaştı. Ve Yunan' dan Hint'e kadar yayılan İskenderiye ismi ile anılan onlarca şehir bu etkileşimin sembolüdür. Böyle büyük bir etkileşim oluşturdu. İkinci büyük etkileşim, Roma'nın daha Akdeniz eksenli olarak oluşturduğu etkileşimdir. Orada da Hıristiyanlık bir anlamda zemin buldu ve Hıristiyanlığın evrenselleşmesi biraz da Roma'nın o hukukunun bir muhteva kazanma çabası olarak görülebilir. Üçüncü büyük sentez Hazreti Ömer'le başlayan süreçte İslâm medeniyetinin oluşturduğu sentezdir ki yine Hazreti Ömer döneminde kısa bir sürede önce Mısır, Suriye, Irak ve İran fethedildi. Mısır' dan Hint' e kadar oluşan alanda bir anda İslâm medeniyeti büyük bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Antik kültürlerle bir inancın yeniden harmanlanması söz konusu oldu. Bu da büyük bir medeniyet canlılığı doğurdu. Bence dördüncü büyük etkileşim, Moğol hareketi ile oldu. Moğollar tasfiye edilirken dahi, bu kültürlerin karşılıklı olarak etkileşim içine girmesini sağladı. Ondan sonra ortaya çıkan canlılıkta Osmanlı Devleti kadim medeniyetlerin -Çin'i biraz dışarıda tutarsak- hemen-hemen tümünden dolaylı ya da doğrudan etkilenmiş, onları bir pota altında toplamış bir birikimi temsil ediyor. Batı bu anlamda böyle bir antik ve kadim bir kökenden yoksun. Osmanlı ise kadim medeniyet havzalarının tümünden yararlandı. Hareketli bir insan unsurunun Orta Asya'dan İran'ı harmanlayarak geçmesi ve Selçuklu birikimiyle İran'ın harmanlaması ki bu 1071' deki Malazgirt'e kadar 30 yıl süren müthiş bir insan hareketliliğidir. Bu insan unsuru daha sonra Osmanlı'yı kuracaktır. Ve bu insan unsuru İran'ın süzgecinden geçerek kuracaktır. Alparslan bir göçebe ismi. Alp ve Arslan. Melikşah, hem



Osmanlı Devleti kadim medeniyetlerin -Çin'i biraz dışarıda tutarsak- hemen-hemen tümünden dolaylı ya da doğrudan etkilenmiş, onları bir pota altında toplamış bir birikimi temsil ediyor.

Melik hem Şah. Hem İran, hem Arap. Bütün bu sentezi Osmanlı' yı hazırlayan unsurlar olarak görmek lazım. Ve gelip Roma'nın kalbine yakın bir yerde bu sentez oluşmuştur. Sonra kademeli bir şekilde Yunan, Roma, Mezopotamya ve Mısır havzalarını tümüyle egemenliği altına aldı. İran havzasıyla doğrudan temasa geçti ve Selçuklu birikimini alarak İran kültüründen bir unsur kattı. Hint'le de dolaylı temasa geçti. Öyle bir devletten bahsediyoruz ki aslında insanlık tarihi açısından bakıldığında kendisinden önce ortaya çıkmış bütün kadim kültürlerin hepsinin üzerinde uzun süre hakimiyet alanı bulmuş ve bunları etkileşime sokmuş bir birikim. Burada belki Osmanlı'ya şehir hayatı itibariyle, kültürel hayatı itibariyle, moderniteyle ve Batı tarihi açısından bakıldığında, kadimin moderniteye karşı son direniş noktası, kadim kültürlerin son formu diyebiliriz. Ve modernitenin tarihle olan bağlantısını çözmek için mutlaka bir şekilde anlamlandırmak zorunda olduğu bir tarih dilimi. İnsanlık tarihi açısından bakıldığında, bütün o moderniteye kadar gelen bütün birikimin hülasası, yani süzgeçten geçmiş şekliyle bir senteze kavuşmuş hali. Bir anlamda modern bir İskender'in çok daha kapsamlı bir şekilde gerçekleştirdiği bir ideal. İslam tarihi açısından bakıldığında İslam tarihinin ikinci önemli hesaplaşması. Daha geniş bakarsak; Birinci önemli hesaplaşması eski Mısır'ın, İran'ın alınması ve buradaki hakim kültürlerle hesaplaşmasıdır. İkincisi Moğollar'la olan hesaplaşma. Üçüncüsü Batı ile olan hesaplaşmasıdır. Haçlılarla birlikte başlayan bir süreç içinde ele alınabilir. Osmanlı'nın bu anlamda İslam medeniyetinin bütün o hülasasını kendi içinde sentez eden bir yönü var. İslâm düşüncesinin bütün unsurları Osmanlı'da bir anlamda yer buldu. Tasavvuf, fıkıh. Aynı anda hem Hanefi fıkhını, hem Gazâlî ahlakını, hem Muhiddin-i Arabî tasavvufunu sentez edebilen bir kültürden, bir çeşitlilikten bahsediyoruz. Bu aynı zamanda kadim kültürleri de sentez edebildiğini gösteriyor. Biz mesela Makyevel'i Yunan'ın ve Roma'nın devamı olarak görür ve öyle değerlendiririz. Kınalızade'yi ise tipik bir Osmanlı olarak görürüz. Makyevel' in "Hükümdar"ında Roma dışında antik medeniyetlere hiç atıf yoktur. Kınalızade' de ise sık sık Eflatun'a, Aristo'ya, İran'a, eski kültürlerin hemen-hemen hepsine atıf vardır. Bu Kınalızade'nin bütün o insanlık birikimine kendini Makyevel'den çok daha yakın hissettiğini gösterir. Bu açıdan Osmanlı'yı yeniden anlamlandırmadan, insanlık tarihini objektif bir şekilde kurabilmek mümkün değil. Batı eksenli bir tarihi, Osmanlı'yı dışlayarak kurabiliriz. Ama insanlık tarihini -ki, o tarihi ortaya çıkaran bütün kadim medeniyet havzalarında Osmanlı egemenliği söz konusu olmuştur- medeniyet tarihi çerçevesinde Osmanlı'yı tekrar anlamadan kurabilmek ve yorumlayabilmek mümkün değildir.

İslâm düşüncesinin bütün unsurları Osmanlı'da bir anlamda yer buldu. Tasavvuf, fıkıh. Aynı anda hem Hanefi fıkhını, hem Gazâli ahlâkını, hem Muhiddin-i Arabî tasavvufunu sentez edebilen bir kültürden, bir çeşitlilikten bahsediyoruz. Bu aynı zamanda Osmanlı'nın kadim kültürleri de sentez edebildiğini gösteriyor.

Mustafa ÖZEL: ***Bu öyle bir sentez ki, onu iyice anlamadan ne geriye doğru gidebiliyoruz ne de bugünü anlayabiliyoruz. Peki bunun sosyal çerçevesini biraz daha yakından tanımaya çalışalım. Ahmet Tabakoğlu beyin, önündeki notlarına bakıyorum, daha çok Osmanlı'nın içtimaî ve iktisadî yapısı üzerine odaklanmış. Bir sosyal sistem olarak Osmanlı'yı hem tevarüs ettiği kültürlerle ilişkisi ve onlarla mukayesesi bakımından, hem de modern sosyal yapılarla mukayesesi bakımından nasıl değerlendiririz? Osmanlı, kadimin devamcısıdır. Peki kadim nedir?***

Ahmet TABAKOĞLU: Kadim, evvelini kimsenin bilmediği şeydir. Osmanlı ona sahip çıkmıştır. Komplekssiz bir toplum oluşturmuş Osmanlı. Dünyanın birikimine sahip çıkmış. Dünya tarihini öğrenmek isteyenler mutlaka Osmanlı'yı bilmek zorundalar. Çünkü, bütün unsurları almışlar ve tamamını ayıklayarak korumuşlar. Kendilerine benzetmişler mutlaka, ama reddetmemişler. Bu sadece Osmanlıların bulduğu bir

şey değil. Hazreti Peygamber, İran ve Bizans paraları kullandı. İslâm dinarı falan kullanmadı yani. Yalnız orada ince bir nokta var. İslâmî ilkelere uymayan noktalar değiştirilip dönüştürüldü. Ama birikimler hiçbir zaman inkar edilmedi. Onun için Osmanlıyı büyük ölçüde bu yeni uygarlığın, yeni İslamiyetin bir devamı olarak görmemizde fayda vardır sanıyorum. Tabi sadece İslami değil. Osmanlı uygarlığı Arap zihniyetinden çok, Türk zihniyetini devam ettirdi. Onu da biliyoruz bazı konularda. Abbasi devletinden aldıkları var. Fakat Göktürkler'den aldıkları belki daha fazla. Coğrafyadan ve kültürden kaynaklanan bazı unsurlar var. Mesela beslenme ve giyinme alışkanlıkları gibi. Bunlar belki belirleyici olmayan farklılıklar olarak göze çarpıyor. Osmanlıyı anlamak istiyorsak bunu 14. yüzyıldan önce başlatmamızda fayda var. Osmanlı 14. yüzyılda değil en azından 11. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır. Selçuklular, bir göç organizasyonudur. Selçuklu devleti bir göç organizatörüdür. Selçuklular, Türkleri Orta Asya' dan alarak sağ salim Anadolu'ya getirmiştir. Ama niye kuzeye, güneye veya doğuya değil de, Anadolu'ya getirmiştir? Bunun değişik ve coğrafi sebepleri var.



Mehmet GENÇ: Gerçi kuzeye de gidildi. Mesela Peçenekler bu göç sırasında Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru ilerlediler ama olumlu sonuçlar alınamadı. Bu tecrübeden de hareketle Selçuklular Anadolu' ya gelerek yerleşmeyi tercih ettiler.

Osmanlı, Selçukluların devamı bir kere. Osmanlının kurucuları ahiler, bacılar, abdallar ve gaziler. Bunlar da Selçuklular tarafından oluşturulmuşlar.

Ahmet DAVUTOĞLU: Tabi o kuzeye gidenler göç esnasında İslam kültürüyle tanışmadılar. Bir medeniyet sentezleri oluşmadı. Bu durumda doğrudan Bizans ile temas ettiler ve dolayısıyla da Bizans içinde kayboldular. Halbuki güney hattını izleyenler İran ve bölgesindeki İslam topraklarında İslamiyetle tanıştılar. Ve bu tanışma ile medeniyet sentezleri oluştu. Böyle bir medeniyet sentezi de varlıklarını korumalarında etkili oldu.

Ahmet TABAKOĞLU: Mesela Sibirya'ya gitmediler. Çin'e gitmediler. İklim ve nüfus şartları müsaade etmedi. Selçukluların yönlendirdiği Türkler Anadolu'ya geldiler. Çünkü bilebildiğimiz kadarıyla Anadolu tenha bir bölge idi.O dönemdeki Anadolu nüfusunun en fazla 4-5 milyon olduğu tahmin ediliyor. Atatürk öldüğü zaman Türkiye'nin nüfusu 17 milyondu. Yani bu şunu gösteriyor 11. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Türkiye'de fazla nüfus artmamıştır. Özellikle Osmanlı yüzyıllarında dört yüz yılda nüfus artış hızı sıfıra yakındır. Osmanlı toplumu ayakta bir toplum, oturan ve yatan bir toplum değil. Belki İbn-i Haldun'un bedevi toplum benzetmesine daha mı yakın bilemiyorum, ayakta bir toplum bu. Osmanlı, Selçukluların devamı bir kere. Osmanlının kurucuları ahiler, bacılar, abdallar ve gaziler. Bunlar da Selçuklular tarafından oluşturulmuşlar. 14. yüzyıl bütün dünya açısından bir durgunluk yüzyılıdır. Bazıları bunu biraz daha ileri giderek güneşteki patlamalara bağlıyorlar. Güneşteki patlamaların azaldığı bir yüzyıldır 14. yüzyıl. Bu yüzyılda tarımsal üretimde bir azalma var. Büyük veba salgınları var. Veba niye oluyor. Çünkü insanların bağışıklık sistemleri ve dirençleri zayıflıyor; bunun da en önemli sebeplerinden biri yetersiz beslenme yani gıdasızlık. Bunun da sebebi tarımsal üretimin azalması. Avrupa'da araştırmışlar: Tarımsal alanlar güneye inmiş o yüzyılda. Arkeolojik çalışmalar bunu gösteriyor. Yeryüzünde bir soğuma var. Durgunluk yüzyılı olan böyle bir ortamda ortaya çıktı Osmanlılar. Fakat durgunluk olması insanların hareket kabiliyetlerinin azalması anlamına gelmiyor. Rönesans Avrupa'da bu dönemde, bu durgunluk yüzyılında başarılmaya başlanmıştır. Demek ki,durgunluğun içinde bir hareket de var. Bu depresyon döneminde siyasî, ekonomik ve sosyal anlamda bir hamle söz konusu oluyor. Ta-

bii sosyal yapı dediğimiz zaman karşımıza çıkan en önemli unsur nüfustur. Nüfus 4-5 milyondur. Durağan bir nüfus var. Kanuni döneminde bu nüfusun patladığı ve 12 milyon civarına çıktığı ileri sürülüyor. Kimisi de bu rakamın 22 milyon civarında olduğunu savunuyor. Böyle az bir nüfus var. Bu yüzden Osmanlı ekonomisini başından sonuna kadar artan verim ekonomisi olarak düşünebiliriz. Her emek verimi yükseltmiştir. Bu yüzden belki de Osmanlılar emeğe karşı son derece kollayıcı davranmışlardır. Hiçbir dönemde emeği itip kakmamışlardır. Özellikle de kalifiye emeği. Baştan beri Osmanlılarda İslâmî duyarlılıklardan ötürü insanları itip kakmama anlayışı vardır. İnsana değer verir. İnsana önem verir. Uygarlık merkezi beyin göçünün yöneldiği taraftır. Bakıyoruz, Osmanlılar dünyanın dört bir yanından en yetenekli insanları çekiyorlar. Devşirme sistemi bunu gösteriyor bir noktada. Dünyanın en zeki ve yetenekli insanlarını alıyor, yetiştiriyor ve hizmete sunuyor. Amerika'da da beyin kullanılıyor ama oradaki sistem yetiştirmekten ziyade hazır ithal etmeye dayalı.

Antik uygarlıklar ve orta çağ uygarlıkları, kent uygarlıkları gibidir. Büyük devletler kent devletleri gibidir. Roma İmparatorluğu Roma kentinin özelliklerinden kaynaklanıyor. Bizans devleti de büyük ölçüde Bizans'tan kaynaklanıyor. Osmanlı'da-İstanbul imparatorluğu değil devleti diyelim isterseniz- İstanbul'dan kaynaklanıyor. Devletin kalbi ve sinir sistemi merkezi İstanbul'dur. İlk çağların milât yıllarından beşinci yüzyıla kadar Roma ön planda, arada 11. yüzyıla kadar bir fasıla var. Bu döneme de karanlık çağlar falan deniliyor. Ama bence aydınlık çağlardır o dönem, çünkü o dönemde Avrupa oluşmuştur. Kuzey ve güney Avrupa birleşmiştir. O dönemde İslam'ın da büyük etkisi var. Biz bunu hemen fark edemiyoruz. Belki sindirilmiştir. Yani İslamiyet'in 7. yüzyıldaki doğuşundan sonra başlayan akınlar bizim bilmediğimiz kadar önemlidir. İskandinavya'da, İrlanda'da falan arkeolojik kazılar yapılıyor ve o kazılardan İslam paraları, dinarlar, dirhemler çıkıyor. Bu etkileşimin boyutlarını bilemiyoruz. Bir haç bulunuyor ve bunun üzerinde "La İlahe İllallah" yazıyor. Onu da bilemiyoruz. Yani İslamiyet'in etkisindeki bir dönemdir. Cristopher Dawson, "Avrupa' nın oluşumunda İslamiyet'in çok büyük rolü vardır" diyor. Ayrıntıları var bu işin. İnip o ayrıntılara bakmak lazım. Bu ayrıntılardan bizim bilemediğimiz önemli ipuçları çıkabilir. Bu kadim dönem belki de Batıyla ortak bir dönemdi. Ortaçağ Müslüman'ı ile bir Ortaçağ Hıristiyan'ı belki de birbirlerini daha iyi anlıyorlardı. Protestanlarla diğer Hıristiyanların arasındaki ilişkiden daha iyi bir ilişki olabilir bu. Bu etkileşim aslında büyük bir kırılma noktası.

Sömürgecilik olmasaydı kapitalizm olmazdı. Sömürgeciliği ben çok önemsiyorum. Yine sömürgecilik olmasaydı, modern bilim olmazdı. Sömürgecilik, bir birikim ve sermaye hareketidir.

Osmanlılar dünyanın dört bir yanından en yetenekli insanları çekiyorlar. Devşirme sistemi bunu gösteriyor bir noktada. Dünyanın en zeki ve yetenekli insanlarını toplayarak onları yetiştirmek. Alıyor, yetiştiriyor ve hizmete sunuyor. Amerika'da da beyin kullanılıyor ama oradaki sistem yetiştirmekten ziyade, hazır ithal etmeye dayalı.

Mustafa ÖZEL: ***İsterseniz bu noktada Osmanlı'nın iktisat zihniyetini ele alalım. Çünkü yakın zamana kadar şu görüş hakimdi: Avrupa modern büyümeyi gerçekleştirdi, çünkü bunu gerçekleştirmeye yatkın bir iktisat zihniyeti vardı. Bu Protestanlıktan geliyor, Yahudilikten hatta Batı felsefe geleneğinden geliyor. Bir yerlerden geliyor. Bu onların zihinlerinde olan bir şey. Dolayısıyla üstünlüklerini aynı zamanda aksettirmiş oluyor. Siz de diyorsunuz ki "hayır, aslında dönüm noktası, kırılma noktası 1490' lardır bir anlamda. Çünkü coğrafi keşifler, onları takip eden sömürgecilik faaliyetleridir vesaire." Osmanlı'nın iktisat zihniyeti üzerinde duralım isterseniz bu noktada. Hocam size dönmek istiyorum yine; Osmanlı iktisat***

zihniyetinin 19. yüzyıla kadar, belki bütün asırlar boyunca sürüp giden ve belli birkaç ana ilkeye dayanan kendi içinde tutarlı ama belki modern ekonomik büyümeyi gerçekleştirme yolunda da çok fazla kullanışlı olmayan yönleri var. Bunu biraz daha açabilir misiniz? Osmanlı iktisat zihniyetinin temel prensipleri neler? Bu prensipler çerçevesinde 20. yüzyıla doğru nasıl geliyoruz?

Mehmet GENÇ: Bunun için aynı dönemdeki dünya medeniyetlerine bakmak gerekiyor. Henüz Avrupa'da da çok farklı bir iktisadi yapı yok. Fakat Çin ve Osmanlı'nın büyük handikapları, çok büyük gövdeler olmalarıdır. Avrupa çok çeşitli. Keşiflerde herkesin parmağı var. Ceneviz var, Portekiz var, İspanyol var. Reform, rönesans, bilim devrimi, bakıyoruz bütün Avrupa'nın tuzunu koyduğu bir çorba. Çok çeşitli yapılar. Osmanlılar Avrupa'da çok önemli bir şey görmediler; fakat şimdi geriye baktığımız zaman anlıyoruz ki, 14.yüzyılda Avrupa ilerlemeye başlamış. Bu haçlı seferleri ilk hareketi gösteriyor. Bir kere ne oluyor, nüfus artıyor, gelir artıyor, kolonizasyon başlıyor. Bakıyorsunuz 11. yüzyılda Akdeniz'de İslam gemileri varken, haçlı gemileri, haç taşıyan gemiler trafik yapmaya başlıyor. O zaman İslam hep endüstri malları sevkediyor Batıya, Batı'dan demir, esir, kereste gibi hammaddeler alıyor. Bu mübadele 11.yüzyıldan sonra değişmeye başlıyor. Yani 13-14. yüzyılda bu değişmeye başlamıştır. İtalyan şehirleri, kuzeydeki Hollanda şehirleri, Ahmet'in temas ettiği ticaret devrimi Baltık ve Akdenizi birbirine bağlayan mekanizmalarla Batı harekete geçiyor. Ve potansiyelleri itibariyle 15. ve 16. yüzyılda gördüğümüz bir şey, Osmanlı'nın kontrol ettikleri kaynaklardan çok daha fazlasına sahip Avrupa. Nüfusu, geliri, üretimi, ticareti, teknolojisi ile. Osmanlılar buna karşı mücadele etmişler, büyük başarı sağlamışlar, o ayrı bir konu. Bir de Makyavel ile Kınalızade arasındaki mukayeseniz beni çok ilgilendirdi. Gerçekten Makyavel henüz ronesansın ve Batının eskiye olan ilgisinin tam gelişip serpilmediği bir örneği temsil eder. Osmanlılar o kadar büyük gelenekler içinde onları süzerek yaşadıkları için hareket kabiliyetleri daha sınırlı kaldı anlaşılan. Çok bilen çok yanılır. Daldan dala gibi gidiyorum ama, mesela bilim devrimi üniversitede çıkmadı. Bilimde yenilik yapan adamlar hep herşeyi bilen, öğrenen âlimler değil, çılgın genç insanlar. Fazla bir şey bilmeyen, bildiği zaman o sınırlandırıyor. Osmanlıların başına gelen de biraz bu. Bütün o eski medeniyetleri süzdüler ve muhteşem bir eser meydana getirdiler. Ona kendileri Devleti Aliye diyorlardı. Bütün medeniyetleri süzerek ve Babil'den, Platon'dan Nizamülmülk'e kadar herkesten alarak meydana getirdikleri bu eserin ebediyen yaşayacağına hükmettiler ve adları da Devlet'i Aliye-i Ebed Müddet oldu. Fakat bilmiyorlardı ki, bu marjinal kıtada bir büyük değişime hazırlanıyor. Kapitalist değişime hazırlanıyor. Ondan haberleri yoktu. Onu Avrupalılar da bilmiyorlardı. Hâlâ ne olup bittiğini bilmiyoruz. Yani halen kapitalizmin doğuşu, gelişmesi, endüstri devrimi hakkında yazılanların haddi hesabı yok. Osmanlıların konumu ne idi? Modern büyüme olduktan sonra kazandığımız değerlerle geriye dönüp bakıyoruz ve bir çok şeylerini anlayamıyoruz.



Bütün medeniyetleri süzerek ve Babil'den, Platon'dan Nizamülmülk'e kadar herkesten alarak meydana getirdikleri bu eserin ebediyen yaşayacağına hükmettiler ve adları da Devlet'i Aliye-i Ebed Müddet oldu.

Mustafa ÖZEL: *Bir adım geri atıp, iktisat zihniyeti meselesini ikinci tura bırakıyorum. Şunu sormak istiyorum Ahmet Davudoğlu'na ; Batı'da farklı ve önemsenmesi gereken bir şeyler olduğunu Osmanlılar ne zaman ciddi şekilde anlamaya başladılar? Buna karşı tepkileri ne oldu ve kendilerine çeki düzen verme hareketlerinin seyri nasıl başladı?*

Ahmet DAVUTOĞLU: Öncelikle hocamın vurguladığı noktayı biraz daha açmakta fayda var. Osmanlıların kendisini nasıl gördüğüyle ilgili, Toynbee tarihinde çok önemli bir soru sorar. Der ki, İbn Haldun'nun teorisine göre göçebe toplumların devlet kurmasından sonra hükümranlıkları genellikle üç nesil sürer, daha sonra düşüşe geçerler. Toynbee der ki,burada bir istisna var: Osmanlı. İbni Haldun'u yanlışlayan bir istisna. Göçebe topluluk olarak devleti kurdular. Belki fetret devrine girdiler ama üç nesil sonra çökmediler. Bu çok önemli bir soru. Toynbee bunun cevabını arıyor, bu kadar önemli bir soruya yakışmayan basit bir cevap veriyor. Şöyle diyor: Göçebeler hayvanları çok etkin bir şekilde kullandılar. Osmanlılar ise öyle bir yöntem geliştirdiler ki, insanları aynı şekilde kullandılar (bununla devşirmeyi kastediyor). Tabii burada Osmanlının bütün yükseliş macerasını bir tek kuruma atfediyor. Ben burada üç noktaya dikkat çekmek istiyorum. Sıradan bir Osmanlı ve Osmanlı aydınının düşünce dünyasının zenginlikleri açısından nelere vakıfız, o açıdan ben Makyavel-Kınalızade misalini verdim. Biz genellikle Kınalızade-nin atıfta bulunduğu insanları, Eflatun'u, Aristo'yu, Batılılar arasında sayarız. Fakat Kınalızade onları Batılılar arasında görmüyordu. Makyavel ise daha onları kendi dünyasının içine tam nüfuz ettirememişti. Osmanlının bu düşünce tasavvuru konusu, hangi renklerden, hangi dünyalardan etkilendi Osmanlı insanı, bu çok önemli. Sürekliliği sağlayan odur. Ufkumuzu o belirler. Ben orada işte bu kapsayıcılığı görüyorum. Yani kadim kültürün bütün renklerini bünyesinde toplanması, yeniden şekillendirmesi. Ve orada Batı'dan çok daha farklı bir yöntem geliştirdi bence. Burada yine Hocam'ın konu ettiği Osmanlı-Çin-Batı mukayesesinde bir çalışmamda da üzerinde durmaya çalıştığım bir mesele vardı: Medeniyetlerin ben idraki, yani medeniyetlerin prototipleri kendilerini nasıl idrak ediyorlar. Kısaca ona bir atıfta bulunursam belki Osmanlı-Batı ilişkisinde de açıklayıcı bir noktaya gelebiliriz. Düşünce formasyonunda genellikle Batı medeniyeti güçlü ve sert bir medeniyet. Getirdiği dünya görüşü, kullandığı araçlar, sömürgecilik dahil, kurduğu dünya düzeni itibariyle çok güçlü. Ama sert. Başka kültürlerle olan ilişkisinde dışlayıcı davranıyor. İşte yani Toynbee'nin tabiriyle "native" diyor. Yani ilkel, veya barbar diyor. Dışlayan bir tavır sergiliyor ve dışladıkça hükmediyor. Osmanlı ise aksine güçlü ve esnek. Düşünce ufkuyla güçlü, iddiasıyla güçlü ama aynı zamanda içselleştirebiliyor. O kültürlerle bir arada yaşayabiliyor. Ve kültürlerle yaşadığı zaman da bir güven hissi içinde oluyor. Çin ise güçlü ve yerel. Yani çok güçlü bir birikimi var. Yerel kalmayı neredeyse tercih ediyor. O Hint Okyanusundaki yerleri dışında. Burada güçlü ve sert bir medeniyet idrakiyle, güçlü ve esnek bir medeniyet idrakinin bir karşılaşması söz konusu. Düşünce dünyası itibariyle, Osmanlı esnek olduğu için bence Batıyla olan ilişkisinde de, Batı'nın Osmanlıya baktığından çok daha fazla içselleştirici bir tarzda baktı. Yani onları dışarıdan bir askerî hesaplaşma dışında, o kadar da dışlamadı diyebiliriz. Askerî teknolojiden tutunuz da, sanatlara kadar, mimariye kadar Batıdan alması gereken şeyleri aldı. Ünvanları aldı, mesela Efendi kelimesini Yunancadan aldı. Antik kültürden alması gerekenleri aldı. İkincisi uzun süreli oluşunun kurumsal oluşumu, üçüncüsü de strateji. Belki ona ayrıca gireriz. Hocam'ın o Karadeniz misali çok önemliydi. Belki de Avrasya'da tarih boyunca hakim olan güçler arasında Osmanlı tamamen kendine has özellikler taşıyor. Avrasya'nın tamamını hakimiyeti altına almak isteyen güçlerin dört tane hareket yönü var. Birisi Doğudan Batıya doğru. Ki bunun en tipik örneği Moğollar'dır. Bir kasırga gibi eserler. Ama geçici olur. İkincisi Batıdan Doğuya doğru. En tipik misalini Napolyon'da, Hitler'de



Batı medeniyeti getirdiği dünya görüşü, kullandığı araçlar, sömürgecilik dahil, kurduğu dünya düzeni itibariyle çok güçlü. Ama sert. Başka kültürlerle olan ilişkisinde dışlayıcı davranıyor. İşte yani Toynbee'nin tabiriyle "native" diyor.

gördüğümüz, Avrupa'dan Asya'ya doğru seri hamlelerle kendini gösterir. Üçüncüsü Kuzeyden güneye doğru Ruslar'da gördüğümüz açılım. Osmanlılar belki de tarihte tek örnek olarak güneyden kuzeye ve merkezden çevreye doğru hemen hemen bütün alanlarda, aynı anda bütün yönlere doğru yayılan bir hareket. Mesela Hititler, Yunanlılar ancak koloniler oluşturabiliyor. Ama Güney kuzey hattında başarılı olan hemen hemen tek örnek Osmanlılar. Aynı anda hem Doğu'ya doğru Hint Okyanusuna kadar, hem Batı'ya doğru Viyana'ya kadar, hem de Afrika içlerine doğru, Akdeniz'e doğru güneye kadar yayılan bir stratejik tercihle karşı karşıyayız. Ve bu strateji modern dönemdeki mesela İngiliz, Amerikan stratejileriyle karşılaştırıldığında onların da tek yönlü ilerlemeler olduğunu görüyoruz. Ruslarla bu anlamda hesaplaşmışlardır. Osmanlı'nın Batıyla karşılaşmada ilk şok yaşadığı nokta bence 1683'de Viyana önlerinden geri çekilmemizdir. 1706'da İngilizler Kalküta şehrini kurarlar. 1798'de de Napolyon Mısır'a girer. Bence böyle şehirlerin serüveninden hareket ederek bakacak olursak, durum ilginçtir. Mesela 1258'de Bağdat düşmesiyle İslam medeniyeti bitti diye görülür. Ama 1197'de Delhi fethedilmiştir. Yani bir merkez kaybedilirken, dünyanın en büyük medeniyet merkezlerinden birisi alınır. Dolayısıyla topyekün bir yenilgi psikolojisi doğmaz. 1492'de İspanya'yı kaybederiz İslam medeniyeti olarak ama 1453'de Roma'nın merkezi alınmıştır. Yine bir yenilgi psikolojisi ortaya çıkmaz. Ama 1683'de biz Viyana'dan geri çekildiğimizde ben hâlâ Osmanlılar'ın yenilgi psikolojisi içinde oldukları kanaatini taşımıyorum. 1706'da İngilizlerin Kalküta'yı kurmalarını da o çerçevede değerlendirmediler. Bir grup İngilizin o bölgedeki politikası olarak gördüler. Ama 1798'de Napolyon'un Kahire'ye girişi ve Osmanlı'nın İslam dünyasında bir atılım göstermemesi -daha önceki örneklerin aksine-, ciddi bir şok olduğu kanaatindeyim. Onun akabinde artık Fransız devriminin de getirdiği dalgayla işler biraz değişiyor. 1683'le 1798 arasında ise tahtaravelli gibi durumun denk olduğu, Osmanlı'nın hâlâ kendini iyi durumda gördüğü, güvende hissettiği bir dönem yaşanıyor düşünce formasyonu ve stratejik düşünce itibariyle. Mesela Karadeniz hâlâ bir Türk gölüdür. Osmanlı hâlâ Mısır'da, bütün o kadim bölgelerde hakimdir. Ama 1798'de Napolyon'un Mısır'a girişiyle Osmanlı'nın ciddi bir şok yaşadığını, ondan sonra ciddi şekilde bir meydan okumayla karşı karşıya olduğu hissini edindiği kanaatini taşıyorum.



Osmanlı, Doğuya, Güneye, Kuzeye doğru da bakıyor. Ama bu tabi İstanbul'u aldıktan sonra. Muhtemelen o zaman dünyanın merkezi olan yeri aldıktan sonra artık merkezden çevreye doğru bir yayılma söz konusu.

Mehmet GENÇ: Bir iki şey eklemek isterim. 1798'in şok olduğunda şüphe yok. Fakat biraz daha önce Kırım savaşını düşünelim. İkinci Viyana Kuşatması sonrasında yenildiler. Fakat orada yenilgi psikolojisi yok. Yenilgi meydanda. 14 sene sürüyor ve bütün Batı ve Kuzeydeki devletlerin ittifakıyla savaşıyor. Rusya, Avusturya Polonya ve Venedik. O zamanın büyük devletleri bunlar. O kadar da yetmiyor. Hattın gerisinde olanlar da gönüllü olarak geliyor. Mesela Viyana'da on bin kişilik bir Fransa gönüllü birliği var. Fransa bizim dostumuz. Buna rağmen o dostluğu bozmayacak kadar akıllı. O savaşı kaybettikleri zaman Osmanlılar tabii ki hoşlanmadılar. Ama bu kendilerine olan güveni de sarsmadı. Çünkü Osmanlı, çok iyi ifade ettiniz, Doğuya, Güneye, Kuzeye doğru da bakıyor. Ama bu tabi İstanbul'u aldıktan sonra. Muhtemelen o zaman dünyanın merkezi olan yeri aldıktan sonra artık merkezden çevreye doğru bir yayılma söz konusu. Başından beri Osmanlılar çok iyi askerdiler. Çok iyi birliklere sahiptiler ama bütün bunların ötesinde çok iyi bir diplomat idiler. Bilmiyorum Tarih ve Toplum'da okudunuz mu, Rifat Ebul Hac'ın 1699 Karlofça Anlaşması'ndaki Osmanlı müzakereciliği üzerine çok uzun bir etüdü yayınlandı. Orada Reis Olarak Rahmi Mehmet Efendi'nin ve yardımcısı olan Rum'un bü-

yük bir diplomatik maharet gösterdiğini yazıyor. Askerlikten sonra da diplomatik maharet gösterecektir diyor. En kuvvetli olduğu zaman, Kanuni zamanında en küçük kuvvet tasarrufu sağlayacak diplomatik kombinasyonları öyle ince hesaplıyorlar ki, ben büyük devletim, sen de kimsin diye donanmayla orduyu yürütmüyorlar. Hiçbir zaman bütün devletlerle bir anda savaşmayı planlamıyorlar. Ama Viyana'da bu başlarına geldi. Sonra teker teker, ikişer ikişer onları yenerek kayıplarının hepsini telafi ettiler. Ve büyük devlet olarak girdiler Kaynarca'yla biten savaşa. Bunu ben İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşına başlamasına çok benzetiyorum. İngiltere büyük devlet, Polonya işgal edilince tamam dedi, ben Avrupa'nın düzenini korurum. Girdi ve bitti. Kazanarak bitti. Osmanlı da aynı şekilde, Rusya Polonya'ya müdahale edince - Almanya yoktu o zaman - , Avrupa'da düzen benden sorulur, ben büyük devletim dedi. Sen ne oluyorsun. Savaş başladı, bu savaş beş altı sene sürdü ve orada nefesleri kesildi. Ve ilk defa bir İslam beldesi elden çıktı. Ruslar çok üstün olmasa da, bu en büyük manevi şoktu.

Ahmet DAVUTOĞLU: Hocam evet Kaynarca'da büyük bir yenilgiyi taddık. Ama Osmanlı Rusya'yı zaten Batı olarak görmüyordu. Onları da cengaver bir Doğu gücü olarak görüyordu. Çünkü Rusya'da da aynı dönemde batılılaşma söz konusu. Ama Kahire'ye Napolyon'un girişinin ayrı bir anlamı var. İslam medeniyetinin temel doğruları üzerine bir tartışmayı başlatıyor. Rusların Kırım'ı işgali, telafisi daha sonra mümkün olacak bir yenilgi olarak görülebilir. Ama Mısır'da ilk defa kendi merkezinde başka bir medeniyetin hakimiyeti söz konusu. Bu daha sonra yaşanan batılılaşma hareketine zemin hazırladı. Biliyorsunuz Mehmet Ali Paşa olayları çevresinde Mısır, bu konuda Osmanlı'ya öncülük etmiştir.

Mehmet GENÇ: Efendim Ruslar kendilerini nasıl görüyorlar. Elbette kendilerini Avrupalı olarak görmüyorlar. Ama Osmanlılar Ruslara küfür milleti vahidedir fetvasınca bakıyorlardı. Bu bir bakıma doğrudur. Çünkü silah ve organizasyon bakımından bize göre çok daha fazla şey aldılar Batı'dan.

Mustafa ÖZEL: ***Efendim tartışma güzel gidiyor, meselenin iktisat yönüne gelmek istiyorum. Sonuçta şu ya da bu Batılı güce karşı nasıl bir tavır takındılar suali, kapitalizme karşı nasıl bir tavırları oldu sualine baliğ oluyor. Onun için Osmanlı iktisat sistemine ve bu sistemin temel zihnâ ilkelerine dönrmek istiyorum. Ben yıllar önce Ahmet Tabakoğlu beyin bir yazısından çok etkilenmiştim. Osmanlı ekonomisi bir özel sektör ekonomisidir diyordu. Şimdi birden düşündüm, özel sektör ekonomisi, kapitalist ekonomidir, Osmanlıda bu tür numaralar yoktu dedim kendi kendime. Ama okudukça Ahmet Bey'e hak verdim. Bu konuyu açalım biraz. Belki Avrupa karşısındaki durumları sonuçta daha iyi anlaşılmış olur.***

Ahmet TABAKOĞLU: Önce şuna değinmek istiyorum, kayıpların başladığı dönemde bu kayıpların telafisi büyük önem kazanıyor. Bakıyoruz tarihlere 1700'lerden itibaren telafi-i mafad'dan bahsediyorlar. Kaybedilenleri geri almak. Teker teker hepsiyle hesaplaşarak geri alıyorlar. Mora'yı geri alıyorlar. Belgrat'ı alıyorlar. Rusları sıkıştırıyorlar Prut' ta, vesaire. Bunları yaparken bazı önemli şeyleri de atlıyorlar maalesef. Mesela hayvancılığı atlıyorlar. At yetiştiriciliğini atlıyorlar. 30 senelik bir barış dönemi var 39-69 arasında. Barış dönemi güzel belki ama maalesef rehaveti de beraberinde getiriyor. Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan mantığıyla "**Lâle Devri**" ni yaşıyorlar. 1718-1730 o dönem. Bütün bu felaketlerin başlamasına sebep olan dönem. Bu anlayış Osmanlı'da çok somuttur. Kapitalizmi burjuva yapmıştır. Burjuva anlaşılmış bir insan değildir. Dünya fanidir, yok. Her şey bu dünya içindir. Ben zengin olacağım. Hapisteysem hapisten kaçacağım.

Mustafa ÖZEL: ***Peki, Osmanlılar'da böyle insanlar mı yoktu? Yoksa devlet***

böyle insanlara aman mı vermiyordu?

Ahmet TABAKOĞLU: Öyle insanlar vardı mutlaka. İşte o tamah sahibi insanlar diyorlardı. Peygamberimizin bir hadis-i şerifi var. Diyor ki; "Doğru tüccar peygamberler ve sıddıklarla haşrolacaktır." Demek ki ticaret son derece zor bir iş. Osmanlılar damat seçer gibi tüccar seçiyorlar. İyi ahlâklı olacak, beş vakit namazını kılacak. Devlet tüccarda böylesi önemli vasıflar arıyor. Tabi tüccar biraz tamah sahibi ve dünyayı önceleyen olmalı ama Osmanlı' nın istediği öylesi tüccar değil. Onları ihmal etmiş falan da değil aslında. O Osmanlılar ki, ticaretin engellenmesini savaş sebebi olarak görürlerdi. Niye deniz keşifleri oluyor? Çünkü Osmanlılar Ortadoğu'ya çökmüşler. Ortadoğu'ya çöktükleri için doğu-batı ticareti kendi kontrolleri altına girmiş ve bu konuda da ısrarlılar. Bu işin şuurundalar. Batı'nın Osmanlı'yı aşarak doğuya gitme imkanı kalmamış. O ortamda dünya yuvarlak olmak zorundaydı. Eğer dünya yuvarlak olmasaydı, Avrupa mahvolmuştu. Batı, Osmanlı'yı atlayıp nasıl Doğu'ya ulaşırızın arayışlarına başladı.



Kapitülasyon politikası çok faydalı bir politikadır. Akdeniz ticaretini, Atlantik ticaretine rağmen devam ettirdiler ve büyük ölçüde geliştirdiler.

Mehmet GENÇ: Bunun bir hikayesi de var tabi. Cristof Colomb dünyayı daha küçük düşünüyormuş. Avrupa'dan Hindistan'a olan mesafeyi daha kısa hesaplamış. Eğer bu mesafeyi doğru hesaplasa imiş keşif mümkün değilmiş. Olacak şey değil. İşte keşif sırasında araya o Antil Adaları falan çıktı da kurtuldu, yoksa Pasifike gark olup gidecekti.

Ahmet TABAKOĞLU: Mesela bu deniz keşiflerinden sonra ortaya çıkan Atlantik ticaret olayına karşı Osmanlılar son derece rasyonel tedbirler aldılar. Bunu inkar edemeyiz. Kapitülasyon politikası çok güzel bir politikadır. Akdeniz ticaretini, Atlantik ticaretine rağmen devam ettirdiler ve büyük ölçüde geliştirdiler. Bakıyoruz Atlantik filoları var. Atlantik filoları iş göremez hale düşüyor Osmanlıların politikası sonucunda. Sonra bu filolar Akdeniz ticaretinde kullanılıyor.

Mustafa ÖZEL: ***Ben şunu gözlüyorum. Devlet doğrudan doğruya devlet gelirleri ile irtibatlı işlerde son derece rasyonel ve uzun vadeli davranıyor. Fakat içerde bu ekonomik faaliyeti sürdürecek olan insanların uzun vadeli gelişmeleri söz konusu olduğu zaman da, sanki daha sınırlayıcı davranıyor.***

Ahmet TABAKOĞLU: Bakın ilkeyi biliyoruz. Servet sadece zenginlerin elinde dolaşan bir güç olmasın. Bu ilke büyük ölçüde hayata geçirildi. Tabi sonuç küçük üreticilik olmuş. Küçük tüccar, hem tarımda hem de sanayide küçük üreticilik.

Mustafa ÖZEL: ***Sermaye oynak bir nesnedir. Sermayeyi küçük olarak tutabilmek kadar büyük bir marifet olamaz. Bunu anlamamız, buna akıl erdirmemiz lazım!***

Ahmet TABAKOĞLU: Tabi para parayı çeker. Fakat Osmanlı bunu durdurmuş.

Mustafa ÖZEL: ***O mekanizmaları anlamalıyız işte. Bunu ne kadar bilinçli yaptı? Ne kadar kendiliğinden oldu? Ne kadar sistemin objektif işleyişi buna yol açtı. Çünkü bu sonradan o modern ekonomik büyümeyi gerçekleştirememek dediğimiz hadisenin de açıklaması olacak aynı zamanda.***

Ahmet TABAKOĞLU: Bu ekonomik olduğu kadar siyasî bir olay da sanıyorum. Yani iktidar rakip istemiyor kendisine. Bu ilke Selçuklular'dan itibaren başlıyor.

Mustafa ÖZEL: *Çinlilerin 1400'lerde Doğu Afrika'ya kadar uzandıklarını biliyoruz. Fakat 1433' te şöyle bir kararname çıkıyor; özel kişilerin bir büyüklüğün üzerinde gemi inşa etmeleri yasaklanıyor. Bu karar tamamen Çin'in iç siyasi yapısıyla alakalı bir hadise. Bunun dışarı ile bir alakası yok. Bu içeri ile ilgili verilen karar dışarıda Çin'in uzun vadedeki hakimiyetini engelliyor. Benzer bir şeyi Osmanlılar'da da mı görüyoruz? Bunu anlamak istiyorum. Yani devlet kendi mantığı açısından son derece doğru, son derece yerinde kararlar veriyor, ama verdiği bu kararlar nihayette o toplumun uzun vadeli etkinliğini acaba sınırlıyor mu? Sınırlıyorsa ne ölçüde sınırlıyor? Bunu anlamak lazım.*

Mehmet GENÇ: Osmanlıların sistemlerini oluşturdukları dönemdeki ekonomi tasavvuru *sıfır toplam* dedikleri tiptedir. Merkantalist politika da uluslararası ilişkiler bakımından böyle bir düşünceye dayanıyor. Bir ülkenin güçlenmesi öbürünün zararınadır. Tabi böylesi ilişkiler bugün de var. Sıfır toplam anlayışının değişmesi entelektüel planda Batı'da 18. yüzyılda başladı. Daha evvel yoktu. Fakat daha evvel, bir kısım insanların bu anlayışa rağmen servet kazanmaları, birikim yapmaları Batı dünyasında mümkün oldu. Çok çeşitli şartları ve faktörleriyle. Osmanlı sistemi buna izin vermedi. Kısacası budur. Toplum içerisinde zengin olunacaksa devlet olur. Onun dışında herkese hayat hakkı tanıyacak bir sistemin inşa edilmesi lazım diye düşünüyorlardı Osmanlıda. Bunu başarabilmek için gelir bölüşümü üzerinde çok durdular. Ne yaptılar? Bir kere zirai toprakları devletleştirdiler. Bu ne demek? Bütün sermayenin endüstri öncesi ekonomide yüzde 70'i civarında ziraatle ilgili olduğu hesaplanmıştır. Bizde Allah bilir yüzde 80'dir. Fakat bunu çok maharetle yaptılar. Sovyetler gibi kolhoz ve kolektif mülkiyetle yapmadılar. Osmanlı köylüsüne bakarsanız o köylünün bilincinden bakarsanız o mir-i rejimi tanımaz. O toprağını kendi toprağı gibi işliyor. Fakat burada önemli bir şey var. Eğer o köylü toprağını işlemezse, devlet ondan alıp işleyecek başka birisine veriyor. Üretimi düşürmeyeceksin diyor. Bunları büyütüp küçültemezsin. İşsiz ve topraksız bir köylü kalabalığı ve geniş topraklara hükmeden zengin Karunlar da istemiyor. Esas büyük tipli zirai üretimi birbirine yakın ölçekte orta boy işletmeler içinde tuttu. Köyde kontrolü sağladı tabi. Sonra şehirlerde de aynı şeyi yaptı. Orada da esnaf örgütleri, bütün üretim hizmet sektörlerinden oluştu. Bu esnafları da köylüler gibi çok büyük servet farklılaşmalarına imkân vermeyen cemaatçi örgütler olarak meydana getirdi, destekledi ve otonomi sağladı. Fakat kapitalizmin hem ziraatte hem de şehir hizmet ve endüstri sektörlerinde üretime girmesinin yollarını kapadı. Onun dışında ticareti destekledi. Aslında Osmanlılar ekonomiyi insanların yaşaması için bir hizmetçi olarak, bir vasıta olarak düşünüyorlardı. Yoksa tapmamız gereken bir put gibi düşünmüyorlardı. Kapitalizm tapılması gereken bir put haline getirdi ekonomiyi yavaş-yavaş. Osmanlıların yaklaşımı ise tamamen değişik. Osmanlı'da tüccarlar belli çerçeveler içerisinde korunuyor, destekleniyordu. Köylülerin, şehirlilerin ve herkesin yaşamasını sağlayacak bir düzenin korunması. Ticareti adeta kamu görevi gibi düşünüyorlardı. Yani, küçük bir kârla yürütülen bir kamu hizmeti. Kârlara müdahale ediyorlardı. Çok düşük kâr oranlarıyla ticarette birikim sağlama imkanları çok sınırlıydı. Birikim sağlama imkanlarını fazlalaştırdıkları zaman bu sistemi tehdit edecek bir sosyal durumun oluşması söz konusu olurdu. Bunu istemedikleri anlaşılıyor. Kapitülasyonun böyle bir manzarası var. Ülkenin içinde oluşan fazlaları dışarıya satmak, ithalatı gerçekleştirmek, uluslararası ticarete girmek için bir takım engeller vardı. Bir kere Avrupa çok bağnazdı. Osmanlılar herkese açık bir devlet iken, bir Müslüman tüccarın gidip Londra'da, Paris' te ofis açıp ithalat-ihracat



Osmanlılar ekonomiyi insanların yaşaması için bir hizmetçi olarak, bir vasıta olarak düşünüyorlardı. Yoksa tapmamız gereken bir put gibi düşünmüyorlardı.

yapması son derece zordu. Buna imkan vermiyorlardı. Bunu değiştirme imkanı olmadığına göre, o zaman onların tüccarları gelsin bizde ticaret yapsın. Bizim maksadımız büyük tüccarlar meydana getirmek değil, yaşamak. Yaşamak için gerekli ticaret hizmetlerini görmektir. Bu tüccarlar çok büyüyüp, zenginleşip sosyal, ekonomik dengeleri etkileyecek bir düzeye gelirse bu tehlikelidir ve Osmanlılar bunu istemezler. Bunu istemedikleri çok bellidir. Çok zengin bir adam gördüler mi, yok derler, bu ticaretten olmaz. Biz ticarette ne kadar servet olacağını biliriz. Bu miri işe girmiştir, gel bakalım. Miri işe girdiği zaman biliyorsunuz terekeye devlet el koyar. Yani toplumda bu sanayi öncesi ekonomide insanlar zar zor yaşıyor. Ölümle hayatta kalma arasında bir üretim düzeyi var. Bu düzeyde gelir bölüşümünü bütün toplumu yaşatacak düzeyde tutmak ve bir takım ellerde büyük birikimler sağlamamak. Kimin elinde birikim? Askeri zümre mensuplarının elinde bir birikim sağlıyor. Evet onlara tüccarlardan ve esnaflardan çok daha büyük imkanlar sağlıyor. Fakat, böyle bir ekonomide düzeni yürütmek çok zor bir iştir. Ve bu zor işi yapmanın bedeli yüksek gelirdir. Çok önemli bir yanı da eliti müthiş seçiyor. Kabiliyete göre seçiyor, yetiştiriyor ve yetiştirdikçe sorumluluk veriyor, yetki veriyor, gelir veriyor. İnanılmaz bir şey. Kademe-kademe. Çok hayret edersiniz. Modern işletmeler o kadar yapamazlar bunu. Ne kadar kıdemi var, ne kadar zekası var. O kadar yetki, o kadar gelir. Hepsi birden hızla tepeye çıkıyor. Ondan sonra gidiyor ve yerine yenileri geliyor. Pareto tarih elitlerin mezarlığıdır diyor. Elitleri böylesine budayan ebedi sistemi kurdular. Fakat kapitalizm ile endüstri devrimi her şeyi alt üst etti.



Endüstri devrimi, bizimkiler ona hayranlık beslemeye başlayınca işler tersine döndü. Onlar empoze etmediler. Bizimkiler, "niye böyleyiz?" diye bu telafi-i mahvad döneminden sonra 1774' lerde Küçük Kaynarca ile toprak kaybetti.

Ahmet TABAKOĞLU: Fakat benim kanaatime göre, endüstri devrimi, bizimkiler ona hayranlık beslemeye başlayınca işler tersine döndü. Onlar empoze etmediler. Bizimkiler, "niye böyleyiz?" diye bu telafi-i mahfad döneminden sonra 1774'lerde Küçük Kaynarca ile toprak kaybetti. O toprak kaybı sürekli hale gelmeye başlayınca, küffarın İslam ülkelerine girmesi falan üzerine insanlar ortada bir problem olduğunu düşünmeye başladılar. O problemi gidermek için tercih ne olabilirdi. Kanun-u Kadim'e dönüş. Bunun için arayışlar başladı. Sonuçta kanun-u kadim Batı'dadır denilmeye başlandı.

Mehmet GENÇ: Orada çok net bir dönem var. Ahmed Resmi Efendi 1760'larda Berlin'e giderken Kamaniçe'den geçiyor. Kamaniçe yok. Kaybedilmiş. Orada bir cami ve türbeyi ziyaret ediyor ve kitabesini okuyor. Devletin üst düzey kabiliyetli bürokratlarından birisi Ahmed Resmi Bey ama savaşçı bir tip değil. Orada nostalji içinde buraları tekrar ne zaman fethedip geri alabiliriz diye düşünüyor. Pasifist olan bu adam 1760'larda bunu düşünüyor. 1839'da Palmerston o zaman İngiliz Dışişleri Bakanı veya elçisi; Tuna'dan buharlı gemiyle geçerken, "bir genç adam çok hüzünlü baktı" diyor. "Genç adam geri mi almayı düşünüyorsun" dedim diyor. Genç adam 14-15 yaşlarında bir delikanlı. "Hayır geri almayı değil, geri kalanları nasıl kurtaracağım onu düşünüyorum" diyor. Bu değişim müthiştir. 75 senede yaşanan bu değişim çok önemli. Nerede oldu bu değişim? 1800'lü yıllarda. 1800'e kadar kendilerine inanıyorlar. Diyorlar ki, hata bizde. Yeniliyorsak biz eski usullerimizi terk ettik. Ve bu bir askerî yenilgi nihayetinde. Medeniyet yenilgisi olduğu idrakine varmak. Bu çok derin bir şey, hala vardığımız şüpheli. Nerede hata yaptığımızı anlamak. Bir kültürün öbür kültürü anlaması galiba imkansız gibi bir şey.

Mustafa ÖZEL: *Evet 19. yüzyıla gelelim isterseniz. Tam bu kesilme noktasına ve yenilgilerin sadece askeri bir yenilgiden ibaret olmadığının bilinci ya da anlayışı yerleşmeye başladıktan sonra Osmanlı düşüncesinin seyri nasıl? Sorgulamanın mahiyeti değişiyor mu? Ben-idraki nasıl bir tahavvüle uğruyor?*

Ahmed DAVUTOĞLU: 17. yüzyılda Avrupalılar da şunu soruyorlardı kendilerine; Makyevel'de de bu var. Bizim devletler hep küçük. Niye Osmanlı bu kadar büyük bir devlet çıkarabildi? Tıpkı bizim, bizim tüccarlarımız küçük, Avrupalılar nasıl bu kadar büyük tüccarlar çıkarabildi diye sorduğumuz gibi. Yani durdukları yerde onların arayışı 30 yıl savaşları döneminde feodalitenin parçaladığı bir Avrupa'da siyasâ birimlerin, -iktisadâ birimler o zaman büyümeye başlıyor ama siyasâ birimler hâlâ küçük o dönemde- Osmanlı devleti gibi muazzam bir devlet yapısının ortaya çıkışına böyle bir soruyla bakıyorlardı. O dönem için bu soru onlar için ne kadar geçerli idi ise, bizim için de bugün neden Avrupalılar gibi büyük tüccarlar çıkaramadık sorusu o kadar geçerli. Aslında belki de devlet büyük olduğu için tüccarların küçük kalması, o büyüklük içinde bir anlam ifade ediyor idi. Orada bence dikkat etmemiz gereken iki konu var. İslam medeniyeti ile ve İslam medeniyetinin bir versiyonu olan Osmanlı ile Batı medeniyeti özellikle de modern Batı kıyas edildiğinde, şöyle bir denklem var gibi geliyor bana. Varlık bilinci yani insanoğlunun varoluş bilinci ona bağlı olarak bir bilgi tasavvuru ki bunun içinde tabi bahsi geçen servetlerin dağılmaması ile ilgili ayet de vardır, ona bağlı bir ahlak, ona bağlı bir hukuk, ona bağlı bir siyaset ve ona bağlı bir ekonomi. Yani ekonomi bütün bu silsilenin sonunda en edilgen konumda bir yerde. İbn-i Haldun'da ve tüm klasik dönem düşünürlerde de ekonomi bir zarurettir bir gerekliliktir ama denklemi tersinden başlatabilecek bir güce sahip olmaması da gereken, kontrol altında tutulması gereken bir unsur. Hatta İbn-i Haldun'a göre devletin bekası için lükse fazla da alıştırılmaması gerek bu insanların. Şimdi modern Batının belki de zihniyeti en ciddi dönüştürdüğü nokta burada. Yani zihniyet problemi açısından bakıldığında, Osmanlı'daki bu denklem son dönemlere kadar gelmiştir ve hatta kısmen hâlâ bizde dünyanın fani görünmesini de buna bağlayabiliriz. Modern Batı bu denklemi tersine çevirdi. Yani, ekonomiye göre tanımlanan bir siyaset, siyasete göre tanımlanan bir hukuk, o hukuka göre tanımlanan bir ahlak, o ahlakın belirlediği bir bilgi ve o bilgiye dayalı bir insan. Şimdi burada şu çıkıyor, insan artık insan olmaktan çıkıp tüketici olmaya başlıyor. Ya üretici ya tüketici. Bizatihi insan vasfı olmanın ötesinde tüccar iseniz bir yerdesiniz, tüketici iseniz başka bir yerdesiniz. Mesela bugün insan, insan değil noktasına geliniyor. Ve medyanın mesela bugün bilginin internet aracılığıyla kullanılma biçimine baktığınızda, bilgi bir mutlak arayışı bir hakikat arayışı için kullanılmıyor. En pratik bilgiye, en pratik yolla, en kolay ve en ekonomik yolla ulaşmak. Siyasetin oluşumuna bakın -ki burada kurumsal bir ilişki de ortaya çıkıyor- İngiltere'de devlet küçük olduğu için aristokrat büyüktü. O aristokrat burjuvalaştı. Devlet gerçekten büyük olsaydı belki de aristokrasinin ve elitin budanması söz konusu olacak, aristokratlar da o kadar büyüme imkanı bulamayacaklardı. Aristokrasinin burjuvalaşması, aristokrasinin varlığı ve devletin küçüklüğü ile ilgili bir şeydir. Merkezi gücün küçüklüğü ile ilgili bir şey. Osmanlı'da ise, tersine. Aristokrasi burjuvalaşınca, burjuva da kendi hukukunu ve kendi siyasetini oluşturunca zamanla varolan insan, bilgi, ahlak her şey buna göre tanımlanmaya başladı. Biz, kendi denklemimizde huzurlu ve denklemi sıhhatli kurduğumuz inancıyla müsterihtik ve o denklemi hiç tartışmadık. Osmanlı o denklemde bir problem de görme-



İbn-i Haldun'a göre devletin bekası için lükse fazla alıştırılmaması gerek insanların. Şimdi modern Batının belki de zihniyeti en ciddi dönüştürdüğü nokta burada.

di. Onun için mesela o varlıkla ilgili klasik yaklaşımını medreselerde son döneme kadar sürdürdü. Yani Batlamyus astronomisi de dahil, klasik medeniyet derslerinin çoğu hâlâ son dönemlere kadar okutuldu. Bunun arkasında varolan dünya görüşüne olan güven ve memnuniyet söz konusu. Batı ile düşünce bazında dönüşüme baktığımızda bir entelektüel prototipin çıkışı en sert ve en radikal boyutuyla yaşandı Osmanlı'da. Yani tabii bir süreçle değil de Jöntürklerin karşı bir hareketiyle ortaya çıktı. Müslümanların tarihteki en büyük başarısı aslında askerî bakımdan hızlı yayılmaları değil. Kendisini ifade edebilecek ve yeniden kurabilecek bir ilim adamı prototipini çıkarmış olmasıydı. Alim prototipinin birinci hicri yüzyılda çıkışı bir mucizedir. Daha önce tanımlanmamış bir tiptir bu. Ne Roma hukukçusudur bu, ne Hindu Brahman'dır, ne Hıristiyan rahiptir. Yepyeni bir bilgi meşruiyetiyle yepyeni bir sosyal konumla ***âlim*** diye bir tip çıkmıştır. Bu ve bu tip hayatiyetini 19. yüzyıla kadar çok da fazla alternatif aydın tipi çıkmadan sürdürdü ve toplumsal meşruiyetini de, sistem içindeki konumunu da ilmiye yoluyla ve denetim gücüyle korudu. 19. yüzyılda bu denklemin tersine dönmeye başlamasıyla birlikte, bu denkleme uygun bir yeni entelektüel prototip çıktı. Ve bunlar Batıyla karşılaşan tipler oldular. Ve bundan sonra aydınların Batıya yönelmesi ve aydın prototipinin çıkışı süreci yaşandı. Osmanlı'da bu medeniyet hesaplaşmasını -hâlâ bu hesaplaşma sürüyor- normalde yapması gereken zümre ilmiyeydi. İlmiye olması gerekirdi. Batı ile ilgili olan hesaplaşmamızda bizdeki en ciddi problem bu medeniyet hesaplaşmasını ilmiyenin yapmamasıdır. Kalemiye yaptı. Kalemiye yaptığı için, kalemiyenin oluşturduğu bürokrasi yaptığı için bütün o layihalarıyla vesairesiyle teklifleriyle ilmiye bunu yapamadığı için, bu boşluğu kalemiyenin doldurması, Osmanlı modernleşmesini son derece bürokratik, felsefî derinlikten kısmen yoksun ve daha pragmatik çözümler üreten -kalemiye, bürokrasi her yerde daha pragmatiktir kurumsaldır- sonuçlar getirdi. Osmanlı'nın Batıyla hesaplaşmasında da piramit bir anlamda tersinedir. Kurumsal düzeyden, zihniyet düzeyine yönlendirme cihetine gidildi ve önce kurumlar değişerek zihniyete yönelinmeye başladı. Bu denklemi iyice allak bullak etti. 19. yüzyılda yine de bir Ahmet Cevdet Paşa var. Bunun ikisini başarılı şekilde birleştiren bir çok şahsiyet var. Namık Kemal'i de bu çerçevede ele alabiliriz. Yani ilmiye atmosferini tatmış batıyla hesaplaşmayı bilmiş, problemi teşhis etmiş bir tiptir Ahmet Cevdet Paşa. Ama mesela Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet böyle değildir. Asrın sonuna gelindiğinde tamamıyla karşı bir reaksiyonla o günkü düzeni tamamıyla tersinden okuyan ve zihniyeti, piramidi tersine çeviren yeni bir tip çıktı. Bu dönüşümdür ki, Osmanlı'nın da anlaşılmasını imkansız kıldı. Yani Osmanlı dünyasına nüfuz edemedi. Dinlerin genel olarak ömürlerini tamamladığı kanaatinin hakim olması, işte bu ilerlemeci çizgi içinde biyolojik safha, metafizik safha, felsefi safha ve bilimsel safhadan başlayınca o bilimi çıkarmış olan burjuvazi bir ekonomi tipi, o bilimi tanımlayan endüstri devrimine esas olan bir bilgi paradigması ve o bilgi paradigmasına dayanan bir entelektüel tip çıktı ortaya. Bu Batıda normal bir seyirdir. Bizim entellektüel tip buradan kendi denklemine dönüp baktığında anlamsız bir denklem görmeye başladı ve kurumsallaşmayı bir anlamda tersine bir noktaya sürükledi ve bu entelektüel parçalanma hâlâ etkisini sürdürüyor. O zamandan beri de biz bunu aşamadık. Belki de yeni Osmanlıcılar bu noktada bizden daha iyi bir düzeydeydi. Falih Rıfkı'nın Zeytin Dağı kitabında ilginç bir şey vardır. Belgrat'ı biz kaybettiğimizde diplomatik müzakereler sürerken karşı taraf Niş'i de ister. Osmanlı delegasyonu da tepki gösterir. "Bari İstanbul'u da verelim" derler. Falih Rıfkı bu konuda diyor ki, "O zamanlar Niş' i kaybettiğimizde İstanbul'u da kaybe-



İlmiye atmosferini tatmış Batıyla hesaplaşmayı bilmiş, problemi teşhis etmiş bir tiptir Ahmet Cevdet Paşa. Ama mesela Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet böyle değildir.

deceğimiz kanaati bizde hakimdi. Şimdi Niş'i de kaybettik, Üsküp'ü de kaybettik. Ama hâlâ ayaktayız. "Bütün bunları kaybettikten sonra Anadolu'ya geri çekilmek gibi bir psikoloji hakimiyeti göze çarpıyor. Bu pozisyondaki değişmeyi yansıtıyor. Yani defansif pozisyondaki değişmeyi yansıtıyor bu. Ben bunu Amerika'nın Körfez çıkarması'na benzetiyorum. Normandiya çıkarması ofansiftir. Rusların Doğu Avrupa'ya hareketi ofansiftir. Ama Afganistan hareketi defansiftir. Osmanlı'nın da, Birinci Viyana kuşatması ofansif, ikinci Viyana kuşatması defansiftir. Yani öyle bir hamle yapalım ki, artık mutlak galip gelelim derken, bütün taşlarınızı koyuyorsunuz ve karşı güçler karşısında geriliyorsunuz. Tıpkı Rusya'nın Afganistan'da yaptığı gibi. O günkü askeri defansif psikolojiyi biz aydınlar düzeyinde 19. yüzyılda yaşadık ve öylesine bir defansif pozisyon sergilendi ki, sanki o bahsettiğimiz zihniyet denklemini tersinden kuracak aşırı pozitivist bir ekonomiyi eksen alan bir noktaya geldik. Bu da işte bahsettiğimiz Batı ile hesaplaşmada aydınlarımızın ve entelektüellerimizin çıkmazı haline gelmiştir."

Mehmet GENÇ: Ulema hakkında bir küçük nokta arz etmek istiyorum. Osmanlı hakikaten İslam ilim erbabını bünyesinde bir araya getirdi ve uzun yıllar devam ettirdi. Ulema müesses bir doktrinin taşıyıcıları, yeniden üreticileriydi. Bu ulema medrese etrafında teşekkül etti. Batı'daki muadilleri daha sonra üniversitede buluştular. İlim devrimi üniversite içinden çıkmadı. Onun dışından oldu. Ulemanın bu müesses düzen ve kurum içinde yenilik üretmesi hiç kolay bir şey değildir. Bürokratlar, biraz medreseden biraz şundan, biraz bundan derleme kültürle ve daha çok pratik kaygılarla hareket ettikleri için daha esnek şeyler geliştirebildiler. Ulemanın içinde de dikkat ederseniz görev alanlar -Cevdet Paşa da onlardan biridir- devlet sorumluluğunu alanlar o zaman değişmeye başladılar.



Devletin üretimle uğraşması falan söz konusu değildir. Devlet denetleyicidir. Üretimi denetler, kâr hadlerini denetler, üretim faktörlerini denetler ama kendisi üretim yapmaz, yaptırır.

Ahmed DAVUTOĞLU: Her güç kendi içinde bir zaaf da barındırır. Mesela İslam medeniyetinin ilk âlim sınıfı, ilmiyesi çıkarken böyle bir durum söz konusu olmadı. Yani diyelim İslam hukukunu ortaya çıkaran imam Ebu Hanife'ye baktığınız zaman müesses bir sistemi koruma kaygısı dışında, ona rağmen hukuk yaptı. Hapse atıldı. Yaşamakta olduğu sosyo ekonomik, sosyo politik çevreyi düzenleme misyonunu ne devlet ona verdi, ne maaş bağladı, hatta devletin başının kadılık teklifini de reddetti. Belki de Osmanlı'da bütün o ilmiyenin merkezileşmesi bir güçtü ama aynı zamanda farklı, müesses statükoyu koruma kaygısı dışında bir ilmiye oluşmasını da engelledi. Bizim Batı'yla hesaplaşmamızda doğrusu ben hayıflanacak bir durum görmüyorum. Tarih içindeki konum itibariyle son derece zevk alınacak, haz duyulacak bir konumda olduğumuz kanaatindeyim. Yani mesela böyle bir konjonktürde Amerika'da bir aydın olmak, Amerika'da sorumluluk hisseden bir insan olmak kolaydır. Çünkü ne olacağı belli, ne yapmanız gerektiği ve sizden ne istendiği bellidir. Ama hiç de haz verici bir şey değildir. Çünkü, çok belli parametreler etrafında düşünürsünüz. Bizim için ise, İslam dünyasında özellikle de Osmanlı coğrafyasında aydın olmak ya da bir şeylerin sorumluluğunu hissetmek zor iştir. Çok daha şumüllü bir gayret gerektirir. Ama müthiş de bir haz vermesi lazım, çünkü ona göre de büyük bir meydan okuma söz konusu. Onun verdiği bir tarihi misyon taşıma söz konusu. Aslında 16. yüzyılda Avrupa'nın yaşadığı türden bunalımı biz bugün yaşıyoruz. 16.yüzyıl Avrupa'sının yenilikçiliği veya ufku zorlaması gibi, çılgınlığını kimi zaman, bizim de yaşamamızı gayri tabi bir bunalım değil, tarih

içinde yaşanması gereken bir süreç olarak görürsek bunu aşmayı da, Osmanlı'yı doğru anlamayı da, geleceği Osmanlı mirası üzerinde yeniden kurmayı da becerebiliriz. Ama bu bunalımı yine defansif bir pozisyonla "geride kalanı nasıl koruruz" telaşıyla aşmaya çalışırsak artık bunun bir sonu yok. Geride kalan kalmıştır, bundan sonra bizim ufkumuzu ileri doğru nasıl aşacağımızın tartışmasını yapmak durumundayız.

Ahmet TABAKOĞLU: Osmanlı devleti ekonomik anlamda küçük bir devlettir dersek yanlış söylemiş olmayız. Yani ekonomi, insanların görevidir. Devletin üretimle uğraşması falan söz konusu değildir. Devlet denetleyicidir. Üretimi denetler, kâr hadlerini denetler, üretim faktörlerini denetler ama kendisi üretim yapmaz, yaptırır. Mülkiyet dağılımına bakıyoruz, yüzde 70 toprak devlete ait. Mukataa da devlete ait. Yalnız buradaki bütün üretimi yapanlar insanlardır. Hem mukataalarda çalışanlar insanlardır, tarımda çalışanlar da insanlardır. Toprak devletin fakat ürün insanlarındır. Devlet aslında bir nevi son derece etkili bir trafik memuru gibi çalışıyor. Osmanlı'nın mukataalarda kullandığı kelime mülkiyet anlamında "rekabe" dir. Bu kelime sanıyorum anahtar kelimelerden bir tanesidir. Rekabe denetim demektir. Yani denetim devlete aittir.

Devletin dönüşümü Tanzimatla oldu. Tanzimat bir yandan burjuvalaşma özlemleri, bir yandan da başka bir takım taleplerde bulunurken, devletin ekonomik anlamda büyümesini beraberinde getirdi. Devlet her şeye karışmaya başladı. Mesela sosyal güvenlik sistemi vakıfların inisiyatifinden çıktı ve bunu devlet kendisi üstlendi. Devletin her şeye karışması ve merkezileşme girişimleri Tanzimat'la birlikte olmuştur. Yani hantal devlet anlayışı Tanzimat'ın bir mirası gibi görünüyor.

Başka bir önemli konu, yenileşme dönemi olarak biz 19. ve 20. yüzyılları görüyoruz. Bu yenileşme döneminin başlangıcı toprak kaybı yani ülkenin küçülmeye başlaması. Askeri bir takım problemler var. Askerî problemlerin olması beraberinde askeri zümreye de daha fazla önem verilmesi sonucunu doğuruyor.

Ahmed DAVUTOĞLU: Tabi bu değişim içerisinde askeri bürokrasi devletin merkezine yaklaşıyor. Mesela yeniçeriler kapı kulu, kapının kulu o anlamda ama artık ondan sonra modern askerî bürokrasinin doğması ve merkeze doğru kayması söz konusu.

Mustafa ÖZEL: ***Efendim ezan okunuyor. Bundan sonraki sohbetimizi ikindi ile akşam arasında değil, yatsıyla sabah ezanı arasında yapmamız gerekecek. Hepinize katkılarınız için teşekkür ediyoruz. İnşallah, köklü bir medeniyet muhasebesine mütevazi bir girizgâh olur bu.***



Bir Osmanli mührü: "Allah katında bize yardım ve yakın bir zafer vardır. inananlara müjde ver."

Osmanlı Sultanlık Rejimi Üzerine Notlar

Doç. Dr. Davut DURSUN
Sakarya Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fak.

I.

Bir imparatorluk rejimi olan Osmanlı siyasal sisteminin belli bir kategoriye yerleştirilmesinde ciddi sorunların yaşandığı söylenebilir. Genel olarak siyasal sistemlerin sınıflandırılmasında çağdaş Batı literatürünün tercihleri dikkate alındığından ve bu tercihler de Batı dünyasının sosyo-ekonomik ve siyasî tecrübelerinin bir ürünü olduğundan, Batı dışı toplumların, burada Osmanlı toplumunun, tasvirinde ve belli süreçlerin açıklanmasında çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelinmektedir. Bu çerçevede Osmanlı sistemi için çoğu kez kullanılan **"mutlak monarşi"**, **"teokratik rejim"**, **"keyfilikler sistemi"**gibi kavramlaştırmalar olay ve olgulardan hareketle varılan bir sonuç olmaktan çok, başkalarının dürbünü ile bakılarak görülmek istenen kısmen bir **"muhayyel yapı"**yı ifade etmektedir. Bir başka ifade ile çoğu kez tarihsel bakımdan mevcut bir Osmanlı sistemi değil zihinlerde inşa edilen bir **"Osmanlı sistemi"** ile karşı karşıya gelmekteyiz.

Bu metodolojik hataya düşmemek için Osmanlı **"imparatorluk sistemi"**için biz **"sultanlık rejimi"** kavramını kullanmayı tercih ediyoruz. Bu kavramla hem Osmanlı sisteminin Batı'daki eşzamanlı sistemlerden farklı olduğunu, hem de İslam dünyasındaki diğer sultanlıklarla benzer nitelikler taşıdığını tebarüz ettirmek istiyoruz. Osmanlı Devleti, mesela Bizans İmparatorluğu'ndan çok Selçuklu, Abbasi ve diğer İslam sultanlıklarına daha benzemekteydi ve onlardan tevarüs ettiği kurumlara ve ideolojik alt yapıya sahipti.



Önde Osmanlı akıncısı, atlı olan Memluk savaşçısı, sağdaki bir Bektaşi dervişi

II.

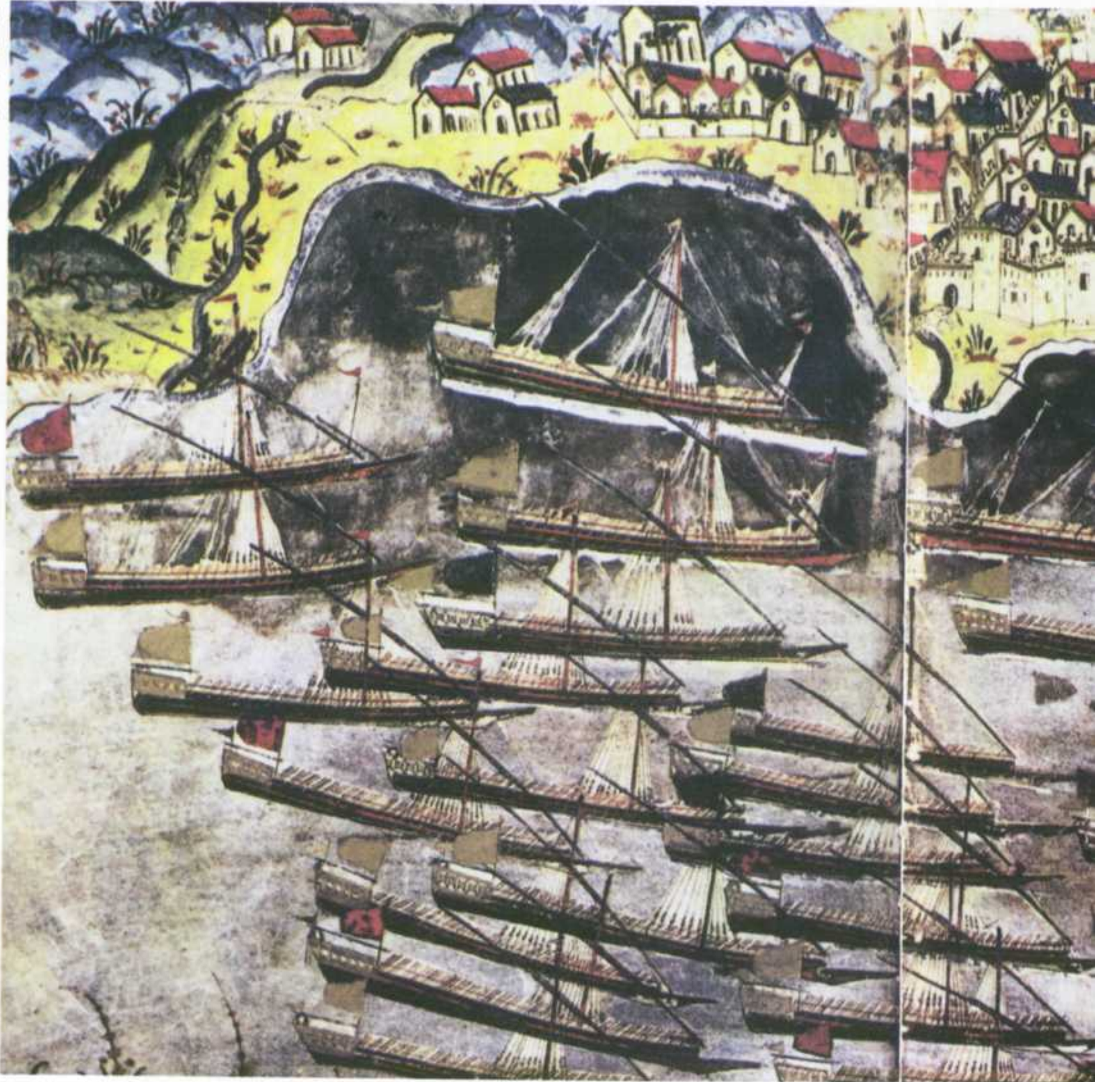
Osmanlı sistemi, insanlık tarihinin **"tarım medeniyetleri"** dönemine ait bir sistemdir ve bu özelliğinden dolayı da eş zamanlı sistemlerle bazı benzerlikler taşıması normaldir. İnsanların büyük akarsu

havzalarındaki verimli topraklara yerleşmeleri ile başlayan dönemde geliştirdikleri bölgesel ve evrensel tarım medeniyetleri dönemi, Batı'da sanayi devriminin gerçekleştirildiği döneme kadar devam etmiş ve bu uzun süre zarfında sayısız siyasal organizasyon kurulup yıkılmıştır. Önceleri Nil ve Mezopotamya havzalarında ortaya çıkan şehir devletleriyle başlayan siyasal yapılanma, giderek bölgeleri ve ardından da kıtaları içine alacak şekilde genişlemiştir.

Sanayi devrimine kadar insanların toplumsal ve ekonomik faaliyetlerini belirleyen birinci faktörü mümkün olduğu kadar daha fazla toprağı, verimli alanları, stratejik bölgeleri, su havzalarını ve tarımda değerlendirilecek emeği denetim altında bulundurmak arzusu oluşturuyordu. Bir siyasi güç ne kadar çok toprağı kendi kontrolü altında tutuyorsa o kadar zengin ve güçlü kabul ediliyordu. Toprak ve bu toprağı işleyecek emek gücünün çokluğu zenginliğin ve iktidarın somut simgesi oluyordu. Kıtalararası imparatorlukların temelindeki yönlendirici espri burada yatıyordu. Savaşlarda elde edilen köleler tarımsal alanlarda ve diğer hizmet sahalarında maliyeti düşük emek gücü olarak değerlendiriliyordu.

Osmanlı Devleti de bir tarımsal imparatorluk olarak gelişmiştir. Daha fazla toprağı, verimli alanları, stratejik noktaları ve insan unsurunu denetim altında tutmak için gâzâ ve fetihlere yönelmiş, örgütlenmesini bunu realize edecek şekilde yapmıştır. İlk bakışta böyle görünmekle birlikte, Osmanlı Devleti'ni diğer tarım imparatorluklarından farklı kılan çok önemli bir husus vardır ki, işin özü bu noktada saklı bulunmaktadır.

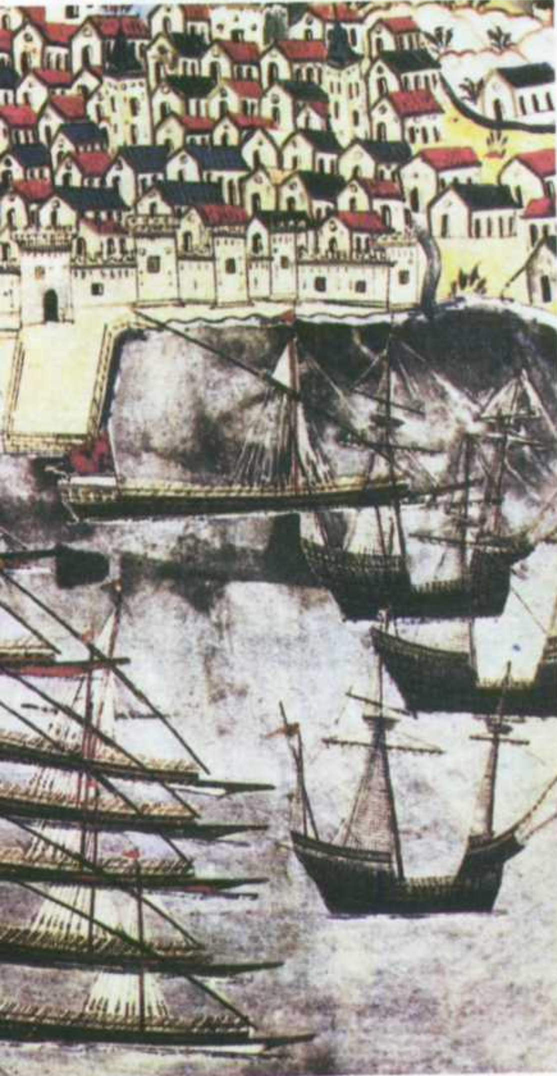
Devlet şeklinde örgütlenmiş siyasal toplulukların kimisi **"kavmî"** devletler olup bunlar kan bağını aşamamış, evren-



Osmanlı donanmasını gösteren bir resim

sel medeniyetler geliştirememiş topluluklardır. Buna karşılık kan bağını aşarak belli bir **"ülkü"**, **"kutsal ideal"** ve **"vahiy"** temelinde örgütlenebilmiş devletlerse **"imparatorluk"** devletleridir ve bunların geliştirdikleri medeniyetler de evrensel medeniyetlerdir.

Osmanlı sistemini diğerlerinden farklı kılan en önemli özellik, onun kan bağı hassasiyetlerini aşmış toplulukların kutsal bir ülkü ve vahiy etrafında bütünleşmeleriyle kurulmuş bir **"imparatorluk"** olarak gelişmesidir. Hemen belirtelim ki buradaki **"imparatorluk"** sözcüğünü emperyalist anlamında değil, kavmi hassasiyetleri aşmış farklı toplulukların bir ülkü ve kutsal ideal etrafında bütünleşerek oluşturdukları siyasal örgüt anlamında kullanmaktayım. Elbette ki, bu nitelikteki tek devlet Osmanlı Devleti değildir; Sasani, Roma, Selçuklu, Abbasi devletleri de bu nitelikteki imparatorluklara örnek verilebilir.



Ortadoğu havzasındaki kavmî hassasiyetleri ve kan bağı ilişkilerini aşmış olan imparatorluk devletlerin siyasal rejimlerini **"sultanlık rejimi"** kavramı ile karşılayabiliriz. **"Sultanlık rejimi"**'nin en iyi örneğini oluşturan Osmanlı sisteminin temel özellikleri nelerdi?

III.

Osmanlı sultanlık rejiminin temel özelliklerini, tarih sürecindeki seyrini ve kurumsal yapısını ortaya koyabilmek için, öncelikle Osmanlı iktidar yapısına bakmak gerekmektedir. Osmanlı iktidar yapısı ve pratiği nasıl bir oluşum sunmaktadır? Osmanlı iktidar yapısı hangi medeniyet alanlarından gelen gelenek ve yapıların etkisi altında kurumlaşmış ve tarih sürecinde nasıl bir seyir izlemiştir?

Her şeyden önce Osmanlı Devleti bir **"İslam Devleti"** idi ve bu özelliğinden dolayı da İslam geleneklerinin etkisi altında oluşmuştu ve bu gelenekleri hem sürdürüyor hem de yaşatıyordu.

Fakat aslında Osmanlı Devleti'nin kurucu aktörü olan Osmanlı ailesi, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenlere mensup bir aile idi. Kökenleri Oğuzla-r'ın Kayı boyuna kadar geriye giden bu ailenin[1] Türkmen geleneklerini ve yapılarını sürdürüyor olmaları normaldi.

Eski Türklerin siyasî örgütlenmesinde belirgin özellik olarak ortaya çıkan siyasi iktidarın Hakan ailesinin elinde bulunması ve hakanın bu iktidarı ailenin erkek bireyleri arasında paylaştırarak kullanması uygulaması XV. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlılar'da da sürdürülmüştür. Eski Türklerde ve daha sonra Selçuklular ile Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde hükümdarlar ülkelerini kardeşleri ve oğulları arasında bölüştürerek yönetmişlerdir[2]. **"Ülüş sistemi"**[3] adı verilen bu sistemin uygulanması sırasında ülkenin bir bölgesinin

1) Osmanlıların soy kütüğü ile ilgili tartışmalar için bk. Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, (çeviren: Fatmagül Berktay), İstanbul, Kaynak yayınları 1985, s.11-25; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt: I, İstanbul, Cem yayınları 1974, s.131-140; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: I, 4.Baskı, Ankara, TTK Yayınları 1984, s.93-103; Colin Imber, "Osmanlı Hanedanı Efsanesi", (çev. Seyfettin Erşahin), *İslami Araştırmalar*, Cilt: 12, Sayı: 1, 1999, s.17-26; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel/ Osmanlı Tarihi* (1299-1481), (Yayına Hazırlayan: Ahmet Ağırakça), İstanbul, İnsan yayınları 1995, s.53-69.

yönetme yetkisini ele alan prenslerin merkeze bağlı bir validen çok, kendi başına hareket eden bir emir (prens, feodal senyör) olarak hareket ettiği gözlenmektedir. Bu nedenle eski Türk devletleri merkeziyetçi yapısı ağır basan bir monarşiden çok, federal veya konfederal yapıda, siyasi gücün ailenin erkek üyeleri arasında bölüşüldüğü zayıf devlet görünümü vermektedirler. Bu özelliklerinden dolayı eski Türk devletleri genelde kısa ömürlü olmuştur.

Bu yapı Selçuklular'da da devam etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasında ve benzer şekilde Anadolu'ya egemen olan Moğol İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesinde ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında bölüştürülmesinin önemli rol oynadığı bilinmektedir[4]. Merkezdeki hakanın gücünü zayıflatan bu uygulama zaman içinde İslam toplumlarında gözlenen **"muvahhit iktidar"** yapısıyla yer değiştirecek ve merkezin gücü giderek artacaktır.

Müslümanlığı kabul etmiş olan Osmanlılar, eski Türk gelenekleri ile İslam geleneklerini bütünleştirmeyi başarmışlardı. Osmanlı Devleti'nin kuruluş meselesi üzerinde çalışanların ortaya koydukları teoriler iktidar yapısının belirlenmesinde önemli ip uçları sunmaktadır. Fuat Köprülü'nün **"muntazam ve sağlam müesseselere malik merkeziyetçi bir devlet"**[5] olarak tasvir ettiği Büyük Selçuklu Devleti ve onu izleyen Anadolu Selçuklu Devleti'nde gelişmiş bir kamu hukuku ile siyasî ve idarî yapılar kurumlaşmış bulunuyordu.[6] Gerek kamu hukuku olsun, gerekse siyasi ve idari kurumlar olsun İslam hukukunun zengin külliyatı ve değerleri üzerinde yükselmiştir. İslam öncesindeki eski Türklerin **"töre"** dışında gelişmiş bir kamu hukukları bulunmuyordu. İktidarın örgütlenmesi, kullanılması ve intikalinde yerleşmiş **"töre"**'nin etkisi büyük oluyordu. Türkler Müslüman olduktan sonra siyasal, sosyal ve toplum-


Fatih Sultan Mehmet

2) Bk. Ahmet Mumcu, "Osmanlı İmparatorluğunda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi", 1. Milli Egemenlik *Sempozyumu*, Ankara, 24-25 Nisan 1985, s.35.

3) Bk. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü veya Türk Hakimiyet Telakkisiyle ilgisi" , Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIV/1, Mart 1959, s. 69-95. Aynı makale, Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine, (Konya, 1996), s.35-70'te de yer almaktadır.

4) Stanford Show, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt: I, (Türkçesi: Mehmet Harmanlı), İstanbul, e Yayınları 1982, s.26 ve 28.

5) Fuat Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara, TTK yayınları 1984, s.65.

6) Bk. Fuat Köprülü, 2 Les Institutions Juridiques Turques au Moyen-Age, Belleten, Tome: II, No: 5-6, Janvier-Avril 1938, s.41-76.

sal alandaki yapılanmalar zengin İslamî gelenekler ve kurumlara göre teşekkül etmiştir. Bundan dolayıdır ki, Köprülü, Osmanlı Devleti'ni Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Anadolu Türkmen Beylikleri'nin devamı çizgisine yerleştirmiştir[7].

Osmanlı sultanlık rejiminin oluşmasında etken olan bir başka faktör Anadolu'nun İslamlaşmasından önce burada mevcut olan Bizans siyasi yapı ve kurumlarının etkisidir. Bizans kurumlarının Osmanlı kurumlarına ve siyasi iktidar yapısına olan etkisi meselesi geniş tartışmalara konu olmuştur. Özellikle asrın başında H. A. Gibbons'un ***Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*** (Tercüme: Ragıp Hulusi, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928) adlı eserinde iddia ettiği Bizans'ın Osmanlı sistemine olan etkisi meselesine F. Köprülü ciddi reddiyeler yazmış ve bu tezleri çürütme yolunda büyük hizmet yapmıştır[8]. Bununla birlikte altı asırlık Osmanlı sistemine Bizans kurumlarının şu veya bu şekilde bir etkisinin varlığı da kabul edilmektedir. Zaten sosyolojik olarak iletişim halinde bulunan iki ayrı sistemin birbirinden hiç etkilenmemeleri de düşünülemez. Gerek günlük hayatın kültür dünyasında gerekse bu kültürün maddi alemdeki yansımalarının izlenebileceği mimari ve diğer alanlarda Bizans'ın hiç etkisinin olmadığı iddia edilemez. Devlet yapısının ve siyasi ilişkilerin bir biçimde etkilenmiş olduğu söylenebilir.

Osmanlı sultanlık rejiminin tesisinde ve işletilmesinde en aktif rolü oynayan Fatih Sultan Mehmed'in siyasal otoriteyi yeniden düzenlerken mirası üzerinde oturduğu Bizans'tan bir biçimde etkilendiği söylenebilir. Fatih sadece Müslümanların **"padişah"**ı, **"sultan"**ı, Türkmenlerin **"hakan"**ı değil aynı zamanda Müslüman olmayan kitlelerin de **"kayser"**i idi. Bu sebeple devletin yeniden yapılandırılmasında **"Bzantinist"** bazı etkilerin olması normaldi. Özellikle sultanın iktidarının yüceltilmesi ve diğer iktidar odaklarının onun iktidarının altında ve kendisine bağlı olarak düzenlenmesi bu tür bir etkiyi gündeme getirmektedir.

Osmanlı iktidar pratiğinin niteliğini ve süreç içindeki gelişimini yansıtması bakımından sultanların unvanları açıklayıcı gözükmektedir. Şer'i ve örfi nitelikteki **"bey"**,**"gazi"**,**"hüdavendigar"**, **"hünkar"**,**"han"**,**"hakan"**, **"emir"**, **"sultan"**, **"padişah"**, **"kayser"**, **"halife"** gibi unvanlar aynı zamanda iktidarın ve onu kullananların özelliklerini yansıtmaktadır. Kuruluş yıllarında **"bey"** **"gazi"**, **"emir"**,**"mücahid"** gibi daha mütevazi ve sınırlı iktidar pratiğini yansıtan unvanlar kullanılırken ilerleyen yıllarda **"sultan"**,**"padişah"**,**"halife"** gibi İslam gelenekleri çerçevesindeki muvahhit iktidar yapısını ifade eden emperyal nitelikteki unvanlar tercih edilmiştir. Bu durum kuruluş yıllarında Eski Türk geleneklerinin etkisinin daha fazla olduğunu, daha sonra İslami gelenekler ve kurumlarla bunların yer değiştirdiğini de anlatmaktadır.

Osmanlı Sultanları, XVI. yüzyılın başlarına kadar farklı adlar kullansalar da, sadece Sultan idiler. Memluklu Sultanı'nın yanında basit bir memur konumunda bulunan Halife Mütevekkil'in Halifelik görevini Ridaniye zaferinden (1517) sonra Yavuz Selim'e devrettiği iddiaları doğru kabul edilse bile Yavuz'un bu unvanı kullanmadığı ve onu takip eden sultanların da böyle bir iddiada bulunmadıkları ancak zaman zaman **"halife"** unvanını kullandıkları bilinmektedir. Ne var ki, Osmanlı Sultanları **"Hadimü'l- Haremeyni'ş-Şerifeyn"**unvanını kullanmış, tüm İslam dünyasını kendi korumaları altında bulundurmaya çalışmışlardır[9].

Aslında Yavuz Selim'den önce de Osmanlı Sultanları **"halife"**unvanlarını kullanmaktaydılar. Kendi şahsında Osmanlı Padişahı tipini ortaya koymuş olan

Fatih Sultan Mehmet Han'ın

7) Bk. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s. bütünü.

8) Fuat Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, Ötüken Neşriyat 1981.

Fatih Mehmet, kendisinden önceki sultanların kullandıkları **"han"**, **"emir"**, **"hüdavendigar"**, **"hünkâr"**,**"sultan"**gibi unvanların yanında **"padişah"** unvanını da kullanmış, ***Kanuname-i Ali Osman'ın mukaddimesinde "Es-Sultanü'l-azim, Halifetullah fi'l-alem es-Sultan ibnü's-Sultan Mehmed Han..."*** ifadesine yer verilmiştir[10].

Bu unvanlar arasında en önemlisi kuşkusuz **"sultan"** ve **"halife"** unvanlarıdır. Kur'an ve hadiste de kullanılan sultan unvanının Osmanlılar tarafından en çok kullanılan unvan olması İslami geleneklerin etkisini ifade etmesi bakımından önemli gözükmektedir. En çok tartışılan **"halife"** unvanı XVI.yüzyılın başlarında resmen Osmanlılara geçmiş olmakla, bu unvanın etkin hale gelmesi XVIII.yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. Özellikle II.Abdülhamid halifeliği, hem İslam dünyasında hem de uluslararası ilişkilerde en etkili kullanan Osmanlı padişahı olmuştur.

IV.

Osmanlı sultanlık rejiminin temel özelliklerinden bir diğeri iktidarın intikalinde ortaya çıkmaktadır. XVII.yüzyılın başlarına kadar iktidarın intikalinde **"babadan oğula geçme"** şeklinde bir yöntemin uygulandığını görmekteyiz. Bu tarihten sonra ise **"ekberiyet"** yöntemi, yani iktidarın ailenin en yaşlı erkek evladına intikal etmesi usulü yerleşmiştir. Türk-İslam devletlerinde saltanat sahibinin oğulları ve kardeşlerinin iktidarı ele almakta eşit hakları vardı. İktidar (saltanat) han ailesinden belirli bir kişiye değil ailenin tümüne ait olduğundan iktidarın intikalinde kesin bir yöntem bulunmuyordu. Yine de önceliğin oğullardan büyük olanın lehine olduğu anlaşılmaktadır. İktidarın kime intikal edeceğinin belirlenmesinde şehzadelerin kişisel özelliklerinin yanında komutanların, din ve yönetim elitinin de önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Mesela Ertuğrul Gazi öldüğünde iktidarın Osman Gazi'ye intikal etmesinde yaşça Savcı Bey daha büyük olduğu halde Osman Gazi'nin **"cesur, cömert ve müsamaha sahibi"** biri olmasının rolü olmuş, Ertuğrul Gazi nin arkadaşları iktidarı Osman Gazi'ye vermişlerdir[11].

Fatih'in, **"evlat katli"**ne meşruluk kazandıran düzenlemesi iktidarın intikalinde önemli bir yenilik olmuştur. Siyasal gerekçelerle sultanların kendilerinden sonra iktidarda hak iddia edecek şehzadeleri tek kişiye indirmeleri ve diğerlerini katletmeleri iktidarın intikalindeki karışıklığa ve saltanat ailesi içindeki iktidar mücadelesine son vermiştir. Bu aynı zamanda eski bir Türk geleneği olan **"ülüş sistemi"**nin terk edilerek İslam'daki iktidarın tekliği ve bütünlüğü prensibinin yerleşmesini ifade etmektedir.

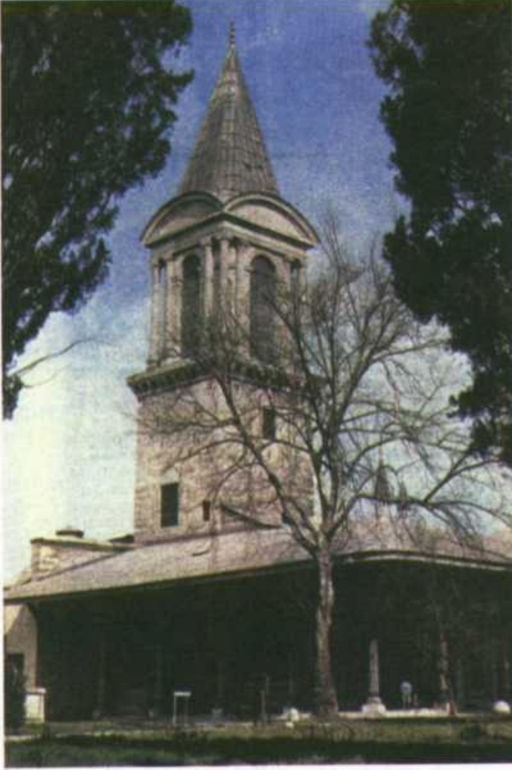
V.

Osmanlı sultanlık sisteminde siyasi iktidarı ve gücü elinde tutan sultanların zaman zaman aynı zamanda **"halife"**olduklarını ileri sürmeleri onlara bir dini nitelik ve iktidar vermekte miydi? Gerçi Hz. Muhammed'in (S.A.V.) vefatından sonra onun siyasi ve dini-sosyal iktidarının kimin tarafından kullanılacağı tartışmasında ortaya çıkan halifelik kurumunun dini mi, yoksa siyasi-dünyevi bir kurum mu olduğu tartışması yapılmaktadır. Tarih süreci içinde de**"halifelik"** son derece önemli ve köklü değişmeler geçirmiş, bu konuda hem teoride farklı tezler ileri sürülmüş, hem de pratikte değişik uygulamalar olmuştur. Ama yine de genel kabul gören görüşe göre **"halifelik"** makamında bulunan sultanlar, kendilerini din karşısında sorumlu hissetmekte, dini kamusal hizmetleri yerine getirme ve dini normları uygulamada yetkili görmektedirler. Din onlar için imparatorluğun temel **"ülkü"**sünü sağlayan, eylem ve politikalarını meşrulaştıran, farklı etnik gruplara mensup toplulukları bir siyasal çatı altında toplamaya yardım eden yüce değer olarak görülmektedir. Bu bakımdan eski İslam halifeliği topraklarını ülkesine katan Yavuz Selim, bu başarısıyla, İslam dünyasının sınır bölgesindeki basit bir **"gazi sultanı"**birden Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve

9) Halil İnalcık, "L Empire Ottoman", Studies in Ottoman Social and Ecomomic History, London, 1985 içinde, s.88.

10) Kanunname-i Ali Osman, (Neşreden: Mehmet Arif), TOEM ilavesi, İstanbul, 1330.

11) Bk. Müneccimbaşı, s.70.





Topkapı Sarayı'nda divanın toplandığı yer ve toplantı halini gösteren minyatür

hac yollarının muhafızı statüsüne yükselmiştir[12].

Osmanlı Sultanları, henüz resmen halife unvanını taşımadan önce de din karşısında bağımsız, lakayt ve ilgisiz değillerdi. Kuruluş döneminde gaza ve fetih atmosferi içinde **"cihat"** yapan Osmanlı Sultanları birer **"gazi"**, **"hüdavendigar"** ve **"mücahit"** idiler. Bursa'da mevcut eski bir kitabede Orhan Gazi için kullanılan şu ifadeler kuruluş yıllarındaki sultanların nasıl görüldüklerini yansıtması bakımından önemlidir: ***"Emirü l-Kebir, el-Muazzamü'l-Mücahid, Sultanu'l-Guzzat, Gazi, Şecaü'd-Dünya ve'd-Din"***[13]. İslam dünyasının Hıristiyanlara yakın olan sınır bölgelerinde yerleşmiş ve hakimiyetleri altında tuttukları toprakları Hıristiyanlara karşı genişletmeye çalışan **"gazi beyler"** veya **"emirler"**, fiili iktidarlarını Halife'ye onaylattırıyor ve güçlerini meşrulaştırıyorlardı. Osmanlı Sultanları da bu yolu izlemiş ve I. Murad Mısır'daki Abbasi halifesine bir elçi göndererek yönetiminin şer'iliğini onaylamasını istemiştir[14].

VI.

Bir sistem ister patrimonyal isterse modern bir bürokrasi olsun iktidarı elinde tutan ve her türlü kararları alan kişi veya kurumun emir ve programlarını uygulayacak bir yapıya ihtiyaç duyacaktır. Çok küçük patrimonyal birimlerde bu iş için monark veya prensin ailesinden istifade edilse de hükümdarın denetim altında tuttuğu ülkenin büyümesi modern bir idare aygıtına duyulan ihtiyacı gündeme getirecektir.

Bir cihan imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nde iyi işleyen bir idare aygıtı ihtiyacı her şeyin önüne geçmektedir. Zaten ta baştan itibaren iyi örgütlenmiş, yetki ve sorumlulukları tanımlanmış bir idare ile karşılaşmaktayız. Bu aygıtın örgütlenme biçimi ile görev ve sorumlulukları, sultanlık rejimlerinin temel özelliklerini ortaya koymaktadır.

Temelde Osmanlı kamu bürokrasisi iki ayrı bürokratik yapıdan oluşmuştur. Bunlardan biri **"devşirme"** sistemi ile gelen görevlilerin oluşturduğu **"Kul bürokrasisi"** ile medreselerde yetişenlerin oluşturduk-

12) Bk. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire/ The Classical Age:* 1300-1600, (translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber), London, Weidenfeld and Nicolson 1975, s.57.

13) Halil Baki Kunter, "Kitabelerimiz-1", Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, İstanbul 1974, s.437-438.

14) Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat/Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt: I-II, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamalar Ekleyen Neşet Çağatay), Ankara, TTK Yayınları 1979, s.13 ve 73-74.

ları **"Din/İlim bürokrasisi"**dir. İdare bir bakıma ikili bir yapıya sahiptir; Kul bürokrasisi mensupları ile Din bürokrasisi mensupları kendi alanlarına düşen kamusal hizmetleri yerine getirmektedirler. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı sisteminde dini kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi idarenin üstlenmiş olduğu kamusal bir görevdir ve bu iş için bürokratik bir aygıta sahip bulunmaktadır. Medresede yetişenlerin sorumluluk alanında bulanan üç önemli görev bulunmaktadır: Yargı, eğitim ve bilgi danışma. Bunların dışında kalan savunma, güvenlik gibi kamusal işlerse Kul bürokrasisi mensuplarının yetkisinde bulunmaktadır.


Yavuz Sultan Selim Han

Bu konuda zaman içinde önemli değişmelerin olduğu bilinmektedir. Mesela Fatih'e kadar devlet bürokrasisinde padişahın **"vekil-i mutlak"**ı olan vezir-i azamlar medreselerde yetişen din/ilim seçkinlerinden gelirlerken bu tarihten sonra bu göreve kapıkulları getirilmeye başlanmıştır. Bu durum padişahın siyasi otoritesini güçlendiren bir işlev görmüş sultanlık rejiminin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Diğer yandan din bürokrasisinin teşekkülü sırasında kadıaskerler örgütün tepe noktasında bulunurlarken bir zaman sonra bu noktaya başkent müftüsünün **"Şeyhülislam"** unvanıyla birlikte öne geçirildiğini görmekteyiz. Buna rağmen Şeyhülislamların Divan-ı Hümayun üyesi olmamaları ve ulemayı Divanda Kadıaskerlerin temsil etmeleri de belirtilmesi gereken bir husustur.

VII.

Osmanlı sultanlık rejiminin en belirgin niteliği siyaset-din ilişkilerinin düzenlenmesinde gözlenmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi iktidarın sahibi sultan, örfi unvanların yanında şer'i unvanlar da taşımakta olup din karşısında ilgisiz, lakayt ve özerk değildir. Dinin siyasal iktidar gibi bir hedefi olmamakla birlikte iktidardakileri çeşitli şekillerde etkilemektedir.

Kamusal nitelikteki dini hizmetleri yerine getirmek üzere idare içerisinde Şeyhülislamlık örgütlenmiştir. Bu bürokratik aygıt üç temel kurumdan oluşmuştur: Bunlar medreseler, kadılıklar ve müftülüklerdir. Bunların görev alanları ve sorumlulukları birbirinden ayrı olmakla birlikte karşılıklı bir geçirgenlik bulunmaktadır ve sistemin işlemesinde birbiriyle yardımlaşma söz konusudur. Mesela kadılar önlerine gelen sorunlar hakkında çözüm üretirken, hüküm verirlerken müftülerin verdikleri **"fetva"**lardan istifade etmişlerdir. Her ne kadar müftünün **"fetva"**sının bir hüküm değeri yoksa da herhangi bir sorun hakkında dinin görüşünün ne olduğunu beyan eden bir **"uzman görüşü"** ve **"kanaat"**olması dolayısıyla kadılar müftülerin fetvalarına çoğu defa itibar etmişlerdir. Zaten örgütsel olarak da medreselerde görev alan ulemadan bir uzmanın (müderris) bir zaman sonra kadı olması, ardından müftülük yapması mümkündür ve sistem genellikle ulemadan kişilerin her üç kurum arasında gidip gelmeleri şeklinde işlemektedir[15].

Yüksek dini otoriteyi temsil eden Şeyhülislam ile Halife/Sultan arasındaki iktidar ilişkisi, toplumsal ve siyasal yapılanma açısından ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı sistemiyle ilgili bütün formülasyonlarda Sultanın iktidarı ve ege-

menliğini kullanmadaki keyfiliği belirleyici olmaktadır. Bu sistemin **"monarşi"** ,**"despotizm"** veya başka bir biçimde tanımlanmasında gözetilen başlıca nokta Sultanın (Halife/Sultan) fiilen kullandığı iktidar alanları ve tebaanın bunun karşısındaki konumudur. Teorik olarak din ve dünyanın (siyasetin) karşılıklı olarak birbirine geçtiği ve bir ayrımın söz konusu olmadığı bir toplum pratiğinde Şeyhülislam ile Halife/Sultanın ilişkileri ve iktidar pratiklerinin verdiği görüntü bu rejim için belirleyici özelliğe sahiptir.

Burada İslam dininin **"muvahhit"** iktidar yapısı ve **"tevhit"** e dayalı pratiğini ele alıp gelişmeleri Osmanlı öncesine kadar takip etmemiz imkanı yok. Dini dünyanın pratik yanından ve yaşanan gerçeklikten ayrı bir yapı olarak sunmayan İslam bütün iktidar alanlarını ve gerçeklikleri dinin kapsamı içine almış, adeta her şeyi **"kosmos"**a dahil etmiştir. Bu konuda özellikle Hz. Peygamberin uygulamaları ve o dönemdeki toplumsal pratikler açıklayıcı olmakla beraber İslam merkezinin Medine'den Şam'a, daha sonra da Bağdat'a geçmesinden sonra Emevi yönetimiyle birlikte iktidar alanlarının pratikte birbirinden ayrışmaya başladığı gözlenmektedir. Her ne kadar siyasi ve dini/sosyal iktidar alanları Halife'de temerküz etmiş gibi gözükse de, İslam dünyasının tek Halife merkezli özelliğini kaybettiği ve aynı anda birden çok siyasi merkezlerin teşekkül ettiğini görmekteyiz. Yani Halife'nin tekliği ve ***Müslüman ümmetinin*** tek Halife'nin siyasi otoritesi altında bütünleşmesi prensibi terk edilmiştir.

Halifeliğin saltanata dönüşmesi ve tekliğini kaybetmesi giderek Halife ile sultanların iktidar alanlarının da ayrılmaya başlamasına kadar varmıştır. Özellikle Abbasi yönetimi sırasında Bağdat'taki Halife, siyasi gücünü kaybetmiş onun otoritesi sadece bu şehirle sınırlı kalmıştır. Ortaya çıkan **"emirü'l-ümera"**lar, Batı'daki feodal senyörler gibi taşrada siyasi ve idari gücün gerçek sahipleri haline gelmişlerdi. Halifenin bunlara verdiği berat ve çeşitli menşurlar, sadece onların hakimiyetlerini ve otoritelerini resmen tasdik etmekten öte bir anlam taşımıyordu. Burada önemli olan husus taşradaki Emirü'l-Ümeraların iktidarlarını kendi güçleri ile elde etmeleri ve Halife'nin bunda bir rolünün bulunmamasıdır. Halifenin işlemi onların fiili iktidarlarını mecburiyetten tasdik eden bir prosedür şeklinde işlemiştir. Mesela Horasan'a hükmeden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hakimiyetini Nişabur'a gönderdiği bir elçi ile teyit etmiştir. Halife Kaim Biemrillah Tuğrul Bey'e iktidarı vermiş değildir, onun fiilen tasarruf ettiği iktidarı teyit etmiş ve dini bakımdan meşrulaştırmıştır[16].

Tuğrul Bey 1058'de muhteşem bir törenle Bağdat'a girdiğinde Halife, İslam dünyasına yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür edip taç giydirerek onu ***Şarkın ve Garbın hükümdarı*** ilan etmiştir[17]. Halife Tuğrul Bey'e ayrıca **"sultan"** unvanı da vererek onun siyasi ve idari hakimiyetini pekiştirmiştir. Sultan unvanı, kuşkusuz, dini otoriteden ayrı olarak siyasi-dünyevi otoriteyi ifade etmekteydi. Böylece Bağdat'ta aynı anda hem bir Halife, hem de bir Sultan vardı; gerçek anlamda siyasi iktidarı Sultanın kullandığı ve Halifenin ise onun yanında nerede ise hürmet edilen bir görevli statüsüne düştüğü söylenebilir. Halife ne kadıları, ne de başka görevlileri bile tayin etmekten aciz bir konuma gelmişti. Ama yine de Halifeye saygı gösteriliyor, onunu şahsında İslamın ve Peygamberin hatırası korunmak isteniyordu. Bu durum İslam toplumları için yeni bir duruma işaret ediyordu. Halife ile Sultanın iktidarı paylaşmaları ve Sultanın öne geçmesi durumu. Daha sonra Osmanlılar'da olduğu gibi Sultanlık ile Halifelik birleştirilse bile bu ayrım sürdürülecektir.

Burada görüldüğü gibi Osmanlılara gelinceye kadar siyasi ve dini otorite alanları fiilen ayrılmış ve yeni bir yapılanma oluşmuş bulunuyordu. Bu durum Halifelik rejiminden Sultanlık rejimine geçişin en önemli gelişmesini oluşturuyordu. Sel-

15) Bk. İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.165 vd.; Dursun, *Siyaset ve Din*, s.236-239.

16) Bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul, MEB Yayınları 1988, s.361.

17) Aynı yer, s.367; Nikita Elisseef, *L'Orient Musulmane au Moyen Age*, Paris, Armand Colins, 1977,s.212.

çuklu Sultanlık mirasını sürdüren Osmanlıların bu uygulamanın dışında kalmaları elbette düşünülemezdi.

Bu modelin pratikteki yansımalarıyla ilgili zengin örnek olaylara ve tecrübelere sahibiz. Özellikle Ali Emiri'nin bir



makalesinde yer verdiği şu iki örnek olay önemli gözükmektedir[18].

"Sultan Selim Han Edirne'ye gittiğinde kendisini Zenbilli Ali Efendi uğurladı. Yolda iplerle bağlı dört yüz kişiyle karşılaşınca, durumlarını sordu."Bunlar, Sultanın emrine karşı gelip ipek satın almışlardı. Oysa Sultan bu işi yasaklamıştı"dediler. Zenbilli Ali Efendi at üzerinde Sultana gitdi ve onlar hakkında Sultana, bunların öldürülmesi helal değildir, dedi. Bunu(n) üzerine öfkelenen Sultan: "Ey efendi, nizam-i alem içün dünyanın üçte ikisini öldürmek helal değil midir?"diye sordu. Şeyhü'l-İslam,"Evet, ancak büyük bir suç işlendiğinde helaldir", dedi. Sultan, "Emre karşı gelmekden daha büyük hangi suç vardır?"deyince Şeyhü'l-İslam, "Bunlar senin emrine karşı gelmemişlerdir. Çünkü sen ipek hususunda emirler ta'yin etmiş bulunmakdasın. Bu ise delalet yoluyla onlara izindir"şeklinde cevab verdi. Sultan,"Saltanat işleri senin görevin değildir" deyince, Şeyhü l-İslam şu karşılığı verdi: "Bu ahirete yönelik işlerdendir. Buna müdahalede bulunmak ise benin görevimdir."(...) (s.273)

18) Ali Emiri,"Meşihat-ı İslamiyye Tarihçesi", *İlmiyye Salnamesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş), İstanbul, İşaret yayınları 1998, s.267-279.

Ali Emiri'nin naklettiği diğer olay da şudur: Yine Yavuz Sultan Selim döneminde Hazine memurlarından yüz elli kadarının katli emredilmiş, bunu duyan Seyhü'l-İslam Zenbilli Ali Efendi derhal Divan-i Hümayun'a giderek Sultan'la görüşmüş ve katledilmelerine hükmedilen görevlilerin af edilmelerini isteyince Yavuz'un cevabı şu olmuştur:

"Sen emri-i saltanata ta'arruz ediyorsun, bu senin vazifen değildir".

Şeyhülislam buna karşılık

"Ben senin ahiretin emrine ta'arruz ediyorum. Bu benim vazifemdir, eğer afvederseniz necat bulursunuz ve aksi halinde ikab-ı azime müstehak olursunuz." (s.273-4)

Bu örneklerde sultanla Şeyhü'l-islam arasında geçtiği belirtilen konuşmalarda önemli hususlar var. Öncelikle Sultan siyasi ve dünyevi konularda Şeyhü'l-İslam'ın müdahale hakkının olmadığı, böyle bir şeyin onun görevleri arasında bulunmadığı şeklinde bir kanaate sahip gözükmektedir. Diğer yandan Şeyhü'l-İslam da bunu kabul etmiş gözükmektedir, fakat arada bir yorum farkı bulunmaktadır. Şeyhü'l-islam, dünyevi ve siyasi olduğu açık olan bir konuyu **"ahiret"**le ilişkilendirerek, daha doğrusu ahiret çerçevesinde değerlendirerek, kendisinin yetki ve müdahale alanına sokabilmektedir.

Dünyevi ve siyasi bir tasarrufun ahiretle ilişkilendirilmesi, İslamî bakış açısından anlaşılmaz değildir. Zira Müslümanların dünyadaki davranışları ahirette değerlendirilecek ve bunlardan hesaba çekileceklerdir. Bu bakışla konuya yaklaşıldığında her türlü siyasi ve idari işlerin ahiretle ilişkilendirilerek Şeyhü'l-İslam'ın

müdahale alanına sokulması mümkündür[19]. Ne var ki, Halife/Sultanla Şeyhü'l-İslam arasındaki ilişki eşit düzeydeki iki muktedirin ilişkisi değil, bir tür ast-üst ilişkisidir. Devlet hiyerarşisi içerisinde tepe noktasında Sultan, onun altında Sadrazam ve onunla eşit düzeyde Şeyhü-'l-İslam bulunmaktadır. Şeyhü'l-İslam Sadrazam gibi Sultana yardımcı olan kişilerden olup, devlet protokolünde yeri sultan ve sadrazamdan sonra üçüncü sırada gelmektedir. Padişahın **"vekil-i mutlak"**ı olan Sadrazam Şeyhü'l-islam'ın üstünde yer almaktadır ki, bu hiyerarşik düzenleme dahi Osmanlı sisteminde siyasi otorite ile dini otoritenin ilişkileri ve konumları hususunda önemli ip uçları vermektedir. Yine anlamlı bir başka husus, şeyhülislamların atanmasında sadrazamların önemli rol oynamalarıdır. Bazen padişahlar Şeyhü'l-İslam'ları doğrudan atamışlarsa da, bu konudaki usul Sadrazamların atama yetkisine sahip olduklarıdır. Bu ilişkide siyasi otorite dini otoritenin üzerine çıkmaktadır. Sadrazamın bu üstünlüğü şeyhülislamların fetva yetkileri ile dengelenmiştir. Çoğu Sadrazamın **"siyaseten katl"** edilmelerinde Şeyhü'l-İslamların verdikleri fetvalar önemli rol oynamıştır.

Şeyhü'l-İslamların şahsında dinin sistem içindeki işlevinin konjonktüre bağlı olarak artıp azalabildiği olmuştur. Özellikle güçsüz Sultanlar döneminde Şeyhü'l-İslamların etkilerinin arttığı, buna karşılık güçlü Sultanların iktidarda olduğu dönemlerde ise bu etkinin azaldığı söylenebilir. Öyle ki, XVII. Yüzyılda savaş ilan etme ve barış konularında Şeyhü'l-İslamların fetvalarına müracaat edilmiştir. Sultanın **"ruh-i vekil"**i ve dini yönetimi padişah adına gerçekleştiren yüksek seviyedeki görevli olarak telakki edilen şeyhülislamların artan etkileri siyasi karışıklıklarda ve padişahların hal süreçlerinde de ortaya çıkmaktaydı. Klasik dönemde Dîvan üyesi olmayan Şeyhü'l-İslamlar II. Mahmud döneminde Divan'a alınmış, 1830 'dan sonra da **"Heyet-i Vükela"** üyesi olmuşlardır. Bu durum onların idarede ve siyasetteki artan rollerini ifade etmektedir. XIX. Yüzyılda meydana gelen bütün siyasi karışıklıklarda, iktidar değişikliklerinde ve diğer önemli sosyal gelişmelerde Şeyhü'l-İslamların da rol aldıkları görülmektedir. Bilhassa bürokrasinin Halife/Sultanı hal edip yerine başka birini geçirmesi teşebbüslerinde, şeyhülislamların da asker-sivil bürokrasi ile birlikte hareket ettikleri bilinmektedir[20]. Mesela Abdülaziz'in hal edilmesinde Şeyhü'l-İslam Hayrullah Efendi, Şura-ı Devlet Reisi Mithat Paşa Serasker Hüseyin Avni Paşa, ve Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile birlikte hareket etmiş, planın uygulanmasında önemli rol oynamıştır.

VIII.

Osmanlı sultanlık rejiminde iktidar ilişkileri çerçevesinde üzerinde durulması gereken bir diğer nokta-, Halife/Sultanların din karşısındaki konumları ve yetkileri meselesidir. Çoğu çalışmada adeta bir mütearife olarak Sultanların birer **"monark"** oldukları, Osmanlı sisteminin bir **"monarşi"** olduğu ve egemenlikleri karşısında herhangi bir sınırın mevcut olmadığı şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. Bu şekilde tasvir edilen bir Sultanın din konusunda da son derece geniş bir hareket alanına sahip olduğu, kendini dinin ilkeleri ve normları ile sınırlı saymayacağı, dinin onun iktidarı önünde bir engel ve özerk bir alan teşkil etmeyeceği ileri sürülebilir. Oysa ki, toplumsal ve siyasi gerçekliğin böyle olmadığı ve bu alanda da bir bakıma **"sultanlık rejimleri"**nin **"nev-i şahsına"** özgü yapısının öne geçtiği görülmektedir.

Osmanlı hukuk sistemi ikili bir yapıya sahip bulunuyordu. Şer'i hukuk dini düzenlemelerden ve Kitap ve Sünnet'ten çıkarılan kural ve normlardan oluşuyordu. Buna karşılık örfî hukuk ise, Sultanın kendi siyasi hakimiyetinin bir sonucu olarak yaptığı dünyevî düzenlemelerden oluşmaktaydı. Zaten İslam hukukunda kamu ve anayasa hukuku alanlarında ta baştan beri ciddi bir boşluk bulunmaktaydı

19) Bk. J. H. Kramers, "Şeyhü'l-İslam", İslam Ansiklopedisi, Cilt: XI, İstanbul, MEB Yayınları 1988, s.487.

20) Bk. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Dün ve Bugün *Felsefe*, Kitap:1, İstanbul 1985, s.169-170.

ve boşluk sultanların, hükümdarların kendi iradeleriyle çıkardıkları kanunname, adaletname, emir ve diğer düzenlemelerle dolduruluyordu.

Uygulamada Sultanlar hiçbir zaman Şer'i hukuk tarafından düzenlenmiş olan alanlarda yeniden herhangi bir düzenleme yapmaya tevessül etmemişlerdir. Adeta kendi kendine oluşan bir yetki ayrımı göze çarpmaktadır. Bir Sultanın mesela, şeriat tarafından düzenlenmiş olan medeni hukuk alanında yeni bir düzenleme yapmayı, evlilikle ilgili yeni kurallar koymayı, miras hukukunu değiştirmeyi, mevcut hukuku yürürlükten kaldırıp yenisini koymayı düşünmesi söz konusu değildir. Ne Sultan böyle bir şey düşünebilir ne de tebaa kendisinden böyle bir şey beklemektedir. Şeriat Sultanın iradesi karşısında bir tür **"özerk"** alanı temsil etmektedir. Siyasi iktidar sahiplerinin bu alana müdahale etmeleri, tanımları veya kuralları değiştirmeleri düşünülemez. Bu alandaki tartışmalar ve hukuklaştırma faaliyetleri de, siyasi iktidardan bağımsız ve sivil bir faaliyet olarak sürdürülmektedir. Ulemanın **"içtihat"** faaliyeti resmi bir tasarruf olmayıp, sivil bir faaliyettir. Bir bakıma şeriat çerçevesindeki hukuk yapma işi bir devlet işi olmayıp ilim adamlarının iktidardan bağımsız sivil bir faaliyetidir. Bu durumda hiçbir Sultan iktidardan özerk bir alan olan şeriata müdahale etme hakkına sahip değildir ve bundan dolayı da sultanın iktidarı bu alanla sınırlandırılmıştır.

Yine bu çerçevede biraz da paradoksal gibi gözüken şeriatın temsilcileri olan ulemanın konumuna da değinmekte yarar var. Şeriatın temsilcileri olan ulemanın idarede görevli kişilerden oluşması, bu alanın özerkliğini ve iktidarın hareket alanını sınırlandırıcı işlevini olumsuz etkilediği düşünülebilir. Nitekim bu yönde pek çok örnek bulunmaktadır. Ne var ki ulema, her ne kadar kamu bürokrasisinde görevlilerin oluşturduğu **"askeri"**ler sınıfının bir kolunu oluştursa da genelde devlet idaresinde şeriatın ve halkın müdafileri konumunda olmuşlardır. Doğrudan Sultanın iradesiyle hareket etmekten çok yerleşik Şeriat kurallarına ve Şeriat çerçevesindeki ilkelere göre hareket etmekteydiler. II. Mehmet'in **"Nizam-ı âlem için evlat katli caizdir. Pek çok ulema dahi bunu tecviz etmiştir"** şeklindeki açıkça Şeriatın onaylamadığı düzenlemeler karşısında fazla muhalefet gösterilmemişse de, açıkça bunu **"tecviz"** eden ulemadan herhangi birinin olmaması da bir direncin ifadesi olmalıdır. Bu itibarla ulemayı Sultanla tebaa arasındaki ara noktada görmek ve bu iki kesim arasında aracılık rolü vermek fazla yanlış olmasa gerektir.

IX.

Sultanlık rejiminin en iyi örneğini veren Osmanlı Devleti'nde din ile devlet temsilcileri arasında bir iktidar mücadelesinin olmaması ve Sultanın otoritesinin ulema tarafından tartışılmaması, bu sistemin en önemli özelliği olmalıdır. Sultanın siyasi iktidarının tartışılmaya başlandığı XIX. yüzyılda bu tartışmanın taraflarından biri ulema değil yeni oluşan asker-sivil bürokrasi olmuştur. Yine bu dönemde ulemadan veya ulema dışındaki İslamcıların aktif rol oynadıkları muhalefet hareketlerinde tartışılan Halife/Sultanın iktidarı ve otoritesi değil, mevcut hükümetlerin politikaları ve icraatları olmuştur. Ta baştan beri din ile devlet arasında bir denge hali korunmuş, toplumsal dinamizm din ve devlet arasındaki çatışmada değil, siyasi merkezle taşra arasındaki mücadelede belirmiştir. Merkez ile taşra arasındaki mücadele hem siyasi otoriteyi temsil edenler bağlamında hem de dini otorite bağlamında ortaya çıkmıştır.

Osmanlı sistemi merkez ile çevrenin kopukluğu üzerinde kurulu bulunmaktadır. Merkez yerleşik şehir hayatının yaşandığı, iktidarı kullananların toplandığı bir yer iken çevre göçebe unsurların, merkezde barınamayan kesimlerin ve merkezin otoritesinden uzak durmaya çalışanların yurdudur. Ayrıca çevre din sapkınlarının sığındıkları, burada hayat buldukları bir sığınma yeridir. Merkezde Sünni İslam egemenken, çevrede daha çok merkezde barınmaları imkansız olan tarikat mensuplarının, sapkın olarak mütalaa edilenlerin filizlendiği yerlerdir. Çevrenin bir diğer özelliği iktidar üzerinde iddia sahibi olan hanedan mensup-

larının sığındıkları yerler olmasıdır.

X.

Sonuç olarak şu hususların altını çizerek yazıya son verebiliriz. Osmanlı sultanlık rejimi bir denge sistemidir. Din ve devlet ilişkilerinde, siyasi otorite ile dini otorite arasındaki ilişkilerde, hukuk yapısında, kamu bürokrasisinin bileşiminde, toplumsal ilişkilerde, toplum yapısında bir denge mevcuttur. Siyasi otoriteyi elinde tutan Halife/Sultan her şeyin sahibi ve tek yetkilisi olmakla birlikte bir keyfilik ve mutlaklık söz konusu değildir. Dinin en azından bir bölümü devlet idare yapısı içerisinde örgütlenmiş olup eğitim, adalete dağıtma ve bilgi danışma ile dini kurumların yönetilmesi gibi kamusal hizmet alanları din ve bilim adamlarından oluşan ulema tarafından kullanılmaktadır. Savunma ve güvenlik hizmetleri ise kapıkullarından oluşan Kul Bürokrasisi tarafından yürütülmektedir. Ulemanın oluşturduğu Din Bürokrasisi ile Kul Bürokrasisi, sistem içinde yetki, görev, güvence ve etkinlik açısından farklı konumda olup her ikisi arasında bir denge hali bulunmaktadır. Sultan sadece kendisine emanet edildiğine inanılan **"reaya"**nın değil aynı zamanda hem kulların, hem de ulemanın koruyucusudur. Onun otoritesi ulema karşısında daha sınırlıdır ve ulemanın yetki alanında gözüken şeriata müdahale etmesi söz konusu değildir. Sultan ulema mensuplarına **"siyaseten katl"** cezası verememekte, çeşitli icraatlarını Şeyhü'l-İslam'ın verdiği fetvalarla güçlendirmektedir. Ulemanın tepe noktasındaki Şeyhü'l-İslam'ı atama ve azletme yetkisi siyasi ve idari otorite sahibinde bulunmakla birlikte, Şeyhü'l-İslam'ın **"fetva"** yetkisi bunu dengelenmektedir.

Osmanlı sultanlık rejiminin bu yapısı XIX. yüzyılda dünyadaki gelişmeler ve toplum yapısına dahil olan yeni toplum kesimlerinin zorlamasıyla değişmeye başlamıştır. Mevcut yapıdaki değişme giderek toplum ve siyasette etkinliği artan yeni asker-sivil bürokrasinin lehine ulemanın ise aleyhine olmuştur. Ulemanın elindeki eğitim, adalet ve diğer alanlar yavaş yavaş bürokrasinin eline geçti. Şeyhülislamlar Heyet-i Vükela üyesi olarak idarede daha da etkin konuma gelmiş gibi gözükseler de, toplumsal ve kurumsal etkilerinin giderek gerilediği açıktır. Yine bu sırada sivil din örgütleri olan tarikatların Şeyhü'l-İslam'lık bünyesi içine alınması onun gücünü genişlettiği gibi anlaşılsa da, merkezileşen bürokrasinin ele geçirdiği siyasi iktidar yetkileri giderek din otoritesini de törpülemiş ve sadece dini kurumların yönetimi alanını elinde bırakmıştır. Ne özerk bir alan olan şeriat, ne de devletle halk arasında bir tür aracı konumunda olan ulema kalmıştır. Şeriatın ve ulemanın bıraktığı boşluğa giderek güçlenen ve merkezileşen devlet ve bürokrasi yerleşmiştir.

Bu yeni durum elbette ki, sanayi medeniyetinin getirdiği sosyal ve siyasi oluşumlara uygun bir yapılanma idi. Yeni oluşumda ne bir denge ne de siyasi otorite karşısında özerk yapılar ve kurumlar vardı. Yükselen ve meydan okuyan Batı medeniyetinin zihni ve kurumsal yapısına ayak uydurması imkansız olan sultanlık rejiminin varlığını koruması elbette mümkün değildi. Sanayi toplumlarının siyaset organizasyonu olan **"ulus devlet"** toplumların bütün özerk alanlarını yok etmiş, yeni bir **"ulus"** inşa etmek için bütün güç ve yetkileri kendi tekeline almıştır. Sanayi medeniyetinin sadece ekonomik ilişkileri ve insanı değil, aynı zamanda siyaset süreçleri ve ilişkileri de farklıdır.

Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Ticaretin Organizasyonu ve Tüccarlar

Dr. Coşkun ÇAKIR
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

I- Genel Olarak Klasik Dönem Osmanlı Ticaret Politikası

Batılı ülkelerde Sanayi Devrimi devam ederken, Osmanlı Devleti'nde iktisadî hayatın önemli bir unsuru olan ticaret büyük ölçüde devletin kontrolü altında tutuluyordu. Bu husus, iç ticarette iâşe, yed-i vâhid ve tezkire sistemi; dış ticarette yüksek gümrükler ve ihracat yasakları gibi mekanizmalarla sağlanıyordu. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile, yabancı devletler açısından engel sayılabilecek bu unsurların birçoğu ortadan kaldırılınca, Osmanlı Ülkesi adeta bir Avrupa Pazarı haline geldi. 19. yüzyılın ortalarına doğru geleneksel Osmanlı sanayii çökmeye başladı. Aynı yüzyılın ikinci yarısında, demiryollarının da inşasıyla bu gerileme daha da hızlandı ve Osmanlı Devleti'nin ticaret dengesi Avrupalı devletler lehine olmak üzere bozuldu.

Ecnebi tüccarların Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri, devletin kuruluş yıllarında, hatta daha öncesinde başlamıştır. Çünkü, ecnebi tüccarlar ile olan münasebetler Selçuklu Devleti zamanından intikal etmekteydi. Osmanlı devleti yabancı devletlerle ahitnâmeler imzaladığında bu ilk defa yapılmış olmayıp, aynı ülkeler üzerinde Selçuklu münasebetlerinin bir devamıydı. Meselâ Selçuklular döneminde Venedikli ve Cenevizli tüccarlara bazı imtiyazlar verilmişti. Bu çerçevede Venedikliler'e Gıyaseddin Keyhüsrev, oğlu İzzettin Keykavus ve Alaattin Keykubad dönemlerinde verilen imtiyazları zikretmek mümkündür. 1220 tarihinde yapılan antlaşmaya göre, iki tarafın tüccarlarının giriş çıkışları serbest olacak ve ticaret malları için % 2 gibi düşük oranda bir vergi ödeyeceklerdi[1]. Dolayısıyla, farklı tanımlamaları yapılmakla birlikte, o döneme göre ***"tüccarların tek tek veya toplu olarak ya da bağlı oldukları devletin vasıtasıyla başka bir şehir veya devletten aldıkları bir takım ticaret kolaylıklarını ihtiva eden imtiyazlardır"*** diye tanımlayabileceğimiz kapitülasyonların Osmanlılar'dan önce de varolduğu görülmektedir[2]. Bu imtiyazlar genellikle hukuk, siyaset ve ticaret alanlarında verilmiştir. Ticaret alanındaki imtiyazlar yabancıların ***"serbest ticaret yapması, limanları kullanması, serbest ithalat ve ihracat yapması, çeşitli vergi ve resimlerden bağışık olması"*** gibi haklardır[3].

Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk ahidname olarak I. Murat'ın Ragüzalılar'a

* Y.Ü.İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı Araştırma görevlisi

1) Abdullah Yaman, "Osmanlı Toplumunda Ticaret ve Zanaatın Organizasyonu" ,Gerçek Dergisi , S. 6, Ankara, 1974, s. 13; Turhan Atan, Türk Gümrük Tarihi , c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 111 vd.

2) Osman Nebioğlu, Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 1-2; Lütfi Güçer, "XVII. ve XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", Türk İktisat Tarihi Yıllığı, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1987, S.1, s.56-59; Necdet Kurdakul, Osmanlı Devletinde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar, Döler Neşriyat, İstanbul 1981, s. 23-26.

verdiği ahidname kabul edilir. Ancak Lütfi Güçer, *"Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçip Ragüza ile temasa geçmezden evvel Cenevizli ve Venedikliler'e, hatta yakın komşuları Bizanslılar'a ahidnameler vermiş olmaları mantıken daha doğrudur"* demektedir[4]. Bu ahidnameler Osmanlı Devleti'nin 1717 yılında Avusturya ile imzaladığı ticaret antlaşmasına kadar hep tek taraflı olmuştur. Yanlış olarak ilk kapitülasyon antlaşması diye bilinen ve Fransızlar'a verilmiş olan 1535 tarihli ahidname de, tek taraflıdır. Ahidnameler tek taraflı ve çift taraflı ahidnâmeler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Tek taraflı ahidnâmelerde daha ziyade güçlü bir devletin zayıf bir devlete verdiği bazı kolaylıklar sözkonusudur. Çift taraflı ahidnâmelerde ise karşılıklılık esastır. İki taraf da birbirlerine bazı hak ve imtiyazlar tanırlar[5].

Osmanlı ticaret tarihinde, 1535 yılında Fransızlar'a tek taraflı olarak verilen imtiyazlar neticesinde yeni bir dönem açılmıştır. Bu dönemde Fransa, Osmanlı ekonomi ve ticaretinde alabildiğince etkili olmuştur. Müteakiben bazı İtalya cumhuriyetleri, sonra da İngiltere, Hollanda, Avusturya ve Rusya gibi büyük devletler bu imtiyazlardan yararlanmak amacıyla kapitülasyonlar elde etmişlerdir. Bu dönem 1740 yılına kadar devam etmiştir[6].

1740 yılında, başta Fransa olmak üzere, yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar süreklilik kazandı ve *"Dostluk ve Ticaret Mukaveleleri"* adıyla anılmaya başlandılar[7]. Sözü edilen bu dönemi, *"Emperyalist Kapitülasyonlar Dönemi"* olarak isimlendiren araştırmacılar bulunmaktadır[8]. Toplam sayısı 62 olarak tespit edilen ticaret antlaşmalarının 26 tanesi 16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması'ndan önce imzalanmıştır[9]. Bu dönem, artık Osmanlı ekonomi ve ticareti üzerindeki Fransız üstünlüğünün son bulup İngilizler'in öne geçtiği bir dönemdir[10].

II- Osmanlı Ticaretinde Tüccarlar

1- Ecnebi Tüccarlar: Müste'men Tüccar

a- Müste'men Tüccar Tanımı

Belirli bir süre için, herhangi bir sebeple Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan gayri-müslim yabancı devlet

3) Nebioğlu, adı geçen eser (age.) , s. 1; Güçer, adı geçen makale (agm).,s.57.

4) Güçer, agm.,s. 66.

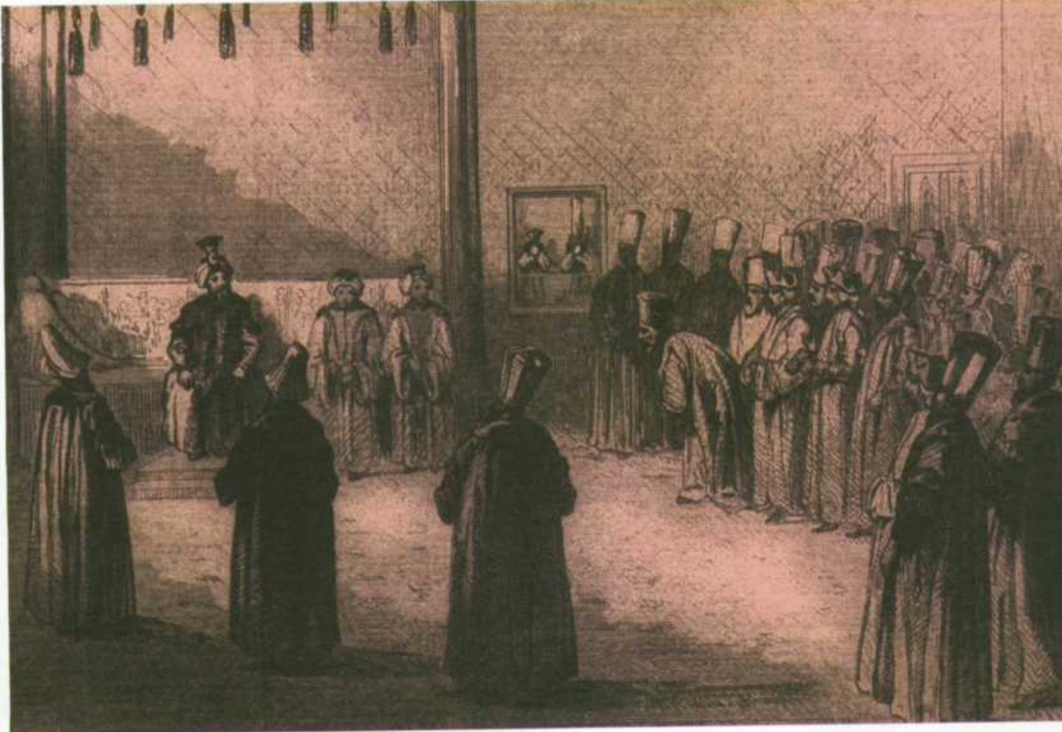
5) Nebioğlu, age., s. 2; Güçer, agm),s.65.

6) Nebioğlu, age., s. 13-14.

7) Selçuk Trak, İktisat Tarihi, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, İstanbul 1973, s. 423.

8) Nebioğlu, age., s. 14.

9) Kurdakul,age., s. 26-27.


Bir elçinin kabulü

teb'ası olan kimseler müste'men (ya da müste'min) olarak adlandırılırlar. *"Müste'men"* kelime anlamıyla, isti'man, eman istemek, emana nail olmak manasına gelir. Bir şahsın yabancı bir milletin ülkesine girmek için o milletin hükümetinden müsaade istemesi manasında kullanılır. Şu halde, başka bir milletin ülkesine eman veya müsaade ile giren kimseye de müste'men denir."[11]


Bir Osmanlı tüccari

Süleyman Sûdî Efendi, Defter-i Muktesit'te, müste'meni şöyle tarif eder: ***"Bir memlekete hariçten gelip mesken ittihaz etmiş ve o memleket ahâlisinin mâlik olduğu hukuk ve imtiyâzâtın hâricinde bazı müstesnâ hallere de mazhar olan şahıslardır ki, ekseriya Devlet-i Aliye'de ticaret yapan ecnebî teb'a bu kabildendir."***[12] Bu açıklama ile müste'men ifadesinin hukukî bir kavram olması yanında, "ticaret yapan ecnebi teb'a" denilmek suretiyle de bir tüccar sınıfına atıf yapılmış olduğu görülmektedir.

Müste'men Tüccar için "ecnebi tacir" tabiri kullanılmıştır. "***Müste'men Tüccar***" deyiminin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, tarih olarak 1800'lerin başını verenler vardır[13]. Ancak, en azından "Cevdet İktisat Tasnifi" içinde mevcut bulunan "***Müste'men Tüccar***" başlıklı kalemdeki en eski tarihli vesikayı misal gösterecek olursak, tatbikatta olmamasına rağmen devlet kayıtlarında bu ifâdeye ilk defa 1740'yıllarında rastlandığını ihtiyatla söylemek mümkündür[14]. Osmanlı teb'ası gayri-müslimlerin kısmî faaliyetlerini saymazsak, III. Selim devrine kadar Osmanlı dış ticaretini müste'men tüccarlar ellerinde bulundurmuşlardır[15].

b- Müste'men Tüccarın Tâbi Olduğu

Malî Hükümler

Osmanlı Devleti'nin bir şehrinden diğer bir şehrine kara yolundan olsun, deniz yolundan olsun bir mal nakledilmesi durumunda o mallardan belli oranlarda vergi alınırdı ki, bu vergiler "**dahilî gümrük resmi**" adını taşırlardı. Bunların belli başlıları "**Amediyye**", "**Reftiyye**", "**Masdariyye**" ve "**Mürûriyye**"dir". Bunları şöyle tarif etmek mümkündür:

-Amediyye: Osmanlı Devleti sınırları içinde, kara veya deniz yoluyla nakledilen mal üzerinden, malın vardığı yerde alınan resimdir.

-Reftiyye: Bir Osmanlı memleketine veya ülke dışına gönderilecek malın çıkarıldığı yerde alınan resimdir.

-Masdariyye: Yabancı ülkelerden Osmanlı ülkesine gelen mallardan alınan vergidir.

-Mürûriyye: Yabancı bir ülkeden başka bir yabancı ülkeye götürülen malın Osmanlı ülkesinden geçmesi halinde

10) Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838), c.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974, s. 47-54;Eugene Morel, Türkiye ve Reformları, (Türkçesi: S. Belli), Süreç Yayınları, İstanbul 1984, s.114-123; Hamid Sadi Selen, Ticaret Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1947, s. 128-134; Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 289-320.11) Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, c.3, Bilmen Yayınevi, İstanbul (tarihsiz), s.432.

12) Süleyman Sudi, Defter-i Muktesit, c. 3, İstanbul 1307, s. 166.

13) Yaman, agm., s. 18.

14) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), Cevdet İktisat Tasnifi, No: 1599.

15) Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071- 1920), Ankara 1977, s.238 vd.

alınan vergiye denmektedir[16].

Gümrüğe tâbi malların nakli karadan yapıldığı zaman, tesis edilen gümrükler "***Kara Gümrüğü***"; denizden ve iskeleler arasında yapıldığı zaman ise "***Sahil Gümrüğü***" adını alırlardı[17].

Müste'men Tüccar, gümrük resmi konusuda hem müslüman, hem de gayrimüslim yerli tüccardan daha iyi bir durumda idi. Eskiden Müslüman tüccar % 3, gayrimüslim yerli tüccar % 4 gümrük resmi öderken, müste'men, diğer adıyla harbî tüccar % 5 resim öderdi. Bu oranlar XVI. yüzyılın başlarında yapılan bir değişiklikle yeniden tespit edilmiştir. Zira ondan önce Selçuklular döneminde konulmuş nizam geçerliydi ve o nizama göre de yabancı tüccarlar için oran % 2 idi. Yukarıda sözü edilen % 5'lik oranı bu devletlerin kabul etmeyip itiraz etmeleri üzerine mesela, Ragûza'lı tüccarlar % 2 üzerinden vergi ödemeye devam etmişlerdir. Sonunda Osmanlı Devleti İstanbul, Edirne ve Bursa gibi önemli ticaret merkezlerinde % 5, diğer yerlerde % 2 üzerinden resm almaya başlamıştır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu oran % 3 olarak belirlenmiş ve hemen hemen bütün müste'men tüccarlar bu oran üzerinden resim ödemişlerdir[18].

Yukarıdaki açıklamaların ortaya koyduğu gibi, Müste'men Tüccar gümrük resmi ödeme miktarlarında Müslüman tüccarlardan farklarının kalmadığı, hatta daha kârlı bir durumda oldukları bile söylenebilir. Çünkü, bunlar için ayrıca muafiyet de sözkonusuydu. Mesela şehir ve kasabalarda transit resmi **(bac)** ve iç resmi **(tamga)** ödemezlerdi[19]. Yabancı tüccarlar diğer tüccar sınıfları karşısında böyle avantajlı bir durumda olmalarına rağmen bununla yetinmeyip, mevcut gümrük nizamına muhalif hareket ettiler. Ancak bu hususlar her zaman müsamaha ile karşılanmaz, bazı uygulamalarla yeni kayıtlara bağlanırlardı. Nitekim Divân'ı Humâyun'dan, Halep Vâlisi Celâleddin Paşa ile Halep Mollası'na gönderilen hükümde, Halep şehrinde ikâmet etmekte olan müste'men tüccarların daha evvel konulmuş nizama göre tembâkû için belirlenmiş olan gümrük resmini noksan vermek istemeleri üzerine, evvelden ödedikleri her kıyye **(okka)** için 15 paraya 1 para zam yapmak kaydıyla 1813 senesinden itibaren 16'şar para ödemek zorunda bırakıldılar[20].

Yine aynı hükümde, dahilî ticaret açısından değerlendirilmesi gereken önemli bir husus da Müste'men Tüccar'ın Osmanlı Devleti şehirlerinden birinden aldığı malı, bir başka Osmanlı şehrinde satmasıydı. Bu durumda gümrük resmi ödemeleri gerekiyordu. Ancak onlar bunun hilafına hareket ediyorlardı. Ne var ki devlet de bu konunun üzerinde önemle duruyordu. Öyle ki, sözü edilen hükümde, dahilî ticaret nizâmına aykırı bir olay cereyan etmesi durumunda buna dikkat edilmesi ve önlenmesi gerektiği üzerinde duruluyordu[21].

c- Müste'men Tüccarın Dahilî Esnaf ve Ticaret Nizamına Müdahalesi

Dahilî ticaret, ülke içinde yapılan ticaret olup, bunu sağlayıcı mekanizmalar gümrükler ve tüccarlardı. Yukarıda da zikredildiği gibi, gümrükler bulundukları yere göre sahil, kara ve hudut gümrüğü adını alıyorlardı. Tüccar olarak faaliyet gösterenler ise müste'men tüccar, Müslüman tüccar ve gayri-müslim yerli tüccar-

16) Kütükoğlu , age.,s. 62.

17) Kütükoğlu , age.,s. 63.

18) Güçer, agm., s. 73-77.

19) Güçer, agm., s. 82-87.

20) Hüküm şöyledir: "*Halep valisi vezirim Celalettin Paşa'ya ve Halep Mollasına Hüküm ki; Darphane-i Amirem tarafından zabt ve idare olunan mukata'atdan iki yüz otuz senesine mahsuben sen ki vezir-i müşarun-ileyhsin uhde-i iltizamında olan Haleb Duhan Gümrüğü varidatından olup Bağdat canibinden tevarüd ile medine-i Haleb'de rabt bey' ü füruht olunan tenbakunun ber-müceb-i şurut-ı nizam icab eden resm gümrüğü ahz olunmak lazımeden iken racilu't- tüccare medine-i Haleb'de mukim müste'men taifesi ta'rife maddesine dair bundan akdem sadır olan evamir-i 'aliyyeme mebni zikrolunan tenbakunun resm-i gümrüğünü hilaf-ı Şürut-ı nizam noksan virmek da'iyyesinde oldukları... zikrolunan tanbaku duhanın a'la nev'inden olduğuna binaen kantar ve batman hesabıyla ez-kadim beher kıyyesine veregeldikleri onbeşer parenin üzerine iki yüz yirmi sekiz senesinden itibaren hatt,ı hümayun-ı şevket-makrunumla birer pare dahi zamm olunarak mu'zam onaltışar pare resm-i gümrükleri cem've tahsil olunub..*", BOA., Cevdet İktisat, No:642.

21) Aynı Belge.

lardı.

Kuşkusuz esnaf ile tüccar tanımları arasında bir anlam farkı bulunmaktadır. Ancak bunları kesin olarak ayırmak bazen güçtür. Esnafın daha ziyade imalata yönelik faaliyette bulunduğunu ve dar manada ticaret yaptığını, tüccarın ise çoğu zaman dolaştığını, özellikle dış ticarette bulunduğu zaman farkın daha bariz olarak ortaya çıktığını görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nde gayri-müslim esnaflar da faaliyette bulunmakla birlikte esnafın çoğunluğu Müslümandır.

Müste'men tüccarlar Osmanlı Devleti sınırları içinde ticarî faaliyette bulunuyorlar, bununla yetinmeyip bazen esnaf gibi faaliyet gösteriyorlardı. Yani, sadece malların alım-satımını yapmakla kalmıyorlar, bu malları kendileri imal edip ticaretini de yine kendileri yapıyorlardı.


Osmanlı'da Esnaf

Nitekim Halep Valisi Mehmed Celâleddin Paşa ve Halep Kadısı'na gönderilen 1816 tarihli hükümden müste'men tüccarların bu türlü girişimlerde bulundukları açıkça anlaşılmaktadır. Halep'de yerli halk tarafından imal edilen sabunlar, müste'men tüccarlar tarafından alınıp ticarete konu olurken, bunların üretim faaliyetine de dahil oluyorlardı. Bu husus hükümde: "***...Müste'men Tüccarın sabun tabh ve imâline müdâhale eylemeleri ticâret-i dahiliyye nizâmına mugâyir olur..***" diye ifade ediliyor ve "***... Müste'men Tüccarı taraflarından nizâm-ı mezkûre menâfi' sabun tabh ve i'mâline dâir vâkî' olan müdâhelenin men' ü def'iyle ahâlî-yi memleketin istihsâl-i esbâb-ı âsâyişleri husûsuna ikdâm ve dikkat ve hılâf-ı ferman ve menâfî'-i nizâm vaz'-ı tecvizden tevennî ve mübâ'adet...***" olunması isteniyordu[22].

Böylece sabunhanelerin devlet tekeliyle idare edildiği, daha evvel üretimde bulunanlar dışında kimsenin bu üretim faaliyetine katılamayacağı, katılırsa bu fiilin dahilî ticaret nizamına aykırı olacağı, bu nedenle böyle bir hadisenin tahakkuk etmesine izin verilmemesi ve gerekirse engel olunması karara bağlanmış oluyordu.

2- Yerli Gayri-müslim Tüccarlar: Avrupa Tüccarı

a- Avrupa Tüccarlığı Müessesesinin İhdâsı

Yukarıda, III. Selim dönemine kadar, yabancı tüccarların Osmanlı ticaretindeki ağırlıkları izaha çalışılmıştı. Bu ağırlık kendini, daha ziyade dış ticarette gösteriyordu. İç ticarette ise Müslüman ve gayri-müslim yerli tüccarlar ayrıca yabancı tüccarlarla yerli halk arasında bir münasebet de sağlıyorlardı. Daha sonraları, milel-i selâse olarak adlandırılan Rum, Yahudi ve Ermeni tüccarlara imtiyaz verilmek suretiyle bunlar Avrupa ile ticaret yapmaya hak kazandılar. Ardından da "***Avrupa Tüccarı***" adını aldılar.

Yerli gayri-müslim tüccarın bu statüye geçmesine kadar bazı gelişmeler olmuştur. Şöyle ki: Avrupa Tüccarının doğuşunda "***berat***" ve "***tercümanlık***" deyimlerinin önemli bir rolü vardır. Berat; "***Osmanlı Devleti teşkilatında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere tayin edilenlere vazifelerini icrâ salâhiyetini tevdî etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tayin emirleri hakkında kullanılan bir tabirdir.***"[23] XVIII. yüzyıldan başlayarak yabancı devletlerin himayesine girip, Müste'men

22) BOA., Cevdet İktisat, No:1295.

23) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Berat", İslam Ansiklopedisi (İ.A.), c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 523.

24) Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 17.

Tüccar gibi dahilî ve haricî ticaret yapmaya başlayan bu kimselere "***Beratlı Tüccar***" adı verilmiştir[24]. Uzunçarşılı bu tarifi; "***Beratlı Tüccar, Türkiye'de ticaretle iştigal etmesine müsaade olunan 'reaya veya ecnebî tacirler' demek idi.***" şeklinde yapmıştır[25].

Tercümanlar, Osmanlı Devleti'nin ilişkiye girdiği devletlerle olan münasebetlerini kolaylaştırmak için istihdam edilen, yabancı dil bilen memurlardır. Hemen her devlet bu müesseseden yararlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde tercümanlık müessesesi, devletin büyümesine paralel olarak XVI. yüzyıldan itibaren önem kazanmıştır[26]. Orhonlu, bu müesseseyi dört grupta mütalaa etmiştir. Bunlar: Divan-ı Humâyûn Tercümanları, Eyalet Tercümanları, askerî ve eğitim müesseselerinde kullanılan tercümanlar ve Yabancı Elçi ve Konsolos Tercümanlarıdır ki, konumuzla direkt olarak ilgili olan da bu sonuncusudur[27].

Osmanlı ülkesine gelen yabancı ülke konsolos ve elçilerinin yanlarına yabancı dil bilen Türk ve Müslüman tercümanlar verilirdi. Sonraları bunların yerini Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar almaya başladı. Elçilerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini tercümanlar vasıtasıyla gerçekleştirdiğini düşünürsek, bu müessesenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. İşte bu kadar önemli olan tercümanlara duyulacak güven noktasında yabancı elçiler tereddüt etmişler ve kendi vatandaşlarından Türkçe bilen elemanlar yetiştirmek istemişler, ancak başarılı olamamışlardır. Yabancı elçiler bu kimseler için Osmanlı Devleti'nden berat alıyorlar ve böylelikle "***Beratlı Tercüman***" adı ile anılıyorlardı. Bu statü bu kimselere, beraberinde bir takım hak ve kolaylıklar getiriyordu. Başta cizye ve haraç vermekten kurtuluyorlar, özel giyinme ve özel kimlik taşıma hakkına sahip oluyorlardı.

Sonraları bu müessese yozlaştırıldı. Yabancı elçiler, yanlarına aldıkları tercümanların tercümanlık vasıflarına, mesela dil bilmek gibi, önem vermemeye ve yanlarında zımmî tüccarları tercüman adı altında bulundurmaya başladılar. Bu o kadar ilerledi ki, elçiler bu işi para karşılığı yapmaya kadar götürdüler[28]. Bu durum karşısında I. Abdülhamid bazı tedbirlerin alınmasını istedi. Bâbıâli'de 1786'da yabancı elçi ve tercümanlara bir nota verdi[29]. Gene sonuç alınamadı. I. Abdülhamid'den sonra tahta geçen III. Selim de selefi gibi 1791 tarihinde bu hususla alakalı kesin talimatlar verdi[30]. Onun da başarılı olduğunu söylemek güçtür. Bunun kaynağında biraz da beratlı tüccarların din, dil vb. özellikler vâsıtasıyla, en azından azınlık olmaları hasebiyle müste'men tüccarla iyi bir ilişki içine girmeleri yatıyordu. Hele Avrupa'da 1802'den itibaren Osmanlı elçiliklerinin kurulmasıyla bu kimseler buralarda da görev almaya başladılar[31]. Bunlar hakkında daha sonra da bazı fermanlar çıkarıldı, zımmî tüccarlar gibi % 5 iç vergisi vermeleri istendi, vermemeleri durumunda bazı tedbirler alınacağı bildirildi. Ancak III. Selim, sonunda bu işin yasaklamayla çözümlenemeyeceğini anlayınca, istemeyerek de olsa, bunların imtiyazlı bir duruma getirilmesi kararını aldı ve bu tüccarların adlarına "***Avrupa Tüccarı***" dendi[32].

Beratlı Tüccarın Avrupa Tüccarı haline getirilişinin tarihi konusuda kesin ittifak olmamakla beraber, yaklaşık olarak aynı tarihler esas alınmaktadır. Kütükoğlu, Osman Nuri'nin neşretiği bir berattan hareketle 1806, Bağış ise 1802 tarihini esas kabul eder[33].

Gayri-müslim Osmanlı teb'asından '***Avrupa Tüccarı***' olmak isteyenler, di-

25) Uzunçarşılı, adı geçen madde (agmd.), s.523.

26) Bağış, age., s.18.

27) Cengiz Orhonlu, "Tercüman", İ.A., c. 12, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 175-180

28) Bağış, age., s.25 vd.

29) Bağış, age., s.36.

30) Bağış, age., s.41.

31) Ercüment Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, Türk Kültürü Araştırma Entitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 13 vd.

32) Bağış, age., s.59-70.

33) Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1338, c. I, s.675; Kütükoğlu, age.,s. 73; Bağış, age., s.63.

34) Bu husus belgelerde şöyle ifade edilmektedir: *"Avrupa ticaretiyle me'luf olan ve bundan böyle izhar-ı havahiş ve arzu iden Devlet-i 'Aliyye re'ayasının ticaretlerini tevsi'-i zımnında şerait-i lazımede dercile başka başka berevad-ı aliyyei'ta*

lekçeyle Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak berat talebinde bulunuyorlardı. İstanbul'da ikamet eden iki tacir vekil olarak gösterilirdi. Ayrıca hazineye 1500 kuruşun peşin olarak ödenmesi gerekirdi[34]. Divân-ı Humâyûn'a gelen dilekçeler önce incelenir, sonra da padişahın onayına sunulurdu. Neticede padişah da uygun görürse beratlar verilirdi[35].

b- Avrupa Tüccarının Kadrolaşması

Avrupa tüccarları iki vekil dışında bir ya da daha fazla eleman çalıştarabilirdi[36]. Bu elemanlar, yani hizmetçiler genellikle ticaret merkezi olan İstanbul gibi şehirlerde tutulurlardı. Bunun dışında İzmir gibi bazı önemli ticaret merkezlerinde de ticaret işlerini gördürmek ve takip ettirmek amacıyla bir hizmetçisini bu yerlerde ikamet ettirirdi. Hizmetçiler için ayrı ayrı berat bulundurulması yanında ikâmet beratı da gerekmekteydi[37].

Bu hizmetkârların kendi aralarında değiştirilmesi, birinin işine son verilip başka birinin görevlendirilmesi mümkündür. Göreve getirilecek kişi için ise yeniden hizmetkârlık beratı gerekecektir[38].

c- Avrupa Tüccarının Malî Yükümlülükleri

Avrupa Tüccarı da aynen Müste'men Tüccar gibi % 3 gümrük vergisi ödemekteydiler. Bu oran 1838 yılına kadar devam etmiştir. Bu vergiyi ödeyen tüccarlardan değişik adlarda değişik vergiler alınmayacaktı. Ayrıca bunların hizmetkarlarından da şer'î vergiler (cizye gibi) dışında başkaca vergi alınmayacaktı[39].

Avrupa Tüccarının yargılanması hususuna gelince; gerek Müste'men Tüccar ile aralarında çıkan davalarda ve gerekse sair durumlarda Ticaret Mahkemesi kuruluncaya kadar özel, mahallî meclislerde yargılanıyorlardı. Ancak davaya konu olan paranın miktarı 4.000 kuruşu geçerse, bu dava İstanbul'a intikal ettirilerek İstanbul'daki özel bir mahkemede karara bağlanırdı[40].

Avrupa Tüccarının bazı resmî işlerine temsilci olarak Avrupa Tüccarı Nezâreti ya da onun başında bulunan Avrupa Tüccarı Nâzırı bakardı[41]. Nazırlar Avrupa Tüccarı arasından seçilirlerdi. Esas itibariyle Avrupa Tüccarı ile ilgili bilgileri dosyalarlardı. Mesela hangi handa oturduğu, hangi malın ticaretini yaptığı, hangi ülkeye ticaret yaptığı vb. hususları defterlere kaydederlerdi[42]. Yalnız, buradaki "***Nezaret***", Osmanlı Devleti'nde daha sonra başlayacak olan ıslahatlar neticesinde ihdâs edilen "***Bakanlık***" anlamında değil, bir büro olarak telakki edilmelidir.

Avrupa Tüccarının sayısına gelince; imparatorluğun genelini değerlendirmeye tabi tutarsak 1815'de 410 civarında iken, 1830'lu yıllarda yaklaşık 1350 kadardır[43].

olunması hususu ba-hatt-ı hümayün karargir olan nizam muktezasından olmaktan naşi re'aya-yı Devlet-i Aliyyeden Dersa'adette Valide Han'da mütemekkin Yorgi Feritopolo veled-i Mani nam tacir ticaret-i mezkureyle me'luf olup tüccar-ı mersumenin mu'teberlerinden idügü beyaniyle bir kıt'a berat-ı ali i'ta buyurulmasını tüccar vekilleri memhur arzuhalleriyle istida etmeleriyle tacir-i mersum hazine-i amireye mu'ayyen olan bin beşyüz guruş resm-i mirisin tamamen ba'de'l-eda iktiza iden berat-ı alişanım isdar ve i'tası hususunda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir. "BOA., Cavdet İktisat, No: 1266.

35) Aynı Belge.

36) Aynı Belge.

37) "*...Beratlı Avrupa tüccarından İzmir'de mukim Aleksandır Karali veled-i Aciyani nam tacir umur-ı ticaretini rü-yet zımnında İspino veled-i Aciyani nam bir nefer fermanlu hizmetkarını Çeşme yakınında ikameye murad itmekle ber-müceb-i şurut tacir-i mersumun ticaret umurunu rü'yet içün mahall-i mezkurede ikametiyçün hizmetkar-ı mesfür yerine bir kıt'a ferman-ı alişanım ihsan buyurulmak babında emr ü ferman ...*". BOA., Cevdet İktisat, No:41.

38) "*... Beratlı Avrupa Tüccarlarından Dersa' adet' de Valide Han'da mukim Frankoli Kazanova veled-i Pavlo nam tacirin Yanivero Veled-i Kozi nam bir nefer fermanlu hizmetkarı tarik olup yerine re'aya-yı Devlet-i ' Aliyye' den Cani veled-i Verokozi nam bir neferi istihdam ettiği ma' lum-u alileri buyuruldukda ber-meceb-i şurut bir kıt'a hizmetkarlık emr-i şerifi* ısdarı babında emr ü ferman..." BOA., Cevdet İktisat , No: 1126.

39) Çadırcı, agem., s.237-241.

40) Çadırcı, agm., s.240.

41) BOA.,Cevdet İktisat , No: 1195.

42) Bağış, age., s.66.

43) BOA.,Cevdet İktisat , No: 1096; Bağış, age., s.93.

Bunların büyük bir kısmı tüccar değil, tüccar hizmetkârıdır. Avrupa Tüccarının sayısı sınırlanmamıştır. Gerekli şartları haiz olup da başvuru yapanların hemen hepsine berat verilmiştir.

d- Avrupa, Acem ve Hind Tüccarı

Avrupa, Acem ve Hindistan Tüccarı grubu ayrı bir tüccar sınıfı değildir. Avrupa Tüccarları, Avrupa ülkeleri dışında doğu merkezleriyle de ticaret yapmaya başlayınca, daha rahat hareket edebilmek için beratlarındaki "***Avrupa Tüccarı***" ibaresinin yanına bir de "***Acem ve Hindistan***" ibaresinin yazılmasını istemişler, bu talepleri de II. Mahmut tarafından kabul görmüştür. Avrupa tüccarından olmakla birlikte, bunların daha ziyade, gerek Osmanlı ülkesi sınırları içinde, gerekse Osmanlı ülkesi sınırları dışında doğu ve uzakdoğuyla ticaret yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tüccarların Avrupa Tüccarı sınıfı içinde değerlendirilebileceği gibi, ayrıca değerlendirilmesi de mümkündür[44].

Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşmak isteyen Osmanlı reayası tüccarlar, müste'men tüccarın bağlı olduğu nizama tâbi tutulurlar, onların faydalandığı serbest dolaşım, can ve mal güvenliği vb. imtiyazlardan istisnasız faydalanırlardı. Gene Müste'men Tüccarın hizmetçilerinin yararlandığı imkanlardan, Avrupa, Acem ve Hindistan Tüccarının hizmetçileri de yararlanırlardı[45].

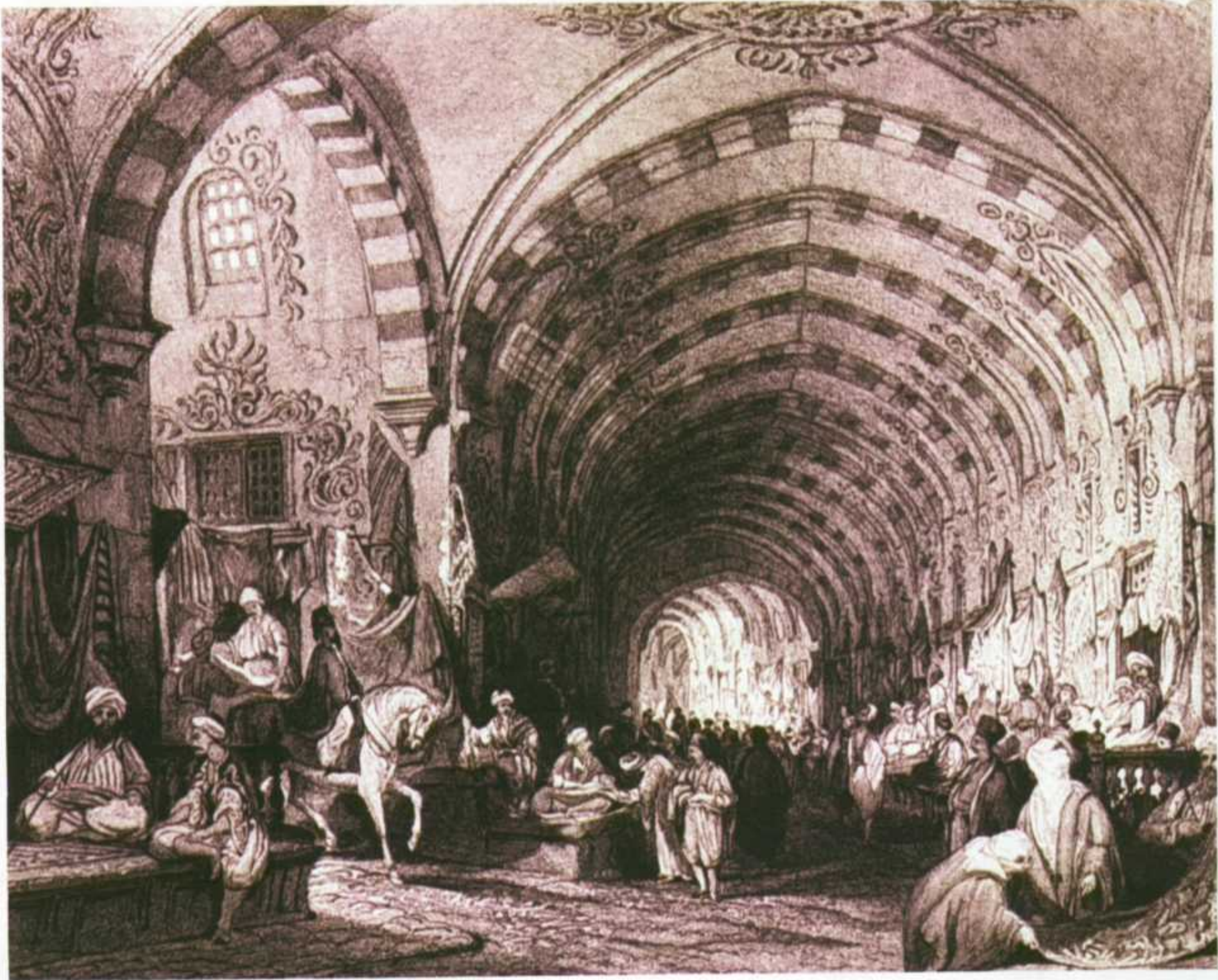
Yukarıda yaptığımız ve bu başlık altında yapmaya devam edeceğimiz açıklamalar, bir yerde Avrupa Tüccarı bahsinin açıklanması mahiyetinde olacaktır. İşte bu hususlardan birisi de, Avrupa Tüccarı bahsinde de üzerinde durduğumuz vergi mevzusudur. Bu hususda Avrupa, Acem ve Hindistan Tüccarının, Müste'men Tüccar gibi vergi ödeyeceği, daha evvelden ödeyegeldiği cizye dışında

44) BOA.,Cevdet İktisat , No: 1168; Bağış, age., s.90-91.

45) BOA.,Cevdet İktisat , No: 1168,1133, 241.

46) BOA., Cevdet İktisat, No: 1168,1239.

47) BOA., Cevdet İktisat, No: 1136, 5.



herhangi bir ad altında herhangi bir vergi ödemeyeceği üzerinde durulmaktaydı[46].

Avrupa Tüccarı bahsinde geçtiği gibi, bir eleman çalıştıracakları zaman mühürlü dilekçeyle başvurmak ve izin almak zorundaydılar[47]. Bazen izinsiz eleman çalıştırdıkları olurdu ki, böyle bir durum mevcut nizama aykırıydı ve bunlardan da emr-i şerif almaları istenirdi[48].

Kısaca; Avrupa, Acem ve Hindistan Tüccarı esas itibariyle Avrupa Tüccarından farklı olmadıklarından vesikalarda aynen onlar gibi berat aldıklarını, hizmetçilerini değiştirebildiklerini ve ticarî işlerine bakmak üzere başka mahallerde elemanlarını ikamet ettirdiklerini görmek mümkündür[49].

3 - Müslüman Tüccarlar: Hayriye Tüccarı

a- Hayriye Tüccarlığı Müessesesinin İhdas Edilişi

19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı ticaretinin ağırlıklı olarak ecnebiler elinde bulunduğu hususuna yukarıda değinilmişti. Bu durumun ardında, ecnebi tüccarlara kapitülasyonlarla verilen ticarî kolaylık ve imtiyazlar yatıyordu. Dolayısıyla mevcut durumu değiştirmek kısa vadede zor bir işti. Belki aynı faktörlerden hareketle bir "***Osmanlı Tüccarı***" tesis edilebilirdi. Nitekim önce Avrupa Tüccarı, sonra Hayriye Tüccarı adları altında Osmanlı tabiiyetli kimselerin, Osmanlı ticaretinde söz sahibi olması sağlanmak istendi.

Avrupa Tüccarı sınıfı tesis edildikten sonra bu haktan sadece gayri-müslim Osmanlı teb'ası faydalanmaktaydı. Müslüman teb'a bundan faydalanamıyordu. Gerçi Müslümanların ticaretteki, özellikle dış ticaretteki yerleri azınlıklara göre oldukça azdı ama, artan bir oranda Müslümanlar da ticarete ilgi duymaya başlamışlardı ve her geçen gün ticaretle uğraşmaya başlayanların sayısında bir artış oluyordu.

Müslüman tüccarlar, Avrupa tüccarlarına imtiyaz verilmesiyle haksız bir rekabetle karşı karşıya kalıyorlardı. Bu nedenle daha III. Selim zamanında şikayetlere başlamışlardı. Ancak III. Selim döneminin çok yoğun siyasal olaylara sahne olması, bu dönemde müslüman tüccarların taleplerinin cevapsız kalmasına neden olmuştu. Aynı şikayet ve yakınmalar II. Mahmud döneminde de devam etmiş, ancak II. Mahmut bu taleplere kayıtsız kalmayarak bu hususla ilgilenmişti. Müslüman tüccarların istediği, Avrupa Tüccarına tanınan imtiyaz ve kolaylıkların kendilerine de tanınmasıydı. Bu kolaylıklar; seyahat kolaylığı, gümrük ve ticaret kolaylığı, yargılama ve vergi konusunda kolaylıklar vb. olarak sıralanabilir[50].

Bâbıâli, Müslümanların ticarete girmesiyle, ticaretten elde edilen büyük kârların Frenkler'den Türkler'e geçeceği ihtimalini de gözönünde bulundurarak, Müslüman tüccarlara, Avrupa tüccarlarına tanınan imtiyazların tanınmasını sağlamıştır. Bu hayırlı olayın niteliğine istinâden bu tüccar sınıfına "Hayriye Tüccarı" denmiştir. Avrupa Tüccarı gibi, Hayriye Tüccarının da ilk defa ne zaman bu adla adlandırılmaya başlandığı konusunda tartışmalı bir tarih mevzubahistir. Bazı araştırmacılara göre, bu tarih 1810'dur[51]. 1856 tarihi üzerinde duranlar olduğu gibi, 1826-27 tarihlerini zikredenler de vardır[52]. Bu farklı tespitler, farklı vesikaların esas alınmasından kaynaklanmaktadır.

b- Avrupa ve Hayriye Tüccarı Arasındaki Farklar ve Benzerlikler

Hayriye Tüccarının şikayetleri hem Müste'men Tüccarın faaliyetleri, hem de Avrupa Tüccarına verilen imtiyazlar üzerinde yoğunlaşıyordu. Mesela İzmir'de ikamet etmekte olan Mısırlı tüccarlar mahkemeye başvurup, İzmir'e Osmanlı memleketlerinden gelen ve İzmir'den Osmanlı memleketlerine çıkarılan mal ve eşya üzerinde ecnebî tüccarın âdeta tekel uyguladığını, bu nedenle mağdur duruma düştüklerini arzediyorlardı.[53]

48) BOA., Cevdet İktisat, No: 13 /Lef:3.

49) BOA., Cevdet İktisat, No: 12,42,735.

50) Çadırcı, agm., s.239.

51) Osman Nuri, age., s.680.

52) Kütükoğlu , age., s.71.

53) *"... Medine-i İzmirde sakin Mısır Tüccarlarından es-Seyyid el-Hacc Hüseyin ve Hac Ebu Bekir ve es-Seyyid Ahmed ve el-Hacc Musa ve el-Hacc Ahmed ve diğer el-Hacc Abdullah Yusuf ve Salih Efendi nam kimesneler ve sair müslim ve zımmı Tüccarları meclis-i şer'a gelüb şöyle takrir-i kelam ve istirham-ı hal eylediler ki öteden beru müste' men tüccarları*

Müslüman tüccarın: "... ***ehl-i islam tüccarından Filibe'de sâkin Alâiye'li Seyyid İbrahim ibn-i Ahmed nâm tacir Avrupa ve Acem ve Hindistan ticâretine tâlib ve havâhişgîr ve kendüsü beyne't-tüccâr müstekîm ve mu'teber idüğü ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda ber-mûceb-i şurût-ı nizâm bir kıt'a berât-ı âli ve zabt emr-i şerîfi i'tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân...*** " denilmek sûretiyle Avrupa, Hindistan ve Acem ticâretine talip olmaya başladıkları görülmektedir.[54]

Müslüman tüccarlar, Hayriye Şehbenderi ve Muhtarlarınca mühürlenmiş bulunan dilekçeleriyle, berat almak için Bâbıâli'ye başvururlardı. Bu usul aynen Avrupa Tüccarının berat alması usulüne benzerdi[55]. Gerek Avrupa, gerek Hayriye Tüccarı için, başvuru yapma ve başvuruları inceleme mercii olarak "***Divân-ı Hümâyûn Beylikçiliği***" veya "***Divân-ı Hümâyûn Beylikçi Kalemi***" gösterilmiştir. Bu müessese 1837 senesinde II. Mahmud'un Hariciye Nezâreti'ni ihdasına kadar büyük önem arzetmiştir. Bâbıâli'den gelip de padişahın onayına ihtiyaç duyulan hüküm, berat vesair benzer vesikalar bu kalemden geçerdi. Dolayısıyla Hayriye tüccarlarının başvuruları da buraya yapılır, burada incelenir ve onaylandıktan sonra gerekli evrak buradan teslim alınırdı[56].

Hayriye Tüccarına verilen berat, bazı hususlar dışında, Avrupa Tüccarına verilen berata benzemekteydi. Ayrıca berat taleplerine verilen cevaplar da teşvik edici ifadelere rastlanıyordu. Hatta II. Mahmud bu müessesenin hızla gelişmesini istiyor, böyle yapmakla bu müesseseyi bir iktisat ve ticaret politikası, hatta dış politika vasıtası olarak görüyordu. Hayriye Tüccarı, Avrupa Tüccarından farklı olarak hazineye 1500 kuruş değil, 1200 kuruş ödüyordu[57]. Hayriye Tüccarı ithal ettikleri mallar üzerinden % 3, damga, reftiyye vesair vergiler yerine munzam olarak % 2, Osmanlı ülkesinden ihraç ettikleri mallar için nakledilmeleri durumunda % 9 amediyye ve ülke dışına çıkarılmaları durumunda ise % 3 reftiyye ödemek zorundaydılar. Müste'men Tüccar, İslam ülkelerinde yasak olmayan malları nasıl kendi ülkelerine veya diğer yabancı ülkelere götürüyorlarsa, Hayriye Tüccarının götürmesi de ca-

yedlerinde olan ahidname-i hümayun mucibince bilad-i islamiyeden vilayetlerine götürdükleri ve vilayetlerinden bilad-ı islamiyyeye getirdikleri emti'a ve eşyalarından i" cab iden rüsum-ı gümrüklerini şürut-ı kadim üzere gümrük ümenasına yüzde üç gümrük hesabınca eda ve bu vechile amid ve reft idegelmişler iken hala İzmir'de mukim Felemenk tüccarlarından Vaşcan nam tacir mütemevvil tüccardan olup tercümanı Yanaki veled'-i Coy nam tercümanın tahrik ve sevkiyle Selanik ve Golos ve Kavala ve Sevahil-i Bahr-i Sefidde vakı" bazı cezirelerden ehl-i islam ve zımmı tüccarı fukaralarının öteden beru İzmir'e getiregeldikleri penbe-i ham ve aba ve harir-i ham ve sair bu makule emtia- iislamiyyeyi müslim ve re'aya tüccarı fukaralarına aldırtmayub kendüsüne hasriçün her bir iskelede ikameten ta' yin eylediği vekilleri ma' rifetiyle iştira ve sefain ve kayıklar ile İzmir'e getürüp füruht ve bu tüccar fukarası kullarının münhasır oldukları kesb-i ticaretlerine ve bu vechile emval gümrüklere kesr ve noksan tertibiyle gyr-i nümayan iken tacir-i mesfurıne kani olmayub geçen sene dahi bu takrib ile tarafından Mısır Kahire'ye gönderdiği vekili ma' rifetiyle Mısır Kahire'den Yemen kahvesi ve prinç ve şeker ve sair eşyayı Mısrıyye-yi cem' ve iştira ve doğru İzmir'e ve Selanik' e götürmek üzere Felemenk sefinelerine tekmil bu tarikle Kahire-i mezkureden ihraç ve bilad-ı islamiyeye getürmeyüb Felemenk vilayetine getürmekte zikrolunan mahallerde hususan Asıtane- i' ' Aliyye'de prinç ve kahve vesair emti'a-i Mısrıyyenin kıllet ve nedretine ' ıbadullahın muzayaka ve zaruretlerine ve bu tüccar fukarası kullarının dahi kesb ve ticaretleri hususunda arz ve ızdırapları bais ve bari olur deyu meclis-i şer' ide ba'del-ahbar yedlerine i ' ta buyurulan ahidname-i hümayun şurutuna muğayir olmamak üzere fi-ma-ba'd Mısır Kahire' den tacir-i mesfurdan vekili ve ma' rifetiyle kahve ve prinç ve sair eşya-yı Mısriyye iştira eylemesine bir türlü müsa' ade olunmayub men' ve def' olunmak babında Mısır Kahire valisine ve kadısına hitaben müekked emr-i ali südurunu istida ve istirham etmeleriyle evvelki vakı ' halde bi' l-iltimas paye-i serir-i alaya arz ve i' lam olundu...". BOA.,Cevdet İktisat , No: 1599.

54) BOA., Cevdet İktisat, No: 972 /Lef:1.

55) BOA., Cevdet İktisat, No: 972 /Lef:2.

56) Osman Nuri , age ., s. 680.

57) Osman Nuri , age ., s. 674.

izdi. Deniz ticareti yapanlar kolaylık olması gayesiyle Tersâne-i Amire'den faydalandırılıyorlardı. Öldüklerinde, mirasçılarından büyük oğulları isterlerse kendilerine yeniden berat verilmesi suretiyle babalarının işlerini devam ettirebiliyorlardı[58].

Hayriye Tüccarının iç piyasada, toptancı tüccarı gibi halk ve perakendeci esnafla muhatap olması sebebiyle dini ve ahlâkî özellikleri üzerinde duruluyordu. Namuslu ve dindar olması, evvelden yaptığı işler neticesinde doğruluğuyla tanınmış olması gerekiyor, hatta beraberinde çalıştırdığı kimselerin de bu temel özellikleri taşıması gerekiyordu[59]. Ayrıca oturdukları yerin mahallî idarecilerinden güvenilir olduklarını göstermek için iyi hal kağıdı ve güvenilir iki kişinin vekâletini de başvuru dilekçelerine eklemeleri gerekiyordu[60].

Avrupa tüccarlarında olduğu gibi Hayriye tüccarlarının iki hizmetkârı vardı. Bu hizmetkârlar da sözkonusu imtiyazlardan yararlanıyorlardı. Tüccar; gerektiğinde hizmetçisini değiştirebilir veya herhangi bir ticaret merkezinde ticarî işlerini gördürmek üzere hizmetçisini o yere gönderir ve orada ikametini sağlardı[61].

c- Avrupa ve Hayriye Tüccarının Bağlı Oldukları Kuruluş

Hayriye Tüccarını temsil etmek üzere İstanbul'da bir şehbender ve iki muhtar bulunurdu. Bu şehbender ve muhtarların carî olan nizama muhalefet etmeleri durumunda görevlerinden azledilmeleri sözkonusuydu. Bunların yerine sonradan yenileri seçilirdi[62].

Aşağıda açıklanacağı üzere, şehbender ve muhtarlar dışında hem Avrupa Tüccarının, hem de Hayriye Tüccarının işlerini, belli bir nizam gereğince düzenlemek ve geliştirmek Avrupa Tüccarı Nezâreti Vekâleti ve Hayriye Tüccarı Nezâreti Vekâleti adlarındaki müesseselerin görevleri arasındaydı. 1837 tarihli bir vesikadan anlaşıldığına göre; kolaylık sağlamak amacıyla Avrupa Tüccarı Nezâreti Vekâleti ile Hayriye Tüccarı Nezâreti Vekâleti birleştirilmiştir[63].

Hayriye Tüccarının sayısına gelince; bu sayı bulundukları şehre göre değişmekteydi. Buna göre İstanbul'da 40, Şam, Haleb, Kıbrıs ve İzmir gibi ticaret merkezlerinde 10'ar kişiyi geçmiyordu. Bu tahdidin kaldırılması için II. Mahmut'tan istekte bulunulmuş, ancak müessesenin bozulacağı endişesiyle sınır kaldırılmamakla birlikte sayı artırılmış, bu artış her şehir için 20 olarak gerçekleşmiştir. Bu sayısal sınırlama tam olarak Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır[64].

58) Osman Nuri , age ., s. 683.

59) Osman Nuri , age ., s. 682.

60) Çadırcı, agm., s.239.

61) " Beratlu Hayriye Tüccarından Dersa'adet'de, Asmaaltı'nda sakin Kahvecizade Ahmed veled-i Hacı Mustafa nam tacirin iki nefer adamlarından Mustafa veled-i Ahmed bu esnada tahrik olduğundan yerne Süleyman veled-i Mustafa nam bir neferi hizmetinde istihdam eylemek ve umur-ı ticaretini rü'yet zımnında Kars'da ikamet itdürmek üzere ber-müceb-i şürut bir kıt'a emr-i ali i'ta buyurulmak babında emr ü ferman...". BOA., Cevdet İktisat, No:74.

62) Osman Nuri, age., s.682-683.

63) BOA., Cevdet İktisat, No:1195.

64) Kütükoğlu, age., s.72.



1731 yılında sadrazam olmuş Topal Osman Paşa'nın mührü, ortasında "Haya imandan gelir, ümmetimi ihya ederim" Çevresinde ise"Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla" "Yüçe Allah günahlarımı affedendir" "Aşkın kıymeti'Allah'tan başka ilah yoktur' sözündedir" "Her kitap bir anahtardır" Allah'tan korkan herşeyden korkar" "İman edenin maksadı amelinden daha mühimdir" yazılı.

EK 1*

Haleb Vâlisi vezîrim Mehmed Celâleddin Paşa iclâlehûya ve Haleb Kadısı'na hüküm ki

Medîne-i Haleb'de sabun i'mâlini müste'men tüccarı servet ve yesarlarına mebnî kendülerine hasr ve tabh eyledikleri sabunu diledik1erine bey ile esvâk-ı Haleb'de sabunun vücûdı olmadığından bahisle fî-mâba'd sabunhâneler ümenâ ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'î ve vücûh-i ahâlî ma'rifetleriyle yed-i vâhidden idâre olunarak husûle gelen sabun narh-ı narhile i'tâsıyla ehl-i sûka furuht olunmak üzere taht-ı nizâma idhâl olunmuş olduğu beyânıyla ba'dezîn dahî müste'men tüccarı taraflarından müdâhale olunmamak bâbında emr-i şerîfim sudûrı siz ki vezîr-i muşârun ve mevlânâ-yı mumâ-ileyhimsiz bu defa tarafından derbâr-ı atûfetkarârıma vârid olan tahrîrât ve i'lâm ile ahâlinin mahzarlarında derc ve inhâ olunmuş olmakdan nâşî Divân-ı Hümâyûnum'dan muktezâsı suâl olundukda memâlik-i mahrûsamda husûle gelen sabun narh ile kat'-ı fiyat olunanlar nesneden olduğuna mebnî müste'men tüccarının sabun tabh ve i'mâline müdâhele eylemeleri ticâret-i dâhiliye nizâmına muğâyir olur mülâsebesiyle bu husûsun külliyyen men ve def'iyçün emr-i şerîfim i'tâsı iktizâ eylediği tahrîr olunmağla vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermânım olmağın işbu emr-i şerîfim ısdâr ve irsâl olunmuşdur imdi memâlik-i mahrûsamda husûle gelen sabun narh ile kat'-ı fiyat olunan nesneden olmak mülâsebesiyle fî-mâ-ba'd medîne-i Halebde husûle gelen sabunun tabh ve i'mâline müste'men tüccarı tarafından müdahale olunması ticâret-i dâhiliyye nizâmına menâfi' idüğü siz ki vezîr-i müşârun ve mevlânâ-yı mümâ-ileyhimsiz ma'lûmunuz oldukda fî-mâ-ba'd müste'men tüccarı taraflarından nizâm-ı mezkûre menafi' sabun tabh ve i'mâline dair vâki' olan müdâhelenin men' ve def'iyle ahâlî-yi memleketin istihsâl-i esbâb-ı asâyişleri husûsuna ikdâm ve dikkat ve hılâf-ı fermân ve menâfi'-i nizâm vaz'ı tecvîzden tevakkî ve mubâ'adet olunmak bâbında.

Evâil-i Rebî'u'l-âhir Sene 31

* BOA., Cevdet İktisat, No: 1295.

EK 2*

Kıdvetü'l-Nüvvâb el-müteşerri'în Lefkoşe nâibi Mevlânâ zîde 'ılmuhû tevkî'i refî'i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm olaki Avrupa ve Acem ve Hindistan ticaretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı havâhîş ve arzu iden ve devlet-i 'aliyyem re'ayâsı tüccarlarından taht-ı râbıta ve nizâma idhalleri husûsu irâde-i seniyyeye ta'alluk eylediği cihetden müste'men tercümanları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyâzât ve emniyet ve müsâ'ade ve riâyet tamâmen bunların haklarında bilâ-istisnâ icrâ kılınması rüsûm-ı ra'ıyyeye perveridân olduğu ecilden o makûle Avrupa ve Acem ve Hindistan tacirleri ve hizmetkârları yedlerine başka başka berevât ve evâmir i'tâ olunması husûsu bâ-hatt-ı hümayûn verilen şurût-ı nizâmdan ve defterlü tüccardan cezîre-i Kıbrıs'da mütemekkin Acı Yanaki veled-i Kara Yorgi nâm tacir yedine şurût-ı nizâm üzre mufassal ve meşrûh tüccarın beratı i'tâ olunduğuna binâen Devlet-i 'Aliyyem re'âyâsından olmak üzre mersûmun iki nefer hizmetkârlarından Acı Dimitri veled-i Nikolo nâm bir nefer hizmetkârı şurût ve berâtı mu'cebince himâyet ve siyânet olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûrunu tüccar vekilleri memhûr arzuhalleri istid'â eyledikleri tüccâr-ı mersûmenin nâzırı olan Divân-ı Hümâyûn bekçisi kıdvetü'l-emâcîd ve'l-ekârim-i âl–i enverî zîde merduhu bâ-takrîr ifade itmekle Divân-ı Hümâyûnum'da mahfûz nişan kaydına mürâca'at olundukda tâcir-i mersûm Avrupa ve Acem ve Hindistan tüccarından olmak üzre işbu sene-i mübâreke evâhir-i cemâziye'l-âhiresinde yedine mufassalan berât-ı şerîfim verildiği mukayyed ve müste'minânın beratlu tercümanları ve hizmetkârları misillü Avrupa Tüccarı olanlar ve oğulları ve başka başka yedlerine evâmir-i şerîfem verilen iki nefer hizmetkârları ancak avârız ve kasabiyye akçesi vesâir rüsûm ve tekâlif-i örfiyye teklîfiyle te'addî ve rencide olunmamaları tâcir-i mersûmun da beratında münderiç idüğü tahrîr olunmakla vech-i meşrûh üzere 'amel olunmak fermânım olmağın imdi tâcir-i mersûmun iki nefer hizmetkârlarından mesfûr Acı Dimitro veled-i Nikola tâcir-i mersûmun hidmetinde olub evsât-ı cizye olan altı guruşun üzerine şurût-ı nizâmlar mu'cebince dört guruş zammıyle verecekleri onar guruş iki yüz otuz iki senesi muharreminden itibâren umûma vaki' olan zamîme ile ma'an beher sene nâzırları ma'rifetiyle Asitâne cizyedarına teslim eyledikçe cizyedâr ve kolcuları tarafından kağıt i'tâsı vesîlesi ve mutâlebât-ı mezkûre ile ta'addî ve rencide ittirilmeyüb ber-mu'ceb-i şurût-ı berât himâyet ve siyânet olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki emr-i vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzre şerefyâfte-i sudûr olan fermân mu'cebince vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımu'l-imtisâlinin mazmûn ita'at-makrûnuyla 'amel ve hareket ve hılâfından bigâye tehâşî ve mücânebet ile şöyle bilesün 'alâmet-i şerîfeye i'timât kılasun.

Tahrîren fî evâil-i şehr-i recebü'l-ferd sene...

* BOA.,Cevdet İktisat , No: 1168.

Konuşma

Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Değişim Seyri

Prof. Dr. Özer ERGENÇ*: *"Klasik dönemde Osmanlı devlet örgütlenmesi, o çağın üretimine uygundur"*

Cemalettin TÜNEY

C. TÜNEY: ***Sayın Hocam; Osmanlı klasik dönemde merkezi teşkilat, taşra örgütlenmesi, şehir ve mahalle yapısı hakkında bize bilgi verebilir misiniz? Osmanlı klasik döneminin sosyolojik açıdan analitik portresi sizce nasıldır ?***

Özer ERGENÇ: Tabii, Osmanlı tarihinin klasik dönem dediğimiz zaman dilimi, kuruluştan 17. yy. başlarına veya 16. yy'ın sonuna kadarki bir zaman dilimidir. Bu döneme böyle bir ad verilmesinin nedeni, Osmanlı Devleti'nin kendi din anlayışına uygun hukuk kavramlarını ve bunlara uygun örgütlenmeyi gerçekleştirdiği, sistemlerini yarattığı ve bu sistemler içindeki kurumlarıyla siyasal, sosyal, ekonomik politikalarını uyguladığı dönem olmasıdır. Bu kavram-terimi ilk önce Prof. İnalcık kullanmış ve genel kabul görerek yaygınlaşmıştır. Bu dönemde şehirlerin fonksiyonlarını belirleyebilmek için, kısaca Osmanlı'nın mekanı nasıl örgütlediğini anlamak gerekir. Klasik döneme baktığımızda, aslında dünyada da aynı teknolojilerin kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemin teknolojisi mekanik enerjiye dayalıdır. Yani üretim, ulaşım ve iletişim, insan ve hayvan gücüyle gerçekleştiriliyordu. İşte böyle bir dönemde Osmanlı, mekanı örgütlemiştir. Yine yönetim açısından, şehirlerin merkeziliğini yaptığı kırsal çevre ile ilişkisini anlamalıyız. Osmanlı belgelerinde şehir ve kasabalar için çok enteresan bir tanım vardır. "Cuma kılınur ve Pazar durur yer" kasabadır. Bugün baktığımızda iki önemli fonksiyonu icra ediyor gözükse de, aslında bu bir merkeziliği ifade ediyor. Cuma kılınır demek, çevresi ile birlikte bir toplanma merkezidir. Pazar da toplanma merkezi olmasını ekonomik açıdan ifade ediyor.



Cuma kılınır demek çevresi ile birlikte bir toplanma merkezidir. Pazar da toplanma merkezi olmasını ekonomik açıdan ifade ediyor.

Taşra Teşkilatı:

Taşra örgütlenmesinde iki temel birim var. Birincisi eyalet-sancak düzeni, ikincisi kaza düzeni. Osmanlı klasik döneminde eyalet -sancak düzeni askeri idari örgütlenmenin temeli olmuştur. Kaza ise idari-şer'i düzeninin yani yargının örgütlenmesidir. Eyalet-sancak düzeninin uygulandığı yerlerde tımar sistemi uygulanır. Bu sistemi ele aldığımızda taşrada en alt idari birim olarak birlik dediğimiz bir takım devlet hizmetlilerini ve bunların hizmetleri ve mükellefiyetleri karşılığında o bölgenin

*D .T. C. F. Tarih Böl.

gelirlerinin bırakıldığını görüyoruz. Yani dirlik sahibi dediğimiz hizmetliye geçimini sağlayacak kadar gelir getiren bir vergi birimidir dirlik. Dirlik, devlet hizmetlisinin ilk basamağı, idari ve diğer hizmetlerin götürüleceği ilk alandır. Dirliklerin üzerine tımar nahiyeleri oturtulmuştur. Tımar nahiyelerinin üzerine ise, sancak yerleştirilmiştir. Sancağın üzerinde de eyalet yönetimi bulunmaktadır. Bu birimlerin başında devleti temsil eden bir otorite vardır. Dirlik sahibine sipahi ya da tımarlı sipahi denir. Tımar nahiyesinin başında zaim vardır. Sancağın başında ise sancak beyi, eyaletin başında da beylerbeyi bulunur. Aynı topraklar üzerinde idari-askeri düzenden bağımsız olarak bir de kazalar vardır. Bu Osmanlı klasik döneminde pek öne çıkmayan bir ayrımdır. Bugünkü gözle bakıldığında kazayı sancağın bir birimi olarak görürüz. Aslında tamamen farklıdır. Kazaların başında kadı bulunur. Osmanlı taşraya iki önemli görevli gönderiyor. Mülki-askeri yönetim için bey, yani eyalette beylerbeyi, sancakta sancak beyi, tımar nahiyesinde subaşı vs. Kazaların başına da kadıları gönderiyor. Kadı ile bey arasında birbirini amiri memuru olmak gibi bir ilişkileri yok. Kadı, beylerbeyine değil, doğrudan merkeze bağlı bir otorite. Osmanlı bunu kendine has adaletli yönetimi sürdürebilmek için, otoritelerin birbirini denetlemesi için yapıyor. Kadı bugünkü anlamda sade bir yargıç değildir. Özel hukuka ait davaların yanısıra, daha çok kamu davalarına bakıyor ve devletle reaya (yönetilenler) arasındaki ilişkileri düzenliyor. Reaya şikayet hakkını kadılar vasıtasıyla kullanıyor.

Şehirlerin Fonksiyonları

Uzun uzun anlattığımız bu sistem mekana ilişkin taksimatta şehir ve kasabalarda karşımıza çıkıyor. Şehir ve kasabaların birinci fonksiyonu, bir yönetim merkezi olarak taşra ile merkez arasında ara birim olmasıdır. Şehir sakinlerinden bir kısmı, belli dönemlerde oraya gelmiş, devlet hizmetini yapıp zamanı gelince başka şehirlere gitmiş yöneticilerdir.

Taşra mekan organizasyonunda devlet idari endişelerle, gönderdiği yetkilisinin nereye etki edebileceğini, nerelere kadar otoritesini ulaştırabileceğini gözetiyor. Osmanlı belgelerinde buna Taht-ı Hükümet denir.

Şehir ve kasabaların, sanayi devrimi öncesi önemli bir fonksiyonu da tarım dışı üretimin örgütlendiği yerler olması ve bu üretimin bir iş bölümüne tabi olmasıdır. Tarımsal üretim yapılmadığı için bura sakinlerinin iaşesi çevre kırsal alana bağlı. Yukarıda bahsettiğimiz mekanik enerjiye dayalı teknoloji yüzünden o şehirde toplanmış olan nüfusu besleyebilecek yeterlilikte bir çevre genişliği söz konusu. Çevrenin imkanları şehir ve kasabadaki nüfusu belirliyor. Günümüz şartlarında herşeyi her yerden getirmek mümkün. Ama o günün şartlarında mesela Ankara'da tarım yapmayan nüfusun iaşesi çevresinin üretim imkanlarıyla mümkün olacak. Çevrenin genişliğini ise insan ve hayvan gücü ile gidilebilecek bir iki günlük mesafe tayin ediyor. Osmanlı bu durumu tımar sistemi içinde gayet iyi örgütlemiştir. Tımar sistemi içinde alınan öşür ve sagari adı verilen verginin dirlik sahibi tarafından pazarlanabileceği yeri Osmanlı belgeleri Akrep Pazar diye tanımlamışlardır. Akrep Pazar en yakın pazar demektir. En yakın pazar o bölgenin şehir ve kasabasıdır. Bu açıdan baktığımızda aslında sancakların, kazaların, tımar nahiyelerinin sınırı o bölgenin merkezi olan şehir ve kasabaları besleyebilecek büyüklükteki tarım alanları ile çakışıyor. Taşra mekan organizasyonunda devlet idari endişelerle, gönderdiği yetkilisinin nereye etki edebileceğini, nerelere kadar otoritesini ulaştırabileceğini gözetiyor. Osmanlı belgelerinde buna Taht-ı Hükümet denir. Yani devletin görevlisinin hükmedebileceği, hükmü altına alabileceği mekan. Şimdi hükmü altına alabileceği mekanla o yetkilinin ikamet ettiği şehir ve kasabaları besleyebilecek alanlar aynı. Mesela Ankara sancağı kuzeyde Yabanağa (Kızılcahamam)'ın biraz kuzeyinden başlıyordu. Güneyde Haymanalar (Haymana)'a batıda Polatlı'ya, doğuda Kalecik'e kadar bir alanı kapsıyordu. Sivrihisar, Ankara'ya da-

ha yakın olduğu halde daha büyük fonksiyonu olan Hüdavendigar (Bursa) sancağına bağlanmıştı. Demek ki taşra için ikinci önemli şey ekonomik endişeler. Üçüncüsü ise askerî endişeler. Yani tımar sistemiyle bir birimden toplayabileceği asker sayısı ve bunların devlete yük olmadan istihdamı meselesi.

Şehirlerin fonksiyonlarına dönersek:

1) Merkezi hükümet temsilcilerinin ikamet ettikleri yer.

2) Beslendiği tarımsal nüfusa kendi yerleşikleri ile birlikte tarım dışı ürünler sunan bir yer ki burada esnaflar karşımıza çıkıyor.

3) Osmanlı'nın yönettiği reayayı belli bir mekan ve grupta tutmayı öngören Nizam-ı Alem anlayışa uygun olarak yerleşim mekanı olmak. Nizam-ı Alem, belli mekan ve gruplar içinde reayanın iyi idare edilmesi anlayışıdır. İyi yönetimin gereği, olarak hiç bir metanın sıkıntısı çekilmesin diye Osmanlı ticarete çok önem veriyordu.



Osmanlıda Sınıflar

Askerî Sınıf

Osmanlı'da toplum, yönetenler (askeri) ve yönetilenler (reaya) olarak ikiye ayrılıyordu. Askeri denirken sırf muharip askerler anlaşılmasın. Devlet hizmetlisi olan herkes askeridir. Ki bunlar Padişahı temsil yetkilerine göre üçe ayrılıyordu. Padişahın yaptırım gücünü temsil edenlere "seyf ehli" yani kılıç ehli deniyor. Fiilen savaşa katılmalarının yanısıra seyf ehli barış zamanında yönetim görevi de üstlenir. Padişahın otoritesini temsil ettikleri için Seyfiye sınıfının bir diğer adı da örfiyye'dir. Örfün adet, gelenek ve şeriatın cevaz verdiği boyutta padişahın iradesini açıklaması. Bu sınıfa, padişahın iradesini temsil ettikleri için örfiyye deniyor. Ehli örf bey, vezir, paşa, ağa gibi unvanlar taşır.

İkinci grup Ulema: Ulemanın iki temel görevi var. Birincisi Padişahın yargı gücünü temsil etmesi, ikincisi yönetim. Yani kadı yargıç olarak hem de idari yargıyı kullanarak yönetime katılan kişidir. Ama genel olarak bakarsak İlmiye sınıfının kendi içinde üç fonksiyonu var. Bir tanesi kaza görevi - ki kaza hem yargıyı hem de yönetimi içeren bir görev- ikincisi "İfta" yetkisi yani fetva yetkisi. Üçüncüsü "Tedris" yetkisi yani İslam Dünyasında kabul gören bilgiyi nesilden nesile aktarma yetkisi.

İlmiyye sınıfının üç fonksiyonu vardır: Bir tanesi kaza görevi ki kaza hem yargıyı hem de yönetimi içeren bir görev- ikincisi "İfta" yetkisi yani fetva yetkisi. Üçüncüsü "Tedris" yetkisi yani İslam Dünyasında kabul gören bilgiyi nesilden nesile aktarma yetkisi.

Askerî sınıfın üçüncü grubu ise katipler dediğimiz bürokrasi yani kalemiye'dir. Taşrada bu üç grubun temsilcileri bulunmaktadır. Kadılar, medreselerde müderrisler, büyük şehirlerde müftüler, eyaletlerde beylerbeyi, sancak merkezlerinde sancak beyi... Osmanlı devletinde reayaya götürülen her hizmetin karşılığı olarak belirlenmiş bir resim yani vergi var. Görevliler bu vergiyi almak suretiyle hizmetlerini sürdürüyorlar. Kısaca Osmanlı, döneminin teknolojik sınırlarını aşabilmek için böyle bir sistemi kurmuştur. Yani merkezden hiç bir ödeme yapmadan bir takım yetkilerin ve vergilerin devredilmesiyle oluşmuş bir sistem. Diğer toplumlarda da görülen bu uygulama, Osmanlı elinde en mükemmel seviyeye

çıkmıştır.

Reaya:

Toplumun diğer yarısı olan Reaya sınıfına baktığımızda; reayanın önemli bir kısmının şehirlerde tarım dışı üretim yaparken görüyoruz ki, bunların büyük çoğunluğu esnaftı.

Osmanlı Esnaf Teşkilatı:

Osmanlı'da esnaf sistemi şehirlerde hem mekanı hem de şehir hayatını belirleyici önemli bir düzendir. Osmanlı'da esnaflığı düzenleyici iki temel dayanak var. Bunlardan bir tanesi esnafın tabi olduğu Ahi geleneği, ikincisi İslam'ın önemli uygulama alanı hisbe kurallarıdır. Ahilik, aslında 10.yy'da Moğol istilası karşısında merkezi otoritesi zayıflayan Abbasiler döneminde ortaya çıkan bir mahallî dayanışma örgütüdür. Ama, örgütlenme alanı şehirler olduğu ve şehirlerde de esnafın daha çok olması nedeniyle zamanla esnaflarla özdeşleşmiştir ahilik. 10.yy'da başlayan ahilik, 13. yy'da Anadolu'ya ulaştı. 13. yy'la dikkat ederseniz, aynı şartların yani Moğol işgali nedeniyle Selçuklunun merkezi idaresi zayıflamış ve kaos ortamı hakim. Yerel unsurlar kendilerini korumak için Ahilik teşkilatına sığındı. Osmanlı, kurulup gelişince bu teşkilatı kendisine bağladı. Sonuçta Ahilik o bağımsız karakterini yitirdi ve merkezi otoritenin bir enstrümanı haline geldi. Klasik dönem esnaf teşkilatının önemli özelliği bu. Devlet, diğer toplum kompartımanlarında nasıl bir hiyerarşi yaratmışsa esnaf için de aynısını yapmıştır.



Esnaf teşkilatının başında bir şeyh var. Sonra yiğitbaşı, kethüda, ustalar, daha sonra şakirtler var. Mahallelerde ise imam, yiğitbaşı, mahallenin seçkinlerinden oluşan ihtiyaranlar var.

Esnaf teşkilatının başında bir şeyh var. Sonra yiğitbaşı, kethüda, ustalar, daha sonra şakirtler var. Mahallelerde ise imam, yiğitbaşı, mahallenin seçkinlerinden oluşan ihtiyaranlar var. İhtiyaran sadece yaşça kazanılan bir unvan değil, aynı zamanda eşraf anlamındadır. Bir de mahallenin cemaati var. Devlet, şeyhleri, yiğitbaşıları berat vererek doğrudan kendisine bağlar. Bu şekilde, şehirde de sıkı bir hiyerarşi içinde çalışan esnaf grubu var. Serbest piyasa ekonomisine uygun olmayan zamanın şartlarında esnaf, arz-talep dengesi içinde narh ile belirlenen fiyatlarla ve belli standartta üretme zorunluluğu içinde olduğu bir düzeni sürdürüyor.

Osmanlı'da Ticaret

Esnafların yanısıra şehirlerde bir de tacirlere rastlıyoruz. Klasik dönemde Osmanlı ticaret kavramı çok değişikti. Avrupa'da 18 yy.'da yaygınlık kazanan merkantilist

düşünceden tamamen farklı. Osmanlı, ticaret denildiğinde bir malın sıkıntısını önleyecek bir faaliyeti anlıyordu. Bir nevi ihracatı değil ithalatı düşünüyor. Osmanlı döneminde yazılan ticaret risalelerini okursanız iki türlü ticaretin veya tacirin olduğunu görürsünüz. Birincisi, "mütemekkin" tacir. Yani dolaşmak yerine bir mevsimde bol olan ürünü az olduğu yani müzayakasının çekildiği mevsimde satmak üzere saklayarak ticaret eden tacir. Diğer tür tacire ise "settar" yani seyahat eden tüccar denir. Bu tacir, bir yerde bol olan ürünü müzayaka çekilmesin diye kıt olan bölgelere taşıyarak ticaret eder. Osmanlı devletinde özellikle seffar tacirler ihtisap yani sabit fiyat sisteminin kurallarının dışında tutulmuşlardır.

Eşraf ve Ayanlar

Askeri ve reaya diye ikiye ayrılan toplumda reayanın seçkinlerinden oluşan ara bir zümre bulunmaktadır. Esnaf grubundan oluşan bu kimselere ***hirfet*** deniliyordu. Her bir hirfetin kethüdası, ihtiyaranı, esnafların diğer önde gelenleri bulunuyor. Esnafın, zengin tüccarın, yöneticilerin önemli bir kısmını yani örfiyenin, ilmiyenin kalemiyenin taşradaki temsilcilerini bir araya getiren gruba eşraf-ayan deniyor. Eşraf ve ayanlar, toplumun önderleri konumunda olan kişilerdir. Yani toplumun dilek ve düşüncelerini padişaha iletmede aracılık yapan, buna karşılık padişahın emirlerini topluma aktarmada yardımcı olan kişilerdir eşraf ve ayanlar. Klasik dönemde eşraf ve ayanın birincil fonksiyonu bu. Ancak eşraf ve ayanlar daha sonraları iltizam usulü denilen vergi toplama yöntemiyle ekonomik yönden güzideleşmiş ve seçkinleşmiştir. Klasik dönemde Osmanlı şehir toplumu yöneticilerle reaya arasındaki irtibatı, bütünleşmeyi, zaman zaman ortaya çıkan zıtlaşmaların izalesini sağlıyor. Zaten bunu yapabildiği ölçüde sistem sağlıklı yürüyor. Yapamazsa problemler yaşanıyor.

Eşraf ve ayanlar, toplumun önderleri konumunda olan kişilerdir. Yani toplumun dilek ve düşüncelerini padişaha iletmede aracılık yapan, buna karşılık Padişahın emirlerini topluma aktarmada yardımcı olan kişilerdir.

Şimdiye değin çizdiğiniz tabloda çok güçlü bir merkezi otorite var. Ama zamanla bu otoritenin zayıfladığını, Devletin geçmişte kadir olabildiklerini daha sonra yapamadığını görmekteyiz. Teşkilat yapısındaki bozulmanın yanısıra merkezi otoriteyi zamanla zaafa uğratan yerel güç odakları zuhur ediyor. Toplumun tarım ve tarım dışı üretim gücünün kaç göç ortamında zayıfladığını, sermaye birikiminin ekonomik olmayan yollarla (devlet yetkileri kullanılarak) el değiştirdiğini görüyoruz .Bozulmanın yada geri gidişin nedenleri nelerdi?

Sorunuzun birinci kısmından alırsak; klasik dönemde uygulanmaya çalışılan ideal hedef buydu. Tüm devlet topraklarında bu sistem uygulandı demek yanlış olur. İdeal hedefe yaklaştığı ölçüde Osmanlı başarılı oldu, bunları uygulayamadığı zamanlarda problemler yaşadı. Sorunuzun ikinci kısmına gelirsek; şematik olarak bakarsanız belki zayıflamanın nedeni bunlar. Biraz önce söylediklerim klasik dönem örgütlenmesini ve mantığını açıklamaya yönelikti. Klasik dönem devletin örgütlenmesi, o çağın teknolojisine ve üretimine uygundur. Yani toplumu belli mekanlarda, belirli gruplar içinde tutmak ve ona götürülecek hizmetleri o hizmetlere bağlı vergiler şeklinde düzenleyip o vergileri merkezi hazineye aktarmadan kaynağında kullandırmak. İktisadi açıdan bu düzenin sürmesi uygunluk gösteriyordu. Mesela, tarım düzeninde İnalcık'ın önerdiği ve tutmuş olan bir terim olan "çifthane" sistemi. Aile ölçeğinde bir tarım işletmeciliği demek olan Çifthane sisteminin özelliği, tarım kesiminin kendilerine yetecek kadar üretimde bulunmalarıdır. Kırsal kesimdeki Çifthane sistemi ile insanları belli bir düzen içinde tutuyor Osmanlı. Şehirlerde Hirfet düzeni son olarak içe dönük, meta'ın bolluğunu sağlamaya yönelik bir ticareti getiriyor. Dikkat edilirse Osmanlı insanlar herc-ü merc olmasın herkes yerli yerinde olsun diye uğraşıyor. Bu

düzenin bir takım şartları var. Birincisi teknoloji, ikincisi belli bir nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kullanımına açık mekan. 16. yy'ın sonlarında Osmanlı'nın içinden ve dışından bir takım etkenler bu düzeni değiştirecek etkiler yapmaya başladı. Tüm Akdeniz havzası ile birlikte bizde de nüfus artışı oluyor. Braudell Akdeniz dünyası için, Ömer Lütfü Barkan ve Mustafa Akdağ ise Osmanlı için bu nüfus artışını tespit ettiler. Tımar sistemini zorlayan bir gelişme bu. Bozulmadan ziyade bir değişim söz konusu. Diğer bir husus da, Osmanlı'nın yeni fethettiği topraklarda farklı düzen uygulama zorunluluğu bir çeşitlenmeye yol açtı. Yani klasik sistemleri ve o sistemin kurumlarını aynı şekilde sürdürmesi, dış dünyadan gelecek etkiler olmasaydı bile mümkün değildi. Yeni bir safhaya geçmesi gerekiyordu.

16.yy'a gelindiğinde Avrupa'da da önemli değişiklikler oldu. Mesela geçimi kral tarafından sağlanan işi sadece askerlik olan daimi askerler diye bir uygulama başladı Avrupa'da. Önceleri, Tuna boylarına, Macaristan Ovalarına ulaşan Osmanlı tımarlı sipahileri karşılarında yine kendileri gibi aynı silahları kullanan, Ağustos sonu olunca köyüne dönerek vergisini almak isteyen şövalye askerlerle karşılaşıyordu. Ama daha sonraları, silahı üstün, mevsim geçtiği halde savaş meydanından ayrılmayan profesyonel askerlerle karşılaşmaya başlayınca Osmanlının sipahisi, toplayacağı vergiyi, geçimini ve yerine getireceği yükümlülüklerini düşünerek savaş meydanından firar etmeye başladı. Şartlar sistemi değişmeye zorluyordu. Bir değişimin gerekliliğinin ortaya çıktığını söylemek için bunları örnek olarak söyleyebiliriz.

Nihayetinde bu sistemlerin değişmesi gerekiyordu. Tımar sisteminin en önemli özelliği hazineden para ödemeden yerinde hizmet gördürmekti. Tımarlı Sipahileri savaşçı fonksiyonunu kaybedince Osmanlı, Avrupalı gibi hazineden ulufe vererek istihdam ettiği Yeniçeri sayısını çoğaltmak zorunda kaldı. Yeniçerilerin çoğalmasıyla artan hazine masraflarını karşılamak üzere tımar sistemi içinde kalmış olan değerlerin hazineye intikal ettirildiğini görüyoruz. Bu bir değişimdi. Osmanlı yöneticileri bunu hemen anlayamadılar. Bu değişim bir gün içerisinde olan bir değişim değildi. Bütün bozulmalar, bozukluk gibi görünen şeyler hep bu dönemde oldu. 17.yy'da birçok layiha yazılmış padişahlara raporlar verilmiştir. Bunlardan birisi olan Koçibey'in raporunda dönemin padişahı 4. Murat'a "sen de bir Kanuni gibi olursan bu iş düzelir"der. Bu dönemde Kanuni gibi olmak mümkün değil. Çünkü sistemler değişmeye başlamış. Sistemler değişirken yine devlet açısından tımar sisteminde kalan gelirlerin hazineye intikalini sağlaması temel problem haline gelmiş. Çünkü ulufenin sayısı artmıştır. Bu problemin giderilmesi için tımarın tasfiye edilmesi gerekmektedir.



Yeniçerilerin çoğalmasıyla artan hazine masraflarını karşılamak üzere, tımar sistemi içinde kalmış olan değerlerin hazineye intikal ettirildiğini görüyoruz. Bu bir değişimdi.

İltizam Usulü

Tımarlı sisteminin yerine eskiden kullandığı iltizam usulünü yaygınlaştırdı. Devlet özellikle padişaha ait olan mülkün gelirlerini toplamak için iki yol izlerdi. Ya adına emin denilen bir görevli tayin ederdi. Ya da bazı şartlarla bunu vergi toplama yetkisini belirli dönemler (mesela üç yıllık, altı yıllık) için birine ihale edilirdi. İhale işlemine iltizam denirdi. Ve bu ihale işlemiyle vergi toplama işini üstüne alan kişiye de mültezim denirdi. İhaleyi alan kişi devletin şartlarını yerine getiriyordu. Devlet bir yıllık vergi kaynağının matrah alanının miktarını, yani tahmini bir bedel yapıyordu. Bunu, ihaleye, açık artırmaya çıkarıyordu. Buna da müzayede deniyordu. Müzayedeyle artırılabilen en fazla miktar kiminse bu görev onun üzerinde kalıyordu. Bu artırmanın reayaya zulmederek sağlanabilecek bir miktar olmaması ve o kaynağın tahammülüne uygun bir artış olmasına dikkat ediliyordu. Bu-

nun 1/4'ünü peşin geri kalanını taksitlerle vermesi gerekiyordu. Bu şekilde bir vergi toplama daha kolay ve emin bir yoldu. Çünkü burada hem 1/4'ünü peşin alıyor, hem de bütün bu işleri mültezime yıkmış oluyordu. Bu işlem günümüzdeki özelleştirmeye de benzetilebilir. İşte bu iltizam usulü, tımar sistemi zayıfladıkça onun aleyhine genişlemeye başladı, daha fazla bir uygulama alanı buldu. Eskiden devlet mültezimleri referans usulüyle seçiyordu. Çünkü Osmanlı devletinin bir başka özelliği de çok kuvvetli bir referans sistemine sahip olmasıdır. Bu mültezimler özellikle devletin kendisine daha kolay güvenebileceği Kapıkulu denilen devlet hizmetlilerinden seçilirdi. Daha sonra ayan ve eşraf grubundan olanlar bu iltizam usulünden yararlanmaya başladı. Ayan ve eşraftan olan kimselerin daha önceleri görevleri sınırlıydı. Ayan ve eşraf arasında bir caminin imamı, bir müderris, bir esnaf şeyhi vardı. Bunların mütegallibe olacak bir durumları söz konusu değildi. Gelenekten gelen bir bilgi ve otoriteleri vardı. Bu kişiler mültezim olunca iltizam usulüne kalıp belli kârlar elde etmeye başladılar. Zamanla yani 17.ve 18. daha çok 18.Yy'da eşraf ve ayan için mütegallibe iddiaları ortaya çıktı.

Özellikle bu ayan ve eşraf olgusunu çok iyi değerlendirmek gerekmektedir. Batıda kralların yetkilerini kısıtlayıcı talepler getiren ve yönetilenler arasın olduğu halde aristokrasinin yanında ticaretle zenginleşen burjuvazi sınıfı oluşmuştur. Bu sınıfın meclise girme ve fikir oluşturma gibi talepleri oluşmuştur. Bizdeki bu ayan ve eşraf grubunun başlangıçta hiçbir talebi yoktur. Bu ayan ve eşraf gurubunun hepsi bu iltizam usulü yoluyla askeri sınıf içine girmişlerdir. Çünkü prestijini de, maddi gücünü de devletten almaktadır. Şehirlerde çoğalan bu ayan ve eşraf grubu bir nesil sonra hepsi ya mütesellim olmuşlar, ya sancak beyi, ya paşa, ya da vezir olmuşlardır. Yani batıdakine benzemeyen bir gelişmedir.

Genelde 18. ve 19. yy dönem halkının başka bir tabirle reayanın hayata bakış açısını karamsar olduğunu görüyoruz. Halk edebiyatında, türkülerde bu karamsarlığın, çekilen acının ve yaşanan sıkıntıların izlerini görüyoruz. Geçmişe bakarsak günümüzde insanımız nispeten kendine güvenen, olumsuz bir kaderci anlayıştan sıyrılmış olduğunu söyleyebiliriz. Siyasal ve ekonomik bozulmanın kesintisiz savaşların yaşandığı o dönemdeki Türk insanının neler düşündüğünü, hayata nasıl baktığını merak ediyoruz. Bize bu açıdan da bilgi lütfeder misiniz?

O zamanın hızı o kadar bilgiyi gerektiriyordu. Bilgi, mekan ve grup içinde yaparak, yaşayarak ve şifahi kültür vasıtasıyla nesilden nesile aktarılarak artıyordu.

Bizim tarihçilerimizden üzerinde durduğu bir konu. Tarihçilikte bu soruları çok soran bir mecraya doğru kayılıyor. Ama bizim sahip olduğumuz belgelerin niteliği bakımından bir takım sınırlılıklarımız var. Mesela bizde hiçbir zaman Batıda olduğu gibi bir günlük tutma ve bir hatırat yok. Klasik dönem dediğimiz dönemde bilgi dediğimiz şeyin hızı çok fazla olmadığı için insanların çok fazla okuma ve yazmasına da ihtiyaç yok. Yani 16.yy. içinde Ulema sınıfı dışında okuma-yazma bilen çok sınırlıydı. Bu bir eksiklik değildi tabi. O zamanın hızı o kadar bilgiyi gerektiriyordu. Bilgi, mekan ve grup içinde yaparak, yaşayarak ve şifahi kültür vasıtasıyla nesilden nesile aktarılarak artıyordu. Matbaaya o dönemde ihtiyaç duyulmuyordu. Eğer ihtiyaç duyulsaydı 16.yy.'da gelirdi. Böyle bir durumda çok eksiklerimiz var. Bu sorunun cevabına şöyle bakmak gerekiyor. Sistemlerin ön gördüğü insan tipi ve o insan tipine olabildiğince yaklaşabilme veya yaklaşamama. Herhalde insanların mutluluğunu etkileyebilecek en önemli şeylerden birisi budur. Sistemler içinde çok kompartımansal bir toplum yaşayışı içinde çok büyük ideallere sahip insanlar herhalde oluşturulamaz. Esnaftan birisinin İstanbul'u görmek, hele kendi dünyası dışında başka kültürlerin şekillendirdiği alanlara geçmek gibi hedefleri yoktu. Ama sevinçleri, mutlulukları, yaşama ilişkin beklentileri küçük şeylerdi.

Bu dönemde içe kapanma sözkonusu mu? Önceki dönemlere, mesela 12.-13. yy.'lara ait kolonizatör dervişlerin hikayelerini okuyunca, yeni fetihler peşinde koşanları, yaban topraklarını İslamlaştırma, şenlendirme gayelerini görüyoruz. Ancak 18.-19. yy. Osmanlısı'nda toplumsal bir durağanlaşmayı görüyoruz. Ferdi bazda olanla yetinme, kanaat duygusunun övüldüğünü görüyoruz. şartların kötüye gitmesinde bu durumun rolü nedir?

Bu günü daha iyi anlamamız için dünyaya bakışın nasıl değiştiğini bilmemiz gerekiyor. Osmanlı'nın 17.-18. veya 19 yy.'larındaki düzeninde; mesela bir köylünün, küçük bir kasabada yaşayan bir esnafın idealleri, beklentileri sınırlı, sevinçleri küçüktü. Ama dış dünyaya da tamamen kapalı değildi. Mesela, Ankara gibi bir yere İran'dan ham ipek yüklenmiş kervanlar geliyor. Bir süre kalıp Bursa'ya geçiyorlar. Bağdat'tan, Halep'ten, Şam'dan kervanlar geliyor. Yine Ankara'dan da karşılığında buralara kervanlar gidiyor. Bunun yanısıra, 16.yy.'da Lehistan'dan, Venedik'ten 17. ve 18.yy.'da İngiltere'den, Fransa'dan gelerek Ankara'ya yerleşmiş tüccarların kayıtlarına rastlıyoruz. Yani içe kapanma çok büyük ölçüde değil. 18. yy. Ankara tarihiyle ilgili bir araştırmamda İngiliz, Fransız ve Polonyalı gayr-ı Müslim tüccarların koloniler kurduğunu anlattım. Bu tüccarlar yirmi-yirmi beş yıldır Ankara'da yaşıyor ve Ankaralı bir gayr-ı müslimle evlenmiş çeşitli semtlerde evler yaptırmışlar, Avrupa'ya gidip geliyorlar ve Galata'daki tüccarlarla bağlantıları mevcut. Şimdi bir köylü kendi sınırları içinde kalabilir, ama Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Selanik gibi kıyı şehirlerindeki o hızlı değişim kadar olmasa da bir değişimi yaşıyor. 19.yy.'da ticari ilişkilerin geliştiği dönemlere bakarsak ticaretin zamanla gayr-ı müslimlerin eline geçtiğini görürüz. Ama 16.-17. ve 18. yy.'da Ankara'da öyle tüccarlar vardı ki, bunlar o dönemin Karun gibi zengin olan tipleriydi. Servetlerini tamamen tiftik ticaretinden elde etmişlerdi. Ankaralı zenginlerin tereke defterlerine baktığımızda en müstesna yerlerde evler, Seyran bağlarında yazlıklar, cariyeler, kullar, çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvanlar ve keseler içinde çok büyük miktarda altın akçe ve gümüş vs. görmekteyiz. Bunlar bize o toplumun dinamiğini, sermaye birikimini göstermektedir.



Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Selanik gibi kıyı şehirlerindeki o hızlı değişim kadar olmasa da, bir değişimi yaşıyor. 19. yy.'da ticari ilişkilerin geliştiği dönemlere bakarsak ticaretin zamanla gayr-ı müslimlerin eline geçtiğini görürüz.

Avrupa'da yaşanan dönüşüm niçin Osmanlı'da yaşanmadı?

Buna rağmen Avrupa'da yaşanan dönüşümün neden Türkiye'de yaşanmadığı biz tarihçiler arasında uzun zamandır tartışıla gelmiştir. Fakat kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Kısmen cevap olarak şunları söyleyebiliriz. Osmanlı klasik dönem örgütlenmesinde ticaretin, bolluk yaratıcı bir faaliyet olarak değerlendirilmesi, Avrupa'daki ticaretin ise dışa açılarak para kazanma faaliyeti olarak yapılması dikkatimizi çekmektedir. Bizim ticaret anlayışımız belli ki o noktaya ulaşamadı. 19.yy.'da durumun farkına varıp bazı reformlara giriştiğimizde ise Avrupa ile aramızda olan gecikmenin sıkıntılarını yaşadık.

Türkiye'de sanayi kalkınmasının gerçekleştirilemeyişinin sebebi olarak sermaye birikiminin olmaması, yurt dışına ticaret, dış borç vs. nedenlerle net sermaye çıkışı gösterilmektedir. Avrupa'daki yeniliklerin Türkiye'ye geç gelişi veya, ülkemizde yeniliklerin ortaya çıkmayışında bu durum sebep olarak ileri sürülmektedir. Size göre söz konusu gecikmenin sebepleri nedir?

Meseleyi 17. ve 18.Yy.'dan ele alalım. 18.yy. Avrupa'da genişleme yayılma dö-

neminin başlangıcıdır. Bu dönem, Avrupa tarihinde, manifaktur aşama dediğimiz üretimi kooperasyon üretiminin sınırlarından çıkarıp daha boyutlandığı ve daha sonra da sanayi devrimine gidecek yolu açan örgütsel dönüşümün yaşandığı bir dönemdir.

Avrupalı tacirler dünya pazarlarında bazı metaların rağbet gördüğünün ve aranır olduğunun farkına vardılar. Bunların üretimini artırmak ve daha kârlı satmak için hammaddeyi gerek ticaret yolu ile gerekse sömürgeleştirme yolu ile zorla kendileri sağladılar, tarım iş gücünden, kadın iş gücünden yararlandılar. Kitle üretimini gerçekleştirecek süreci başlattılar. Bu Avrupa'da kapitalist gelişimin ilk aşaması sayılır. Bu yolu tüccar denilen, yani ticari sermayesi olan ve ticaretle para kazanan kesim açmıştır. Bizde parası bol tüccarlar mevcuttur. Yığınla parası, emvali olan tüccarların bu zenginlikleri ancak ölümleri halinde tereke defterlerinde çıkmış hayatta iken birikimini üretime dönüştürme arayışı içinde olmamıştır. Bence Osmanlı'nın ticaretten olan beklentisini, tüccarının ticaret anlayışını iyi incelememiz gerekir. Osmanlı'da tüccarın üç önemli fonksiyonu var. Birincisi sıkıntı çekilmesin diye meta getiriyor, böylece Nasihatname-



Mustafa Kemal, kurtuluş mücadelesini, taşradaki eşrafın desteği ile örgütlemiştir. Eşraf derken, toplumun önderi olabilecek, okumuş, dış dünyayı tanımış bir zabit, din adamı, bir un tüccarı ve öğretmen gibi kimseleri kastediyorum.

ler'deki bolluk veren Padişah imajına uygun ortamı sağlıyor. İkincisi, kredi kurumu gibi hareket ediyor. Beylerin ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlıyor. Üçüncüsü, günümüz medyasının rolünü gerçekleştiriyor. Yani haber taşıyor. Kendi yorumunu katarak övülmesi gerekiyorsa Padişahı över, arası iyi değilse devlet görevlilerini eleştirir vs. Zamanın tüccarları içinde, daha fazla mal satayım daha çok kazanayım, ucuz ve çok üreteyim pazar payım genişlesin diyen yoktur. 19.yy. gecikmenin yarattığı problemler asrıdır. Asıl aradığımız cevabı ilk karşılaşmanın yaşandığı göreceli şartların eşit olduğu 18. yy'da aramak gerekir. 18.yy'a kadar Osmanlı kendisini dünyanın en üstün insanı olarak görüyor. Avrupa'nın dış dünyaya bakışı nötürdü. Ama 19.yy'a gelindiğinde bu sefer Avrupalı kendisini dünyanın en üstünü, diğer insanlarıda ne derece kendisine yakınlaşırsa o ölçüde insan olarak görmeye başlamıştı.

Yakın tarihimizde Cumhuriyet dönemine geldiğimizde eşrafın rolünde bir değişme oldu mu? Ya da Cumhuriyet ne gibi bir eşraf yapısı devraldı?

Bizde ayan ve eşraf grubunun en iyi kullanıldığı yer kurtuluş savaşı olmuştur. M. K. Atatürk 1. Dünya Savaşı sonrası bu grupları en iyi şekilde kullanmış, millî bütünleşmeyi, mahallî direnişleri böyle başlatmış ve millî seviyeye bu gruplar aracılığıyla çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilanından önce verdiğimiz millî mücadele, top yekün bir savaş olması açısından çok önemliydi. I. Dünya Savaşında yenilen ve parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun devam ettirilmesini düşünen önemli bir aydın kitlesinin mevcudiyetinde Mustafa Kemal, kurtuluş mücadelesini, taşradaki eşrafın desteği ile örgütlemiştir. Eşraf derken, toplumun önderi olabilecek, okumuş, dış dünyayı tanımış bir zabit, din adamı, bir un tüccarı ve öğretmen gibi kimseleri kastediyorum. Onların hayatiyeti ile kurtuluş mücadelesi başarılmış ve genç Türkiye kurulmuştur. Yoksa, uzun savaşlarda bitmiş, tükenmiş ve düşman tarlasının sınırına gelince harekete geçebileceğini söyleyen halk ile bu mücadele kazanılamazdı. Bu nedenle, eşraf dediğimiz kitlenin hayatiyeti çok önemli bence.

Son olarak, sizce Osmanlı'nın 700. Yıl Dönümünü, tarihi iyi anlama, geçmişle barışma bakımından iyi değerlendirebildik mi?

Bugün, medyada da görüyoruz, ya tam bir övgü ya da tam bir yergi söz konusu. Tarihçinin görevi övmek veya yermek değil, tarihi anlamaktır. Tek tek olaylara baktığımızda, şu dönemde ne, niçin, nasıl olmuş, nasıl etkilenmiş diye baktığımızda daha rahat ve doğru bir şey yapmış oluruz. O zaman tarihle barışmak ona küsmek gibi bir sorunumuz kalmaz. Aslında küsmeye hakkımızda yok. Kanaatime göre, günümüzde tarihi iyi anlamamızı engelleyen iki husus var; birincisi aydınlarımızın sorumluluk içinde olmayışları. Bu yüzden tarihe bilinçli ve bağımsız düşünce ile yaklaşamıyoruz. İkincisi, geçmişe bugün içinde yaşadığımız sorunların içinden bakıyoruz. Bizi rahatsız eden problem ne ise oradan tarihe bakıyoruz. Burada tarafsız olabildiğimiz, tarihe misyonlar yüklemediğimiz sürece doğru yapmış oluruz. Osmanlı bizim önceki geçmişimiz. Onun bazı değerlerini aktararak bugüne geliyoruz. Osmanlı ile Cumhuriyeti birbirine karşıtmış gibi göstermek yanlışlığına düşüyor bazıları. Her ikisi de apayrı dönemler. Bugün Osmanlıyı ihya edemeyiz ama, onu yok da farz edemeyiz.

700. yıl dönümünün bu anlayışın gelişmesinde katkıları oldu mu?.

Sağlıklı muhasebeler yapmak için iyi bir vesile olmuştur. Amacımız bizden sonraki nesillere daha iyi bir yarın hazırlamak. Bence tarihe böyle bakmak lazım. Yani nasıl bir yarın istiyorsak tarihe de öyle bakalım. Her halde hepimiz, iyi yarınlar isteriz.

Verdiğiniz bilgiler ve bize vakit ayırdığınız için çok teşekkür ederim.

Osmanlı Devlet Felsefesi

Mehmet NİYAZİ

Dünyada devlet konusunda ünlü bir millet olmamıza rağmen, maalesef bizde "Devlet Felsefesi" kavramı pek yerleşmedi. Hukuk bilimleri, devletin hukuk sistemini, kaide ve kanunları, bunlarla kanun koyucunun güttüğü amaçları konu edinirler. Fakat hukuk bilimleri, hukukun dayandığı temeli, bilhassa, bu temele dayanarak kaide ve kanun koymak yetkisini kendinde bulan devletin varlık karakterini ele almazlar. Devlet felsefesi ise iktidarın menşeini, devletin doğuşunu, anlam ve amacını, ona hakim olan ilkeleri, milletle devletin ilişkisini, devletin yapısını, tarihi perspektifi de ihmal etmeyerek inceler.

Fakat bir husus açıklığa kavuşturulmadan, ne İslam devlet felsefesi, ne de islamiyeti en güzel tatbik eden devletlerden biri olarak gösterilen Osmanlı Devlet Felsefe-si'ni anlamak mümkün değildir. İslam ülkesinde hükümdarın, bir zümrenin veya bir milletin idaresi değil, Allah'ın iradesinin hakim olması üzerinde hassasiyetle durulmuş, şu ayetler de hukuki iktidarın Allah'a ait olduğuna dair delil olarak gösterilmiştir:

" Çünkü Rabbin ne dilerse, hakkıyla onu yapandır.[1]"

"Rabbinizden size inene(Kur'an'a) uyun, ondan başkasını veliler edinip de onlara uymayın.[2]"

"O, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Dünyada da ahirette de hamd yalnız O'na dır. Hüküm (hakimiyet) de yalnız O'nundur ve siz yalnız O'na döndürüleceksiniz.[3]"

"Yaptığı işlerden sorumlu olmayan sadece O'dur. O yaptığından mesul değildir. Onlar (mahlukat) ise mesuldür.[4]"

"O her şeye muktedirdir, azizdir, her şeyin meleketi O'nun yed-i kudretindedir.[5]"

"Haberiniz olsun ki yaratmak da, emretmek de, O'na mahsus.[6]"

1) Kur'an 11/107 (Hud)
2) Kur'an 7/3 (el- Araf)
3) Kur'an 28/70 (el-Kassas)
4) Kur'an 21/23 (el-Enbiya)
5) Kur'an 23/88 (el-Muminin)
6) Kur'an 59/23 (el-Haşr)
7) Kur'an 3/189 (Al-i İmran)



"Hüküm Allah'tan başkasının elende değildir.[7]"

Bu konu ile ilgili olarak bir de şu ayet zikredilmiştir.

"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kafirlerin ta kendileridir.[8]"

Bu ayetler mehaz gösterildikten sonra, şu hükme varılmaktadır: İslam, hakimiyet konusunda kati kararını bildirdi ve bunun sizlere Allah'a mahsus olduğunu beyan etti. İslam ve iman Allah'ın kanuni hakimiyetini teslim ve kabulden ibarettir ve onu inkar ise sahih küfürdür.

Böyle bir hükme nasıl varıldığını anlamak mümkün değildir, zira yukarıda kaynak gösterilenlerden sadece **"Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kafirlerin ta kendileridir."** ayeti devletle, bilhassa yönetimle ilgilidir. Bu ayet de iktidarın kaynağını değil, iktidara sahip olanların veya onu ele geçirenlerin neye göre kullanacaklarına dairdir. Öyle sanıyoruz ki, diğer ayetler ise kozmik mahiyet taşımakta, kainatın yaratıcısının, sahibinin Allah olduğunu, canlı veya cansız her şeyin O'nun emrinde olduğunu, Allah'ın kudretinin sınırsızlığını, O'na döndürüleceğimizi, sadece O'na kulluk etmemiz gerektiğini zihinlere çakmak gayesine matuftur. Yukarıdaki ayetler tamam değildir, ayetlerin tamamını okuyunca hukuki mana değil de, kozmik bir mana taşıdıkları açıkça anlaşılmaktadır. Mesela Hud suresinin 107. ayetinin tamamı şöyledir. **"Gökler ve yer durdukça orada ebedi kalıcılardır. Rabbinin dilediği (müddet) başka. Çünkü Rabbin ne dilerse hakkıyla onu yapandır."** Bir diğer ayetin tamamı da şöyledir. **"Şüphesiz Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra (emri) arş üzerinde hükümran olan Allah'dır. Kendisini durmayıp kovalayan gündüze geceyi o bürüyüp örter. Güneşi, ayı yıldızları, hepsi de emrine ram olarak, (yaratan o). Haberin olsun ki yaratmak da, emretmek de O'na mahsus. Alemlerin rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir."** Yusuf suresinin zikredilen ayeti de meseleyi iyice gün ışığına çıkarıp, pekiştiriyor. **"Sizin onu bırakıp taptıklarınız kendinizin ve atalarınızın tapmış oldukları (kuru) otlardan başkası değildir.** O, kendisinden gayriye ibadet etmemenizi emr eylemiştir. Dosdoğru din işte budur. Fakat insanların çoğu bilmezler."

"İslam, kanuni hakimiyet meselesinde kati kararını bildirdi ve bunların sadece Allah'a mahsus olduğunu beyan etti[8]" hukmünün islamiyetle bağdaşabileceğine ihtimal verilemez. Zira vahyin dışında Resulallah'ın da peygamberlik fonksiyonu vardır. Hz. Peygamberin ayetleri açıklamaları (şer'-i münzel) bağlayıcıdır. Ayrıca, hakimiyet, sadece Allah'a mahsus olsaydı, Kur'an'da her şeyin bildirilmesi gerekmez miydi? Halbuki Hz. Peygamberin Yemen'e kadı tayin ettiği Muaz'a söylediklerinden Kur'an'da her şeyin bildirilmediğini öğrenmeliyiz. **"Ki, bunların işleri daima aralarında muşavere (ile)dir."[9]** ayeti ile müslimanlara muşavere emredilmiştir. Her şey Kur'an'da bildirilmiş olsaydı, muşavereye lüzum olur muydu? Hiç kanuni hakimiyetin tamamı Kur'an'da mevcut olsaydı

8) Kur'an 7/54 (el-Araf)
9) Kur'an 42/38 (eş-Şura)

"Sizden olan emir sahiplerine itaat ediniz[10]"diye buyurulur muydu? Bu ayetten "emir sahiplerine" bazı yetkiler bırakıldığı kast edilmiyor mu? Şu ayet de ileriye sürülerek hukuki hakimiyetin yegane sahibi cenab-ı Allah olduğu iddia ediliyor. **"De ki, ey mülkün sahibi Allah, sen mülkü kime dilersen ona verirsin, mülkü kimden dilersen ondan alırsın, kimi dilersen onun kudretini yükseltirsin, kimi dilersen onu alçaltırsın, hayır yalnız senin elindedir, şüphesiz ki sen her şeye hakkıyla kadirsin."[11]** Bu ayette açıkca anlaşıldığı üzere hukuki iktidarı değil, her şeyin Allah'ın takdirinde bulunduğunu belirtiyor.

"Kim Allah'ın indirdiği ahkam ile hükmetmezse onlar kafirlerin ta kendileridir[12]" ayeti hakkında hüküm ve elastikiyet getirdiği hırsızlık, zina, kısas gibi sayılı kanunlarla, devletin esaslarına dair, kuvvetin kanunda toplanması, adalet, içtimai dayanışma, emanetin ehline verilmesi, istişare gibi hususlar olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Emeviler ve bilhassa Abbasiler döneminde yanlış veya maksatlı yorumlanmış bir ayet de şudur: **"O sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerle imtihana çekmek için kiminizi derecelerle, kiminizin üstüne çıkarandır. Şüphe yok ki Rabbin cezası pek çabuk olandır ve muhakkak ki O, hakkıyla yargılayıcı, hakkıyla esirgeyendir.[13]"** Bu ayetin **"sizi yeryüzünün halifeleri yapan"** bölümünde, Emevi ve Abbasilerin anladıkları gibi devlet başkanı değil, insanın önemi anlatılmaktadır. Bu ayet esas alınarak, uzun zaman devlet başkanlarının, hükümranlığı Allah'tan aldığı iddia edilmiştir. Çok zalim, mevkiye layık bulunmayanlar devlet başkanı olabilecekleri gibi, İslam devletinde seçimle işbaşına gelmek ihtimali de söz konusudur. Zalim bir diktatör veya müslimanların seçtiği bir devlet başkanı için **"O hakimiyetini Allah'tan aldı"** demek nasıl islamî olabilir? İşte Osmanlı'nın farkı burada karşımızda çıkıyor, onlar **"Allah'ın takdirinde olduğu için veya Allah nasip ettiği için devlet başkanı oldu."** şeklinde anlıyorlar. Yani meseleyi doğru olarak nasip meselesine oturtuyorlar. Elbette hiçbir müsliman, Allah'ın nasip etmediği bir hususu, bir insanın ele geçirebileceğine hiç ihtimal vermez.

Eski Yunan'da tanrılar belirli bir siteye aitti. Hatta yabancıların site dinine girmesine de müsade edilmezdi. Bu kapalı din, kapalı bir devletin, yani site devletinin doğumuna sebeb oldu. İslamiyet ise alemlere rahmet olarak geldiğinden bütün insanlığa hitap etmektedir. Devlet anlayışının da aynı ölçülerde universal olması gayet tabiidir. İslam devleti sadece kültürlere, coğrafyalara açık değil, kıyamete kadar baki olmak mantığında bulunduğundan zamana da açıktır. Mekan ve zaman bakımından insanlığı kucaklayan islamiyetin devlet anlayışıyla, Türklerin tarih burcunda görünen, destanlarla anlatılan ilk fatih ataları Oğuz Han'a izafe edilen **"Gökyüzü çadırımız, güneş bayrağımızdır"** düsturu mutlu bir raslantıyla çok derin bir uyum sağlamaktadır.

Devlet bizatihi medeniyetin ürünüdür. Medeniyetin seviyesi-

10) Kur'an 4/59 (en-Nisa)
11) Kur'an 3/26 (Al-i İmran)
12) Kur'an 5/44 (el-Maide)
13) Kur'an 6/165 (el-Enam)

ni, o medeniyetin ortaya çıkardığı devlette görmek mümkündür. Osmanlı Devleti o zamana kadar kurulmuş Türk devletlerinden oluşan tecrübeden istifade edilerek kurulmuştur. Bu devletin gücü, kuvveti, iskeleti Orta-Asya'nın bozkırlarında yoğrulup, gün ışığına çıkmış, ruhu ise Mekke'den gelmiştir. Gücü kuvvetiyle tebasının güvenliğini sağlıyor, ruhuyla da insan'i bir ortam oluşturuyordu.

Değişik tarih hitaplarına, tarihî romanlara göz altınca, Osmanlı Devleti'nin bir aşiretten doğduğunu, kurucusu Osman Gazi ve arkadaşlarının da okur yazar olmadıklarını okuyoruz. Bu cahil insanların kanun, nizam, amme hizmetinde bulunan kurumları bilmediklerine göre onları komşularından, yani Bizans, Sırp ve Hırvat'lardan aldıkları görüşü ileriye sürülmektedir. Tabii, tarih nosyonu teşekkül etmiş insanların Osmanlıyı, ihtişamını inkar etmeleri mümkün değildir. Onun temellerinini bir yerlere yamama gayretleri uğruna Batılıların ter döktüklerinin sosyal bilimlerle uğraşanlar elbette farkındadırlar.

Namık Kemal'ın **"cihangirane bir devlet çıkardık bir aşiretten"** sözü hakikati yansıtıyormuş zannedildi ve Osmanlı Devleti'nin göçebe bir aşiretten doğduğu kabul edildi, ne yazık ki bu, bilim adına yazılan tarih kitaplarına da geçti. Halbuki şairler doğruyu söylemekten daha çok insanların duygularını, heyecanlarını alevlendirmek isterler. Osmanlıların mensup olduğu Kayı boyunun çok eskilere dayandığı ve bu ailenin reisinin Anadolu Selçukluları'nın ümerasından olduğu hiç düşünülmedi. **Osmanlı ailesi Selçuklu sarayıyla yakın temasta bulunur, hediyelerini takdim eder, beratlarını yeniletirlerdi. Uç beyinin oğlu da uç beyi olacağı için, merkezî sarayda büyür, orada eğitilirdi, bu aynı zamanda uç beyinin isyanına karşı oğlunu rehin bulundurmaktı.** Selçuklu'nun sarayında büyüyen, aynı zamanda ümerasından, yani parçasından olan Osman Gazi nasıl okuma yazma bilmezdi! Osman Gazi, Orhan Gazi dönemlerinde düzenlenen vakfiye ve mülknameler de, Osman bey ve arkadaşlarının cahil, göçebe kabile reisleri olmadıklarını göstermektedir. Vakfiyelerdeki şahitlerin arasında paşa, hoca ünvanlı kimselere, arapçayı mukemmel kullanan hakim ve katiplere rastlanmakta, son derece gelişmiş usülle sicillerin tutulması dikkatleri çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe konan kanunlara, devletin müesseselerinin aynılarına veya benzerlerine, daha eski Türk-İslam devletlerinde rastlamaktayız. Bunlar Osmanlı Devleti'nin kanun ve müesseselerinin nerelerden geldiklerini gösterdikleri gibi, göçebe aşiretin ve onun okuyup yazmaktan mahrum reisinin yapacağı işler olmadığını bizlere anlatmaktadır.

Osmanlı Devleti'ne dikkat edersek, onu kuranların şu üç esası hiç gözden kaçırmadıklarını görürüz: Meşruiyet ilim ve cihat. Bir devletin felsefesi bu üç esası ihtiva ediyorsa, o devletin tebasına huzur ve refah vereceğine dünyada saygınlığı bulunacağına hiç kuşku yoktur. Osmanlı sadece Türk milletinin değil, sadece İslam ümmetinin değil, aynı zamanda bütün insanlığın yüz akıdır. Böyle bir devletin mirasçısı olmakla ne kadar öğünsek azdır.

Osmanlı Devletinde İnsan Hakları ve Hürriyetleri

Prof. Dr. Ahmed AKGÜNDÜZ
(Osmanlı Araştırmlaları Vakfı Başkanı)

I. Konunun Takdimi

İnsana saygı, insanın hak ve hürriyetlerine ve saygıyla ve hiç bir fark gözetmeksizin hukukun kâidelerini bütün insanlara eşit olarak tatbik etmekle mümkündür. Bu sebeple bu konuyu, Osmanlı Devleti ve muâsırı olan diğer devletlerde insanın hak ve hürriyetlerine karşı nasıl davranıldığını ve hukuka gösterilen saygı açısından incelemeye gayret edeceğiz. Aslında insana ve onun hak ve hürriyetlerine saygı, hukuka saygının bir ifadesi olsa da, bir bütün olarak hukuka saygıyı da kısaca tetkik edeceğiz.

Önemle arz edelim ki, günümüzde bilinenin ve bize okullarda öğretilenin tersine, insana ve onun hak ve hürriyetlerine olan saygının tarihî gelişimi açısından, Batı ile Doğu ve daha doğrusu Osmanlı Devleti ile diğer çağdaşı olan devletlerin durumu, %100'e varan nisbette birbirinden farklıdır. Kamu hukuku kitaplarında anlatılan ve öğretilen, insanların hak ve hürriyetlerine ait gelişmeler ve hatta biraz sonra kısaca bahsedeceğimiz 1215 tarihli İngiliz Magna Carta'sı ile Fransız 1789 tarihli inkılâbının bu açıdan arzettiği önem, sadece Osmanlı Devleti dışındaki ve daha doğrusu İslam ülkeleri dışındaki devletler açısından doğrudur. Zira, biraz sonra belgeleriyle ortaya koyacağımız gibi, Osmanlı Devleti'nde, çağdaşı olan gayr-i müslim devletlerde ve özellikle Batı'da çok zor şartlar altında elde edilen insana hak ve hürriyetler, uygulamadaki suistimaller ve yanlış uygulamalar dışında, başından beri Osmanlı Devleti'nda mevcuttur. Zira Osmanlı Devleti müslümandır ve islam aleminde, Hz. Peygamber devrinde yani miladi VII. asırda hazırlanan Medine Anayasası diyebileceğimiz Sahife adlı metin, ilk hak ve hürriyetler beyânnâmesi olarak vasıflandırabileceğimiz Veda' Hutbesi ve Kur'an ile hadislerdeki insana hak ve hürriyetlerle alakalı beyânlar, günümüzdeki anlamıyla bir çok hak ve hürriyetleri tesbit ve tayin etmiştir.

Konuyu takdim ederken şu hakikatı da belirtmeden geçemeyeceğiz: Osmanlı Devleti'nde insana Allah'ın mahluku muhterem ve aziz bir varlık olarak bakılır. Yunus'un "Yaradılanı severiz Yaradan'dan ötürü" şeklindeki esprisi, özellikle yükselme devrinde çok açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nde hakim olan espridir. İsterseniz in-



sana ve onun haklarına saygıyı muvakkaten bir tarafa bırakarak, hayvanlara bile ne derece saygı gösterildiğini, bir belge ile sizlere takdim edip daha sonra insana ve hukuka saygı üzerinde duralım: Evvela hatırlatalım: Batı dünyasında hayvan hakları kavramı 19. asrın son çeyreğinde gündeme gelmişken ve Birleşmiş Milletler Hayvan Hakları Bildirisini 1948'de kabul etmişken, aynı esaslar ve hatta daha ilerideki bazı kaideler, Osmanlı Kanunnamelerinde ilk dönemlerden beri yer almış bulunmaktadır. Misal olsun diye II.Bayezid devrinde hazırlanan 1502 tarihli İstanbul Belediye Kanunamesindeki şu hükmü mütalaa edelim:

"Ve ayağı yaramaz bârgiri işletmeyenler. Ve at ve birlikte katır ve eşşek ayağını gözedeler ve semerin göreler. Ve ağır yük urmayalar; zira dilsüz canavardır. Her kangısında eksük bulunursa, sâhibine tamam etdüre. Etmeyeni ve eslemeyeni gereği gibi hakkından gele."

"Fil-cümle bu zikrolunanlardan gayrı her ne kim Allah'u Te'ala yaratmıştır, hepsinin hukukunu muhtesip gö-

1) İstanbul ihtisâb Kanunnâmesi, Topkapı Sarayı, R. 1935, Vrk. 96/b, 106/b md. 58,73; Akgündüz Ahmed, Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri, II. Kitap, II: Bâyezid Devri Kanunnâmeleri, İstanbul 1990, sh. 296-297.

rüp gözetse gerekir, şer'î hükmi vardır."[1]. Hayvanların ve hatta karıncanın hukukuna bile tecavüzü yasaklayan bir inanca sahip olan bir devletin, suistimallerin dışında insanların hak ve hürriyetlerine saygı göstermemesi mümkün değildir. Maalesef efkar-ı ammade tersi yayılmak istendiğine göre, belgelere dayanarak meselenin izah edilmesi icabetmektedir.

"Her şey zıddıyla bilinir" evvela Osmanlı Devleti'nin muasırı olan bazı devletlerdeki durumu tetkik edelim:

II- Osmanlı Devleti'nin Çağdaşı Olan Bazı Devletlerde İnsana ve Onun Hak ve Hürriyetlerine Saygı

Konuyu, Osmanlı Devleti'nin muasırı olan bütün devletler açısından ele almak mümkün değildir. Ancak bazı önemli gelişmeleri, ana başlıkları özetleme tarzında ele almak istiyoruz.

1) Avrupa devletlerinde insana ve hukuka saygının yerleşebilmesi için 1848'deki sanayi inkılabını ve hatta XX. asrı beklemek icabeder. Zira bazı önemli gelişmelere rağmen, insana ve hukuka saygı, bir türlü cemiyetin bütün bireylerine teşmil edilememiştir. Genelde ele almak gerekirse, Avrupa'da tatbik edilen feodalite nizâmı gereği insanlar yarı köle statüsündedirler. Fief denilen toprak parçalarının sahipleri, aynı zamanda toprak üzerinde yaşayan insanların da maliki hükmündedir. Bu sebeple insan hakkında değil, ancak kral veya senyörler tarafından ihsan edilen bazı imkanlardan bahsetmek icabetmektir. Bu bakış açısını terkederseniz, Avrupa'daki insan hak ve hürriyetleri ile alakalı gelişmeleri tam değerlendiremezsiniz[2]. Yani Avrupa'da insana ait hak ve hürriyetler, sanki kralın bir ihsanı ve bahşişidir. Osmanlı Devleti'nde hâkim olan inanca göre ise, paşa ile gedâ farkı gözetilmeksizin herkes Allah'ın mahluku olmak nokta-i nazarından eşittirler ve hak ve hürriyetleri yaratılışdan mevcuttur. Bu farklılığı bilmeyenler, maalesef Osmanlı Devleti'ndeki tımar nizamı ile Avrupa'daki feodal nizamı birbirine karıştırmaktadırlar. Bu genel izahdan sonra şimdi de bazı önemli gelişmeleri ve müşahhas misalleri görelim:

A) Hürriyetin beşiği olarak takdim edilen İngiltere'de 1215 tarihli Magna Carta Libertatum denilen yazılı belgeye kadar, insana ve onun hak ve hürriyetlerine saygıdan, asil aileler dışında bahsetmek manasızdır. Bu belge de, insan hak ve hürriyetlerini tesbit için değil, sadece iktidar ile halk, soylular ile din adamları arasındaki dengeyi kurmak için ilan edilmiştir. Biz, Kral VIII. Henri zamanı yani XVI. asra kadar kadının İncil'e bile el sürmeyecek kadar murdar bir yaratık kabul edildiği anlayışının varlığını, 1805 tarihine kadar belli sınıf kadınların yarım şilin karşılığında satılabildiğini ve kadına mülkiyet hakkının tanınmadığını misâl olarak zikredersek, insana ve onun hak ve hürriyetlerine olan saygının ne derecede halka teşmil edilebildiği hakkında az da olsa bir fikir verebiliriz. Zikredilen misallere, XVI. yüzyılda kabuledilen "Haklar Bildirileri" ile sınırlı bir hak-hürriyet

2) Meselenin bütün yönleriyle izahı için bkz: Barkan, Ömer Lütfü, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, sh. 876 vd.

anlayışının İngiltere'de yayıldığını XVIII. asrın sonuna kadar vatandaşın siyasî haklarını kullanmadığını ve genel seçim sisteminin de XIX. yüzyılın yarısına doğru kabul edildiğini eklersek, insana ve hukuka saygının sınırları daha iyi anlaşılabilir[3].

B) Batı'nın insana ve onun hak ve hürriyetlerine saygı bakımından şampiyon ülke ilan edilen Fransa'da da durum, anlatıldığı gibi iç açıcı değildir. 1789 büyük ihtilâli'nden evvel ülkede tam bir esâret ve derebeylik hâkimdir. Derebeyler, kendilerini, ellerinde zorla bulundurdukları toprağın ve üzerinde yaşayan insanların mâliki sayarlar. İnsanlara saygı da, hukuk da, derebeylerinin iradesi ve arzusudur. 1789 İhtilalini neticesinde ilan edilen İnsan Hakları Beyannâmesi de, bugünkü anlamda bir insan hakları bildirisi demek değildir. Hiç olmayan bir şeyi kısmen kabullenme mahiyeti taşıdığından, sadece Batı'daki insana ve haklarına saygı açısından önemlidir. İnsana ait hakların ilk defa yaratılıştan var olduğuna, bu bildiri ile inanılmaya başlanmıştır. 1789 tarihli Fransız İnsan Hakları Bildirisi, insanı kölelikten, zilletten ve sefâletten kurtulduğunu ilan etmişse de, bu şefkatini bütün insanlara teşmil edememiştir. O tarihlerde hazırlanan Fransız Medeni Kanunu, **"çocuğu, akıl hastasını ve kadını mahcûr"** saymakta ve kadına kendi mal varlığı üzerinde tasarruf hakkı tanımamaktadır. Kadının tasarruf hakkının, nihayet 1980'de tanındığını belirtirsek, bu Beyannâmenin ve onu takip eden gelişmelerin, insana ve hukuka saygı açısından hudutlarını tahayyül edebiliriz[4].

C) İnsana saygı, insanın hak ve hürriyetlerine saygıdır demiştik. Bu hak ve hürriyetlerin en önemlilerinden biri de, din ve vicdan hürriyetidir. Bu hak ve hürriyeti çok güzel yansıtması açısından, Macaristan'daki durumuda gözler önüne sermek ve Avrupa'da benzeri hallerin çok yaşandığını ve 300 sene süren mezhep kavgalarının Avrupa'yı alt-üst ettiğini belirtmek istiyoruz. Yaşanan bir misal şudur;

Fâtih Sultan Mehmed, Rumeli'deki fetihlerini genişleterek Sırbistan sınırlarına geldiği zaman, iki ateş arasında kalan Sırplar, Macaristan ile Osmanlı Devleti'nden birisini tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. O dönemde Sırplar, Ortodoks, Macarlar ise Katolik idiler ve Romalılar ile Latinler arasında anlaşmazlık bulunduğu gibi, bunlar da birbirlerini hiç sevmezlerdi. Macaristan Kralı Jan Hunyad, Sırbistan'ı ele geçirmek istiyordu. Sırbistan Kralı George Brankoviç kendisini Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeye teşvik eden Macaristan Kralı nezdine bir heyet gönderir ve sorar: **"Macarlar Türklere galip gelirse, Sırplıların mezhepleri olan Ortodoksluk hakkında ne gibi müsaadelerde bulunacaksınız?"** Jan Hunyad'ın cevabı, insana ve onun hak ve hürriyetlerine olan saygılarının derecesini yansıtması açısından çok ilgi çekicidir: **"Sırbistan'ın her tarafında Katolik kiliseleri tesis edeceğim. Ortodoks kiliselerini yıkacağım."** Aynı soruyu sormak üzere bir heyetide Fatih Sultan Mehmed'e göndermiş ve Fâtih'in verdiği cevap ise şöyle olmuştur: **"Her caminin yanında bir kilise inşâ edilecek."**

2) Meselenin bütün yönleriyle izahı için bkz: Barkan, Ömer Lütfü, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, sh. 876 vd.

3) Akın, ilhan F., **Kamu Hukuku**, İstanbul 1987, sh. 280-287; Sıba'î Mustafa, El-Mer'e (Tercüme: İhsan Toksarı), İstanbul 1969, sh.21

4) Akın, **Kamu Hukuku**, 292 vd.; Sıbâ'î, 20; Gürkan, Ahmed, **İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi**, sh. 136.



Bu cevabı alan Sırbistan Kralı, hristiyan olan Macaristan'a değil, müslüman olan Osmanlı Devleti'ne itaat etmiştir[5].

Netice olarak Avrupa'da insana ve onun hak ve hürriyetlerine olan saygıyı tam anlamıyla görebilmek için 1848 tarihli sanayi inkılabını ve hatta Birleşmiş Milletlerin kabul ettiği İnsan Hak ve Hürriyetleri Beyannâmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini beklemek gerekmektedir. Zira evli bir kadına kendi el emeği üzerinde tasarruf hakkı, ancak 13 Temmuz 1907'de verildiği nazara alınırsa ve bu hakka konulan kayıtların ancak 1938'lerden sonra kaldırıldığı

5) De La Jonquiere, **Historie de l'Empire Ottoman**, sh. 164; Osman Nuri, Mecelle-i Umûr-i Belediye, c.I, sh. 217.



düşünülürse, mesele daha iyi anlaşılır kanaatindeyim.

2) Amerika'da insana ve onun hak ve hürriyetlerine gösterilen saygının tarihi gelişimi, Avrupa'dakinden daha hızlı değildir. Ve hatta Amerika'da durum daha da vahimdir denilebilir. XVIII. yüzyılda yayınlanan Virginia Haklar Bildirisi ve benzeri beyannamelerin kabulünden önce, bütün Amerikan halkı, beyazıyla ve siyahıyla, Avrupalı İngilizlerin ve onların işbirlikçisi diğer Avrupalı sömürgeci devletlerin kulu ve kölesi durumundadırlar. Bu tarihlerden 1970'lere kadar ki gelişmelerin siyahları içine almadığını belirtirsek ve mezkür tarihe kadar zencilerin adamdan dahi sayılmadığını ifade edersek, insana ve onun hak ve hürriyetlerine karşı Amerika'daki durumu, Küzeyi ile ve Güneyi ile daha iyi özetlemiş oluruz[6].

3) Asya ve Afrika'da bulunan ve müslüman olmayan Osmanlı Devleti'nin muasırı devletlerde insana ve onun hak ve hürriyetlerine saygı, Avrupa ve Amerika'dan

6) Akın, **Kamu Hukuku**, 287-292.

daha kötü bir vaziyettedir. Asırlarca İslamın ve müslümanların tesiriyle dahi değiştirilemeyen, Eski Hind Hukukuna göre, kadın hiç bir hak sahibi değildir. Budizmin mukaddes kitabı sayılan Veda'lardan kadın kasırgadan, ölümden, zehirden ve yılandan daha kötü bir yaratık olarak tasvir edilmektedir. Kadına bakış açısı böyle olduğu gibi, erkekler ve kendi aralarında belli sınıflara ayrılmışlardı ve bu sınıfların en büyüğünü köleler sınıfı teşkil ediyordu[7]. Verilen bu misallerden insana saygının, toplumun bütün fertlerine teşmil edilemediğini hemen anlamak mümkündür. Ancak müslüman olan Asya ve Afrika ülkelerinde, bazı mahalli adet ve anlayışlar tam olarak yıkılmamışsa da, yine de İslamın tesiriyle diğerleriyle mukayese edilemeyecek kadar müsbet gelişmeler olmuştur. Afrika kıt'asının ise, müslüman ülkeleri istisna edersek, bir köleler vatanı olduğunu ve XIX. yüzyılda köleliğin ve köle ticaretinin yasaklanmasına kadar, bu bölgelerde insana ve hukuka saygının asla yerleşemediğini esefle müşahade ediyoruz.

Osmanlı Devleti'nin muasırı olan bütün devletlerdeki durumu özetlemek dahi bu makalemizin sınırını aşacağından, verilen misallerle iktifa ederek, şimdi Osmanlı Devleti'ndeki durumu özetlemeye çalışalım.

III. Osmanlı Devleti'nde İnsana ve Onun Hak ve Hürriyetlerine Gösterilen Saygı

Önemle ifade edelim ki, bize öğretinlerin ve başta müslüman ecdadımıza barbar diyen batılı ve peşin fikirli bir kısım araştırmacı ve tarihçilerin anlattıklarının tersine, Osmanlı Devleti'nde, uygulamadaki bazı yanlışlıkları ve suistimalleri bir tarafa bırakırsak, insana ve onun hak ve hürriyetlerine saygının, diğer çağdaşı olan devletlere mukayese edilemeyecek derecede mükemmel olduğunu isbat eden deliller, tahmin edilenin çok üstündedir. Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki gayr-i müslimlere ait ma'bedler, mektepler ve mülkler, binlerce sayfayı bulan eski mahkeme kararları yani şer'iye sicilleri ve sayıları 120 milyonu bulan Osmanlı Arşivindeki belgeler, bu hakikatın canlı şahididirler. Bazı iddiaların tersine, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, 1856 tarihli Ishalat Fermanı ve 1876 tarihli Kanun-ı Esasî, insana ait hak ve hürriyetleri ilk defa kabul etmemiş, belki eskiden beri var olan bu hak ve hürriyetleri sadece yazılı hale getirmiştir. Bu husus, çok önemlidir[8]. Ayrıntıya girmeden şimdi meseleyi beraberce mütala'a edelim:

1- Osmanlı Devleti'nde İnsanı İnsan Yapan Şahsî Hak ve Hürriyetlerin Korunması ve Güvenlik İlkesi

İnsana saygı, onun hukukuna saygı ile mümkün olduğunu daha belitrmiştik. Onun hukukunun başında ise, insanın şahsî hak ve hürriyetleri gelmektedir. Modern hukuk devletlerinin anayasalarında temel hak ve hürriyetlerin başında gelen bu hak ve hürriyetlerine Osmanlı Devleti'nde nasıl bakıldı-

6) Akın, **Kamu Hukuku**, 287-292.

7) Dikmen, Mehmed, İslamda Kadın Hakları, İstanbul 1983, sh. 13 vd.; Sıbâ'î, 18.

8) Cin, Halil/Akgündüz, Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul 1990, c.I, sh. 186-187.

ğının izahı, diğer temel hak ve hürriyetler hakkında da bize fikir verecektir.

İnsanın maddî, manevî ve iktisadî varlığı üzerine sahip olduğu haklara ve hürriyetlere **"şahsî hak ve hürriyetler"** diyoruz. İnsana ait bu hak ve hürriyetler, kişinin güvenliği ilkesi ile birlikte yürürler ve birbirini tamamlar. Batı'da şahsî hak ve hürriyetlerinin gündeme gelmesi için, kişiyi haksız olarak tutuklamaya karşı koruma amacını güden XVIII. yüzyıla ait bildirileri beklemek gerekir. İnsan hayatının, sağlığının, vücudunun korunması; namus ve şerefinin muhafazası; özel hayatın gizliliklerinin gözetilmesi ve benzeri şahsî haklar, Batı hukuk sistemlerinde, ancak XIX. yüzyılda gündeme gelmeye başlamıştır. İlk defa konuyla ilgili hüküm ihtiva eden İsviçre Medeni Kanunu dahi, 1912 tarihlidir[9]. Osmanlı Devleti'nde ise, Kur'an'ın **"Bir ma'sumun hayatı ve kanı, bütün insanlık için dahi feda edilemez"**[10] düsturu ve Hz. Peygamber'in İslâmın ilk haklar ve hürriyetler bildirisi demek olan Veda' Hutbesi'nde ifade ettiği **"Ey insanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes birgün, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ve üzerinde bulunduğunuz şu belde ise, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle mukaddesdir, dokunulmazdır ve her türlü tecavüzden korunmuştur."**[11] şeklindeki emirleri esas alınarak, insana ait hak ve hürriyetler tanzim olunmuştur. Bu hak hürriyetlerinin nasıl tanzim edildiğini Kanunâmelerin maddeleri ve fıkıh kitapçıklarındaki şer'i hükümler arasında görmek mümkün olduğu gibi, eski mahkeme kararları demek olan şer'iye sicillerinde de çokça görmek mümkündür. Burada uygulamaya ışık tutulması açısından 1539 tarihli iki belgeden yani iki mahkeme kararından bahsetmek istiyoruz. Bu iki belge, iki önemli gerçeği gözlerimiz önüne sermektetir: Birincisi, bu tarihlerde Anadolu'nun ücrâ bir köşesi sayılan Anteb'de böbrek ameliyatının yapılabiliyor olmasıdır. İkinci ise, günümüz hukuk sistemlerinde bile, tıbbî müdahaleler ve ameliyat için, hastanın yazılı bir basit muvâfakatnâmesi yeterli görülürken, o tarihlerde yani 1539'larda dahi böyle bir muvâfakatın mahkemece karar altına alınması şartının aranması ve bu durumun o dönemde bile insana ve insanın sahip olduğu şahsî haklara verilen önemi ve gösterilen saygıyı ısrarla vurgulamasıdır. Bu kararlardan birinde, Hacı Mehmed oğlu Satılmış'a, velâyeten muvâfat vermekte ve doktor Nazar oğlu Budak da belli şartlarla ameliyatı kabul ettikten sonra, mahkeme bunu tasdik edip zabıt altına almaktadır. İnsanın ve şahsî haklarının ne derecede önemli şeyler olarak kabul ettiğini ve her medeni mesele gibi şahsî, haklar ve insana saygı hususunda da Batı'yı fersah fersah geride bıraktığımız, bu ve benzeri çok sayıdaki belgeler açıkça göstermektedir. Bu tür belgeler açıkça göstermektedir. Bu tür belgeler **"Kişi, bilmediğinin düşmanıdır"** kâidesince, geçmişimize ve ecdadımıza olan düşmanlıkların cehâletten kaynaklandığını, gözler önüne sermektedir[12]. Ehemmiyetine binâen bu belgeleri aynen alıyoruz[13].

Güvenlik ilkesi üzerinde de kısaca durmak istiyoruz. Mecelle'nin kabul ettiği bir esasa göre, **"Berâat-i zim-**

9) İmre, Zahit, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul 1976, sh. 89 vd.; Akın, Kamu Hukuku, 321 vd.

10) Kur'an, Mâide, Ayet, 32.

11) Sahih-i Buhari Tecrid-i Sarih Tercümesi, IV, 334, 412; X, 389, 395; Armağan, Servet, İslam Hukukunda Temel Hak Ve Hürriyetler, Ankara 1987, sh. 82 vd.

12) Gaziantep Şer'iye Sicilleri, Defter No 2, sh. 282, 300; Üsküdar Şer'iye Sicilleri, Defter No: 136, sh. 6; Akgündüz, Ahmed/Hey'et, Şer'iye Sicilleri, İstanbul 1988, C.I, sh. 224-225.

13) Bkz. Belge No: 1 ve 2.

14) Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, md. 8.

met asıldır"[14], yani bir insanın suçluluğu ispat edilmedikçe, suçsuz kabul edilmesi genel bur hukuk prensibidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri var olan ve Batılı Devletlerin ancak XVII. asırda kavramaya çalıştığı bu esası, Hz. Ömer şöyle açıklamaktadır: "İslâm'da hiç kimse haksız olarak tevkif edilemez. Bir mahkeme kararı olmadan kimsenin hürriyeti kısıtlanamaz"[15]. Kur'an'ın "Hiç bir suçlu, bir başka suçlunun cezasını çekemez."[16] düsturunu benimseyen Osmanlı Devleti'nde, insanlar işledikleri suçlardan şahsî olarak sorumludurlar. Osmanlı Kanunnâmeleri, "kadı ma'rifetinsüz" yani mahkemenin kararı olmadan hiç bir cezanın infaz edilemeyeceğini ve kimseden bir habbe ve bir akçe alınamayacağı, yüzlerce yerde, başından beri sağlam esaslara bağlamışlardır. İsterseniz bazı kanun hükümlerini aynen nakledelim:

"Ve dahi hapis yerlerinde kefil bulunur iken hapsetmeyenler, yazıp Dergâh-ı Alîye arzeder. Meğer ki, şeâ'at-i azîme ola. Ve dahi firar ihtimali olup kefil bulunmayıcak hapsedeler."[17].

"Mücrim olan kimesne teftiş olunmadın ve yahud üzerine zâhir olan şenâyi' şer'le ve örfle yerine varmadın sancakbeği ve subaşısı ve adamları nesne alub salıvermek memnû'dur. Kendüler mahall-i töhmet ve adamları mücrim ve müstehakk-ı ikâb olur.

....amma mücrim ve müttehem olan kimesne mütemerrid ve mu'annid olub da'vet ile mahkemeye gelmekden imtinâ eyleye, berây-ı ta'zir cebr ile bilâ-ta'zîb mahkemeye getürmek memnû' değildir."[18].

Zikredilen kanun hükümlerinin, asrımızın dahi yüz karası olan işkenceyi de şiddetle yasakladığını açıkca görüyoruz. Buna şu hadiseyi de ilâve ederek bu mevzuyu tamamlayalım: Rumeli'deki Hristiyan nüfusun çokluğunu gören ve bundan ürken Yavuz Sultan Selim'in bunları cebren müslüman etme tasavvuruna karşı, Şeyhülİslâm Zenbilli Ali Efendi'nin "Madem ki, onlar ra'iyyetliği kabul etmişler. Dinimiz gereği, onların can, mal ve ırzlarını kendi can, mal ve ırzlarımız gibi korumakla mükellefiz. Bu yolda onlara cebretmek, dinimize muhâliftir" diyerek, hem gayr-ı müslimlerin dahi şahsî hak ve hürriyetlerine gösterdiğimiz hürmeti ve hem de meşru' sınırlar içinde kalmak şartıyla din ve vicdan hürriyetine gösterdiğimiz saygıyı çok açık bir şekilde ifade etmektedir[19].

15) Armağan, 89 vd.

16) Kur'an, Fâtır, Ayet, 18.

17) IV. Murad Kanunnâmesi, Süleymaniye Kütüp. Esat Efendi, No:2362, Vrk. 35/b.

18) Hüdâvendigâr Livası Kanunnâmesi, md. 33-34 (Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri,** II/184, Bâyezit II/18, md. 3-34).

19) Osmanlı Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, c.I, sh. 217-218.

2- İnsana Ve Onun Hukukuna Gösterilen Saygıda Müsliman-Gayr-i Müslim Ayrımı Yapılmamıştır

Müsliman ecdadımız, her meselede olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ne ait topraklarda yaşayan gayr-ı müslimler hususunda da, "şer'-i şerif" dedikleri hukukun çizdiği sınırlar çerçevesinde haraket etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde "şer'-i şerif" denilen islam hukukuna göre, müslümanlarla sulh yapan ve müslüman bir devletin hâkimiyetini kabul eden gayr-ı müslimlere "zimmî" adı verilmektedir. Renk, dil ve ırk farkı gözetilmeksizin hepsine aynı şekilde ve "şer'-i şerif" ne di-

yorsa öyle muamele yapılır.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan zimmîlerin, müslümanlardan farklı oldukları yönleri elbette ki vardır. Ancak bu farklılık, din ayrılığından doğan bir farklılıktır. İnsan olarak aynı saygıyı görmüşlerdir. Meselâ, müslümanlar, İslâmda bir ibadet çeşidi olan zekâtla mükellef oldukları halde, gayr-i müslimler mükellef değillerdir. Onlar, güç ve kazançlarına göre mikdarı değişen, senede bir defa adam başına "cizye" denilen bir vergi verirler. Fakirler, işsizler, din adamları, yaşlılar ve hastalar bu vergiden muaftırlar. Gayr-ı müslimler, cihâd yani askerlik yapmak mecburiyetinde değillerdir. Aile hukuku, miras hukuku ve dinlerin gereği olan diğer hukukî mevzularda, kendi inandıkları hukukî hükümlere tâbi'dirler. Bütün bu benzeri şer'i hükümlerin yanında, gayr-ı müslimlerin can, mal ve namusları, müslümanlarınki gibi dokunulmazdır. Muhtaç gayr-ı müslimler, sosyal haklardan aynen yararlanırlar. Bazı istisnaların dışında, devlet hizmetini ifa ederler; mezarları ve ölüleri hürmet görür. Bütün hukukî davalarda, gayr-ı müslim ile müslüman arasında fark yoktur. Bu dediklerimize, İstanbul'daki kiliseler, havralar, mezarlar; arşivlerdeki belgeler ve Yorgi'ye karsı Ahmed'i, Dimitri'ye karşı Osman'ı mahkûm eden binlerce mahkeme kararları, en büyük delillerdir[20].

Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u kılıçla fethettiği halde, sırf sulh yolunun burada yaşayan gayr-ı müslimlere daha yararlı olmasından dolayı, araya giren bazı papaz ve hahamların arzu ve ısrarlarıyla, İstanbul'u sanki sulh yoluyla fethetmiş gibi kolaylıklar göstermiştir. Osmanlı hukukunun mimarlarından olan Ebüssuud Efendi, İstanbul'daki kilise ve havraların devamını, bu ince anlayış ve insana saygılı muameleye açılmaktadır[21]. İsterseniz Galata zimmîlerine verilen Ahidnâme'den bazı hükümler iktibas edelim ve bu belgeyi ibret-i âlem için aynen alalım:

"Ben Ulu Padişah ve Ulu Şehinşah Sultan Muhammed Hân bin Sultan Murat Hânım. yemin ederim ki, yeri göğü yaradan Perverdigar hakkı içün ve Hazret-i Resûlün-Aleyhis-Salâtü Ves-Selâm-pâk, münevver, mutahhar ruhu içün ve yedi Mushaf hakkı içün ve 124 bin peygamberler hakkı içün, dedem ruhu içün babam ruhu içün ve oğlanlarım başı içün, kılıç hakkı içün.....

Kabul eyledim ki, kendülerün âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola-geldiyse, yine ol üslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getüreler.

Buyurdum ki, kendülerin malları ve rızıkları ve mülkleri ve mahzenleri ve bağları ve değirmenleri ve gemileri ve sandalları ve bil-cümle metâ'ları ve avretleri ve oğlancıkları ve kulları ve câriyeleri kendülerün ellerinde mukarrer ola, müte'ârız olmayam ve üşendirmeyem.

Anlar dahi rençberlik ederler. Gayrı memleketlerim gibi, deryadan ve karadan sefer ederler, kimesne mani' olmaya mu'âf ve müsellem olalar.

Ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar âyinlerince. Ammâ çan ve nâkus çalmayalar. Ve kiliselerin alub

20) Konu ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz Zeydan, Abdülkerim, **Ahkâm'üz-Zimmiyyîn Ve'l-Müste'menîn**, sh. 3 vd.; Molla Hüsrev, Dürer ve Gurer, I, sh. 298 vd.; Akgündüz, **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor**, III, İzmir 1991, sh. 110 vd.

21) Akgündüz, **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor**, II, İzmir 1990, sh. 10-13.



***mescid etmeyem. Bunlar dahi yeni kilise yapmayalar. Şöyle bileler, alâmet-i şerife i'timâd kılalar."*[22]**

İnsana ait bütün hak ve hürriyetlere, Osmanlı Devleti'nde nasıl ve itina gösterdiğini izah için, müstakil bir kitap kaleme almak icabeder. Bu sebeple zikredilen kadarıyla yetinip, hukuka ve Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminin temelini teşkil eden "şer'-i şerif" ve "kanun-ı münif"e ne derecede saygı duyulduğunu göstermek için ayrı bir başlık açacağız ve Osmanlı Devleti'nin, çağdaşı olan devletlerle mukayese edilmeyecek üstünlükte bir hukuk devleti olduğunu, ancak bu esaslardan taviz verilince her düzenin bozulduğunu göstermeye çalışacağız.

22) Paris Bib. Nat. ms. Fonds turc anc. n. 130, Vrk. 78; Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, I, sh. 476-479; Bkz. Belge No:3

IV-Osmanlı Devletinde Hukukun Üstünlüğü ve Hukuka Saygı

Özellikle yükselme devrinde, Osmanlı Padişahlarının hukuka karşı duydukları saygıları ve adaleti icradaki titizlikleri, inkâr edilemez tarihî bir hakikattır. Bir devlet, kuvvet kanunda olduğu müddetçe ayakta durur; aksi takdirde yani kanunun kuvvette olması durumunda, devlet, kudret ve kuvvetini kaybeder. Günümüzde "hukuk devleti" diye dillerde dolaşan bu mananın, tarihin altın sayfaları içinde müslüman atalarımızda tezâhür ettiği bir gerçektir. Elbetteki bu hal, hukuk ve ilim adamlarının şahsiyetiyle de doğru orantılı olan meseledir. konuyu daha iyi takdim edebilmek için yaşanmış olaylardan birini burada zikretmek istiyoruz:

Zaman, Kanunî Sultan Süleyman'ın zamanıdır. ilmen ve hakkın hatırının hiçbir hatıra feda edilmemesiyle alakalı bir hâdise yaşanmaktadır. Hâdisenin kahramanları, zamanın Osmanlı Şeyhülİslâmı Ebüssuud ile Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dır. Hâdiseye sebep olanlar ise, Ayasofya Vakıflarına bağlı dükkanların kiracılarıdırlar. İslâm hukukunda, vakıf malların kira bedelleri, her sene yeniden ayarlanır ve düşük olan kira bedelleri râyiç kira bedeli yani ecr-i misil seviyesine yükseltilir. Mesela, vakfa ait dükkânı 10.000 akçeye kiralayan A, bir sene sonra, eğer dükkânın râyiç kira bedeli (ki buna ecr-i misil denir) 11.000 akçeye yükseltilirse, ya bu kirayı vermeyi kabul edecektir ya da bi bedeli verene dükkân yeniden kiralanacaktır. İşte Ayasofya Vakıflarına ait dükkânların kira bedelleri, kısmen de olsa yükselmiştir. Kiracılar ise, mütevelliler yoluyla Padişah'a müracaat ederek, "vakıf dükkanların mevcut gelirinin giderlere fazlasıyla yettiğini, yani vakfın zengin olması hasebiyle kira bedeli arttırmaya ihtiyaç bulunmadığını ve de kendileri müslüman oldukları ve muhtaç oldukları için, vakfın malını az da olsa kendilerinin yemesinin zararı olmayacağını" arzederler. Padişah da, hem vakıf malların gelirinin fazlalığından dolayı ve hem de kiracıların sızlanmasını nazara alarak, vakıf malların kira bedellerinin bu senelik artırılmaması için ferman vermiştir. Fermanı, uygulamacı kadılara tamim edilmek üzere kiracılar ve mütevelliler, Şeyhülislâm Ebüssuud'a getirince, Ebüssuud, fermanı okumuş ve hukuka aykırı olan bu fermanı şiddetle reddederek şu tarihî cevabı vermiştir:

"Padişah fermanıyla kira bedellerinin olduğu gibi bırakılması olmaz. Zira Padişahın emriyle nâmeşrû' olan şey meşrû' olmaz; haram olan nesne helâl olmak yokdur. Bu hususlarda emr-i şer'-i şerif budur. Bir türlü dahi değildir. Şer'i hükümlere vâkıf iken onları ketmetmek, Kur'an'daki bir âyetin tehdidine maruz kalmaktadır."[23]

V-Sonuç

Özellikle Osmanlı Devleti'nde, insana ve hukuka saygının, bize anlatılan ve peşin fikirli bir kısım ilim adamlarının kitaplarında yazılan gibi olmadığını, zikredilen misâllerden anlıyoruz. Ancak bütün bu anlatılanlardan kasdımız, Osmanlı Devleti'nin 600 senelik ömrü boyunca aynı seviyede insana ve onun hak ve hürriyetleri-

23) Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 1036, Vrk. 48/a-49/a; Akgündüz, Belgeler, III, sh. 180-183.

ne saygı gösterdiğini iddia etmek değildir. Zaten yükselme dönemindeki hukuka ve insana saygı aynen devam etseydi, Osmanlı Devleti bugüne kadar devam ederdi ve yıkılmazdı. Ancak biz, mevcut suistimalleri ve uygulama hatalarını kabul etmekle beraber, zikrettiğimiz belge ve olaylarla, yapılan bir yanlışı düzeltmek istiyoruz. O da, sanki Osmanlı Devleti'nde insana ait hak ve hürriyetlerin, 1839 tarihli Tanzimat, 1856 tarihli Ishâlât ve 1876 tarihli Kanun-ı Esasî ile, o da eksik olarak kabul edildiği şeklindeki iddialardır. Halbuki yapılan izahlar göstermiştir ki, bu fermanlar ve Kanun-ı Esasî, eskiden beri var olan hak ve hürriyetleri, sadece yazılı hale getirmiş ve uygulamadaki hatalara ve suistimallere dikkat çekerek eskiden olduğu tarzda hak ve hukuka ri'âyet edilmesini ısrarla tekrar etmişlerdir. Bu anlattıklarımızı teyid etmek açısından, Hollandalı bir gayr-ı müslim hukukçunun, 1895 yılında, **"şer'-i şerif"** ve **"kanun-ı münif"** diye özetlenebilecek Osmanlı Hukuku hakkında, II. Abdülhamid'e sunduğu bir rapordan bazı cümleler nakletmek istiyoruz:

"Şer'-i şerifde ve dolayısıyla Osmanlı Hukukunda, bir çok hukukî hükümler vardır ki, bazıları pek yakın bir zamanda Avrupa'ya girebilmiş ve daha bir çok insânî hükümler vardır ki, asrımızdan sonra girecektir. Bu iddiamıza delil olmak üzere, insana ve hukuka saygının ifadesi olan şu hükümleri sayabiliriz: Ehlî hayvanların himaye ve korunması; mahkemelerde davaların meccânen görülmesi; evli bir kadının kocasına müracaat etmeksizin tasarrufunda bulunan mal varlığını istediği gibi idare etmesi; müslümanların ve gayr-ı müslimlerin kanun önünde eşitliği; sorgulamalarda sanıklardan ikrar ve itiraf gibi beyanlar almak için işkence icrasının kesinlikle yasak oluşu ve benzeri hükümler..."[24].

O halde 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, hukukî hükümlerin icra edilmesinden dolayı devletin felâketlere sürüklendiğini, mevcut şer'î hükümlerin icrası ve hukukun hâkim kılınması gayesiyle yeni ve malî düzenlemelerin yapılması icabettiğini vurgulamaktadır ki, zaten bunlar, eski Osmanlı Hukukunda yani şer'-i ve kanun-ı münifde de vardır. Eksik olan uygulamadır. 1856 tarihli Islâhât Fermanı olarak vasıflandırılmış ve sadece gayr-ı müslimlere bazı imtiyazlar verilmesi için Batılı devletlerin siyasî baskıları sonucu ilan edilmiştir. Zira muhtevasında istenen haklar, zaten şer'-i şerif ve kanun-ı münif denilen Osmanlı Hukukunda da vardır. Arzu edilen, gayr-ı müslimlerin Osmanlı Devleti'nde hâkim sınıf haline gelmeleridir ve maalesef zamanla gelmişler ve Osmanlı Devleti'ni yıkmışlardır. 1876 tarihli Kanun-ı Esâsî'nin ise, eskiden beri var olan insana ait hak ve hürriyetleri, Batılı devletlerin istediği üslupla yazılı hale getirilmesinden ibaret olduğunu esefle müşahede ediyoruz.

Netice olarak, insana ve hukuka saygı konusunda, Osmanlı Devleti'nin arşivleri açılsa, Türk Milletinin yüzünü kızartacak tek bir belgeye rastlanılmayacaktır. Çağdışı olan gayr-ı müslim devletlerde ise, yüzlerini ağartacak belgelerin sayısı, malesef bir elin parmaklarından daha azdır. Belgeler ve tarihî olaylar böyle konuşmaktadır.

24) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, YEE, 14-1540, sh. 18 vd.

Osmanlı Sanayi Devrimi[1]

Edward C. CLARK
Texas Üniversitesi

Türkçesi: **Ebru AFAT**



Bursa Sanayi Sergisi'nin açılışı

Avrupa sanayi devrimi on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu olumsuz yönde etkiledi ve sonunda çöküşüne sebep oldu. Avrupa mallarının doğuya doğru akışı, Napolyon döneminin sona erdiği 1815'i izleyen yıllarda hızla arttı ve Osmanlı toprakları kısa sürede çok sayıda Avrupalı imalatçı için önemli pazarlar haline geldi. Malları, gittikçe artan ölçüde Osmanlı mallarının yerini aldı, Osmanlı zanaatkarlarını işsiz bıraktı, Osmanlı'nın yerel vergi kaynaklarını daralttı ve nihayetinde Osmanlı'nın gelirlerinin Avrupa'nın kontrolüne girmesine neden oldu. Çok iyi bilinen bu olaylar, Batı Avrupalı konsoloslar ve büyükelçilerce[1] yürütülen ekonomik istilanın emareleri olarak yerinde bir kabul gördüler ve *l*aissez-faire[2] lehindeki yeterince sorgulanmamış görüşlerce doğrulandılar.

Diğer taraftan Osmanlı'nın, Avrupa'nın bu

1) (Int. J. Middle East Stud. 5 (1974), 65-76

2) Osmanlı-Avrupa iktisadi ilişkilerinin yaygın bir şekli için bkz. Vernon Puryear, International Economics and Diplomacy in the Near East 1834-1853 (Standford, 1935). Çağdaş yaklaşımlar için bkz. Cyrus Hamlin, Among the Turks (Londra, 1878), s.57-60 ve Dominique Chevallier in kısımları, Western Development and Crisis in the Mid-Nineteenth Century... , William R. Polk ve Richard L. Chamberd (eds.) içinde, Begin-nings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century (Chicago, 1968), s.205-22.

ekonomik meydan okumasına karşı tepkileri yeterince bilinmemektedir ve Osmanlı'nın 1840'lardaki yaygın ve pahalı endüstri kurma çabaları bile ilgisiz memurların[3] komik oyunları değilse bile, tesadüfi olaylar olarak görülüp bir yana bırakılmıştır. Böyle bir yaklaşım, girişimlerin çoğunlukla başarısız olduğu şeklindeki görüşle mazur gösteriliyorsa da, Osmanlı'nın bilincinin ve sanayide gittikçe artan bozulmaya karşı olan tepkisinin bir tasviri olarak yetersizdi. Osmanlı'nın bu tepkilerinin doğası ve büyüklüğü neydi? Osmanlı'nın hedefleri nelerdi? Başarısız olmalarında hangi temel faktörler etkili oldu? Varsa eğer hangi başarılar sağlandı? Bu sorular burada mütalaa edilmektedir.

Tophane .



Belirtilmesi gerekir ki, Osmanlı Devleti, Avrupa'nın yeni sanayi tekniklerini almak için 1840'lara kadar beklemedi. Daha geriye gidildiğinde 1790'larda ve ***Nizam-ı Cedid*** döneminde 3. Selim, askeri araçların[4] imalatının geliştirilmesine kişisel olarak büyük bir ilgi gösterdi. 1793-4 kadar erken bir tarihte top, tüfek, mayın ve barut[5] üretimi için Avrupa'nın modern yöntem ve araçlarını getirdi. Sayısız zorluk, Selim'in hedeflerini tam olarak hayata geçirmesini engelledi fakat o ısrarını sürdürdü. Örneğin, 1804 kadar geç bir tarihte, Boğaziçi yakınlarındaki Hünkâr İskelesi'nde[6] bir kâğıt fabrikası ve üniformalar için yün kumaş imalathanesi olacak kapsamlı binaların inşasını başlattı. 3.Selim'in tahttan indirilmesini takiben sanayide büyük ilerlemenin görüldüğü Sultan 2. Mahmut'un saltanatının ilk yirmi yıllık bölümünü bir faaliyet patlaması takip etti. 1827'de[7] İstanbul'da Eyüp yakınlarında bir yün eğirme imalathanesi inşa edildi, 1830'ların başlarında Beykoz'daki bir deri tabakhanesi ve çizme imalathanesi yeniden düzenlendi, aynı yıllarda[8] Hünkar İskelesi'ndeki kâğıt fabrikasının bir kısmı kumaş imalathanesine dönüştürüldü, 1835'de yeni başlık[9] fesin el imalatının yerini alması için ***Feshane*** kuruldu, 1836[10] dolayında Balkan Dağları'nın güneyindeki İslimiyye'de yün eğirme ve dokuma imalathanesi faaliyete başladı, takriben ondan sonra Tophane

3) Laissez-faire savlarının 1830'lar ve 1840'lardaki amansız düşmanı Friedrich List bile Osmanlı'ya sempati beslemiyordu. Örnek olarak bkz. The National System of Political Economy, Çev.. S. S. Lloyd (New York, 1966) s.419

4) Ali Rıza Seyfi, İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi, Cumhuriyet Gazetesi (İstanbul), 31 Temmuz-5 Austos 1939; Ömer Celal Sarc, Tanzimat ve Sanayiimiz, Tanzimat (İstanbul, 1940), s.423-40. (Charles Issawi (ed.) içinde tercüme edildi, The Economic History of the Middle East, 1800-1914 (Chicago,1966), s.48-59)

5) Enver Ziya Karal, Selim III'ün hatt-i Hümayunları-Nizam i Cedit, 1789-1807, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, cilt VII, no.14 (Ankara, 1954), s.241.

6) Bunlar Standford J. Shaw tarafından oldukça iyi ifade edildi, Between Old and New (Cambridge, Mass., 1971), s.138-44.

7) Adnan Giz, İlk Sınai Tesislerimiz, İstanbul Sanayi Odası Dergisi (İstanbul), cilt II, no.23 (Ocak 1968), s..25, 26. Bunlar çok süslüydü, daha sonra turistler bunların saraya dönüştürüldüğünü zannettiler. Bkz. James E. DeKay, Sketches of Turkey in 1831 ve 1832 (New York, 1833), s. 122-4; R. Walsh, A Residence in Constantinople..., vol. II (Londra, 1836), s.295; R. Walsh, Narrative of a Journal from Constantinople to England (London, 1828), s.15

8) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, cilt VI (Ankara, 1954), s.241.

9)DeKay, s.118-24.

10) Julia Pardoe, The City of the Sultan, vol. III (Londra, 1838), s.177-84; Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi (İstanbul), cilt I, no. I (Temmuz 1961), s.24

11) Ami Boue, La Turqie d Europe, vol. III (Paris, 1840), s.100-2; Odalar Birliği, Türkiye de Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Mensucat Sanayii (Ankara, 1958), s.4-9.

yakınlarında yeni bir bıçkı ve bakır levha sarma atölyesi kuruldu ve 1830'ların sonunda hayvan gücüyle[11] çalışan Tophane top dökümhanesi ve Dolmabahçe tüfek fabrikası buhar gücüyle çalışır hale getirildi.

Feshane kısmen hariç tutulursa, Avrupa'nın sanayi yöntemlerini almak yönündeki bu ilk teşebbüsler münhasıran devletin ve askeriyenin kullanımı için belirlenmiş malların üretimine tahsis edildi. Bu teşebbüslerin tarihleri basit bir model ortaya koyar. 1807'de Sultan 3.Selim'in düşmesinden önce on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başı boyunca yapılan askerî reformlar ve tekrar –bu reformlara[12] karşı tepkilerin olduğu takip eden yirmi yıl boyunca-1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasından 1841'de Kavalalı



Mühendishane Topçu Sınıfı talimde

Mehmet Ali'nin siyasî kuşatmasına kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın sanayideki üstünlüğünün Türkiye'ye aktarılması şeklindeki aşırı bir iyimserlikle imparatorluk gelirlerini farklı üretim sahalarına yatırdı. Bu çabalar tipik olarak üretimin son safhaları üzerinde odaklandı ve yerli hammadde kaynakları, nakliye ve diğer ekonomik alt yapı sorunlarını göz ardı etti ya da sadece bir kısmını çözdü. Bu tür sorunlara daha gerçekçi çözümler sadece bu dönemi izleyen on yıl içinde getirildi.

1840'larda Osmanlı'nın yabancı imalatçılara olan bağımlılığının içinde barındırdığı mahzurları Osmanlı kabul etti ve zorunlu olarak 'savunmacı modernizasyonun' –toplumsal değil ekonomik- çok daha iddialı bir versiyonu olarak görünen çok önemli bir noktaya geldi. Tanzimat'ın ilk yılları olan 1841 ve1842'den Kırım Savaşı öncesine kadar çok sayıda Osmanlı devlet üretim tesisleri inşa edildi. Sayıda, planlamada, yatırımda ve yerli hammadde kaynaklarına gösterilen ilgideki farklılıklarıyla bu üretim teşebbüsleri tüm özel faaliyet sahalarını geride bıraktı ve bu dönemi Osmanlı tarihinde eşsiz bir dönem olarak kayda geçirdi. Bu teşebbüsleri yürütenler Osmanlı'nın gerçek bir sanayi devrimi yönündeki hayalini hayata geçirdiler.

Bu gayretlerin coğrafi kalbi, İstanbul'un batısında kuzeyden Edirne yolu, güneyden ise Marmara Denizi ile sınırlanan uzun bir alan üzerinde yer alır ve İstanbul surlarının Yedikule'deki köşesinden Küçük Çekmece'ye doğubatı yönünde dokuz mil kadar uzanır. Osmanlı memurları 1842'nin başında içinde bir 'endüstri parkı' bulunan muhteşem bir imalat ve tarım kompleksini bu alan üzerinde

12) John Reid, Turkey and the Turks (Londra, 1840), s.272-6.
Örnek olarak, 3.Selim'in Azadlı'da yeni bir dokuma fabrikası kurma planı Selim'in azli üzerine yarım kaldı (bkz. Anna Naguib Boutros-Ghali, Les Dadian, çev. Archag Alboyadjian (Kahire, 1965), s.91.

kurdular. Demir boru, çelik ray, saban, küçük parça, üzengi, kilit, mızrak başı, top, kılıç, bıçak, ustura ve her istenen kıvamda ve kalitede demir ve döküm üretimi için tasarlanmış makinelerin ve bir dökümhanenin yer aldığı üretim merkezi, Zeytinburnu yakınlarındaki sahil şeridi üzerindeydi. Bir bölüm kumaş ve pamuk çorap üretimi için yapılmıştı. İşçiler 650 ayak uzunluğundaki iki katlı barakalarda barındırıldılar ve bu muhteşem yapının tamamı daire içine alınarak etrafı takriben bir buçuk mil uzunluğundaki duvarlarca çevrildi. Bu yapının hemen yanında[13] teknik bir okul kuruldu.

Bu İstanbul kompleksi bünyesindeki ikinci imalat birimi Zeytinburnu'nun batısında Bakırköy yakınlarında inşa edildi. Bu birim bir eğirme, dokuma ve kumaş baskı fabrikası, bir adet ısıtma ve iki adet dövme ocaklı diğer demir makineler, buharlı makine mağazası ve buharlı küçük gemilerin yapımı için teçhiz edilmiş bir tersaneyi ihtiva ediyordu. Ocak, en şüpheci gözlemcileri bile coşkun hatta infilak halinde bir gelecek[14] tahmininde bulunmaya yönelten eski barut imalathanesinin hemen bitişiğindeydi.

Çok iddialı bir model olan çiftlik projesi, aynı kompleks içinde, batıya doğru daha ileride Yeşilköy'de (San Stefano) kuruldu. Fransız modelinde kurulan çiftlik yeni cins hayvanlar, çeşitli deneysel mahsuller ve binlerce ağaç fidesi ile donatıldı. Yapının içinde[15] kurulan ileri tarım tekniklerinin öğretildiği okula öğrenciler yerleştirildi.

İstanbul kompleksinin batının ilerisindeki sınırı, Küçük Çekmece yakınlarındaki eskiden kalma barut imalathanesiyle bitiyordu. Merkezi düzeni yukarıda anlatılan bu tesisler ve doğu sınırının[16] en ucunda Yedikule yakınlarındaki sahilde bulunan tuz buharlaştırma havzası, İstanbul kompleksinin ana unsurlarıydı. Bazılarına göre bu projenin, dördünün bir[17] kompleks içinde yer aldığı 'bir Türk Manchester'ı ve Leeds, bir Türk Birmingham'ı ve Sheffield' olması hedeflenmişti.

1840'lar boyunca bu alan üzerindeki tüm mevki seçimleri, inşaat, satın alma, kiralama ve imalat işleri tek bir birim tarafından idare edildi. 1843'de bu idare, diğer büyük devlet fabrikasını İzmit civarında Marmara Denizi'nin doğudan 60 mil yukarısındaki bir alana kurdu. Fabrika binası Avrupa'nın en ileri inşaat teknikleri ile yapıldı, makineler son derece kullanışlıydı ve fabrika da sonuç olarak Avrupa'nın[18] en iyileriyle aynı kalitede yün kumaş üretti. Aynı idare 1840'lar sona ermeden önce İstanbul yakınlarında Marmara Denizi'nin kuzey kıyısındaki Hereke'de sarayın kullanımı[19] için süslü ipek kumaş üretimine yönelen bir pamuk fabrikası kurdu.

Gerçekten de Osmanlı'nın güçlü endüstriyel bağımsızlığı, bu imalatlar için gerekli yerli hammadde arzını harekete geçirdi ve acil bir program başlatıldı. Demir için yabancı jeologlar ve maden mühendisleri araştırmalar yaptılar ve 1845'den itibaren Adaların her ikisinin de maden yataklarından ve Maltepe civarındaki ana karadan demir cevheri, İstanbul'un batısındaki çıkıntı kayalıklardan kireçtaşı ve Ereğli'deki[20] damarlardan kömür çıkarmaya başladılar. Yün için 1842'nin sonunda Osmanlı hükümeti Bursa[21] civarındaki bir çiftliğe 15.000 merinos koyunu getirdi. Pamuklu kumaş için 1840'ların ortalarında Amerikalı bir tarım uzmanı İstanbul'un batısındaki örnek bir çiftlikte pamuk ekti. Çırçır atölyeleri de kuran bu uzman, Doğu Trakya boyunca Güney Carolina türü plantasyonlar oluşturmayı tasarladı. Hatta bunun için kendi kölelerini

13) Charles MacFarlane, Turkey and Its Dedtiny, vol. II (Londra, 1850), s.603-8. Genel olarak Osmanlı' nın sanayileşme çabalarına olumsuz baksa da MacFarlane 1847-8'de İstanbul, İzmit ve Bursa da çok sayıda fabrikayı bizzat ziyaret etti. Tamamen gerçeği yansıtan yerleşim, büyüklük, işçi, malzeme ve üretim raporları, veri karşılaştırmasının uygun olduğu yerlerde gerçeği kanıtladı. Bkz. vol. I, II, passim.

14) MacFarlane, vol. II, s.219 ff.

15) A. Ubicini, Letters on Turkey, çev. Lady Easthope, vol. II (Londra, 1856), s.324; MacFarlane, vol. I, s.60 ff, s.606 ff.

16) MacFarlane, vol.II, s.220.

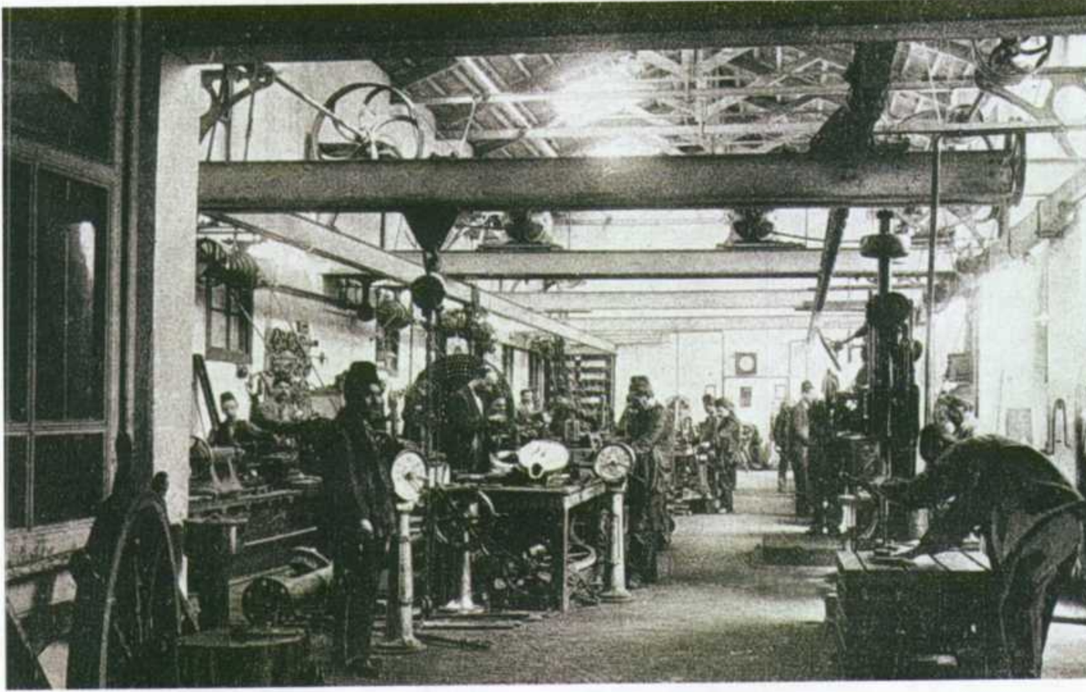
17) MacFarlane, vol. I, s.58

18) Public Record Office, Londra, Foreign Office Archives (Bundan sonra FO olarak geçecektir) 195/208, Sandison to Canning, Bursa, 9 Aralık 1843; Journal de Constantinople et des interets orientales (İstanbul; bundan sonra JC), Kasım 1843, s.2; MacFarlane, vol. II, s.450 ff.

19) Pamuk makinesi İstanbul'a getirildi. Bkz. Ömer Alageyik, Türkiye'de Mensucat Sanayii'nin Tarihçesi, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, cilt II, no. 16 (Haziran 1967), s.9; MacFarlane, vol. II, s.461 ff.

20) JC, 26 Ekim 1844, s.I ve 2 Şubat 1845, s.I, 2; MacFarlane, vol. II, s.223 ff., 612, 615; Ubicini, vol. II, s.342 f.

21) FO 78/532, Sandison to Aberdeen, Bursa, 8 Şubat 1843; MacFarlane, vol. I, s.5II ff. Resmi raporlar 3600 koyun olduğunu söylüyor ancak MacFarlane çok daha fazla olduğunu ifade ediyor.



Şirket-i Hayriye'nin bakım onarım atölyesi

getirdi ve onları ilk defa[22] azat etti. Ham ipek için Hereke imalathanesi, 50 mil uzaklıkta Marmara Denizi'nin güney kıyısındaki geleneksel ipek bölgesine bağlandı. 1840'ların ortalarında Bursa'daki elle çalışan özel kişilere ait imalathaneler, buhar gücüyle çalışan İtalyan tipi ipek dokuma fabrikalarına dönüştürüldü ve 1850'de Osmanlı hükümeti Hereke'deki dokuma tezgahlarının[23] ihtiyacını karşılamak için Bursa'da, bu ipek dokuma fabrikalarının en büyüğünü inşa etti.

1840'lı yılların hükümet programlarının en önemli bölümleri, diğer idari birimler tarafından işletilen çeşitli imalathanelerdi. Bunlar arasında: 1841'de[24] Selvi Burnu'nda (Silivri ?) kurulan bir tabakhane,1843'de[25] İstanbul Feshane'ye eklenen bir yün dokuma bölümü, aynı yıl İmparatorluk Darphanesi'ne[26] kurulan buharla çalışan damga makineleri, 1844'de[27] İstanbul'un kuzeyinde Beşiktaş'ta kurulan bir demir dökümhanesi ve aynı sıralarda[28] Boğaziçi yakınlarında inşa edilen bir porselen fabrikası sayılabilir. 1842'den[29] itibaren İstanbul'un biraz ilerisinde Balıkesir'deki bir devlet fabrikası rivayete göre kaba kumaş üretmeye başladı, 1844'de[30] İzmir'de bir kağıt fabrikası kuruldu ve 1840'ların başlarında Bulgaristan[31] Samoko'daki top güllesi dökümhanelerini geliştirmek için ölçekler alındı. 1842-7'de[32] Bağdat'ta yeni bir barut imalathanesi inşa edildi ve on yıllık dönemin sonuna doğru Tokat'ta bakır eritmek için kurulan patlatma makineleri ve ocaklar için ek olarak büyük meblağlar harcandı. Dicle Irmağı boyunca devlete ait madenlerin yakınlarında kurulmuş olan bakır cevheri yoğunlaştırma tesisleri geliştirildi[33]. Bu liste henüz kesin olarak tamamlanmış değildir.

Bu sanayiler için gerekli makinelerin neredeyse tamamı Avrupa'dan ithal edilmiş olmalıydı. Makinelerin bir kısmı çok eskiyken bir kısmı daha üretimde denenmemiş kadar yeniydi. Bir bölümü parça parça alınırken bir bölümü de Hereke'deki ipek makineleri gibi ustabaşılar ve tüm işçiler[34] dahil olmak üzere topyekün alındı. Parçaları birleştirmek, çalışmak

22) FO 195/290, Carr to Canning, Büyükdere, 30 Ekim 1848; MacFarlane, vol. I, s.59 ff., vol II, s.629 ff.

23) Fahri Dalsar, Bursa'da İpekçilik (İstanbul, 1960), s.405 ff.; S. Moutal, L Avenir economique de la Turquie nouvella (Paris, 1925), s.160, 161.

24) Boutros-Ghali, s.79.

25) Alageyik, s.9

26) Archives des Affaires Etrangeres, Paris, Division Commerciale, Bourgueney to Guizot, Constantinople, 6 Ocak 1844; JC , 1 Aralık 1843.

27) JC, 6 Haziran 1844, s.2; Ubicini, vol. II, s.342.

28) JC, 6 Şubat 1848, s.2.

29) FO 78/532, Sandison to Aberdeen, Bursa, 8 Şubat 1843.

30) JC,26 Haziran 1844, s.2; Ubicini, vol. II, s.343.

31) FO 195/206, Canning to Minister for Foreign Affairs, İstanbul, 2 Cemazielahir 1258.

32) Boutros-Ghali, p.105.

33) Warrington W. Smyth, A Year with the Turks (Londra, 1854), s.87,104,156,157.

34) FO 78/611, Cartwright to Aberdeen, İstanbul, 22 şubat 1845; MacFarlane, vol. II, s.464, 608 f., 623 f.

ve fabrikalar ile araç-gereçleri tamir etmek için gerekli ustabaşılar, zanaatkarlar ve yetenekli işçilerin hepsi değilse de büyük çoğunluğu zorunlu olarak yurtdışından geldi. İlk başta bu yabancıların çoğu İngilizlerdi ancak sonradan Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan[35] çok sayıda işçi kiralandı. Son zikredilen ülkelerde ücretler düşüktü ve muhtemelen (3.Selim'in sanayileşme programına göre)[36] tek bir Avrupa milletine bağımlılığı önleme çabası da söz konusuydu. Birçok yeni anlaşma ortaya çıktı. Sadece İstanbul'da yabancı teknik ressamlar, bina dikiciler, borucular, kalıpçılar, pervazcılar, kazancılar, makine demircileri, kömür arayıcıları, buhar mühendisleri, maden eritme ocağı bakıcıları, demir dövücüler, demir çubuk sarıcıları, demirciler, tornacılar, değirmenciler, levha sarıcılar ve gemi inşaatçıları[37] bulunmaktaydı. Sıtmayı önlemek ve yüzlerce adam ile onların eş ve çocuklarını[38] sağlığına kavuşturmak için Avrupa'dan hekim bile getirildi.

Bu yabancılar eğitimli elitlerdi. Onların nezareti altında Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Yahudiler ve Türklerden[39] 5000 kadar niteliksiz işçi vardı. İşçilerin çoğunluğu erkekti ancak Bursa, Hereke ve ***Feshane*** işletmelerinde[40] çok sayıda kadın ve genç kız da istihdam edildi. Avrupa'da olduğu gibi çalışma saatleri gün doğumundan şafağa kadar haftada altı gündü, diğer hususlara izin verilmişti[41].

Bütün İstanbul kompleksinin proje yönetiminin şekil safhaları boyunca birlikte desteklenen madenler, çiftlik, koyun çiftliği ve Hereke ile İzmit'teki teşebbüsler tek bir aile –Dadianlar tarafından idare edildi. Bu aile Gregoryan Ermeni milletine mensuptu ve uzun süredir Osmanlı bankacılığı, bürokrasisi ve endüstrisi ile içli dışlı olmuştu. En ünlü ataları olan Hacı Arakel Dad, 1795'de Sultan 3. Selim'e kendi kendini yetiştirmiş bir mekanik dahisi[42] olarak takdim edildi. Hacı Dad o yıl Bakırköy yakınlarındaki silah barutu imalathanesinin modernizasyonuna katkıda bulundu ve dönüşte Küçük Çekmece'nin hemen kuzeyindeki bir köy olan Azadlı'daki yeni barut fabrikasına baş mühendis ve müdür olarak atandı. Kendisine özel ödenek ve diplomatik dokunulmazlık verildi ve su gücü ile yeni araç-gereçler kullanarak ürettiği silah barutlarının Bakırköy'de üretilenlerden daha üstün olduğu ortaya çıkınca Hacı Dad iki fabrikanın da müdürlüğüne getirildi. Oğlu Ohannes ve torunu Bogos Dadian'dan müteşekkil mirasçıları 1832'de[43] Sultan 2. Mahmut'tan sırasıyla barut imalatı imtiyazını aldılar.

On yıl sonra Ohannes yeni birçok sanayileşme programını[44] yürütmesi için seçildiğinde, Ohannes ve Bogos barutçubaşı (barut imalat şefi) sıfatıyla iki silah barutu fabrikasını idare ediyorlardı. Kağıt üzerinde seçim doğruydu. Ohannes Dadian sanayi idaresi alanında herhangi bir Osmanlı uyruğundan çok daha tecrübeliydi. 1813'de henüz on beş yaşında Küçük Çekmece barut fabrikasında ağabeyinin yanında çıraklığa başlamıştı. 1820'de Beykoz'daki imparatorluk kâğıt fabrikasının müdürü oldu. 1826'da Eyüp'teki devlet kumaş dokuma atölyesine müdür olarak atandı ve 1832'de Azadlı barut fabrikasının müdürü olarak ağabeyinin yerini aldı. 1835-6'da 'kurduğu fabrikalar için son yenilikleri öğrenmek maksadıyla' Avrupa'da bir yıl geçirdi ve 1837'de 2. Mahmut tarafından Dolmabahçe tüfek fabrikasına[45] atanarak mükafatlandırıldı.

Sultan Abdülmecit yeni sanayileşme programının en tepesindeki kişi olarak Ohannes Dadian'a geniş yetki verdi. Ohannes 1842'de İstanbul'daki fabrikalar, model çiftlik, İzmit yün fabrikası, Bursa koyun çiftliği ve Hereke imalathanesi[46] için özel mahallerin seçimine yardım etti. Böylece bu safha tamamlandı ve Ohannes, iki barut fabrikasını ye-

35) MacFarlane, vol. II, s.436, 455.

36) Shaw, s.140.

37) FO 195/289, Pisani to Canning, Pera, 9 Temmuz 1849.

38) Smyth, s.156, 157; MacFarlane, vol. II, s.456, 461; FO 195/289, Dadian to Canning, Barouthane, 10 Ağustos1848.

39) MacFarlane, vol. II, s.451, 464 ff.; Pardoe, vol. III, s.177-84.

40) A. D. Mordtmann (ed. Franz Babinger), Anatolien (Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien), 1850-1859 (Hanover, 1925), s.296; Pardoe, vol. III, s.177-84; MacFarlane, vol. II, s.466.

41) Great Britain, Foreign Office, Reports...Respecting Factories for Spinning and Weaving of Textile Fabrics Abroad (Londra, 1873), s.183 f.

42) Tam ismi: Mahdeci Dad Arakel Amira Zadaian. Boutros-Ghali, s.42, 89-92; Ubicini, vol. II, s.317 (Dad burada yanlışlıkla Dael olarak geçmektedir) ; Shaw ondan Erakil Efendi olarak bahseder, s.144.

43) Boutros-Ghali, s.102.

44) Ibid. s.100-2, 119.

45) Ibid. s.48, 79, 90 f., 99, 102.

46) FO 78/532, Sandison to Aberdeen, Bursa, 18 Şubat 1843; MacFarlane, vol. II, s.220, 451, 616.



İlk sanayi kuruluşlarından Hereke fabrikası

ğeni Bogos'un idaresine bırakarak ikinci defa bir yıllık Avrupa seyahatine çıktı. Avrupa'nın Büyük Yolculuğu'nun Osmanlı işadamı versiyonu olarak da nitelendirilebilecek olan bu seyahat boyunca Ohannes değişik ülkelerdeki fabrikaları ziyaret etti, birçok araç-gereç aldı, çok sayıda işçi kiraladı ve muhteşem Batı'yı[47] gözlemledi.

Fabrika kurulması 1843'de Ohannes'in yokluğu sırasında başladı ve 1844 ortalarında Abdülmecit ilk sonuçları inceleyebildi. Bu sonuçlar, Dadianlar'ın methedici sözler, pahalı ödüller, geniş idari yetki (Boğaziçi yakınlarında Beykoz'daki tabakhane ve Hünkar İskelesi'ndeki kumaş imalathanesinin idaresi) ve tüm imkanların seferber edildiği çalışmalara[48] devletin finansal desteğini hak etmelerine yetecek ölçüde cesaret vericiydi. Dadianlar aile üyelerini kilit mevkilere yerleştirdiler. Ohannes ithalatı ve devletin iç ve dış ilişkilerini eline aldı. Bogos fabrikaların genel idarecisi olarak görev yapmaya başladı ve bir oğul ile Ohannes'in diğer bir yeğeni Zeytinburnu'ndaki yeni teknik okula profesör olarak seçildiler. Daha uzak akrabalar İzmit'te ve Hereke'de yerel yönetici ve maaş katibi oldular. Dadianlar Bağdat'taki yeni barut imalathanesinde inşaat mühendisi olarak hizmet verdiler. Yabancı uzmanların çoğu doğrudan onlara rapor verdiler ve on yıllık sürenin[49] büyük bölümü boyunca yabancı işçi ve makine akışı devam etti.

Uzun vadeli sanayileşme programının zamanlaması oldukça ilginçtir. Osmanlı hükümeti 1838'de Balta Limanı[50] Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın hükümleri vasıtasıyla devlet tekelleri ile ithalat ve ihracatın kontrolünün çoğunu kaybetmişti zaten. Avrupalı güçler 1841'de Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki sıradan bir valisi olan Kavalalı Mehmet Ali'yi aynı anlaşmayı imzalaması için zorlayabildiler ve bunun sonucu olarak yabancı rekabet kısa sürede Mehmet Ali'nin Nil Nehri boyunca yer alan fabrikalarının çürümesine ve iflas etmesine yol açtı. Nitekim

47) JC, 21 Ekim 1843, s.2 ve 21 Şubat 1848, s.3; Boutros-Ghali, s.79, 80, 102.

48) JC, 1 Austos 1844, s. 1 f.

49) FO 195/329, Hensman to Dadian, İstanbul, 14 Kasım 1848; MacFarlane, vol. II, s.473, 599, 607.

50) Bu anlaşmanın arka planının oldukça kapsamlı bir analizi için bkz. Puryear, esp. s.117 ff. Issawi, Economic History, s.39, 40 da yer alan text.

fabrikalardaki yeni yatırımlara yönelik karamsarlığın sebepleri, daha Tanzimat'ın başlangıcında çoktan bir tarafa bırakılmıştı bile. Kötü tahminlere yol açan bu örnek, paradoks olarak, Sultan Abdülmecit'i ve danışmanlarını vazgeçiremedi. Hemen hemen aynı dönemde Osmanlı, Boğaz kıyılarını ve Marmara bölgesini sanayileştirme faaliyetlerini başlattı. Bu durumda belki sadece niye diye sorulabilir.

Osmanlı'nın büyük başarı umudunun sebepleri arasında, Avrupa'nın laissez-faire diplomasisine tam bir teslimiyetin de olduğu kesin değildi fakat aynı dönemde Mısır'ın yaşadığı sanayileşme tecrübesini incelemiş olabilirler. Mehmet Ali 1800'lerin başında, bağımsız pozisyonunu maddî yönden güçlendiren büyük bir sanayileşme programına hararetle yatırım yaptı. İç pazarlar üzerinde kontrolü, yüksek fiyatlarına rağmen Mısır halkının Mısır'da üretilen tekstil ürünlerini almasını ve Mısırlı askerlerin Mısır yapımı üniformalar[51] giymelerini sağladı. 1830'ların başında Mısır'ın askerî kapasitesi Osmanlı Devleti'ne göre çok yüksekti. Buna rağmen 1841'de Avrupa'nın diplomatik ve askeri baskıları Mehmet Ali'yi Mısır'da sınırlamayı ve 1838 Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması ile tekellerini ve koruyucu tarifelerini kaldırmayı başardı. Bu kötü gidişe rağmen Mısır ordusu Mısır mallarını kullanmayı sürdürebilirdi fakat 1841 Haziranında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir fermanı, Mısır ordusunu % 80 oranında küçülterek 18.000 kişiye indirdi. Bu tedbir, Yakın Doğu'da siyasi statüko kazanma çabalarının parçası olarak Avrupa'lı Büyük Güçlerin desteğini almıştı. Mısır'ın askeri harcamaları % 80'den daha fazla azaltıldı, Mehmet Ali 1841'den itibaren saldırgan dış politikasını olabildiğince[52] terk etmeye zorlandı. Neticede çok sayıda Mısır fabrikası gereksiz hale geldi ve kısa süre içinde kapatıldı[53].

Avrupa'nın, Osmanlı'ya bağlı güçlü bir devlet olan Mısır'ı askeri yönden zayıflatma hedefleriyle tamamen zıt olarak Mısır, Yakın Doğu'da istikrarı sağlamaya yönelik Avrupa –özellikle de İngiliz- planlarının bir parçasıydı. Sonuç olarak tıpkı Mısır gibi Osmanlı Devleti de elindeki tekellerin çoğunu ve ithalat ve ihracatın kontrolünü kaybettiyse de, Avrupalı Büyük Güçler, Osmanlı ordusunun büyüklüğünü sınırlamadılar. 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasını izleyen yıllarda Osmanlı ordusu, Avrupa tipi araç-gereçleri benimsemişti ancak bu çabalar ordunun kendine olan güvenini de azaltmıştı.1841'e gelindiğinde yekpare bir sanayileşme programına olan ihtiyaç aşikar hale geldi.

1840'lı yıllarda üretilen Osmanlı mallarının büyük kısmı, askeriye ve saray tarafından tüketildi ve şu da bir gerçektir ki bu on yılda Osmanlı'nın sanayileşme hedefleri en azından geçici olarak sivil bir pazarı engelledi. Buna rağmen Hereke'de üretilen ipeklerin fazlası, İstanbul'daki[54] devlet satış yeri vasıtasıyla sivil pazarlara ulaştı ve Feshane'de yapılan fesler de perakende[55] olarak satıldı. Keza, 1845'de yayınlanan bir tebliğe göre İstanbul'un batısındaki yeni dökümhaneler çok başarılıydı, öyle ki hükümetten demir dökümleri, demir ocakları ve diğer metal makineler[56] için sipariş vermesi istendi. Ancak bu sivil satışlar ve hizmetler istisnaydı ve yabancı ithalatçılar gerçekte fazla bir rekabeti[57] ne beklediler ne de böyle bir rekabetle mücadele ettiler.

Bütün bu yaşananlar sadece Osmanlı'nın askeri yönden kendine olan güvenini etkilemekle kalmadı, bunun yanında 1848 yılına gelindiğinde yarı kapasiteyle çalışan ya da hiç çalışmayan Osmanlı fabrikalarının ve paslanan araç-gereçlerin durumu, gelmesi yakın bir felaketin[58] uğursuz işaretiydi. Yabancı işçilerin bir kısmı işten çıkarıldı[59] ve 1849'un sonlarında Dadianlar, rivayete göre kendi istekleriyle, memuriyetten uzaklaştırıl-

51) Mehmet Ali'nin sanayi-ticaret sisteminin kısa bir tasviri için bkz. Ali al-Girirli, Tarikh al-sina a fi Misr (Kahire, 1952), s.40-51, 97-104, 141-50, Issawi, Economic History, s.390-402'de tercüme edilmiş ve yeniden düzenlenmiştir.

52) J.C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East, vol. I (Princeton, 1956), s.121-3 de yer alan ferman metni; Henry Dodwell, The Founder of Modern Egypt (Cambridge, İngiltere, 1931), s.191, 226; M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923 (Londra, 1966), s.104 f.

53) Charles Issawi, Egypt since 1800: A Study in Lopsided Devolepment , Journal of Economic History, XXI (1961), s.I-25 (Issawi, Economic History, s.363 de yeniden basılmıştır).

54) MacFarlane, s.466 f.

55) Ubicini, vol. II, s.343.

56) JC, 6 Mart 1845.

57) FO 78/611, Cartwright to Aberdeen, İstanbul, 22 Şubat 1845.

58) Şubat 1848'deki Paris devrimi, İstanbul'daki sermayenin hareketlenmesine sebep oldu. Yeni başvezir Sarim Paşa, rivayete göre Osmanlı'nın finansman kontrolünü sıkılaştırdı. Buna şu yeni endütrilerle ilişkili olanlar da dahildi. MacFarlane, vol. II, s.599 ff.

59) FO 195/329, Dadian to Hensman, İstanbul, 13 Kasım 1848.



İlk sanayi kuruluşlarından Göksu Tuğla fabrikası

dılar ve mülkleri müsadere edildi[60]. Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı, Avrupa'dan ilk defa borç aldı ve hükümet sanayileşme programının[61] en önemli bölümünden vazgeçmesi için zorlandı.

Sanayileşme programının çökmesinin farklı daha birçok sebebi vardı. Örneğin, 1848'de Küçük Çekmece barut fabrikası havaya uçtu[62], 1855'de Bursa'daki ipek sarma imalathanesi bir deprem[63] yüzünden tahrip oldu. 1840'ın sonlarında İstanbul'un batısındaki modern çiftliğin pamuk mahsülü, çırçır makineleri olmadığı için heba oldu ve ağaç fideleri de susuzluktan[64] kurudu.

Merinos koyunu projesi kötü idare edildi; gıdasızlık, fazla kırpma, hastalık ve hırsızlık[65] yüzünden yünlerin de büyük kısmı ziyan oldu. Dar geçitler de istenmeyen zincirleme tepkilere yol açtı: Geçit yollarının ve madencilik teçhizatının yokluğu, kömürlerin sömürülmesine ve demir cevheri yataklarının azalmasına sebep oldu. Bunun anlamı; saban için gerekli demirler belirlenen vakitte yerine ulaştırılamadı, neticede tüm model çiftlik projeleri ertelendi ki bu da yüksek maaşlı tarım uzmanlarının emeklerinin boşa gitmesine ve bu uzmanların da işi bırakmalarına[66] kaynaklık etti.

Fabrika emeği, Avrupa'dan ithalatın artmasına bağlı olarak binlerce ehliyetli endüstri işçisine yol verilmiş olmasına rağmen büyük bir problemdi. İki ya da üç nesil öncesinin İngiltere ve Fransa'sında olduğu gibi endüstri işçileri, fabrika hayatının koşullarından hiç hoşnut değillerdi. Bu işçilerin yabancı amirleri onların verimlerini düşük, işlerine karşı özenlerini az, sermayeye olan maliyetlerini korkunç ve tatil günlerinin sayısını inanılmaz[67] buldular. Bu-

60) The Times (Londra), 23 Ocak 1850, s.6. Dadianlar, ailenin refah içerisinde olduğu ve aileye mensup çok sayıda kişinin Osmanlı Devlet'nin faaliyetlerinde öne çıktığı yıllardan 1890'ların ortalarına kadar özel mülklerini yeniden kazandılar. Barutçubaşı ünvanının ve vazifesini 1870 ile 1889 arasındaki bir tarihe kadar sürdürdüler. Bkz. Boutros-Ghali, s.102-24.

61) MacFarlane, vol. II, s.611. Avrupa'ya borçlanmanın etkilerinin analizi için, bkz. Donald C. Blaisdell, European Financial Control in the Ottoman Empire (New York, 1929), passim.

62) Boutros-Ghali, s.105.

63) Auguste Viquesnel, Voyage dans la Turquie dí Europe (Paris, 1868), vol. I, s.295.

64) MacFarlane, vol. II, s.619, 629 ff.

65) MacFarlane, vol. I, s.512 ff.

66) FO 195/290, Carr to Canning, Büyükdere, 20 Ekim 1848; MacFarlane, vol. II, s.227, 611 f., 628 ff.67) Great Britain, Foreign Office, Reports, s.187; Hamlin, s.57, 58; MacFarlane, vol. II, s. 624 ve passim.

67) Great Britain, Foreign Office, Reports, s.187; Hamlin, s.57, 58; MacFarlane, vol. II, s. 624 ve passim.

nun üzerine angarya çalıştırılacakları[68] ve bazılarının pranga ile fabrikaya bağlanacağı söylenerek işçilerin gözü korkutuldu. Sorun sadece geleneksel köylüler ile endüstri işçilerinin davranışlarının büyük zorluklarla yeniden düzenlenmesi değildi. Yabancıların kendi pozisyonları için şartları düzeltmeye pek istekleri yoktu, kendilerini daha yüksek ücretle çalışanlardan[69] ayırmak için de, fazla arzulu ve gayretli değillerdi. Yabancı işçiler, Batı Avrupa'da o zaman için geçerli olan ücretin en az iki katı bir ücretle kiralandılar ve üzerinde anlaşılan maaşlarının sermayeye oranı yüksek olmamasına rağmen fabrikanın üretimi sürdürebilmesinin[70] zaten yüksek olan maliyetini artırdılar. Hastalık, sıkıntı, düş kırıklığı, sinir ve boşa uğraşma duygusu nihayetinde işçilerin verimliliklerini düşürdü ve sermayeye olan maliyetlerini yükseltti.

Bazı yabancılar, en büyük sorunun, işlerden resmî olarak sorumlu olan Dadianlar ile Osmanlı paşaları arasındaki 'dalaverecilik' olarak adlandırdıkları olaydan kaynaklandığını hissettiler. Onların bu suçlamaları abartılı olmakla birlikte teknik tavsiyeleri dikkate almada ilgisizlik, idarede ehliyetsizlik ve buzağılara[71] önem verilmemesine rağmen Osmanlı ineğinin sağılması için bilinen tüm yöntemlere aşırı ilgi gösterilmesi gerçekti.

Yabancıların çoğunlukla çarpıtılan bu gibi tecrübelerinin geniş bir çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Osmanlı Devleti çok iddialı bir programa teşebbüs etti ve üstelik bu program karmaşık hammadde, nakliyat, inşaat, levazım, çalışma, bakım ve dağıtım sorunlarının koordinasyonunu gerektiriyordu. Ancak kendilerine geniş zaman ve sınırsız fon verilen, tecrübeli ve yalnız bu iş için görevlendirilen büyük bir idareci grubu bu işin üstesinden gelebilirdi. Paşalar askerî teçhizat depolarını ve Dadianlar da barut fabrikaları ile özel dokuma atölyelerini işletebilirlerdi fakat Ohannes Dadian'ın Avrupa'da geçirdiği iki-üç yıl, yaygın devrimsel bir dönüşümü sürüklemek için gereken yönetici maharetini Ohannes'e kazandıramadı. Onun idaresi altındaki yöneticiler, bu konuda yeterli desteği verebilmek için gerekli tecrübe ve eğitimden oldukça uzaktılar.

Tüm bu zorluklara rağmen hükümet başlangıçta gay-



1900 Paris Sergisi
Türk Povyonu

68) FO 78/598, Canning to Aberdeen, İstanbul, 21 Haziran 1845; FO 195/208, Sandison to Canning, Bursa, 9 Aralık 1843; MacFarlane, vol. I, s.222 ff.

69) DeKay, s.120. Bu gözlem 1830'ların başında yapılmıştır ancak hükümetin ya da yabancıların 1840'ların sonundaki tutumlarında temel bir değişiklik olduğunu gösteren bir kanıt yoktur.

70) Örneğin, Dadianların idaresi altında çalışan İngiliz mühendis Charles Hensman 1848 yılında ayda 3210 kuruş (yaklaşık 27 pound) kazanıyordu: FO 195/329, Cumberbatch to Canning, İstanbul, 25 Ocak 1849. Amerikalı tarım uzmanı ve onun yardımcıları bir yıl için toplam 9000 dolara kiralanmışlardı: FO 195/190, Carr to Canning, Büyükdere, 20 Ekim 1848.

71) The Times, 29 Ocak 1845, s.6; MacFarlane, vol. I ve II, passim. Dalavereciliğin daha ılımlı yönleri için bkz. Hamlin, s.57-60 ve JC, 11 Şubat 1845, s.1.

72) JC içinde içerisinde yer alan ve Sultan'ın beş günlük faaliyetlerinin düzenli olarak gösteren özetlere göre Abdülmecit 1843-8 dönemi boyunca en yakın fabrikaları bile yılda birden fazla ziyaret etmedi.

retliydi. Ne yazık ki, Sultan Abdülmecit, Sultan 3.Selim gibi değildi. Abdülmecit'in tetkik amacıyla yabancı ülkelere düzenlediği geziler incelemeden çok gösteri amaçlıydı. Abdülmecit yanında mücevherli enfiye kutuları götürdü ve ilgi gösteren herkese bu kutulardan hediye etti. Buna rağmen ne geniş çapta bilgi elde edebildi ne de büyük bir ilgi[72] görebildi. Abdülmecit'in 3.Selim gibi tebdil-i kıyafet ziyaretler yapmadığı bilinmektedir ve muhtemelen de bu sebeten mevcut[73] gerçek sorunları en son duyan da oydu. Rivayete göre bazı fabrikaların malları diye Abdülmecit'e, markaları ve etiketleri özenle değiştirilmiş Avrupa'dan ithal mallar gösterildi. Gerçekten de yeni fabrikalarda yapılan mallar bile büyük ölçüde Avrupa'ya bağımlıydı. Belçikalı bir işçi 1848'de İzmit'te şu gözlemlerde bulundu: "Eğer arada sırada bir parça en iyi kalitede kumaş üretmeseydik, çok tuhaf olurdu. Öyle ki İngiltere ve Fransa'nın en iyi makinelerine sahiptik, kaliteli kumaş üretmek için gereken en iyi yünler Trieste yoluyla Saksonya'dan ve iyi yünü olan diğer ülkelerden ithal edilmekteydi ve biz Fransız ve Belçikalı işçiler çalışmaktayız. Avrupa'nın makineleri ve Avrupa'nın malzemeleri ile Avrupalı eller74 tarafından ama Türkiye'de üretilen bu kumaşları, Türk kumaşı olarak nitelendiremezdiniz."

Öyleyse hangi başarılar, Osmanlı'nın kalkıştığı sanayi yöntemlerindeki bu devrime değer kazandırabilir? Kesin gerçekler olmamakla birlikte on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca refah artırma tekniklerinin daha kompleks bir hale gelmesiyle birlikte imparatorluk da buna mukabil olarak iletişim ve silahlanmanın yeni ve daha masraflı şekilleri için yabancı kaynaklara daha çok bağımlı hale geldi. Bu süreç finansal iflas, Osmanlı Kamu Borçları ve teşebbüs edilen sanayi devriminin başarısızlığa uğramasıyla noktalandı. Bu süreçte göze çarpmayan tek istisna sarayın giysileri, askeriye üniformaları, battaniye, yular ve çizme üretimi için yerli kumaş ve derinin arz edilmesiydi. Yangın, deprem, yıpranma ve bozulmaya rağmen dört fabrika, Osmanlı'nın uzun çöküş yılları boyunca yün, pamuk ve ipek mallar üretimini sürdürdü. İzmit yün fabrikası 1.Dünya Savaşı sırasında üretimine son verdi ancak bu fabrikanın dokuma tezgahları hiç olmazsa Feshane[76]'nin bir bölümüne götürüldü ve burada devlete bağlı Defterdar Fabrikası ismi altında yün kumaş üretildi. Bakırköy'deki pamuk teçhizatları ve dokuma tezgahları da askeriye için imalat yapmayı sürdürdü ve kayıtlarının pek düzgün olmadığının ortaya çıkmasından sonra yarım yüzyıldan77 daha uzun bir süre zarfında hiçbir ilerleme sağlanamadı.

Bu fabrika Bakırköy Bez Fabrikası ya da daha bilinen ismiyle Basmahane adı altında hâlâ Türk Devleti için üretim yapmaktadır. Dört fabrikanın sonuncusu ise oldukça kaliteli ipek ve yün mamulleri halka Sümerbank vasıtası ile satılan Hereke fabrikasıdır.

Küçük ölçüde günümüze kadar gelen bu endüstriyel devamlılık, orijinal planların etkin bir sonucuydu. Birçok Osmanlı fabrikası, bu fabrikaların makineleri ve çalışanları Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan tecrübe ve takaddümü şekillendirdiler. Türkiye 1929'da ithalat-ihracat tarifelerinin kontrolünü nihayet eline aldığı sırada, özel teşebbüsler, özellikle 1930'ların depresyon ortamında, temel ihtiyaç maddelerini karşılayabilmek açısından çok zayıftı. Buna rağmen yeni devlet yenilikçiden çok geleneksel bir şekilde hareket ederek, çözüm için eski fabrikalara yöneldi. Bu fabrikaların tecrübeli idarecileri ve işçileri, takip edilen[78] büyüme için gerekli kadronun şekillenmiş bir parçası olarak yer aldılar.

73) 3. Selim'in gizli ziyaretleri için bkz. Karal, 3.Selim, s.61-3.

74) MacFarlane, vol. II, s.620 f.

75) Ibid. s.453.

76) Sümerbank...Dergisi, cilt I, no. I, s.24.

77) Alageyik, s.9.

78) Z. Y. Herslag, Turkey, the Challange of Growth (Leiden, 1968), s.91; röportaj şeklindeki veriler yazar tarafından Türkiye'de Şubat 1967 ile Mart 1968 arasında toplandı.

Osmanlı Ekonomik ve Ticari Hayatında Kapan Müessesesi

Abdülkadir BULUŞ
Selçuk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

GİRİŞ

Bu çalışmada önce "Kapan"ın tarifi yapılacak ve türlerine değinilecektir. Daha sonra, Osmanlı ekonomisi içerisinde kapanın fonksiyonları, kapanın işleyişi içerisinde kapanın stok-dağıtım ve vergi fonksiyonları biçiminde ele alınacaktır.

Son olarak, kapanın devletin iktisat politikasının bir aracı olarak, ekonomide aldığı yer ve ekonomide yol açtığı sonuçlardan bahsedilecektir.

I. KAPANIN TARİFİ ve TÜRLERİ

a. Kapanın Tarifi

Kapan kelimesi genel olarak; yakalamak, gaspetme, kapma, zorla el koymak[1], tuzak, çardak, mengene, kantar, mizan[2], büyük ağırlıkları tartmaya yarayan Roma Terazisi[3] ve büyük terazi[4] anlamına gelir.

Kapan kelimesi, Farsça "Kabban" kelimesinin Arapça'da da "Kabban" şeklinde muarreb bir hale gelmesi ile Arapça'ya girmiştir[5]. Daha sonra Türkçe'ye muharref olarak "Kapan" şeklinde giren kelimenin etimolojik bakımdan izlediği dönüşüm Arapça kökenli kelimelerin aslında (b) harfi bulunanlarının, Türkçe'ye (p) halinde yumuşayarak geçmesi ile uygunluk göstermektedir. Bu dönüşümün ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, kelimenin anlam kaymasına uğrayarak "yakalayan (kapan)" ile de Türkçe'deki anlamına yakınlaşmasıdır[6].

Özel olarak Kapan kelimesinin ifade ettiği anlam, Osmanlı İmparatorluğu'nda yiyecek ve giyecek şeylerin toptan satıldığı yerlerdir[7]. Akdağ bu tarifi, her türden ticari eşya ve besin maddelerinin toptan alım-satım yerleri olarak geniş tutmaktadır[8]. Gerek dar, gerek geniş anlamda kapan kelimesi, "hal, depo, antrepo"[9] anlamına da gelebilmekte ve toptan ticarete konu olan malların alımsatımının yapıldığı yeri ifade etmektedir. Kapanlar, ileride de görülebileceği gibi, malların fiyatlarının tesbit edildiği yerler olarak, günümüzdeki "borsa"lara da benzetilebilir[10]. Bununla birlikte kapan kelimesi, sözlük anlamla-

1) Sir James REDHOUSE, Turkish and English Lexicon Dictionary, NewImpression, H.Malteosian, Constantinople: 1921, s. 1434.

2) M. Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2.Cilt, M.E.B. Yay., İst: 1983, s. 164.

3) Robert MANTRAN 17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan, I.Cilt, V Yay., Ankara: 1986, s.291.

4) PAKALIN, a.g.e., s.164.

5) Ferit DEVELİOĞLU, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Yeniden Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Aydın Kitabevi, Ank: 1993, s.475; PAKALIN, a.g.e., s.164.

6) MANTRAN, a.g.e., s.292'deki (18) no'lu dipnot.

7) Türk Ansiklopedisi, Cilt 21, M.E.B., Ank:1974'deki Nihal Atsız'ın kaleme aldığı "kapan" maddesi (N.Atsız'ın büyük ölçüde PAKALIN'dan faydalandığı görülmektedir); Meydan Larousse, 6. Cilt, Meydan Yay., İst: 1971, s.890; PAKALIN, a.g.e., s.164.

8) Mustafa AKDAĞ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 2 (1453-1559), Cem Yay., İst:1974, s.121.

9) MANTRAN,a.g.e., s.291.

10) Lütfi GÜÇER, "İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İ.İ. İ.F.M., Cilt XI, Ekim 1949-Temmuz 1950, No:1-4, s.398; Ahmet TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, Dergah Yay., İst: 1986, s.380.



rından biri olan "kantar" ile birlikte ele alındığında, gelen malların tartıldığı yer anlamına da gelmektedir[11].

b. Kapanla İlgili Diğer Kelimeler

Kapan kelimesinin geçtiği diğer kelimelerin başlıcaları; kapan hacıları (kapan tüccarı), kapan sefineleri (gemileri), kapan naibi (emini), kapan reisleri, kapan pazarı, kapan tezkeresi, kapan katibi ve unkapanı, yağ kapanı vb.. kapana konu mallarla ilgili kelimelerdir. Bu son gruba daha sonraki kısımda değinilecektir.

Kapan Hacıları (Tüccarları): İstanbul'a gemilerle erzak ve saire getiren tüccarlardır. Bunlar sürekli olarak aynı işi yapma iznine sahipse "beratlı kapan tüccarı" olarak adlandırılırlardı[12].

Kapan Reisleri: Kapan hacılarının veya tüccarlarının, getirdiği erzakı taşıyan gemilerin de sahibi olmalarını ifade eder[13].

Kapan Sefineleri: Kapana mal getiren gemilerdir[14].

Kapan Naibi (Kethüdası, Emini, Umerâsı): Kadı'nın görevlendirdiği ve kapana gelen malların kontrolü, tartılması ve dağıtılmasına nezaret eden görevlidir.

Kapan Katibi: Kapan naibinin, esnaf temsilcileri ile birlikte malların kontrolü, tartılması ve dağıtımı gibi işlerin gerektirdiği kayıtları tutan kimse olduğu söylenebilir[15].

Kapan Hanları: Her biri bir cins ticaret maddesinin toptan satışı ya da dağıtımına hizmet eden yapılardır. ***"Kapan pazarı"***da aynı anlama gelmektedir[16].

Kapan Tezkeresi: Kapan tüccarlarından İstanbul'a mal getirmek için beratı bulunmayan diğer gemi sahibi ve tüccarlara (kapan beratı olan sürekli kapan tüccarları dışında) kefâlet karşılığı verilen, malın cinsi, miktarı, fiyatı gibi hususları ihtiva eden ve kapan naibinin başvurusu ile kadı tarafından verilen belgedir. Bu belge zahi-

11) İslam Ansiklopedisi, 5/2. Cilt, İkinci Baskı, M.E.B., İst: 1968, s. 1207'deki (İstanbul maddesi); Türk Ans. a.g.y.; Meydan Larousse a.g.y..

12) BOA, Cevdet İktisat, No: 210 ve 586; PAKALIN, a.g.e., s.164; AKDAĞ, a.g.e.,s.222.

13) BOA, Cevdet İktisat, No: 684,2201 ve 1124.

14) BOA, Cevdet İktisat, No: 1258.

15) PAKALIN, a.g.e., s.164; AKDAĞ, a.g.e., s.222.

16) AKDAĞ, a.g.e., s.222.

re yerine ulaşınca o yerin kadısı tarafından geri alınırdı[17].

c. Kapanın Tarihi Gelişimi

Kapanlar İstanbul'un fethinden beri Osmanlı ekonomisinde bulunan müesseselerden biridir[18]. Anadolu Selçuklu Devleti'nde de kapan hanlarına benzer yerler bulunmakla beraber, bütün karakteristik özellikleriyle ortaya çıkışı Fatih Sultan Mehmet dönemindedir[19].

Fatih'den sonra başlayan "kapan" uygulamasında zahire ve diğer önemli gıda maddelerinin devlet eliyle mubayaası söz konusu idi. Ancak kıtlıklar, afetler ve savaşlar sebebi ile zahire ve sair maddelerin temininde güçlük çekilmesi üzerine, III. Selim devrinde, zahirenin bir kısmının devlet, bir kısmının da tüccar eliyle temini cihetine gidilmiştir. Sefer zamanında ise, ordunun ihtiyacı için, devlet ricalinden birinin, ***"Zahire Nazırı"*** olarak bu işe memur edilmesine karar verilmiştir[20]. 18. yüzyılın ortalarına kadar işleyen bu sistem, 18. yy.'ın ikinci yarısından sonra özellikle kış aylarında iaşenin temininde çekilen güçlükler sebebiyle devletin iaşe temininde doğrudan rol alması ile sona ermiştir. Önceleri, "devletin ihtiyat saiki ile yaptığı sınırlı ölçüdeki mubayaaların depolanarak ihtiyaç halinde İstanbul fırınlarına dağıtılması şeklinde başlayan bu gelişme, yüzyılın sonlarında ayrı kadroları ve hazinesi olan bir nezaretin kurulması ile sonuçlanmıştır." 25 Ekim 1793 tarihinde kurulan Zahire Nezareti, gerek kapan tüccarının gittiği bölgede bol ve ucuz mal bulmasına ve İstanbul'a taşımasına yardımcı oluyor ve gerekse de devlet adına doğrudan mubayaa yaparak temin edilen iaşeyi depoluyordu[21]. Abdülmecid zamanına kadar devam eden uygulama, 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra, devletin iaşe teminindeki önemli tedbirlerinden biri olan zahire ihracı yasağının kaldırılması ile sona ermiştir. Ancak bundan sonra yine zahire temininde sıkıntı çekilince, dışarıya zahire ihracı yeniden yasaklanacaktır[22].

d. Kapan Türleri

Kapan türlerinin en bilinenleri; Unkapanı (kapan-i dakîk)[23], yağ kapanı, bal kapanı (kapan-ı a'sel)[24], meyve kapanı ve sebze kapanıdır[25]. Kapanı geniş anlamda, her tür gıda ve ticari malların toptan alım-satımının yapıldığı yerler olarak tarif etmiştik. Böyle kabul edilirse, incelediğimiz belgelerde rastlayamadıysak da, pirincin, pamuğun ve ipeğin toptan ticaretinin yapıldığı sırasıyla Pirinç Hanı, Pamuk Hanı ve İpek Hanı gibi hanları da[26] ve hatta kahvenin depolandığı ve satışının yapıldığı kahve hanını da[27] bir nevi kapan olarak kabul etmemiz olayın mahiyetini değiştirmeyecektir. Tüm bunların dışında, B.O.A.'daki Maliye'den Müdevver II Kataloğunda yer alan bir defterde"kapan-ı meyve-i haşek"e yani "kuru meyve kapanı"na rastladık[28].

Ayrıca Bursa şehrine gelen bütün hububat ***"Galle Hanı"***nda satışa çıkarılmakta idi. Akdağ, bu Galle Hanı'nı "Zahire Kapanı" olarak da tavsif etmektedir[29].

Yukarıda sözü edilen kapanlardan en fazla bilinen ve meşhur olanı, Unkapanı (kapan-ı dakîk)dır. Aynı zamanda İstanbul'un meşhur kapılarından biriydi ve kapıdaki horoz sureti nedeni ile ***"Horozlu Kapı"*** olarak da bilinirdi. Unkapanının diğer bir adının da ***"Kurşunlu Kapan"*** olduğu bilinmektedir[30]. İstanbul'a gelen buğday Unkapanı'na teslim edilir, oradan da fırıncı ve değirmencilere dağıtılırdı. Bunlar, kadı ve muhtesib emirnameleriyle stoklarını oluşturmaktaydılar[31].

Unkapanı dışındaki kapanlar hakkında fazla bir bilgi-

17) BOA, Cevdet İktisat, No: 1912; GÜÇER, a.g.m., s.403-404.

18) PAKALIN, a.g.e., s.164; AKDAĞ, a.g.e., s.222.

19) AKDAĞ, a.g.e., s.222.

20) Talat Mümtaz TURHAN, "İstanbul'un Zahire İşlerine Dair İki Vesika", Tarih Vesikaları, Maarif Vekaleti, Sayı:5, Şubat 1942, Cilt 1, s.341; GÜÇER,a.g.m., s.398.

21) Tevfik GİRAN, , İ.Ü.F.M. 50 Yıl Armağanı, Cilt 44, Sayı:1-4, 1986, s.247-249.; PAKALIN, a.g.e., s.165; TABAKOĞLU, a.g.e., s.380.

22) YAMAN, a.g.m., s.341.

23) BOA, Cevdet İktisat, No: 684.

24) BOA, Cevdet İktisat, No: 1124.

25) AKDAĞ, a.g.e., s.202 ve 224.

26) AKDAĞ, a.g.e.,s.224.

27) MANTRAN, a.g.e., s.201-202.

28) BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, (M.M.D.), No: 9826 (Suver-i Ahkam-ı Şerif Defteri), s.4.

29) AKDAĞ, a.g.e., s.202 ve 409.

30) Eremya Çelebi KÖMÜRCİYAN, XVIII. Asırda İstanbul Tarihi, İkinci Baskı, Eren Yay., İst: 1988, s.17.

31) MANTRAN, a.g.e., s.183; KÖMÜRCİYAN, a.g.e., s.17.

miz olmamakla beraber, onların da aşağı yukarı aynı şekilde faaliyet gösterdiği söylenebilir. Bunlardan, yağ kapanının Galata'da, bal kapanının ise Asıl İstanbul içerisinde yer aldığı bilinmektedir[32].

Diğer maddelerden balmumu, kahve, kına, pirinç vb.. maddelerin, "Yemiş İskelesi" veya muhtesib ağasının burada bulunması hasebi ile "Çardak" diye bilinen mevkide alım-satımı yapılmaktaydı[33].

II. OSMANLI EKONOMİSİ İÇERİSİNDE KAPANLARIN YERİ

A. Kapanın Fonksiyonları

Kapanların Osmanlı Ekonomik Düzeni içerisinde önemli bir yeri vardı. Bu nedenle de kapanları Osmanlı Ekonomik Düzeni'nin yapısal bütünlüğü içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Her şeyden önce kapanların yerine getirdiği fonksiyonlar, İstanbul ve diğer büyük şehirlerin iaşelerinin temini içerisinde incelenmektedir.

Akdağ'a göre, kapan müessesesi; "Selçukî Türkiyesi'nin iktisadi hayatında "kervansaraylar" ne ise Osmanlı Türkiyesi'nin iktisadi hayatında da "kapan hanları" odur. Selçuklu Devleti'nde kervan ticareti büyük bir önem haizdi. Osmanlı Devleti'nde artan nüfusa bağlı olarak (Selçuklu Devleti'ne nazaran) şehirlerin alış-veriş faaliyetleri kapalı mekanlarda cereyan etmekteydi. Nitekim, büyük ticaret merkezlerinde açık pazarlar bulunmazdı. Açık pazarlara genelde büyük ticaret merkezlerine yakın kasabalarda rastlanmakta idi. Kapalı mekanlarda alış-verişin sağladığı pazarlık gücünden istifade edenler, açık pazarların kurulmasına engel olmakta idiler[34].

Kapanlar devletin ekonomik hayata müdahalesini yansıtan açık örneklerdendir. Bu müdahale, başkent olan İstanbul'un iaşesinin her şeyden önce gelmesine dayalı olduğundan, diğer yerleşim birimlerinin aleyhine bir özellik göstermekteydi.

İstanbul bir "dev kent-metropol"35 veya "mide kent" görünümünde olduğu tarihi süreç içerisinde hep dışarıda mal alan, transit ticareti İzmir, İskenderiye ve Trablusşam'a nazaran daha az ve sadece antrepo görevinin gerektirdiği mal çıkışları görülen büyük bir tüketim merkeziydi[36].

a İstanbul'un İaşesi İçerisinde Kapanların İşleyişi

İstanbul hep mal alan dev bir tüketim merkezi olarak değerlendirildiğinde, bu durumun devamının bazı tedbirlerle mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Zira, devletin İstanbul'a yollanmasını istediği mallara verdiği fiyat, çoklukla piyasa fiyatının altında oluşmaktaydı. Bu nedenle bu kayıtlar içerisinde kapanların fonksiyonlarını ele almak daha anlamlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki temel idarî birim olan kazalarda elde edilen ürün, öncelikle orada tüketilmekte idi. Bu nedenle de kaza dışına hububat ve sair ürünün çıkması yasaktı ve ticaret kaza içerisinde cereyan etmekteydi[37]. Yani, ticaret serbestiyeti yoktu. Zira, kazaların ihtiyaçlarından arta kalan ürünleri İstanbul'a gönderilmekteydi.

H. 1210 (1795) tarihli bir belgede, "serbestiyet-i ticaret üzere kendi diyarından Boğdan'a götürülen don, çerviş ve sade yağları ile balı Kalas'a teslim eden Rus Andon Radipçi, Sayuvan ve Todori ile Venedikli Avangel isimli tacirlerin bu fiillerinden haberdar olunduğu ve bu nedenle Kalas'da bu malları harice götürecek gemilere ruhsat verilmeyip, rayiç bedelden satın alınıp kapan tüccarlarına teslim edilip, İstanbul'a gönderilmesi" emredilmektedir. Ayrıca, Rusya Konsolosu ile dostane müzakerelerle bu Rus vatandaşlarının nizama idhal olunacağı belirtilmektedir[38]. Bu belgeden anlaşıldığı kadarı ile, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir serbest ticaret antlaşması vardı ve fa-

32) MANTRAN, a.g.e., s. 194.

33) PAKALIN, a.g.e., s.165; MANTRAN, a.g.e., s.291-292'deki (18) no'lu dipnot; KÖMÜRCİYAN, a.g.e., s.16.; Ahmet REFİK, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1485-1551), Enderun Kitabevi, İst:1988, s.109.

34) AKDAĞ, ,a.g.e., 221, 223 ve 225.

35) GÜRAN, a.g.m., s.245.

36) MANTRAN, a.g.e., s.173.

37) Lütfi GÜÇER, " Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", İ.Ü.F.M., XIII. Cilt, Ekim 1952 Temmuz 1952, No:1-4, s.80-81.

38) BOA, Cevdet İktisat, No: 483.



kat, Osmanlı Devleti buna rağmen Rus vatandaşlarının mallarının rayiç fiyattan satın alınıp kapan tüccarları marifeti ile İstanbul'a yollanmasını emretmek suretiyle bu antlaşmayı ihlal edici tutumlara girebiliyordu. Yine bu belge, imparatorluk dahilinde önemli gıda maddelerinin sıkı bir kontrole tabi tutulduğunu göstermektedir.

Yine başka bir belgede de, "Berani isimli tüccarın tedarik eylediği zahire ve yağın, kapan reisleri eliyle Varna İskelesi'nden kapan sefinelerine tahmil olunup, Anadolu'ya değil de mecmuan İstanbul'a gönderilmesi" hususu yer almaktadır[39]. Tüm bu emirlerin yerine getirilmesinden kadının sorumlu olduğu, emrin muhatabı kadı olduğundan söylenebilir.

Harice hububat ve diğer zahirenin ihracının yasaklanması görevi ne olursa olsun herkesi kapsamakta idi. Devletin müsaadesi olmadan, gereken hallerde (kıtlık, afet, kış v.s.) İstanbul, Edirne, Mekke ve Medine gibi önemli ve büyük şehirlere bile hububat nakli yasaktı. Kapan reisleri veya gemi sahipleri ancak devletin müsaadesi ile bir yerden bir yere hububatın naklini yapabildiği gibi, diğer devlet büyüklerinin gemileri de bundan müstağni değildi[40].

"Asitane-i Âliye'de kapan-ı dakîk tüccarı olan Hacı Mehmed'in elindeki bir miktar öküz ve sığır gönünü Selanik İskelesi'nde satıp, oradan kendi akçesiyle hınta ve dakîk alıp isticâr eyleyeceği sefinelere tahmil eyleyip Asitane-i Âliye'ye getirip kapan-ı dakîke satma müsaadesi isteyen arzuhaline, bu isteğin uygun bulunduğu, Adanalı Hacı Ahmed'i tekeffül ettiği ve kefaletinin deftere kaydolunması hasebiyle bu müsaadenin verildiğini" belirten Ş .1204 (Aralık 1789) tarihli ferman buna en güzel örneklerden biridir[41].

Bu belge bize aynı zamanda kapan tüccarlarının mallarını istenen şartlarla yerine teslim etmeleri için bir kefil göstermeleri gerektiğini göstermektedir. Bu noktada, ilgili yerlerdeki başta kadı olmak üzere diğer görevliler bu kefaleti gözetmek durumunda idiler. Onun için bu kefalet dışında müsaade alan serbest tüccarların bu müsaade belgeleri, mal teslim edildikten sonra ellerinden alınmakta idi[42].

"Kapan tezkeresi olmayan Taransa oğlu İsmail'in yabancı Anadolu sefinesine tezkere verilmediği, eğer kefil bulursa tezkerenin verilip Boğdan'dan alacağı hıntanın İstanbul'a

39) BOA, Cevdet İktisat, No: 1258; Ayrıca bkz. REFİK, a.g.e., s.91'deki (26) no'lu hüküm ve s.92'deki (1) no'lu dipnot.

40) GÜÇER,"Osmanlı İmparatorluğu..", s.82 ve 85.

41) BOA, Cevdet İktisat, No:684, s.1-2.

42) GÜÇER, "İstanbul'un İmparatorluğu...", s.90.

yollanması" hakkındaki belgede, " yabancı Anadolu sefinesine tezkere verilebileceği" belirtilmektedir[43].

Burada önemli olan nokta, İstanbul'a mal getirmekle görevli beratlı (fermanlı) kapan sefineleri ile bunun dışında kendi akçesi ile hububat getiren diğer tüccar ve gemi sahiplerinin tezkere bakımından farklılığıdır. Zira, kendi akçeleri ile hububat getirmeyi taahhüd eden tüccarların tezkeresi, malı İstanbul'a getirince ellerinden alınmakta idi[44]. Beratlı kapan sefinesi sahipleri de kendi sermayeleri ile mal alıp göndermekle beraber, her seferinde müsaade almaya mecbur değillerdi[45]. Ancak her iki tüccar grubundan da tezkere alındığı görülmektedir[46].

Devletin kendi sermayesi ile alım-satımında ise, malın alındığı yerde gemi kiralanmak suretiyle (gümrük emini kira mukavelesi düzenler ve kiraları Hazine-i Amire tarafından verilirdi) İstanbul'a yollanmaktaydı[47].

Devletin zahire ve sair malların temininde izlediği fiyat politikası, cari yani o yöredeki kadı tarafından tesbit edilen narha dayalı idi[48]. Cari fiyattan kapan tüccarlarının satın aldığı mallar kapan sefinelerine yüklenip İstanbul'a getirilmekteydi. Her ne kadar cari fiyatlar, hububat ve sair malların sahipleri, mahallî memurlar ve gemi sahipleri önünde tesbit edilmekte ise de, çoğunlukla bu fiyatlar üreticilerin ve mal sahiplerinin aleyhine olmakta idi[49].

Devletin mirî mubayaa usulüyle aldırdığı malların fiyatları ise çok daha düşük olmaktaydı. Devletin 18. y.y.'ın ikinci yarısına kadar sadece askerî alanlarda başvurduğu mirî mubayaa rejimine bu yıllardan sonra İstanbul'un iaşesinde de başvurulmuştur. Bu yöntemde, (çoğunlukla Rumeli'de uygulanmıştır) mubayaa edilecek zahire bölgeler arasında bölüştürülüyordu. Mirî mubayaa, 18. y.y.'ın sonlarına kadar uygulanmış, daha sonra ***"rayiç mubayaa"*** sistemine geçilmiştir. Rayiç mubayaada tesbit edilecek fiyatın piyasa fiyatı olması gerekmekle beraber, çoğunlukla "rayiç-i mu'tedil" denilen ve piyasa fiyatının altında olan fiyat geçerli olmakta idi. Nizam-ı Cedid'den sonra tekrar mirî mubayaaya dönülmüşse de, bu tarihden sonra her iki sistemde birlikte işlemiştir[50].

Devletin her yerdeki zahire ve sair fiyatından haberdar olması ise, İstanbul'a gönderilen her türlü malın fiyatı ve niteliği ile miktarına dair ilgili kadının verdiği ***"hüccet"*** ile mümkün olmakta idi. Fiyatların bilinmesi, özellikle ekmek fiyatının tesbiti için önemlidir. Zira, "hububatın istihlak mahalleri kadıları, istihsal bölgelerinde satın alınma fiyatlarını, bu yolla öğrenince normal navlun ve tüccarın kazancını hesapladıktan sonra hububatın satış fiyatını tesbit ve onun üzerinden ekmeğin narhını tesbit ediyorlardı"[51].

Üreticiler aleyhine olduğunu söylediğimiz bu fiyatlar nedeniyle, üreticiler ellerindeki malı gizleyip dışarıya ihraç etmenin yoluna bakıyordu; o zaman da bir takım tedbirler daha sıkı uygulanıyordu[52].

H.1215 (1800) tarihli bir belgede, Kalas ve İbrail caniblerinden kendi sermayeleriyle zahire alan kapan tüccarlarının gemilerine, İbrail Hububat Nazırı ve Kalas Serdarı'nın mirî zahireyi yükleyip göndermeleri istenmektedir. Ancak bu gemi sahiplerinin navlun ücretinin beher kilede 12 pare olmasından dolayı şikayetlerini belirten dilekçe üzerine, Kapan-ı İbrail ve Kalas ve Ilbasan iskelelerinden Asitane-i Saadet'e bu zahirenin nakli için bu gemilerin, beher kilesine 14 pare navlun üzerinden kiralanıp zahirenin gönderilmesine bu seneye mahsus müsaade edildiği belirtilmektedir[53]. Bundan da anlaşıldığı gibi, devlet mirî mubayaada "bazen kapan tüccarı ve sefinelerine alışılan fiyatların daha fazlasına navlun ödeyebilmektedir. Ancak bu durumun zahire temininde güçlük çekilen zamanlarda olduğu söz konusu belgede

43) BOA, Cevdet İktisat, No: 1912. Za 1168-Ağustos 1754..
44) GÜÇER, "İstanbul'un İaşesi, s.403-404.
45) ibid., s.399-400.
46) ibid, s.399 ve 403.
47) ibid, .408-409.
48) GÜÇER, "Osmanlı İmparatorluğu...", s.96.
49) GÜÇER, " İstanbul'un İaşesi...", s.401.
50) GÜRAN, a.g.m., s.250-251; GÜÇER, "İstanbul'un İaşeşi..." s.408.
51) GÜÇER, "Osmanlı İmparatorluğu...", s.96-97.
52) MANTRAN, a.g.e., s.180.

belirtilmemekle beraber söylenebilir.

Devlet kapan tüccarlarını, fiyatlar konusunda sıkı kontrole tabi tutmaktadır. ***"Kapan tüccarından Kasap Damadı demekle ma'ruf kimsenin kendi halinde olmayup kat'i fiyat hususuna müdahale ve nizam-ı esnafı ihlâle cesaret eylediğinden Bozcaada'ya nefyi (sürgünü)"*** söz konusu olabilmekteydi[54]. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, bu kapan tüccarı bir nevi toptancı tüccarı idi ve narh fiyatı dışında yüksek fiyatla mal satmakta ve esnafın nizamını bozmakla suçlanmaktaydı.

Devletin harice mal kaçırılmasına mani olunmasına dair tedbirlerinin, bu mallara verilen fiyatların düşüklüğünden kaynaklandığını belirtmiştik. Devletin ülkenin bütününde fiyat istikrarını sağlayıcı bir fiyat politikası izlemesi, aynı zamanda bu rijit sistemden rahatsız olanların, devletten mal kaçırıp gizlemesi suretiyle ihtikara başvurmalarının da bir nedeniydi. "Özellikle Akdeniz'in Rumeli topraklarında zengin çiftlik sahipleri ve iltizam işleri nedeniyle ellerinde yüklü miktarda zahire bulunduran mahallî güçler, bu zahireleri kapan tüccarının verebileceği fiyatların çok üzerindeki fiyatlarla yabancılara satarak önemli kazançlar sağlıyorlardı. Zahire Nezareti bu bölgelerden kendisi mubayaa yaparak bu kaçakçılığın önünü almaya çalışıyordu"[55].

Hububat ve sair maddenin devletten gizlenmesinde devletin kendi görevlileri de rol oynayabiliyordu. "Kapan-ı a'sel ve Kapan-ı Galata tüccarının Tuna sahillerinden Varna iskelesine getirilmek üzere, revgân-ı sade, a'sel, revgân-ı don, revgân-ı çerviş, mum ve saire gön ve zahire yüklü gemisi kaza yapmış; kaza yapmasına rağmen, gerek Anadolu ve gerekse zabıtan ve hakimleri, bilâ-resm olarak kusursuz olan malları Asitane'ye yollamakla yükümlü iken, kendilerinden birer akçe ayak bastı (toprak bastı) parası alındığından ve ayrıca bu görevlilerin malları ihfâ eylediklerinden şikayet edilme durumu da söz konusu olabilmekteydi[56].

Mal kaçırmaya bir diğer ilginç örnekte ise, "Dergah-ı Âli Kapucu Başları'ndan Sevâhil-i Bahr-ı Siyah'dan zehayir nakline memur Abdurrahman Ağa'nın yolladığı evrakın hulasasında, Ashab-ı A'şar'dan bağzı kimselerin kemal-i hilelerinden nâşi hasıl olan a'şarı vaktiyle tahsil etmeyip reaya zimmetlerinde terke bıraktıkları ve kendilerinin ihtifâ eyledikleri, ol makule hilekârların a'şarlarının marifet-i şer' ve a'yan-ı velâyet marifeti ile yerli yerinden tahsil ve iskelelerde nakl ve fiyat-ı maktuası ile kapan tüccarına furuht ve mecmuan ve bilâ-noksan ita olunması"[57] bildirilerek, bu konu ile ilgilenen ağadan bunu yerine getirmesi istenmektedir.

İstanbul'un iaşesini teminde, biri mahsulün iskelelere, karadan ve nehir yollarından, diğeri de iskelelerden İstanbul'a şeklinde iki koldan nakliyesini içeren faaliyetteki zaman ve para kaybını önlemek için, H. 1161 (1748)'den itibaren "Mukayese Nizamı"diye bilinen bir rejime geçildi. Bu rejim, her bir iskeleden gelecek hububat miktarının, Unkapanı'ndaki kayıtlar tetkik edilerek, geçmiş seneler zarfında her birisinden İstanbul'a gelmiş olan hububatdan itidalli bir orana yakın olanı ölçü alınarak önceden tesbitine dayalı idi. Böylece bu iskelelerden getirilecek buğday miktarı ve yollanacak gemi adedi de belirlenmiş olmaktaydı[58].

"Zagra-i Atik, Zagra-i Cedîd, Yanbolu, İslimye, Hatuneli, Karaağaç ve diğer bazı kazalardan kadim Burgaz İskelesi'ne tertip olunmuş olan mukayese zahirelerinin bazı kazaların ayanları tarafından ihtikâra tasaddî olunduğu, bunun da, bu ayanların zahireleri, "Burgaz tarafından matlub olunduğunda biz Tekfur Dağı'na nakl ideriz, Tekfur Dağı'ndan matlub olunduğunda ise, biz Burgaz'a nakl ideriz" şeklinde özetlenebilecek bir hile ile yapıldığı görülmektedir. Bu zahirenin kadimiyesi üzere Burgaz İskelesi'ne nakli için Haseki kullarına kaza-be-kaza zikr olunması için gereğinin yapılması bu hükümle ifade edilmektedir[59].

Kapan sefinelerinin yüklendikleri hububat ve saireyi,

54) BOA, Cevdet İktisat, No: 210. C.1215-Ekim 1800.

55) GÜRAN, a.g.m., s.253.

56) BOA, Cevdet İktisat, No:1124, 20 C 1210-Aralık 1795.

57) BOA, Cevdet İktisat, No: 2201, 13 L 1191-1777.

58) GÜÇER, " İstanbul'un İaşesi...", s.405; GÜRAN, a.g.m., s.250.



tüm tedbirlere rağmen ara iskelelerde iyi para vererek mal satın alabilen yabancı tüccarları vermemeleri için, Karadeniz taraflarından, Ege'nin Anadolu ve Rumeli yakasından ve Mısır iskelelerinden İstanbul için hububat yükleyen gemilerin içine "hisar erleri" denen gözcüler konulmaktaydı[60].

Hububat ve sair malların İstanbul'daki kapanlara gelmesinden sonra da devlet denetimi sürmekte ve malların fiyatları belirlenip, dağıtımı yapılmadan önce; "ve kapanın ağırın ve yeynisin muhtesib gözleye" ve "gemiler her ne satar ise muhtesib ma'rifetiyle sata mahfîsatar ise muhtesib muhkem let ideler cürüm alınmaya"[61] şeklindeki kanun maddelerine göre Muhtesib bu denetimden sorumluydu.

b. Kapanların Başlıca Fonksiyonları

Kapanlarla ilgili olarak verdiğimiz bilgilerden de anlaşılabileceği gibi, kapanlar hem iaşe meselesini halletmeye, hem de vergileme açısından "kaynağında" vergilemeyi mümkün kılmaya matuf önemli bir rol üstlenmekteydi. Kapanların stok-dağıtım ve vergi geliri bakımından önemli ve hayati fonksiyonları bulunmaktaydı. Bundan başka, Osmanlı ekonomik sisteminin bariz vasıflarından biri olan devlet müdahaleciliği, kapanın tüm bu fonksiyonlarında gözlemle-

59) BOA, Cevdet İktisat, No:839, Ş 1182- 1767.

60) GÜÇER, "Osmanlı İmparatorluğu...", s.94.; REFıK, a.g.e., s.91.

61) Ömer Lütfi BARKAN, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I, Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-Mahrusa", Tarih Vesikaları, Maarif Vekaleti, Sayı:5, Şubat 1942, Cilt 1, s.339'daki 38. ve 42. kanun maddeleri.**62)** MANTRAN, a.g.e., s. 179.

nebilir.

ba. Kapanın Stok-Dağıtım Fonksiyonu

Kapanların stok-dağıtım fonksiyonu birbirine bağlı bir vasıfta olduğundan birlikte incelenecektir. Bu fonksiyon, devletin denetimi ile birlikte malların stok ve dağıtım işlerinin merkezi bir düzenlemeye tabi tutulmasını gerektirmekte idi. Bu merkezileşmenin neticesinde, ürünlerin ilgili esnaf loncaları veya esnaf kolunun üyeleri arasındaki dağıtımı da kolaylaşmakta idi. Bu aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ndeki esnaf örgütlenmesinde göze çarpan, malların depolanmasından perakende satışa kadar olan bütün aşamalarındaki gruplaşma ve yoğunlaşma ile de ahenkli ve organik diyebileceğimiz bütünlüğü destekler mahiyette idi[62].

Kapan tüccarlarının kapan sefineleri (gemileri) ile getirdikleri zahire ve sair maddeler, her mal grubu için ayrı ayrı yerlere boşaltılmaktaydı. Örneğin, her mal İstanbul'a ulaştığında özelleşmiş-ihtisaslaşmış toplama merkezlerine indirilmekteydi. Bu toplama merkezleri boşaltmanın yapıldığı iskelelerin yakınında bulunmakta ve Çardak veya Kapan (hal, depo) adını taşımaktaydı[63]. Bu nedenle, her malın ayrı ayrı iskelede boşaltımı ve toplanmasının yapıldığı söylenebilir. Nitekim, daha önce de değinildiği gibi, buğday Unkapanı'na, yağ Galata'daki yağ kapanına, bal Asıl İstanbul'daki bal kapanına, sebzeler sebze haneye, zeytinyağı devlet depolarına, kahve kahve hanına boşaltılmakta idi. "Haliç'in güney kıyıları boyunca, Bahçekapı'dan Balat'a kadar belli ürünlerin kabulünde uzmanlaşmış iskeleler sıralanmaktadır. Çünkü başkente ulaşan mallar herhangi bir iskeleye boşaltılmamaktadır. İlke olarak, devlet hesabına sefer yapan tekneler, Asıl İstanbul kıyılarına yanaşmaktadırlar; diğer kıyı, yani Galata kıyısı, daha çok Avrupa teknelerinin alanıdır, ama Türk veya Rum tekneleri de bu kıyıya, Galata'daki devlet depolarına konulacak olan malları boşaltmak üzere yanaşmaktadırlar; yağ kapanı, buğday antreposu ve maden, odun depolarıyla, Kasımpaşa ve Tophane tersane ve cephanelerine yönelik diğer malzemelerin konuldukları depolar"[64] olduğu bilinmektedir.

Böylece kapanlarda muhafaza edilen zahire ve sair maddeler, buralarda stoklanmış olmakta idi. Buralarda depolanan mallardan sarayın ihtiyaçları için ayrılanlar dışındaki mallar, esnaf örgütlerinin temsilcileri kadı kapan naibi ve muhtesib önünde, ilgili iş kollarına dağıtılmakta idi. Hayati önemdeki mallar için bunların stoklanması mecburiyeti de bazı iş kolları temsilcilerinden istenmekte idi. Örneğin, İstanbu'daki ekmekçiler iki aylık un bulundurmaya mecbur tutuluyorlardı. Böylece, iaşe temininde güçlük çekilmesinin önüne geçilmiş olduğu gibi karaborsaya da mahal bırakılmıyordu[65]. Stok mecburiyetinin tek istisnası, kriz dönemleri idi. Kriz dönemlerinde mal stoklama yasaklanmak suretiyle, halkın toptancı ve hatta perakendecilerin karaborsa mal satışı yüzünden mağduriyeti önlenmek istenmekteydi[66].

Kapanların bu kısım fonksiyonunun ortaya koyduğu diğer önemli bir sonuç da, kapanlarla ilgili maddelerin, ülkenin iç ticaretindeki en önemli kalemler oluşudur. Bu anlamda, kapanların ulaşım içerisinde de önemli bir yeri olduğu, daha önce bahsedilen belgelerdeki ayrıntılardan da anlaşılabilmektedir.

bb. Kapanın Vergi Fonksiyonu

Osmanlı ekonomisi içerisinde devletin diğer gelir kaynağı niteliğindeki vasfı nedeniyle kapanın vergi fonksiyonu, devletin iaşe maddelerini ve hammaddeleri temin etme amacı kadar önemli bir yer tutmaktadır. Kapanlar bu meyanda devletin iaşe ve hammaddelerden vergi almasını mümkün kılan önemli bir araç olmaktadır. Üretilen maddelerden önce üretim mahallinde vergi alınmakta, daha sonra da tüketime arzedilmek üzere nakliye olunma esnasında ve nihayet tüketime arzedildiği yerde de vergiye tabi tutulmakla, önemli bir miktarda vergi geliri elde etmek mümkün olmaktaydı.

Kapan gemilerinden alınan vergilerin başlıcaları, gemilerin ağırlığına göre değişen, "ayak bastı parası" veya

63) ibid, s.290.

64) ibid, s.179.

65) ibid, s. 169; İslam Ans., İstanbul maddesi s.1208; Türk Ans., Kapan maddesi.

66) MANTRAN, a.g.e., 170.

"demirleme harcıdır". Bir de ticaretle uğraşanların verdiği giriş-çıkış ve transit vergileri niteliğindeki, "amediye (giriş)", "reftiye(çıkış)", "masdariye (yalnızca İstanbul'da alınan bir giriş vergisi)" ve "mür'riye(transit)" vergilerini verdiklerini söylemek pek yanlış olmayacaktır[67]. Kente gelen mallar doğruca kapanlara gelip tartılmakta olduğundan kantar vergisi de alınmaktadır[68]. Mallar tartıdan başka satılıncaya kadar kapanlarda muhafaza edildiğinden "ardiye" namıyle bilinen ayrı bir vergiye de tabi idi[69].

Kapanlardan alınan diğer vergiler değişik isimlerle adlandırılmaktadır. Bu vergiler, malî sıkıntılar nedeniyle, kapanların "iltizamat" ve "mukataat" namlarıyle, seneden seneye mültezimlere ihale edilmesi neticesinde oluşan "mukataa" düzeni içerisinde değerlendirilebilir[70]. Bu mukataa düzeni içerisinde mültezimlere ihale edilen vergiler belgelerde; kantar, galle pazarı (Bursa), kapan meyve-i haşek (kuru meyve)[71] , İznik-mid (İzmit) kapan[72], kapan (Edirne, Mora, Selanik)[73] şeklinde geçmektedir. Örneğin, Bursa Kapan Mukataası'nda yani şehirdeki meyve hanına gelip dağıtılan meyvelerin toptan satışları üzerinden %2 hesabı ile resim (vergi) geliri bir iltizam eminine verilmişti[74].

Kapanlardan bunların dışında muhtesib ma'rifetiyle alınan vergiler de bulunmaktadır. Bu noktada muhtesibin piyasanın ahengini temin eden önemli bir rolü de bulunmaktaydı. Muhtesibler şehre giren ve satılan mallardan vergi (resim) alan memurlar[75] olarak tanımlandığında bunların sadece vergi alan bir görevli oldukları sanılabilir. Halbuki muhtesib, ticari işlemlerden doğan yerel vergileri topladığı gibi, aynı zamanda yerel piyasaların düzenleyicisi, denetleyicisi ve yasaların uygulanması ile narhın tesbitinde, kadı ile esnaf arasındaki aracıdır. Muhtesibin önemli bir görevi de İstanbul'a gelen malları esnaf arasında paylaştırmadır. Ancak muhtesibin ağırlıklı işi vergi toplamaktır.

Uygulamada bu vergilerin bir bölümü ya malın boşaltıldığı iskele, çardak veya kapanlar ile dükkanlardan alınmaktadır. Muhtesibin kapanlarla ilgili olarak aldığı vergiler, "hakk-ı kapan", "resm-i kapan" ve "hakk-ı kantar" olarak bilinmekte ve tartı vergileri (resimleri) içerisinde ele alınmaktadır. Bu vergilerin diğer ürünlerden ise satıcıdan ve alıcıdan ayrı ayrı birer akçe olarak alındığı bilinmektedir. Muhtesib ayrıca, İstanbul'a mal getiren teknelerden ve gemilerden de teknelerin boylarına göre "rusümat-ı ihtisabiye" adı altında, ortalama olarak 120 akçe ve masraflar karşılığı, harç olarak da 20 akçe tahsil etmekte idi[76].

Kapanların "kurulmuş olan cami, mescit, medrese ve imaret" gibi vakıf müesseselerinin masraflarına karşılık vakfedilmiş oldukları bilinmektedir. Vakıf olan kapanlarda, malların depolanmasından alınan "ardiye" ücretleri hariç diğer vergi ve resimler devlete aitti[77].

19. y.y. başlarında kapan gelirinin bir kısmı "rusümat" adıyle devletçe alınmış, geri kalanı da Şehremaneti'ne (belediye) terk olunmuştur. Bu anlamda bugün belediyelerin aldığı tartı vergisi kapanlarla ilgili uygulamalardan mülhemdir[78].

III. OSMANLI DEVLETİ'NİN BİR İKTİSAT POLİTİKASI ARACI OLARAK KAPAN

Kapanlar, Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahale etmesinin araçlarından biriydi. Osmanlı Devleti gibi geniş topraklara yayılmış ve harplerin devlet hayatında önemli bir yer tuttuğu devletlerin yer aldığı bir dünya sisteminde, gerek iaşenin (bilhassa İstanbul için) temini ve gerekse bu iaşe ve sair malların tebaanın memnuniyetini celbedecek makul bir fiyatla satışı, ancak kapanların yer aldığı bir ekonomik vasatta mümkün olabilir-

67) MANTRAN, a.g.e., s.211.

68) İslam Ans., İstanbul maddesi, a.1208.; BOA, M.M.D. No: 9826.

69) PAKALIN, a.g.e., s.165.

70) MANTRAN, a.g.e., s.171; PAKALIN, a.g.e., s.165. AKDAĞ, a.g.e.,s.413.

71) BOA, M.M.D., No: 9826, 21 Ş 1029-(1619)- 7 Ş 1037(1627).

72) BOA, M.M.D., No:7299, 1029-1619.

73) BOA, M.M.D., No:7290, 1036-1626.

74) AKDAĞ, a.g.e., s.413.

75) Ziya KARAMURSAL, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, A.K.D.T.Y.K., T.T.K. Yay., Ank:1989, s.138.

76) MANTRAN, a.g.e., s.289; 295-298. İhtisab kanunlarında muhtesibin görevleri için bkz, BARKAN, a.g.m., s.339 v.d.

77) PAKALIN, a.g.e., s.165.

78) Türk Ans., Kapan maddesi.

di.

Kapanların, kapan sefineleri ve tüccarları tarafından getirilen malların üretim mahallinden satın alınıp, depolanması ve dağıtımı ile sonuçlanan hiyerarşik işleyişinin devletin müdahalesi olmadan yürümesi mümkün olmadığından, devletin müdahalesini devrin şartlarını da göz önüne aldığımda normal karşılamak icap eder.

En önemlisi ise, kapanların işleyişi ile esnaf örgütlenmesi arasındaki merkezilik yönünden bir benzerlik ve ahengin olmasıdır. Yani kapanların hiyerarşik işleyişinde devletin düzenleyiciliği ile esnaf loncalarının hiyerarşik işlevi örtüşmektedir. Bu hiyerarşik merkezileşme (malların toplanması, taşınması, dağıtımı ve vergi üzerindeki denetim), ana merkezlerin dışındaki bölgelerde de cari olan hiyerarşik bir görev zinciri ile sağlanabilmekteydi. Bu anlamda kapanların, özellikle Zahire Nezareti kuruldukdan sonra, dev bir müessese olarak adlandırılması yanlış olmayacaktır[79].

Kapanın ihdâsına yol açan şey, hem iaşe teminini kontrol altında tutmak, hem de vergileme açısında "kaynağında" vergilemeyi mümkün kılabilmesidir. Bu sebeple, kapanların devletin iktisadi politika araçlarından biri olarak oynadığı rol ve makro ekonomik etkisi, mal fiyatlarının buralarda tesbit edilmesi suretiyle bir yandan fiyat istikrarını sağlayabilme, bir yandan da fiyat belirleme ve vergileme yönüyle millî gelirin dağılımını dolaylı olarak etkileyebilme gücüdür. Çünkü, kapan malları teorik olarak rayiç bedelden satın alınmaktan ziyade özellikle mirî mubayaalarda rayiç bedelin altında düşük bir bedelle satın alınmaktaydı. Böylece bu düşük fiyatlar "bir nevi vergi niteliği taşıyor ve kırsal kesimden İstanbul halkının, tüccarın ve devletin lehine gelir transferine yol açıyordu"[80]. Bu nedenle kapanların işleyişinden ve düşük fiyat politikasından dolayı, dışarıya mal kaçakçılığının yasak olmasına rağmen arttığı ve elimizde fazlaca bir bilgi olmamakla beraber, tarımsal üretimin gelişmesini engelleyici bir etkide bulunduğu söylenebilir.

SONUÇ

"Kapan" Osmanlı ekonomik ve ticari hayatı içerisinde, "stok-dağıtım" ve "vergi" fonksiyonları ile, çok önemli sonuçlara yol açmış bir müessesedir. Gerek dar, gerekse geniş anlamda tanımlansın, alım-satıma konu olan her türlü zahire ve sair maddenin, önce stoklanıp daha sonra da ilgili esnaf kollarına ve bazı hallerde devletin ilgili görevlileri vasıtasıyla devlet depolarına dağıtımının ve malın üretim mahallinden kapana geldiği her aşamada vergilendirilmesinin yapıldığı bir müessese olarak, kapanın, devletin ekonomik ve ticari hayata müdahalesinin bir aracı olarak, fiyat istikrarı ve gelir dağılımı açısından da önemli etkilere yol açtığı görülmektedir.

Kapanın işleyiş seyrinin ise, Osmanlı ticaret politikasına uygunluk gösterdiği söylenebilir. Buna göre, gerek zahire, gerekse ipek, pamuk, barut, güherçile, mum vb.. stratejik öneme sahip malların harice çıkışının, devletin bilgisi dahilinde olmadan mümkün kılmayan bir bürokratik denetim altında yasaklanması, örnek olarak verilen belgelerden anlaşılmaktadır. Mümkün olduğu hallerde ise, muhtemelen şayet devletin müsaadesi yok ise, ilgili görevlilerin görevlerini su-istimali söz konusudur.

Kapanın, asıl olarak, İstanbul'un iaşesini temin meselesi çerçevesinde incelendiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, kapanın, İstanbul'un tüketimine sunulan malları temin etmede önemli bir rolü olmakla beraber, işleyişinden doğan sonuçların, tüm ekonominin üzerinde de etkili olmak suretiyle daha geniş anlamda bir etkiye yol açtığı açıktır. Buna örnek olarak, cari piyasa fiyatının altında devlet adına alım yapılan mirî mubayaa rejimine tabi bölgelerden, daha yüksek fiyat verebilen yerli ve yabancı tüccara mal satımı yasak olmasına rağmen, bu yasağa itibar edilmemesi gösterilebilir.

79) MANTRAN, a.g.e., s.179;
80) GÜRAN, a.g.m., s.259.
81) GÜRAN, a.g.m., s.259.

Osmanlı Bürokratının Azledilme Kâbusu: Müsâdere

Alaaddin HAŞİM

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti karşısında 18. asırdan itibaren hızlı ilerlemelerine sebep olarak teknolojik gelişmeler ve buluşlar yanında, Batıda sermaye birikimi sonucu sanayi devriminin yapılmış olması da gösterilir. Millî gelirinin büyük bir kısmını ticaretten kazanan Hollanda ile İtalyan şehir devletlerinden Venedik, Ceneviz ve Floransa'nın yapılanmaları da buna oldukça müsâitti. Ekseriyeti tüccar olan mahallî sivil otoritelerin temsilcilerinden oluşan bir konsey tarafından (Staten General) idare edilen Hollanda'da devlet, tüccara ve gemicilere her türlü kolaylığı sağlarken, bilhassa İstanbul'da mukim elçisi, taşradaki konsolosları vasıtasıyla kendi tebasının Osmanlı topraklarındaki her türlü meselesiyle çok yakından ilgilenmiştir. İngiliz ve Hollandalılar 17. asırdan sonra kalyon tabir edilen yüksek bordalı ve en küçüğü 30-40 top taşıyan, ateş gücü yüksek ve korsanlarla da başedebilecek gemileriyle, deniz ticaretindeki üstünlüğü Venedik'ten almışlardır. Hindistan'dan getirdikleri baharatı Osmanlı, Lizbon ve Amsterdam limanlarına, Batıdan getirdikleri lüks malları ve dokunmuş yünlü kumaşları Osmanlı limanlarına taşıyıp, karşılığında yün, pamuk, balmumu, deri ve halı götürüp muazzam kârlar elde ediyorlardı. Bu çift taraflı ticaret sayesinde bir süre sonra İngiltere ve Hollanda'da servet sahibi bir burjuva sınıfı doğarak Osmanlı tüccarının hayal bile edemeyeceği bir hayat sürme imkanı bulacaktı.

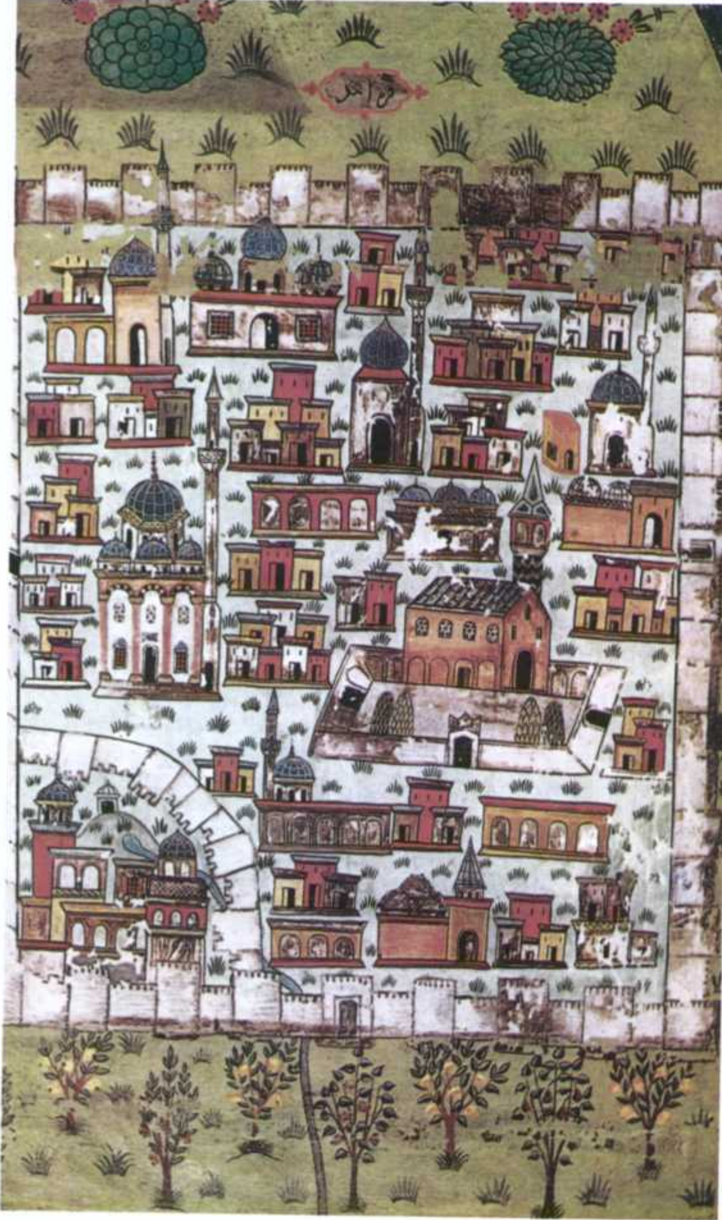
Osmanlı'da sermaye birikimine fiilen imkan yoktu şüphesiz. "Bolluk ekonomisi" diyebileceğimiz bir iktisâdî hayatı esas alan devlet, arz ve talebi mümkün olduğun-



ca dengede tutmak için fiyatları ve kâr hadlerini kontrol altında bulunduruyordu. Bazı kaçaklar olsa da, esnaf teşkilatları aracılığıyla şehirlerde talebe göre esnaf ruhsatı veriyor, ama halkın ezilmemesi için de kâr hadlerini ve fiyatları sıkı kontrollerle aşağı seviyede tutuyordu.

İhtimam eyle narha sultânım
Def ola ehl-i beldeden bu gal,

Aslında dengelerin gözetimi bakımından bunu kendi içinde tutarlı bir sistem telakki etmek mümkündür. Fakat bu şekilde sıkı kontrol altında tutulan ticârî faaliyet altında şehirlerde aşırı zengin bir tabaka meydana gelmediğinden, bugünkü kapitalist anlayışa göre, esnaf sermaye biriktirip bunu başka alanlara yönlendirememiştir. Sadece İstanbul'da mevcut ve hâcegan denilen büyük tüccara, kervanlar düzenleyerek uluslararası ve uzun mesafelerden ticaret yapma imkanı verilirdi. Bunların da sayısı 100 kişiyi bile bulmadığından sermayeleri koskoca Osmanlı topraklarında büyük bir yekûn teşkil etmemiştir.

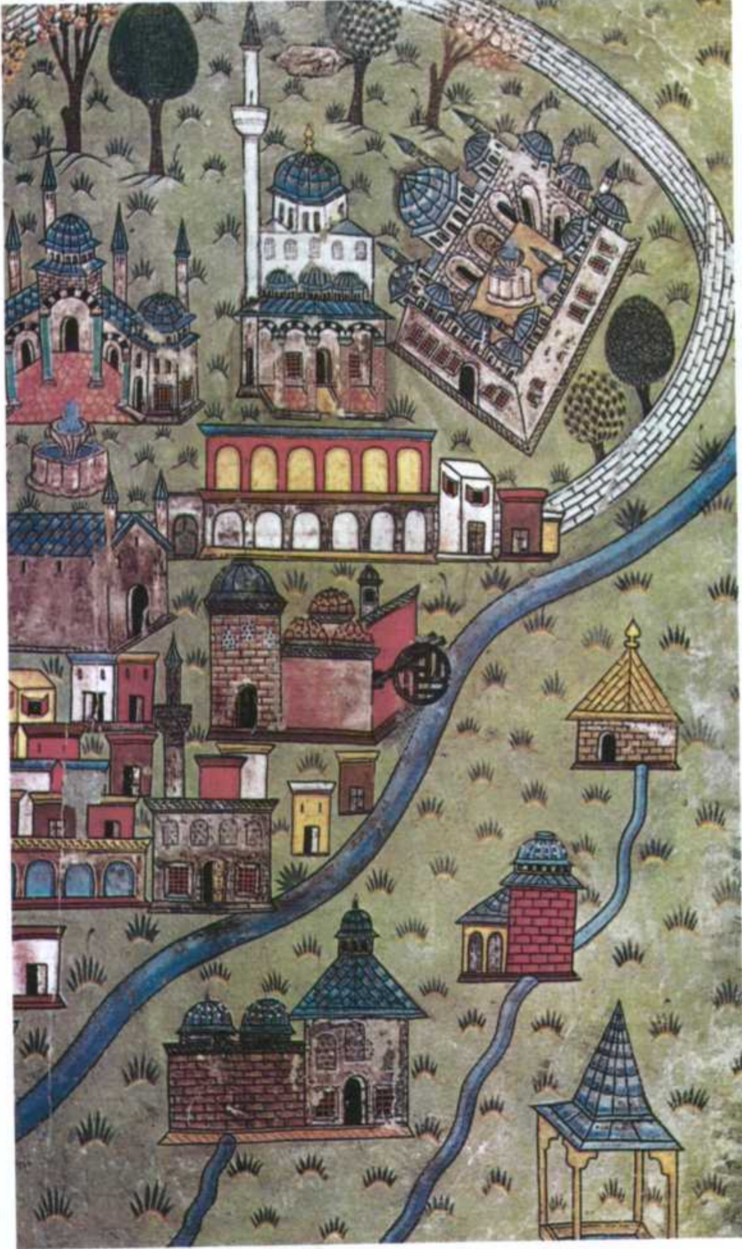


Osmanlı devletinin en zenginleri seyfiye sınıfından askerlerdi. Vezirler, beylerbeyileri ve sancak beylerinin, emrine verilen hasları sayesinde senelik yüzbinlerce akçaya varan gelirleri olduğundan imparatorluğun en zengin sınıfını oluştururlardı. Mamafih bütün bu vâridatlarının tamamının şahsî gelirleri olduğu düşünülmemelidir. Büyük ölçüde aynî ekonomiye dayanan Osmanlı devlet idaresinde taşrada köylerdeki sipâhiler de dâhil olmak üzere sözkonusu sınıf, kendilerine yüklenen askerî görevleri yerine getirmeleri mukabilinde, topladıkları vergileri sarfederlerdi. Şahsî hazinelerindeki muazzam paralarla kapı halkı denilen ve bazen onbinleri bulan asker beslerler, harp zamanı da masraflarını kendi hesaplarından karşılayarak sefere giderlerdi. Fakat tasarruflarına verilen gelirleri görev süreleri ile sınırlı olduğundan ve sık sık yapılan tayinlerle yer değiştirdiklerinden, azledildiklerinde veya siyaseten katledildiklerinde malları devlet hazinesine gelir kaydedilmek suretiyle müsâdere edilirdi.

Birinin mal ve eşyasının devlet adına zaptedilmesi manasına gelen müsâdere usûlü Fatih zamanında başlamıştır. İdam edilen Çandarlı Halil Paşa'nın mallarına el

konulmasıyla ihdâs edilen müsâdereye daha sonraları sık sık mürâcaat edilmiş, hattâ uzun süren seferlerin masrafı karşılanamadığında sırf para tedariki için dahî vezirlerin mallarına el konulduğu görülmüştür. Şanslı olanlar kabahati afv-ı şâhâneye uğrayarak sadece azledilmekle kalırken, büyük kısmı kellesini de kurtaramayıp malları da alındığı için, çocuklarına da pek birşey kalmazdı.

Zamanının en kudretli devleti olan Osmanlı'nın yüksek makamlarını işgâl eden zevat er ya da geç başlarına gelecek âkıbetlerini bildiklerinden, hiç olmazsa çocuklarını ele güne muhtâc etmemek için sağlıklarında mülk olarak tasarruflarında bulunan servetlerini **evlâdiyelik vakıf** adıyla bilinen şekilde hayır işlerine vakfederler, ama kendi evlâdını vakıf mütevellîsi tayin ederek onlara bir istikbal sağlamaya çalışırlardı. Filhakîka bu tür gelirler sadece maîşet temini kabilinden olup babadan, dededen miras yoluyla sermaye birikimine yol açacak türden değildi. Kişilere yönelik olarak bazı mahzurları olmakla beraber, Osmanlı sultanları müsadereye başvururken zımnen kendi hükümranlıklarının haricinde hiçbir şahıs ya da mahalli kuvvete müsâmaha gösterilmeyeceğini hatırlatmış oluyorlardı. Bunun bazı pratik faydaları da yok değildi. Avrupa'da olduğu gibi mahallî feodal kuvvetler ortaya çıkamayıp halkı ezecek hanedanlıklar yerleşmemiştir. Ama yukarda bahsedildiği üzere ellerinde kaydadeğer paralar bulunan tek zümrenin servetleri de zaman zaman budanmıştır.



Bulundukları şehirlerde küçük ölçüde ordular besleyen, emrine verilen ordu-yı hümayun ile seferlerde serdarlık vazifesiyle pâdişâhın bütün yetkilerine sahip olan vezirlerin görevden azl ve malları müsâdere edildiğinde çoluk çocuğunun hangi şartlara maruz kaldığına dair bazı örnekler vermek yerinde olacaktır.

1) Cengiz Orhonlu'nun yayınladığı Telhisler adlı kitabın 131. sayfasında yer alan, Derviş Paşa nın padişaha telhisi durumu bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir:

Arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki, devletlü pâdişâhum serdar iken vefat eden Ferhad Paşa kullarının cümle nükûd ve emvâl ve erzâkı mîrîye kabz olundukda çiftliği dahi kabz olunmak bâbında fermân-ı âlî sadır olmuş. Emr'ü ferman saadetlü pâdişâhumundur. Lakin devletlü pâdişâhum müşarünileyh Ferhad Paşa kulunuzun birkaç yetimleri kalmuşdur; cümle erzâkı mîrîye kabz olunup bir nesneleri kalma-

mağla çiftliği dahî alunursa zikr olunan yetimler cerr etmeğe muhtâc olurlar; gâyet fakirlerdür, bir akça ve bir habbeye kâdir değillerdür. Sadaka-i husrev,nîden çiftlikleri merhameten mezkûrlara inâyet buyrula ki anınla kuvvet-i lâyemût edinüp geçinüp devletlü pâdişâhuma hayır dualar edeler. Ol babda emr ü fermân devletlü pâdişâhumundur.

Sultan Ahmed Hân'ın cevâb-ı şerîflerìdür: **Verdüm**
fî 17 Zilkâde sene 1015 / 16 Mart 1607

2) Sultan I. Ahmed'in sadrazamı Lala Mehmed Paşa kendisine nüzül isâbet edip hayatından ümit kesince çocuklarının başına gelecekleri bildiğinden, ziyaretine gelen kapı ağasına vasiyetini şöyle açıklamıştı:

"Rica ederim benden saadetlü pâdişâhun mübarek eteğin öpesin ve vasiyetim ol kadarcadır diyesin; altı saçı bitmedik, anası sütüne muhtaç yetimim var; bunları el kapısına muhtaç etmesin, her ne ederse Hazret-i Hak bin o kadar mükâfâtın eylesin".

Sultan Ahmed: *"parası sefer mesârifi için alınsın, sâir muhallefâfına taarruz olunmasın"* dediği halde yerine tayin edilen aynı Derviş Paşa nakit parasından başka muhallefâtına da el uzatarak çoğu alınmıştır.

3) Hazine açığını kapatmak için aldığı tedbirlerin devlet erkânının husumetini çekmesi üzerine 1653 yılında boğdurulan IV. Mehmed'in sadrazamı Tarhuncu Ahmed Paşa'nın yerine geçen Derviş Mehmed Paşa, hazineye para tedariki için müsâdereye başlamıştı. Tarhuncu'nun kethüdâsı Mümin Ağa'dan hapis ve işkence ile 90 kesesini alarak daha fazlasını istemesi üzerine, Mümin Ağa: *"Bizim Paşamız rüşvet almazdı. İrad ve masrafım hesap olunup ona göre benden para istensin"*dediyse de işkenceye devam edilerek hapiste bırakıldı. Mümin Ağa'nın kayınbiraderi eski vezir-i azam Siyavuş Paşa ile İbşir Paşa'nın şefaat mektupları ile ve ancak ilave 40 kese vermeyi taahhüd ederek hapisten çıkarıldı.

4) Etrâfına topladığı eşkıya ile envâ'ı mezâlim yapan ve isyanının önü alınmak için valilik verilen **İbşir Paşa**, nihayet çaresiz kalan devlet erkanınca 1655 yılında sadrazam tayin edilmişti. Ancak hazinede para olmadığından İbşir Paşa'nın ilk icrâatı daha önce eğer sadaret kendisine tevdi edilirse altıyüz kese vereceğini vadeden Defterdar Moralı Mustafa Paşa'yı çağırıp para istemek olmuştu. Defterdar inkar edince: Kaldırın deyip derhal sarayını mühürlediler. Defterdarın altın ve gümüşle dolu yirmi arabayı kaçırdığı haberi alınması üzerine bütün nakit ve eşyasının müsâderesi emrolundu. Yedikuleye hapsedilen Moralı'ın bir hayli parasından başka iki sandık içinde ellibin altını çıktı.

Örneklerde görüldüğü gibi haklı ya da haksız şekilde toplanan servetler bir türlü gelecek nesillere intikal etmeyip devlet hazinesine dönmüştür. Pâdişâhın elinde toplanan mutlak hâkimiyet sayesinde diğer güç odakları, pâdişâh tarafından kendilerine sağlanan iktidarları ellerinden alındığında maddi kudretleri de sona erdirilerek neredeyse bir hiç mesâbesinde ortada bırakılmışlar, hatta ortadan kaldırılmışlardır.

Kiminin katlolunup kellesi galtân oldu
Hâk-i dîvânına indirdi ser-i dîvânı

Böylece Osmanlı devletinin esası olan her sınıfın yerli yerinde tutularak başka sınıflara atlamasının önlenmesi uzun süre mümkün olmuştur. Osmanlı'da dengeler 19. asra kadar pek bozulmadıysa da, çoktandır merkantilizm çıkıp mertlik bozulduğundan her ne sûrette olursa olsun para kazanmayı ve yüksek kârlarla ticaret yapmayı şiar edinen Avrupa karşısında tutunmak artık hayli müşkül, hatta imkansızdır.

Osmanlı Toprak Sistemi

Erhan ERKEN

1-Giriş:

Osmanlı Devleti, tarih sahnesinde varlığını sürdürdüğü altıyüz yılı aşkın süre içerisinde oluşturduğu siyasî, iktisadî ve sosyal kurumları ile, dinleri, dilleri ve tarihi mirasları farklı milyonlarca insanın üç kıtada sulh içinde beraber yaşamalarına imkan sağlamıştır.

Herbiri köklü toplumsal tecrübelerin ve analizlerin mahsulü olarak nesilden nesile gelişmiş ve kemal dönemlerini Osmanlı'da bulmuş bu kurumların derinlemesine incelenmesi şüphesiz ki, bu temeller üzerine oturmuş bir sistemi de daha berrak olarak ortaya çıkaracaktır. Ancak, oluşturulan kurumların varlığını belirleyen insan ve inanç unsurları dikkate alınmadan ve devlet yönetimine hakim olan dünya görüşü ana hatları ile gündeme getirilmeden, bu büyük gücün gerçek mahiyetini açıklamaya çalışmanın birçok eksik ve yanıltıcı çözümlemelere yol açabileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Osmanlı Devleti'nin genel yapısı kutsal bir amaca göre ayarlanmıştı; "İslam'ı yeryüzüne hakim kılmak." Bu amacın Türk ırkının geleneksel cihan hakimiyeti mefküresi ile bütünleşmesi neticesi devletin ana hareket noktası olması, Osmanlı'yı adeta tüm yapısını bu minval üzere şekillendirmeye itmiştir. Osmanlı kurumları ana dayanak noktası itibariyle İslam dininin kıstaslarını temel almakla birlikte, yerleşmiş Türk



gelenekleri de oluşumda belli oranlarda etkili olmuştur.

Osmanlı Devlet Sistemi'nde genel anlamda kuvvetli bir merkeziyetçilik göze çarpmaktadır. Bu merkezî idarenin yönetimi altında toplum harp maksatları için teşkilatlanmış muazzam bir ordu manzarası arzetmekte, umumi bir seferberlik havası ve zihniyeti tabiî ve daimî bir hal olarak hüküm sürmekte idi. Osmanlı üzerinde yoğun çalışmaları ile tanıdığımız rahmetli Ömer Lütfi Barkan'ın deyimi ile imparatorluk bir Padişah Çiftliği gibi idi. Yüzlerce köy, yarıcılık, ortakçılık veya çeltikçilikle en iyi arpayı ve pirinci bir plan dahilinde saraya temin etmekle mükellefdi. İmaretler için gerekli gıda maddelerinin temini yine belli bölgelerin sorumluluğuna bırakılmıştı. Birçok köy, kervansarayların civarını şenletmeye, köprüleri, yolları tamir etmeye, derbent beklemeye (bir tür inzibat hizmeti) atalarından kalan ırsî bir mükellefiyet olarak mecburdular.

Ordu için gerekli mühimmat, top dökme, su yolu, kale inşaatı, donanmaya yelken bezi dokuma gibi hizmetleri yapmakla vazifeli olan bölgeler îcap ettiği zaman bu hizmetlerini yerine getirmek ve elde ettikleri mahsulleri merkezin istediği noktalara intikal ettirmekle sorumluydular. Bizatihi memleket idaresi ve düşmanla savaş gibi vazifeleri yerine getiren askerî sınıfın yanısıra, onun alt yapısını hazırlayıcı durumdaki reaya kesimi topyekün kutsî bir amaç için çalışan ve tek merkezden yönetilen bir mekanizmayı oluşturuyorlardı.

Osmanlı toplum yapısını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışan kısa genellememize son vermeden, özellikle klasik dönemi daha iyi anlamamıza yarayacak olan Kınalızade Ali Efendi'nin "Adalet Dairesi" adıyla maruf teorisini bu günkü dille zikretmeden geçemeyeceğiz.

Adalettir dünya düzenini sağlayan,
Dünya bir bahçedir duvarı devlet
Devletin nizamını sağlayan Şeriattır (Allah kanunudur)
Şeriatın uygulanması için mülk lazımdır



Mülkün zaptedilmesi için lazım olan ordudur (askerdir).
Ordunun toplanması için mal gereklidir.
Malı sağlayan ise reayadır.(halktır)
Reayayı (Halkı) ***padişaha kul eden ise adalettir.***

2- Toprak Sistemi ve Arazinin Taksimi

Yukarıda ana hatları ile izah etmeye çalıştığımız Osmanlı Sistemi'nde, din-devlet-toplum ilişkilerinin bu temel noktalar üzerine bina edildiği, Osmanlı'yı inceleyen pek çok ilim adamı tarafından da dile getirilmektedir.

Bu kısa genellemenin ardından, konumuz olan Osmanlı'da uygulanan toprak sistemine göz attığımızda, bölgelere göre bazı farklılıklar gösteren bir yapı ile karşı karşıya kalmaktayız.

Toprak sisteminin ana karakterini, varmak istediği noktalar açısından şu şekilde ifade edebiliriz:

-Devletin merkeziyetçi karakteri icabı buna aykırı unsurların zaman içinde ortadan
kaldırılması.

-Yeni fethedilen bölgelerin İslamlaştırılması. Bunun için kullanılan iskan ve kolonizasyon siyaseti.

Osmanlı toprak sistemine mülk sahipliği açısından bakıldığında da, şöyle bir ayırım yapılabilir:

1/ a) Mülk araziler: Bu arazilerin mülkü tamamıyla bir şahsa veya aileye ait olmakta ve devlet bu tip arazilerin yönetimine karışamamaktadır. Bilhassa Rumeli bölgesine ilk fetihler esnasında merkez tarafından teşvik gayesi ile birçok temlikler yapılmıştır. (Mesela I. Bayezid'in Mihaloğlu Ali Bey'e Plevne yakınlarındaki bir köyü temlik etmesi bu kabildendir.) Eski devletlerin zamanından kalma mülk topraklar da mevcut idi.



b) Malikane-Divani Sistem: Konya taraflarında başlayıp büyük kısmı Doğu Anadolu'da ve Suriye'de görülen bu tip arazilerde toprağın kuru mülkiyeti bir şahsa ait olarak kalmakta, bu şahıs 1/10, 7/10, 5/10 nisbetinde toprak kirası almakta, fakat bilumum şer'i ve örfî resimler(vergiler) devlet adına toplanmaktadır. Ayrıca toprağın kira parasını malikane hissesi adı altında alan mülk sahibi olmasına rağmen, kiralama işini yapan ve toprağın işlenmesi üzerinde kontrol sahibi olan, devletin oradaki yetkili memuru yani sipahisidir.

2) Vakıf Araziler: Tedavülün dışına çıkılmak suretiyle, Allah yoluna tahsis edilen topraklar bu adla anılmakta idiler. Bu tür vakıflar ki çoğunluğu Padişah'ın ya bizzat tesis ettirdiği ya da mirî araziden tasarruf edenlere izin vererek oluşmasını sağladığı topraklardır. Vakıf arazilerin en büyük özelliği buralara devlet memurlarının olağanüstü vergileri toplamak için bile girememeleriydi. Vakıf araziler içinde ölüme bağlı vakıf şeklinin yaygınlaşması müsadere (devletin toprağa-mala el koyması) kurumuna karşı bir direniş şeklinde sonraki asırlarda ortaya çıkmıştır.

3) Miri Arazi: Miri arazide toprağın kuru mülkiyeti (rakabe) devlete aittir. Bu tür araziler genel olarak üç şekilde teşekkül etmektedir:

a) Fetih yoluyla elde edilen arazilerin kuru mülkiyeti, o toprağın kazanılması için askerler topyekün savaştığı için, orada kamunun hakkı olduğundan devlete maledilir. Ganimet gibi paylaştırılmaz. (Bu Hz. Ömer'in bir uygulamasına dayanılarak kural haline getirilmiştir.)

b) Mülk topraklar sahibinin ölümü ile mirasçısı yoksa devletin mülkiyetine geçer.

c)Yararlanma hakkı verilmiş mevat arazi de miri topraklardan sayılır.

3- Miri Arazi ve Tımar Sistemi

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nde toprakların yüksek mülkiyet ve kontrol hakkı (rakabesi) geniş bir alanda devletin elinde alıkonulmuştur. Toprağın böyle özel bir hukuki statüye tabi tutulmuş olması onu işleyenler için tasarruf konusunda bir takım kayıtların meydana çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü bu durumda köylü, toprağın hakiki sahibi değil fakat kiracısıdır, dolayısıyla hibe, vasiyet, satış, vakfetme, borç gibi haklara sahip değildir. Ayrıca ölümünde toprakları sahip bulunduğu diğer mallar gibi şer'i miras hükümlerine göre taksim edilmemektedir. Ölen kişinin yalnız bir erkek evladına veya erkek evlatlarının tümüne birden müştereken, devlet toprakları miras olarak geçmektedir.

Erkek evladın olmadığı zamanlarda yine erkek akrabalarından birine arazi intikal edebilmekte, bu arada bütünlüğü bozulmamaktadır. Bu geçişlerde devlet tapu resmi veya tapu bedeli almaktaydı.

Özetle tarifi yapılan sınırlamanın en mühim sebebi toprağın fazla parçalara bölünüp vergi kontrolünün dışına çıkmasını, ayrıca köylünün ırgatlaşmasını önlemek içindi.

Miri arazi rejiminde köylü, bir çift öküzle işlenebilecek ve bir çiftçi ailesinin geçinmesine müsait çift ismi verilen bir bütünü veya yarısını tımar sahibine, haslarda emin ve mültezime (devlet adına vergi toplayan bir tür müteahhit) tapu resmi(peşin kira) vererek kiralamış durumdadır. Toprağın verim kabiliyetine göre öşür adındaki vergiyi (1/10 dan 5/10'a kadar) aynen, ayrıca yıllık kira olarak da belli bir miktar parayı (çift akçesi) devlet adına sipahi veya emine veya zaime vermeyi de kabul etmekteydi. Çiftçi toprağı devamlı olarak işlemekle yükümlü idi. Üç sene boş bırakacak olursa, toprak sahibinin elinden alınarak tapu resmi ile başkasına verilebilmekteydi.

4- Tımar Sisteminin Muhtevası

Osmanlı Devleti'nde geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen(belli) bölgelerden kendi nam ve hesaplarına

tahsili yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20,000 akçeye kadar olan askerî dirliklere tımar adı verilirdi.

Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı bu tarif ile anılan tımar tabiri daha sonraları bir sistemin ismi olarak anılmaya başlamıştır. Yine Barkan'ın cümleleri ile ifade etmeye çalışırsak;

Para iktisadının yeterli derecede gelişmediği devirlerde, büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında, bütün bunlara ilaveten askerî ve siyasî diğer tarihî sebeplerle doğu ve batıda muhtelif şekillerde mevcut olmuş ve burada tatbik edilmiş olan benzeri usuller, Osmanlı Devletinde Tımarlı Sipahi denilen bir eyalet süvari ordusunun teşkilatlandırılmasında asırlar boyunca başarı ile kullanılmıştır.

Tımarlar gelir açısından üç kısma ayrılmaktadır:

- ***Has:*** Geliri 100.000 akçeden fazla olan dirlikler olup daha çok padişah, vezir gibi yüksek kademedeki idarecilere tahsis edilen tımarlardı. Hasların göreve bağlı olarak verilmesi (memurlar için) ve mirasa konu olmaması servet birikimini engelleyen önemli bir kuraldı.
- ***Zeamet:*** Geliri 20.000-100.000 akçe arasındaki hem askerî, hem de malî bir anlam taşıyan dirliklerdi. Sahibine zaim denirdi. Ölüm halinde dirliğin kılıç adı verilen başlangıç kısmı mirasçıya kalabilmekteydi.
- ***Tımar:*** Geliri 3.000-20.000 akçe arasındaki dirliklere verilen addı. Tımar sahibine Sipahi adı verilmekteydi.

Zaim ve Sipahinin dirliğinin başında bulunması icab etmekteydi.

Tımar sahibinin vazifesi itibariyle dirlikler üç kısma ayrılmaktaydı:

- ***Eşkinci Tımarlar:*** Bunların sahipleri (Sahib-i-arz) sefer zamanı sefere gitmek ve beraberinde cebelü denilen atlı asker götürmek mecburiyetinde idiler. Kılıç denilen sipahinin aylığı dışında kalan her 300 akçe için Sipahi bir cebelü besler. Zeamet ve has sahipleri ise her 5000 için bir cebelü beslerlerdi. Bu beslemenin amacı tam teşekküllü askerî, savaşa hazır halde tutup gerektiği zaman lazım olan yere göndermekti.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde 1527-1528 yıllarında yapılan tahrirlere göre toplam 537,929,006 akçe olan yıllık vergi gelirleri içinde Mısır hariç, Padişah hasları %39,9, zeamet ve tımarlar ise %49,8 nisbetinde idi. Vergi geliri temin eden 37,521 timardan 27,868'i eşkinci tımarı idi.

- ***Mustahfız Tımarları:*** Belli kaleleri korumak için tesis edilen tımarlardı.
- ***Hademe Tımarları:*** Bunlar saraya ve bazı dinî kurumlara belli hizmetler görmekle vazifeli olan tımarlardı.

Ayrıca eşkincili mülkler ve mülk tımarlar adıyla var olan ayrı bir statü daha vardı. Osmanlı devrinden evvelki dönemlerden intikal etmiş olan veya yeni fethedilen yerlerde devletin uygun gördüğü bazı soyluların ellerinde bu tip tımarlar bırakılmıştır. Bazı esneklikleri olan bu tımarlar zamanla klasik tımar sistemi içine çekilmişlerdir.

Tımarlar veriliş şekillerine göre ise; Tezkireli ve Tezkiresiz diye iki kısma ayrılırlar.

-***Tezkireli Timarlar:*** Bu tip timarlar dağıtımları merkezden yapılan fakat bu iş için beylerbeyinin tezkeresine ihtiyaç duyulan tımarlardı. Rumeli, Şam, Halep, Diyarıbekir gibi bölgelerde 6000 akçeden, Kıbrıs'da 5000 akçeden, Rumeli'de ise 3000 akçeden yukarı usul uygulanırdı.

-***Tezkiresiz Tımarlar:*** Direkt olarak beylerbeyinin verebildiği tımarlardı.

5- Feodal Rejim ve Osmanlı Tımarı

Osmanlı Toprak Sistemi, kendi döneminde Avrupa'da hüküm süren ve genel olarak feodalite olarak ifade edilen sisteme ne kadar benziyordu?

Bu soru, Osmanlı ile ilgilenen tüm araştırmacıların ilgisini çekmiş, belli bir tarihî süreçte farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş bu iki sistem mukayeseli olarak bir çok ilim adamı tarafından inceleme konusu olmuştur.

Feodalite rejiminde toprağın sahibi vassallar idi. Bir çok vassal içinde bir tanesi ise eşitler arasında birinci mantığı ile öne çıkarak, derebeyi ünvanı ile sistemin yöneticisi konumunda bulunuyordu. Bu sistem içinde vassal ve derebeyi kendi sınırları içinde hem toprağın hem de üzerinde yaşayan insanların mutlak sahibi konumunda idi. Bölgesinde, askerî, siyasî, hukukî her şey derebeyinden sorulurdu.

Batı'da uzunca bir tarih dilimi süresince hüküm sürmüş olan bir sistemi bir kaç cümle ile ifade etmek çok sağlıklı bir yaklaşım olmamakla birlikte, Osmanlı tımarı ile mukayesede bir fikir vermesi açısından başvurduğumuz bu yoldan sonra, Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın "Osmanlı feodalitesi" tezine cevap verebilmek amacıyla feodal rejimin senyör malikhaneleriyle Osmanlı tımarını mukayese eden fikirlerini nakletmek istiyorum.

Tımarlı Sipahi, bir kısım topraklarını kendi nam ve hesabına işleten ve bu maksatla idaresi altında bulunan köylülerin işgücünü angarya yükümlülükleriyle kullanan bir büyük çiftlik sahibi konumunda değildi. Osmanlı timar sisteminde ana özellik, feodal artıklara karşı savaş halinin , merkezin hakimiyetinin ulaştığı yörelerde şiddetle sürmesi ve bu unsurları mümkün olduğunca kaldırması olmuştur. Fakat uç bölgelerde ve karışıklık dönemlerinde derebeylik artığı uygulamalara rastlanmaktadır.

Tımarlı Sipahiler, kendileri için tahsis edilmiş olan arazi ve reayaya ait Şer'i ve örfi bir takım hak ve resimleri kendi nam ve hesaplarına toplamakta idiler. Fakat bu husus onların harice karşı özerk ve kapalı bir muafiyet sahasına sahip olduklarını göstermemektedir. Çünkü, Batıdaki derebeylik sistemlerinde görülmemiş ölçülerde



Sipahiler

merkezi otoritenin kontrolü mevcuttur. Yurdun neresinde olursa olsun merkez, koyun resmi, cizye gibi vergileri ve gerektiğinde extra bir vergi hüviyetindeki avarız akçelerini bizzat kendisi toplamakta idi.

Ayrıca Sipahi, Kadı'nın hükmü olmadan hiç bir suça ceza verememekteydi.

Batı feodalizmindeki toprağa bağlılık prensibine benzetilen çift bozma akçesine gelince; çiftini bırakan çiftçiden sipahinin aldığı bir bedel olan bu ödeme, devletin o sipahiye hizmetleri karşılığı tahsis ettiği geliri azaltıcı bir durum olduğundan, bir nevi tazminat mesabesinde olarak yorumlanmaktadır.

Osmanlı Tımar Sistemi'nde ana mantık olarak çiftçi, kendisi, ailesi ve toprağı ile sipahisine ait bir mal değildir. O sadece miri hükmünde olan toprağı işleyerek, oradan kazandıklarından, o toprağı devlet adına idare eden ve buna karşılık birçok mükellefiyet altına giren sipahiye çeşitli vergiler ödeyen bir birimdir. Çiftini bozup o bölgeyi terketmesi durumunda vergilerini ödeyemeyecek, o vergileri alarak merkeze askerî temelli hizmetler üreten sipahi bu hizmetlerini eksik yapmak durumunda kalacaktır.

6- Timar Sisteminin Bozulması

Tımar Sistemi, orjinal şeklini Osmanlı Dönemi'nde bulmasına rağmen, daha evvelki devrelerde de bu sisteme benzeyen uygulamalardan etkilendiği düşünülebilir. Selçuklular'da uygulanan ve kökü Hz. Ömer'e kadar varan ikta sisteminin bazı farklılıkları olmakla birlikte, Osmanlı Tımarı'na zemin teşkil ettiği söylenebilir. Bazı tarihçilere göre ise **Tımar Sistemi, Bizans'ın Pronoia Sistemi'**nin Osmanlı'ya uygulanmış şeklidir.

Osmanlı Tımar Sistemi'nin kendi öz yapısına kavuşmasında en büyük rol, I. Murad'ın olmuştur. Zeamet'in teşekkülü ve intikali ile ilgili daha sonraları de devam edecek olan birçok düzenleme bu Padişah döneminde yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmet devrinde ise toprak sisteminde çeşitli ıslahatlar yapılmıştır. Miri toprakların genişlemesini sağlayan bu ıslahat hareketleri, 2. Bayezid zamanında belli ölçüde duraklamış hatta geriye bile gitmiştir.

Kanuni devri, Tımar Sistemi'nin son şeklini aldığı, bir yandan da bozulmaya başladığı bir devir olmuştur.

Osmanlı Tımar Sistemi içerisinde önemli bir noktayı teşkil eden yerli bir asalet sınıfının ortaya çıkışını engelleme teşebbüsleri, merkeze karşı başka güçleri harekete geçirmiş ve Doğu'daki birçok huzursuzluklara da zemin hazırlamıştır. Eskiden tımar dağıtımında aranan babadan sipahilik (bey oğlu bey) ilkesi daha sonraları aranmaz olmuş, savaşlar ve şehzade mücadeleleri bu sınıfa reayadan çokça geçilmesine yol açmıştır.

Ayrıca yeniçerilerin kadro durumundan dolayı yüksek rütbelilerin 'sancağa çıkma' tabir edilerek dirlik almaları zamanla yaygınlaşmıştır. Bu durum Anadolu'da bazı yerlerde yerli beyler tarafından hoş karşılanmamış, türlü fırsatlardan yararlanarak kölelikten yetişme ve soyluluk özelliği olmayan kişilerin imtiyaz sahibi olmaları ve ölçüsüz davranışlarda bulunmaları hoşnutsuzlukları artırmıştır. Esasında bu durum birbirini tamamlayan aynı zamanda dengeleyen iki tür askerî sınıftan oluşan Osmanlı Askeri Yapısı'nın dengesini de bozan bir gelişmenin başlangıcı olmuştur.

Buna ilaveten Anadolu'da Safeviler'in yanına giden beylerin sayısı artmış, ayrıca çeşitli isyan hareketlerinde eski beylerin de aktif rol oynadıkları gözlenmiştir. 16. asrın sonlarındaki büyük Celali isyanlarında, halinden memnun olmayan bir çok tımar sahibinin de oynadığı rol, merkez ile yerli sipahi beylerinin karşılıklı güvensizliğini beraberinde getirmiştir. Bu sebeple birçok Anadolu şehir ve kasabasına yasakçı ve korucu adıyla daha çok yeniçeri yerleştirilmesi lüzumu hissedilmiştir.

Tımar Sistemi'nin bozulması, 3. Murad döneminde özellikle hız kazanmıştır. Ayni Ali Efendi'ye ait olduğu düşünülen bir risaleden alıntı yaparak zikreden Barkan,

tımar kayıtlarının çok karışık olmasını, savaş meydanlarında yoklamanın yapılamaz oluşunu ve boş kalan tımarların yüksek memurlar tarafından rüşvetle verilir olmasını, bozulma sebepleri arasında saymaktadır.

7- Koçi Bey'in Genel Bozulma ve Tımar Sistemi ile İlgili Tavsiyeleri

Devletin kötü gidişi ile ilgili tesbitlerini ve çözüm yollarını içeren layihalarını 4. Murad'a takdim eden Koçi Bey, bu Padişah döneminde yapılan birçok ıslahat çalışmalarının da mimarı olmuştur.

Risalesinin başlangıcında Koçi Bey ana fikri şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Evvela Padişah Hazretleri'nin malumu ola ki, memleket ve millet düzeninin ve din ve devlet kaidelerinin pekiştirilmesinin çaresi, sağlam Muhammed Şeriatına bağlanmaktır. Sonra alemlerin Rabb'inin bir emaneti olan reaya ve beraya (halkın harac ve teklif vermeyeni) nın halleriyle meşgul olup bilgisine göre hareket eden din bilginleri ve gaza yolunda canını feda eden mücahid gazileri, haklarında Padişah Hazretleri'nin lütufları meydana gelip, her sınıfın iyiliği çok olanlarına riayet ve şerirlerine hakaretler reva görüle...."

Koçi Bey risalesinde özetle şu hususları zikretmektedir:

Sultan Süleyman Han gaziye gelinceye kadar Sultanlar Divan-ı Hümayun'da bizzat bulunurlardı. Fakat daha sonraki devirlerde bu çok önemli toplantılara katılmaz oldular. Vezirlerin kuvvetli olduğu devrelerde bu eksiklik hissedilmese de daha sonraları problemler ortaya çıkmaya başladı.

Vezir-i azamlık ulu bir makam olduğu için o makama gelen kişiler büyük bir hata işlemezlerse çok sık olarak değiştirilmemelidirler. Ayrıca eski devirlerde sancak beyleri, beylerbeyleri de çok sık değiştirilmezlerdi. Bu da otoritelerinin daha kuvvetli olmasını sağlardı.

Eski dönemlerde bu mevkide olanların işlerine hiç kimse karışmazdı. Padişah ile kendi aralarında olan işleri hiç kimse bilmezdi. Ne zaman ki padişah yakınları devlet işlerine karışır, padişahı etkilemeye başlar oldular, o zaman vezirler , mecburen Enderun halkına uyup hevalarına göre hareket eder oldular. Onlar da pek çok işe karışıp, kan pahasına nice yüzyıl evvel fetholunmuş köyleri bir yolunu bulup, kimini arpalık, kimini mülk olarak verdirdiler. Bu şekilde birçok timar ve zeamet verildi ve kılıç sahiplerinin dirlikleri kesildi.

Yani özetle, tımar dağıtımında eski usullerden ayrılındı. Tımarlar merkezdeki devlet adamlarının hizmetkar ve kölelerine dağıtılmaya başlandı.

Zeamet ve timar erbabı geçmiş devirlerde devletin en büyük gücü idi. Onlar mükemmel iken yapılan gazalarda asla kapıkullarına ihtiyaç duyulmaz idi. Aralarında bir tek yabancı yok idi. Hepsi ocak ve ocak-zadeler, baba ve dedelerinden kalma padişah dirliğine sahip kimselerdi.

Tımar erbabı muhakkak sancaklarında otururlar, lazım olduklarında üç gün içinde lazım olan yerlere giderlerdi.

Eskiden, tezkireli tımarlarda Beylerbeyi tezkere verirken bu usul değişti ve Vezir tarafından verilir oldu. Haksızlık anında şikayet edilecek merci kalmadı.

Padişah Hasları Şeriata aykırı olarak mülk edinildi. Rüstem Paşa zamanında toprakların bir kısmını iltizama verilmesi nedeniyle bu toprakların bir bölümü yabancıların eline geçti.

Tımar dağıtımında, daha sonraları ortaya çıkan bir usul olan, kapıkullarına dirlik verilmesinden ziyade ocakzadelere ağırlık verilmesi sistemin özüne en uygun yoldur... Bu konuda ilk uygulama Özdemiroğlu Osman Paşa zamanında M.1584 yılından sonra vuku bulmuştur. O devirden sonra şehir oğlanlarına, reaya kesimine de dirlik verilir olmuştu.

Bürokraside tımar sahibi olan kişiler tımar almışlar fakat savaş zamanı vecibele-

rini yerine getirmemişler, bu da ordunun gücünü azaltan bir durum ortaya çıkarmıştır.

Koçi Bey'in risalesinde dikkati çektiği bir diğer husus ise, Şeyhü'l-İslamlık makamına gelmiş kişilerin çok büyük bir vebal dışında azledilmemeleri gerektiğiydi. Eskiden uygulama bu şekilde idi ve fetva makamı Padişaha karşı başı dik durumdaydı. Azil kapısı açıldıktan sonra bu makama gelen bir çok kişi tedirginlik yaşayarak, fetvalarında bazı hatalara düştüler. Bu konudaki ilk uygulama M.1594 tarihinde Şeyhü'l-İslam Sunullah Efendi'nin birkaç defa yersiz olarak azlolunmasıdır.

Tabii bu husus ilmî hiyerarşi ve kalitenin eskisi gibi olmamasıyla da alakalıydı. Yani bir bakıma hem sebep, hem de sonuçtu.

Devlet mekanizmasındaki bozulma her kesimde meydana geliyordu. Yeniçerilerde de M.1503 tarihinde Sultan Mehmet Han'ın düğünü dolayısıyla halkı eğlendiren kişilere Yeniçeri Ağası'nın muhalefetine rağmen Yeniçerilik verilmişti. Her kesimdeki yozlaşma ancak eski usullere dönülerek düzeltilebilirdi.

Asker içinde ulufeli sayısının artması reayanın vergisinin de artmasını gerektiriyordu. Bu husus zamanla reayanın fakirleşmesine ve rahatsızlanmasına sebebiyet verdi. "Oysa eskiden padişahlar altı-bölük halkını yeniçeri ocağı ile, yeniçeri taifesini altı-bölük halkı ile ve bu iki taifeyi de zeamat ve tımar askeri ile zaptederdi. Zeamet ve tımar evvelce olduğu gibi tamamlansa, ulufeli de mümkün olduğu kadar azaltılsa, Allah'ın izniyle alem düzene girer"

Genel düşüncesini bu cümlelerle ifade eden Koçi Bey'e göre en önemli nokta eski usullere dönmek ve sistemi buna göre yeniden ele almaktı. Koçi Bey'in layihaları 4. Murad üzerinde tesirli olmuş ve bunlara uygun icraatlar yapılmıştır.



Üzerinde "Osman" ve "Cizye-i Âsitâne" yazan Osmanlı cizye tahsildarı mührü

8- Bozulmanın Diğer Sebepleri ve Süreci

Fakat sistemin tümünde ve bunun bir alt unsuru olan toprak sistemindeki bozulmada başka amiller de vardı. Mesela fetih gelirleri azalmaktaydı. Özellikle nüfus artışı 16. yüzyılda fazlalaşmıştı. Karlofça Anlaşması'ndan sonra ortaya çıkan İstanbul'a doğru köylü akını birçok probleme sebep olmuştu.Yapı değişiminin verdiği rahatsızlık, Celali isyanları türü büyük sosyal patlamalara sebep olmaktaydı.

Dış olaylar arasında Amerika'nın keşfi önemli bir gelişme olarak dünya dengelerini etkilemekteydi. Merkantilizm ile gelen yüksek enflasyon ülke ekonomisini menfi tarzda etkilemekteydi. Ülkede metal darlığı hissediliyordu.

Denizcilik imkanlarının gelişmesi ile birlikte su yollarının keşfi, transit ticaret yollarının da değişmesini beraberinde getiriyordu. Kıtalar arasında kavşak noktada olan Osmanlı mülkü üzerinde cereyan eden ticari hareketliliğin bir bölümü deniz yollarına ve başka alanlara kaymaktaydı. Bu husus genel gelirde düşüklükler meydana getirdi. Osmanlı idarecileri bu değişimleri ya yeterince göremiyor veya görseler de aldıkları tedbirler çözüm için yeterli olamıyordu.

Köprülüler devrinde müsadereye gidilmesine rağmen mukataadan malikane yapısına doğru geçiş başlamıştı. Bozulmakta olan devlet hazinesini biraz olsun hafifletmek için, tımar gelirlerini hazineye aktarmak gibi bir uygulama başlatıldı. Buna misal olarak 1715 yılında sefere katılmayan Erzurum Sipahi'lerinden, mevcut 5279 tımardan 2119'u hazineye aktarılmıştır. Bu aktarma işinde, Ö. L. Barkan'ın tesbitlerine göre buhran genelde küçük tımar sahipleri arasındadır. Çünkü el konulan tımarların %76'sı 3000 akçeyi geçmeyen tımarlardı.

El konulan tımarların mültezime verilmesi ve bu kişilerin halka kötü davranmaları zamanla başka problemler doğurmuştur. Bu süreç Tımar Sistemi'nden, İltizam Sistemi'ne geçişteki başlangıç devrelerini oluşturmaktadır.

18.yüzyılda diğer bir oluşum da, ayan adı verilen kişilerin etkilerinin artmaya

başlamasıdır. 1682 Osmanlı-Avusturya ve 1768 Osmanlı-Rus Savaşları'nda güç duruma düşen maliyenin ayanlara malikane arazi vermesi, bu kişilerin güçlerinin artmasına sebep olmuştur. Bu süreç 1808'deki Sened-i-İttifak hadisesine kadar gelmiş ve Padişah adına Vezir-i azam, Ayanlarla karşılıklı anlaşma imzalamıştır. Gerçi Batı tarihinde önemli bir yer tutan ve feodal beylerin gücünü ifade eden Magna-Carta Antlaşması'na benzetilen bu hadise mahiyet olarak çok büyük farklılıklar gösterse de, yine de ayanların sistem içindeki önemli yeri hususunda ipucu vermektedir.

Osmanlı Toprak Sistemi'nin klasik devredeki mühim unsurlarından ve temel direklerinden Tımarlar, 1812 yılından itibaren mahlul oldukça verilmemeye başlamıştı. Tımarlı Sipahiler'in bir bölümü bir dönem zaptiye hizmetlerinde kullanıldı. Bazıları da kale topçuluğu gibi vazifelere getirildi. Gelişen zaman içinde Asakir-i Mansure-i Muhammediyye içerisinde süvari olarak da istihdam edilen timarlı sipahiler, yeni tımarlar da verilmediği için son kalıntılarının tükenmesi ile tarih sahnesinden sessizce silindiler.

9- Tanzimat ve Toprak Sistemi

Umumiyetle kabul edilen fikre göre Tanzimat ile birlikte Tımar Sistemi ortadan kaldırıldığından, bu tarihten 1847'ye kadar kısmen Sipahiler ve kısmen de Mültezimler, bu tarihten sonra da münhasıran mültezim ve muhassıllar toprağa ait olan vergileri toplamışlardır (miri araziyi tefviz etmişlerdir.)

1840 yılında yurdun her yerinde aşar vergisinin (öşür) 1/10 olmasına karar verilmiştir. Toprağın verimlilik durumu, iklim özellikleri gibi etkenler göz ardı edilerek alınan bu karar, hem hazineye zarar vermiş hem de halk açısından zulüm ve eşitsizlik doğurmuştur.

1858 yılında Ahmet Cevdet ve Mehmed Rüşdü Paşalar ile Arif ve Tahsin Beylerden kurulu bir heyet tercümeye başvurmadan eski kanunnameler, fetvalar ve örfden hareketle bir kanunname hazırladılar. Bu kodlama çalışması tamamen yeni bir hareket olarak tarihteki yerini almıştır.

1858 Arazi Kanunnamesi'nde, miri topraklar gene devlet elinde kalmış, dirlik sahiplerine ait bütün haklar da devletin eline verilmiştir. Devlet denetim görevini memur ve mültezimlere vermiştir. Arazi Kanunnamesi'nden sonra iç ve dış baskılar sonucu miri arazinin çeşitli yollarla mülk haline geçişi önlenememiştir.

Arazi Kanunnamesi'nden sonra meydana gelen en önemli hadise yüzyıllardan beri Osmanlı ülkesinde mülk edinemeyen yabancıların, 1867 'de Hicaz vilayeti dışında mülk edinme hakkını almaları olmuştur.

Bu kanunname Cumhuriyet dönemine kadar yürürlükte kalmış ve bu sürede ise uygulamada istenen başarıya ulaşılamamıştır.

Kaynaklar:

AKDAĞ, Mustafa, "Celali İsyanları (1550-1603)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.

DENY, J., Encyclopedia de l'Islam, Tımar maddesi c.4. s.808.

OKUMUŞ, Ejder, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Çalışmaları", Divan Dergisi 1999/1, İstanbul, 1999, s.207.

BARKAN, Ömer Lütfü, "Türkiye'de Toprak Meselesi" İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

DANIŞMAN, Zuhuri, (Sadeleştiren), "Koçi Bey Risalesi", İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

CİN, Halil , "Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1978.

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi' İstanbul: Tekin Yayınevi,1979.

Lale Devri'nin Siyah-beyaz Fotoğrafı

Mustafa ARMAĞAN
Araştırmacı Yazar

Bir Devrin Perde Arkası

Osmanlı Devleti'nin tarihinde 21 Temmuz 1718 tarihi, kültürel olduğu kadar siyasal ve ekonomik bir kırılmanın da yaşandığı önemli bir dönemeci ifade etmektedir. Bu tarihte imzalanan Pasarofça antlaşması ile Osmanlı Devleti, Venedik karşısında Karlofça antlaşması ile kaybettiği toprakları geri alırken, Almanya-Avusturya karşısında Temeşvar ve Belgrad dahil Rumeli'deki hayati toprakları kaybetmiştir. Yine bu tarih, 15 yıl önce, 1703'te kardeşi II. Mustafa'nın yerine tahta çıkmış olan III. Ahmed'in saltanatında da bir dönüm noktası teşkil etmiş ve Karlofça antlaşması ile kaybedilmiş olan toprakların geri alınması esasına dayalı dış politika stratejisinde Pasarofça antlaşması ile belli bir başarı sağlandıktan sonra 12 yıl sürecek olan bir "sulh ve sükûn dönemi"ne girilmiştir[1]. Gariptir, Edirne Vak'ası adı verilen bir yeniçeri ayaklanmasıyla tahta çıkmış olan III.Ahmed, Patrona Halil İsyanı denilen ikinci bir ihtilalle tahtından indirilecek, bu ihtilal, bilindiği gibi Lale Devri'nin sonu anlamına gelecektir. Gerçi III.Ahmed'in yerine isyancılar tarafından tahta geçirilen I.Mahmud, devlet yönetimini isyancıların elinden kurtardıktan sonra

1) Bu dönemin bir sulh ve sükun dönemi olduğu kanaati de yaygınlığıyla ters orantılı olarak yanlıştır. Bkz. Niyazi Berkez, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, Bilge Yayınevi, s.40. herkes bu konuyu şöyle ortaya koymaktadır: "Bu adlandırmanın (Lale Devri-M.A.) asıl nedeni, saray ve devlet adamlarının savaş yerine barış politikası içinde bir refah ve huzur dönemi gelmiş, ne iç huzur sağlanmış, ne de toplum refaha yönelmiştir. 1723'de bir Afkan türkü olan Nadirşah'ın zaptettiği İran'la çeyrek yüzyıl süren savaşlar başlamış, 1730'da bir esnaf yeniçeri ayaklanması olmuş; padişah düşürülmüş, "Lale Devri" ileri gelenleri yok edilmiştir".
*Yahya Kemal, "Şerefabad gazeli"nde.
Necüşan-ı Şerab'ülale bir devir-i baharıydı.
Ki hala çeşmeler pür-hun olur her yada geldikçe.

Asıl, "Bir saki" adlı şiirinde ilk defa "Lale Devri" tabirini kullanmıştır:
O mubeçeyle tanıştımdı Lale Devri'nde
Fütadeganına son bir piyale devrinde
....
Kemal Kasr-ı Cinan içre ser-be-ser bir şeb
O mubeçeyle tanıştımdı Lale Devri'nde

"Mükerrer gazel"de ise "Bir saki'nin çeşitlemesine rastlarız:
Gönül o afete meftundu Lale Devri'nde
Ki verdi şan ü şeref yal ü bale devrinde
....
Kadehde la'lini gahi görür deriz ki Kemal
Gönül o afete meftundu Lale Devri'nde.
Bu şiir içinde bkz. Eski Şiirin Rüzgarıyle, 2. baskı, İstanbul 1974, İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları, s. 29-34. Ahmet Hamdi Tanpınar'da Yahya Kemal'in "Lale Devri" tabirini Ahmet Refik'ten önce kullandığını söyler. Bkz. "Nedim'e dair bazı düşünceler", Hazırlayan: Zeynep Kerman, Edebiyat Üzerine Makaleler, 2. baskı, İstanbul 1977, Derğah Yayınları, s. 172. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Lale Devri" hakkındaki diğer değerlendirmeleri için bkz. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 4. Baskı, İstanbul 1976, s. 44 vd.

bu "eğlence devri"nin idamesi için bir miktar gayret sarfetmişse de, o devir bir daha geri gelmemek üzere tarihin sayfalarına biraz kanlı bir finalle ufûl etmiştir.

Bu döneme "Lale Devri" adının verilmesi, hakikatte oldukça yeni bir hadisedir. Kendi döneminde olsun, 20. yüzyılın başına kadarki dönemde olsun Osmanlılar bu döneme ayrı bir isim vermek gereğini duymamışlardır. Yahya Kemal tarafından önce "Şerefâbâd Gazeli"nde işaret edilen ve "bir sâkî" ile "Mükerrer Gazel"de açıkça ifade edilen bu terim*, daha sonra Ahmed Refik'in (kitabın sonundaki nota göre, yazımı Aralık 1912'de bitmiş, ilk olarak İkdam gazetesinde 1913 yılında tefrika edilmiş olup ilk baskısı 1915'de yapılmıştır) manidar bir şekilde Tevfik Fikret'e ithaf edilmiş olan ünlü kitabı Lale Devri ile iyice yaygınlık kazanmış ve bugüne kadar da bu kullanım, yaygınlaşarak devam etmiştir. Velhasıl 1718-1730 dönemi, Lale Devri adı ile özdeşleşmiştir o günden itibaren.

Ne var ki Osmanlı tarihinin bu kritik dönemi o kadar garip bir efsane bulutuyla



örtülmüş durumdadır ki, mevcut Osmanlı tarihi üzerine yazılmış genel kitaplardan bu dönemin iç yüzünü ve gerçek manzarasını öğrenebilmek, tek kelimeyle imkansızdır. Bu dönemi anlatan metinlerde, Robert W. Olson ve Tülay Artan'ın yazıları gibi bir kaç istisna imza dışındakilerin bir tarih metodolojisi, bir sosyal tarih endişesi yoktur. Tarihteki olay ve şahısları insanî vasıfları ve tarihin mantığı çerçevesinde anlamak yerine onları bir kahramanlar ve hainler, ilericiler ve gericiler, iyiler ve kötüler düalitesi içinde kavramak hoşumuza gittiği ve açıkça itiraf edelim, kolayımıza geldiği için ürettiğimiz söylemler, asıl fotoğrafın yüzündeki perdeye açmaktan çok örtmeye yaramaktadır. Bu yüzden de Lale Devri hakkında anlatılanlar, son derece garip çelişkilere de yol açmaktadır.

Bu yorumların hemen hepsinin ortak olarak paylaştıkları nokta, bu devrin bir lüks ve sefahat dönemi olduğu, helva sohbetleri, kaplumbağaların kabuklarının üzerine mum dikilerek geceleri eğlenmek ve Sadabad köşkleri, tercüme faaliyetinin başlaması ve ilk matbaanın Türkiye'ye gelişi, bazı yangınları söndürmeyi amaçlayan tulumbacıların yeniçeri ocağına dahil edilmesi gibi yeniliklerin başlaması ve buna "gericiler"in (laik-sol cephenin argümanıdır bu) veya "dini yanlış yorumlayanlar"ın (sağ-muhafazakar cephenin de argümanı budur) karşı koymaları, sonunda da, Patrona Halil adlı bir hamam tellağının peştemalını bir sırığın ucuna geçirip Topkapı Sarayı'na doğru yürüyüşe geçmesi üzerine isyanın patlak verdiği ve İstanbul'da baldırıçıplakların, kılıç artıklarının, serseri güruhunun bir süre egemen oldukları türlü şenaatlar işledikten sonra cezalarını buldukları ve devletin bir büyük gaileden daha kurtulduğu... şekilde özetlenebilecek klasikleşmiş söylemdir.

Bu söylemin değiştirilmesi yönünde bazı çabalar olmuşsa da bunlar tarih kitaplarındaki ana akımı fazla etkileyememiş ve bu anlatılanlar, bugüne kadar eski minval üzre devam edip gelmiştir. Bugün Lale Devri'nin farklı yüzlerini ve değişim dinamiklerinin farklı yönlerini kavramaya yönelik önemli adımlar atılmış ve parça parça da olsa bu dönemle ilgili bütüne ilişkin bir tablonun yeterli parçaları toplanmış bulunmaktadır[2].

Fakat henüz Lale Devri'nin bir bütün olarak ele alacak ve bu parçaları yerli yerine koyacak bir girişimin

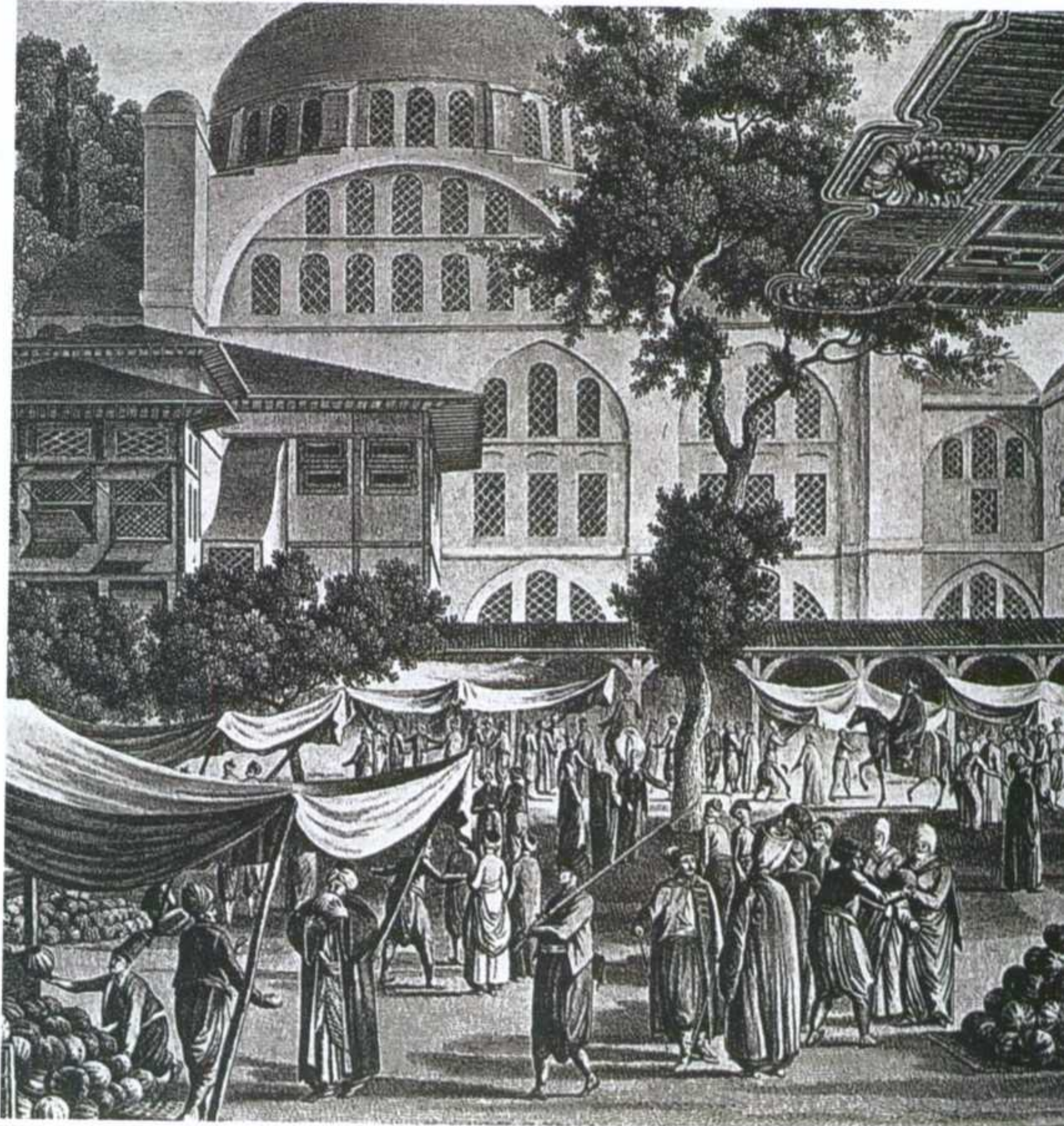
2) Bu tür yazılar için bkz. Tülay Artan, "From charismatic leadership to collective rule: Introducting materials on the wealth and power of ottoman princesses in the eighteenth century" bir gün Toplum ve Ekonomi, sayı: 4, s.53-94; Tülay Artan, "18. yüzyıl başlarında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı", Toplum ve Bilim, sayı: 83, Kış 1999/2000, s.292-322; Robert W. Olson, The Siege of Mosul and Optoman-Persian Relations, 1718-1743: A Study of Rebellion in the capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire, Indiana University: Bloomington 1975; Robert W. Olson, "The Patrona Halil rebellion and Ottoman-Persian wars and eighteenth century Ottoman historyography", Turkic Culture: Continuity and Change, Ed.: Sabri M. Akural, Indiana University Turkish Studies 6, 1987, s.75-82; Salim Akdüz, "Lale Devri'nde yapılan ilmi faaliyetler" Divan, yıl:2, sayı:3, 1997/1, s. 143-170; Münir Aktepe, "Ahmet III. devrinde Şark seferine iştirak edecek ordu esnafı hakkında vesikalar." İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı:10, Eylül 1954, s. 17-30; Madeline C. Zilfi, "Women and society in the Tulip era, 1718-1730", Ed. Amirana Sonbol, Women, the Family, and Divoce Laws in Islamic History, Syracuse, 1996.

3) Daha ziyade sol ve devrimci bir perspektiften Patrona İsyanı'na Çetin Yetkin, Lale Devri ve Patrona İsyanı konusunda görebildiğim kadarıyla Cumhuriyet döneminde ilk defa ana akımdan ayrılmakta ve yaygın kanaatin tam tersini savunmaktadır: "....Asalak, soysuzlaşmış Lale Devri yönetimine karşı baş kaldıran halkın bu eylemini bir "gericilik" olayı olarak nitelendirmek yanlıştır. Osmanlı'nın bütün reform ve batıcılık aldatmacaları arasında, "gericilik" sıfatının asıl sahibi "III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve Şair Nedim Efendi gibi kişilerde simgeleşen Lale Devri Zihniyeti ve bu devrimler 3.Baskı, İstanbul 1984, s. 203-223; "ilerici" bir bakış açısından yazılmış olan iki metin için bkz. Murat Çulcu, Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taasup Çatışması, c.1, s. 23-39; Murat Çulcu, Marjinal Tarih Tezleri, 4.Baskı, istanbıl tarihsiz, Erciyaş Yayınları, s. 142-157

yapılmamış olması, Osmanlı tarihinin karnında bir ur gibi kalmasına neden olmaktadır bu dönemin. Öyle bir ur ki, ne ilericiler ve devrimciler tam olarak sahip çıkabilmektedirler döneme, ne de sağcı-muhafazakâr ve İslamcılar[3]. Bu kısır çemberden kurtulup tarihimizin bu önemli dönemecini başka araçlarla anlamaya çalışmalıyız.

Bu yazıda elbette iddialı bir girişimde bulunulamayacaktır. Şahsen meslekten bir tarihçi değilim. Bu yüzden ulaştığım sonuçlar, olsa olsa kültür tarihi içinden ve Cultural Studies (Kültür araştırmaları) adı verilen yeni bir alanda tarihe uzatılan bakışlar olarak değerlendirilmelidir. Ancak en azından dönemin üzerine örtülmüş olan şalı çeşitli noktalarından aralamaya gayret edenlerin çabalarını bir araya getirebilirsek bu çok meydanda gözüküp de, karanlığa gömülmüş döneme yeni bir ışık tutmuş olacak ve aslında Batılılaşma tarihimizin hayatî bir dönemecini daha anlamaya, dahası anlamlandırmaya katkıda bulunmuş olacağımızı düşünüyorum.

Bu yazıda, özet olarak eldeki delillerden yola çıkarak dönemin farklı bir fotoğra-

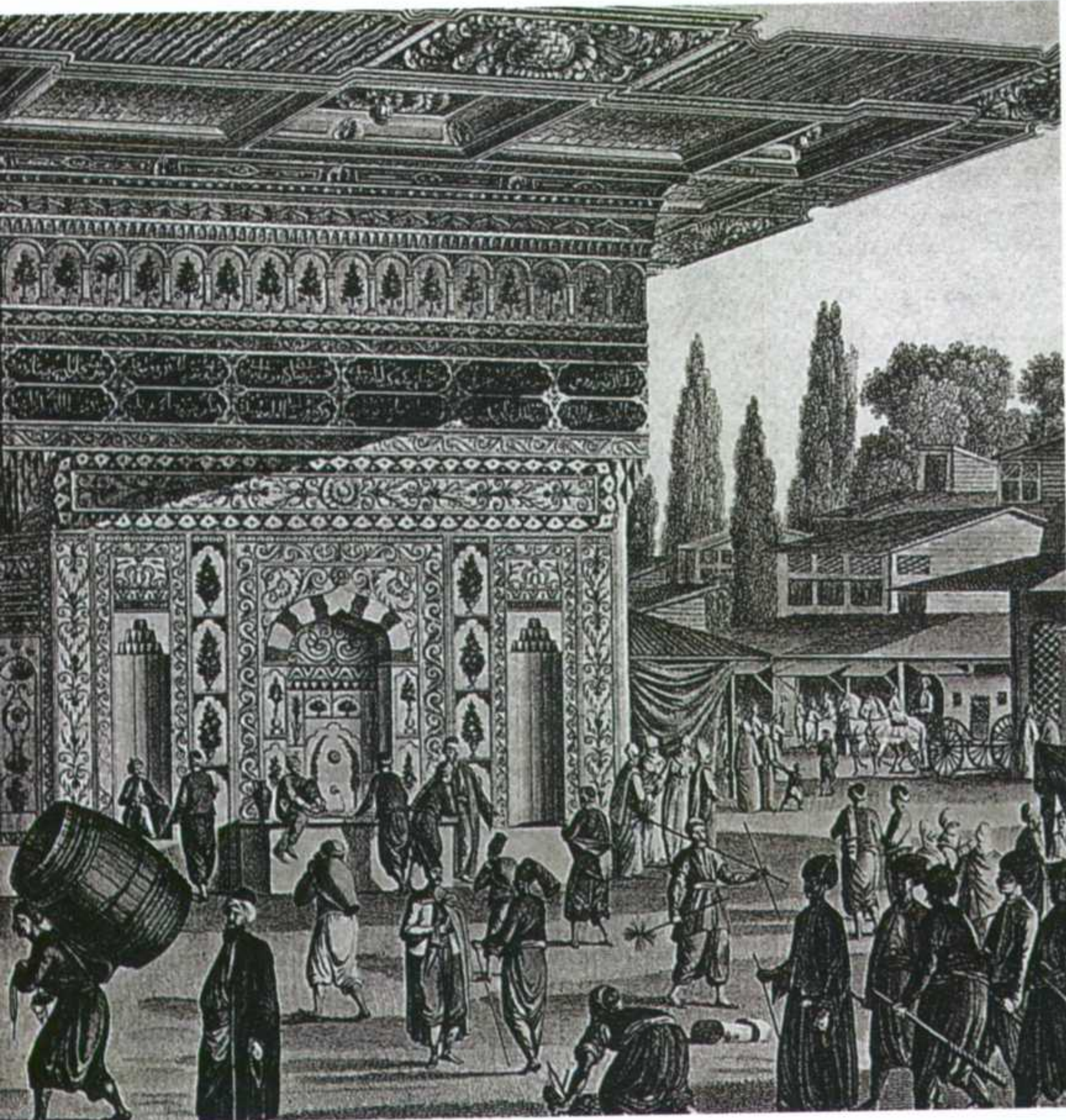


fını çekmeyi deneyeceğiz. Bunu başarmak için de Lâle Devri hakkında yazılanlardan bir kaçını hızla değerlendirmekle işe başlayacağız. Bu değerlendirmeleri müteakip devrin olaylarını sosyo-ekonomik açıdan yeni bir okumaya tabi tutacağız. Sanırım bu konuda en büyük yardımcılarımın Cevdet Paşa'nın, Robert Olson'un, Münir Aktepe'nin, Tülay Artan'ın ve Şerif Mardin'in ufuk açıcı yorumları olduğunu söylemem gerekiyor. Bu konuda zihnimde ilk kıvılcımı uyandıran kişinin Prof. Kemal Karpat olduğunu söylemesem kadir-nâşinaslık yapmış olurdum.

Lale Devri'ni renkli bir gözlükten görenler

Lale Devri'ni anlatan metinlere örnek olarak ilk seçtiğimiz metin Yılmaz Öztuna'ya ait. Türk Ansiklopedisi'nin XXVI. Cildi için kaleme aldığı "Osmanlı İmparatorluğu" başlıklı maddesinde[4]

4) Yılmaz Öztuna, Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi'nin XXVI. cildinden ayrı-baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 107. Bu anlatı, popüler Türk tarihçiliğine derinden sirayet etmiş genel bir patolojinin örneklerinden biridir. Bir başka örnek için bkz. Mustafa Cezar, Patrona Halil İsyanı, Resimli Tarih Mecmuası, sayı: 58, Mayıs 1954, s.3108-3110.



Öztuna şu cümlelerle anlatmaktadır Lale Devri'ni:

III. Ahmed'in ikinci saltanat devrine "Lale Devri" denir (1718-1730). Sadrazam Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın iktidar yıllarıdır. Lale Devri, parlak bir devredir. Savaşlardan, ihtilallerden bunalan İstanbul'un ve onu taklid eden Türk şehirlerinin, hayatın maddî zevklerinden faydalanmak istemesidir. Türk san'atları ve kültürü için bir canlanıştır. Fakat bu sırada ortaya çıkan, türklükğün son cihangîri Nadir Han (sonra Şah), Tebriz'i geri aldı. Bu ortamda, uzayan İbrahim Paşa iktidarını kıskananlar, çok aşağılık bir ihtilal çıkartarak, Paşa'yı idam ettirdiler. III. Ahmed tahttan indirildi (1 Ekim 1730).

Öztuna, sübjektif tasvirlere bayılan bir tarihçidir. Bu paragrafta da görüldüğü gibi, parlak, maddî zevklerden faydalanmak, canlanış türündeki olumlu sübjektif kanaatlerin karşısına iktidarı kıskananlar ve aşağılık ihtilalciler gibi olumsuz kanaatler konularak bir gerilim yaratılmak istenmiştir. Zaten Öztuna'nın bu kadar çok okunmasında metinlerin içerisine sıkıştırdığı ve bazan dozunu iyi ayarlayamadığı bu gerilimin önemli bir payı olduğunu düşünüyorum. Bu doz, biraz daha popüler bir kitabında iyice su yüzüne çıkmaktadır. Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikayeleri[5] adıyla yayınladığı büyük boy kitabında, bu gerilim, bol bol kullanılan edebî tasvirlerle pekiştirilmektedir. Örneğin:

Osmanlı devletinin taht şehri İstanbul, sulh ve huzurun nimetlerini tadıyordu. Uzun harp ve ihtilal yıllarının bezginliğini unutmak için, her İstanbullu, bu coşkunluğa kendiliğinden bir şeyler vermek arzusu ile çırpınıyordu. Taşra şehirleri, İstanbul'u taklit ediyordu.

Devir Lale Devri olur da, lalenin faziletlerinden söz etmemek olmazdı. Öztuna, her İstanbullu'nun bir kaç lalesi bulunduğunu eklemeden edemiyordu biraz sonra içine düşeceği derin tenakuzun farkına varmadan:

Hele bahçeler... Kağıthane'nin, Boğaz'ın iki yakasının bahçeleri... Her türlü çiçekle bezenmişti. Tabii lale, çiçeklerin sultanı idi. Son bir, iki yıl içinde kaç çeşit yeni lale tohumu elde edilmişti... Tabiatın bütün renklerinin kaynaştığı bu muhteşem olduğu kadar nazlı çiçekler, kayıkçı ve sırık hamalından, padişah ve vezirine kadar her Türk'ün gözdesiydi. Bahçesinde, bahçesi yoksa saksısında ve laledanında birkaç lalesi bulunmayan İstanbullu var mıydı acaba?

Bu satırları okuyunca insanın aklına Yılmaz Öztuna'nın halktan ne anladığı sorusu geliyor ister istemez. Lale Devri eğlencelerinden sırık hamalının, kayıkçının ne kadar faydalandığı, musiki fasıllarını ne kadar icra veya takip edebileceği, lalenin tanesinin şu kadar altına fırladığı bir zamanda bırakın sırık hamalını, ağır ekonomik şartlar ve yabancı tüccarın yerli işbirlikçiler bularak mallarını piyasaya ucuz fiyatla sürüp bunalttığı orta halli bir esnafın bile bu eğlencelere katıla-

5) Yılmaz Öztuna, Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikayeleri, İstanbul, tarihsiz, Hayat Yayınları (önce Hayat dergisinin içinde fasikül fasikül yayınlanmış, sonradan bir cilt kapağı verilerek kitap haline getirilmiştir). Aynı yazıların Lale Devri ile ilgili aynı minval üzre yazılmış bir başka yazısı için bkz. Türk Tarihinden Yapraklar, İstanbul 1992, s. 221-224.

mayacağı güneş gibi açık bir hakikattır. Oysa tarihçimize göre, (Halk eğleniyor, geziyor, okuyor [evet "okuyor"! - M. A.] ve seyrediyordu.)

Sonra "her İstanbullu"nun, "her Türk'ün" halinden memnun olamayacağı aklına gelmiş olmalı ki, yukarıda söylediklerinden hızla rücu ederek herkesin hayatından memnun olmadığını belirtiyor. Bu dönemde bütün bu nimetlerin kadrini bilmeyen(!) "için için kaynayan" bir tabaka vardı. İşte bu tabaka, "kin dolu nazarlarını" İbrahim Paşa'ya çevirmişti.

Peki neydi bu içi kin dolu tabakanın çekemediği? Neden memnun değildi hayatın bu maddi güzelliklerinin bir rüyada imişcesine yaşanmasından? Cevap hazırdır: her yeniliğe ve güzelliğe düşman olan yobazlar, devrin kudretli Sadrazamı Damad İbrahim Paşa'yı çekemiyorlar, kıskanıyorlardı.

Fakat durun, bir kaç sayfa ötede Öztuna'nın az önce söylediklerini unuttuğuna şahit oluyoruz. Bütün İstanbul kendinden geçmiş bir şekilde eğlenmekte iken, bu eğlence bir incelmişlik, bir kalite alameti sayılmaktayken aşağıdaki satırlarda, birdenbire bozulmanın ve yozlaşmanın alameti olmaya başlar. Birçok "vatandaş"a (vatandaşlık teriminin Batıda kullanılmasından bile en az yüz yıl önce Lale Devri'ne kadar indirildiğine şahit oluyoruz böylece!) zevk ve neşeden gına gelmiştir. İpin ucu kaçmıştır! Lale merakı, giyim-kuşam derdi, o safhaya varmıştır ki, birçok sabit gelirlinin başına bela olmuştur.

(Her kadın) kocasından Lahur şalı, ıtırşahî, kerrakeli kumaş ister olmuştur. Böylece kadınlarımızın bu zamanda bile bulunmayacak bir kısmı, hepsi kocalarını pahalı kumaşlar almaları için zorlamaya başlamıştır! Burada Öztuna'nın muhafazakarlığının ikinci ayağı devreye girmektedir. Muhafazakar stratejinin birinci ayağı, gelişme, zevk, eğlence, serbesti iken, ikinci ayak olan tutuculuk ve muhafaza edilmesi gereken değerleri savunma içgüdüsü harekete geçmekte ve "ananevî Türk sanatkarlığı ve sadeliğinin kalmadığı"ndan yakınılmaya başlanmaktadır.

Dikkate değer bir paragrafta ise "her evden şiir ve musıki sesleri"nin yükselmesi, bu defa bir nakısa addedilmekte ve insanların işlerini güçlerini bırakarak gazel ezberlediği ve şarkı meşkettiğinden şikayet edilmektedir! Hatta eleştiri dozu giderek yükselerek Nedim'in mısralarıyla eğlenen padişahın "laubaliliği"nden, saltanat ve hilafetin vakar ve haysiyeti ile oynadığından söz etmektedir. Kaplumbağa sırtına mum dikip gece lale bahçelerinde sefihlik yapanlar, ufukta beliren Patrona ihtilalinin kızıl bulutunu görmemekle, görmek istemekle suçlanacaktı.

Yılmaz Öztuna ile Patrona İsyanı'na pusulası şaşmış gemi misali yolculuğumuza biraz daha devam edelim ki, mevcut tarih yazımının kaynaklarından birisi vasıtasıyla bu önemli hadisenin nasıl ters yüz edilerek anlatıldığı iyice ortaya çıksın. Denklem, iyiler ve kötüler şeklinde kurulmuştur bir kere. Damad İbrahim Paşa, iyilerin başına konulur, onu çekemeyen, kıskanan yobazlar ise kötü adamların başına. Arnavutluk'tan Şam'a kadar bütün bir imparatorluk idaresini etkilemiş ve

İmparatorluğun adem-i merkezileşmesinin başlangıcını olan bu büyük ihtilal, böylece psikolojik bir kıskançlık gibi entrika romanlarına yakışacak bir faktörle sözde açıklanmış olur:

Paşa, haberi bile olmadan birtakım şahsî düşmanlar edinmişti. Bunların başında eski İstanbul kadısı Zülali-zade Hasan Efendi ile Ayasofya hatibi İspirî-zade Ahmed Efendi adında iki yobaz geliyordu. Bu iki mürteci, hiç bir haklı sebebe dayanmaksızın, kendilerini ibrahim Paşa'nın düşmanı ilan etmiş ve bir iftira taarruzuna girişmişlerdi.

Çok merhametli ve hoşgörür bir vezir olan Nevşehirli, bu gibileri İstanbul'dan uzaklaştırmayı bile düşünmedi. Halbuki iftiralar, müsait bir zemin bulmuştu. Yeşeriyor, filiz veriyor, büyüyor, canlanıyor, Osmanlı taht şehrinin kahvehane, bozahane, meyhanelerinden sokak ve meydanlarına doğru yayılmaya başlıyordu.

Üstelik okul kitaplarındaki yanlış bilgiler tekrar etmeyi de ihmal etmiyor Öztuna. Patrona Halil'in ihtilal çıktığı sırada "Sultan Beyazıt hamamında tellaklıkla geçin"diğini söylüyor. Oysa pekala biliniyor ki, bu sırada Patrona tellaklıktan ayrılmış, çarşı pazarda eski elbise vs. satmakta, yani seyyar satıcılık[6] veya Ahmet Refik'in deyişiyle "çarşı tellallığı" yapmaktadır[7]. Kısacası, daha sonra Patrona isyanındaki rollerini izah edeceğimiz esnafın içine karışmıştır. Öztuna'nın verdiği yanlış bilgilerden bir başkası ise, Patrona Halil'in öldürüleceği gün saraya "vezirlik payesi almak sevdasıyla" gittiğini söylemesidir. Oysa Patrona Halil'in saraya, kendisinin Kırım Hanlığına getirdiği o sırada Bursa'da sürgünde olan Kaplan Giray tarafından Padişahla anlaşmalı olarak saraya İran krizini görüşmek üzere davet edildiğini cümle alem bilmektedir[8]. Kaldı ki Patrona Halil'in, kendisine verilmek istenen altınları ve mansıpları elinin tersiyle itmesini bilmiş birisi sıfatıyla dönemin genel karakteristiğine ters bile düştüğü söylenebilir.

Bütün bunlardan sonra isterseniz artık bu büyük tarihçimizin (!) faslını kapatalım ve bir başkasına geçelim.

Fitne ateşi

Ahmed Akgündüz, ortak yazarı olduğu Bilinmeyen Osmanlı adlı kitabını, soru-cevap tarzında kaleme alınmıştır. Bu sorulara verilen cevaplarda hanedan ve saray çevresi "meşru dairede kalarak eğlendikleri için temize çıkarılmakta, oysa halk arasında gayri meşru eğlencelerin arttığı iddia edilmektedir[9]. Kitabın 129. Sorusu ise şu şe-

6) A. H. de Groot, Patrona Halil, The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden, c. VIII, s. 287.

7) Ahmet Refik, Lâle Devri, 6. Baskı, İstanbul ts., Pınar Yayınları, s. 92. Ne gariptir ki, Damad İbrahim Paşa'nın esnafı daha iyi kontrol altına almak için düşündüğü bu tedbir sonucunda dellallık, Patrona Halil gibi "yeniçeri artıkları"nın ekmek kapısı haline gelmiş, bir başka deyişle, İbrahim Paşa, o sırada işsiz olan Patrona' Halil'e ekmek kapısı açmış olmaktadır. Dellallık kurumunu İstanbul'a sokan kişinin Damad İbrahim Paşa olduğuna dair bkz. Robert W. Olson, "The esnaf and the Patrona Halil rebellion of 1730: A realignment in Ottoman politics?, Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. XVII, Part 3, s. 337.

8) İsyana ilişkin en sahih kaynaklardan biri olan Abdi Tarihi'nde bu nokta son derece sarih biçimde vurgulanmış bulunmaktadır. Bkz. Faik Reşit Unat, 1730 Patrona İsyanı Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1999, TTK Yayınları, s. 55-56. Ayrıca bkz. Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV, 1. Kısım, 5. Baskı, Ankara 1995, TTK Yayınları, s. 216.

kildedir: Patrona Halil isyanının mahiyeti nedir ve neden çıkmıştır? Lale devri ile ilgisi var mıdır? Şimdi yaklaşık 1,5 sayfa tutan bu cevabı gözden geçirelim. Cevapta ilk göze çarpan, tarihî hadiselerin kişiselleştirilmesidir. Patrona isyanı, tarihsel, ekonomik ve toplumsal temellerine inilerek değil, kişisel kızgınlık ve çekememezliklerin eseri olarak yorumlanmaktadır ki, bu noktada Öztuna ve pek çok tarihçi ile aynı tarzda değerlendirmektedir tarihî hadiseleri. Mesela bir yerde şöyle demektedir:

Tam bunu fırsat bilen fitne ateşi... dedikodu yaptırmak şeklinde alevlenmeye başlamıştır... Altı yedi aydır bu fitneyi ateşlemek için uğraşan bahriyeli, bir nefer olan Patrona Halil ve arkadaşlarının, Bayezid Camii'nin Kaşıkçılar Kapısı tarafında... kargaşayı başlatmışlardır.

Akgündüz'ün, isyan sırasında Patrona Halil'i hala bahriyeli bir nefer olarak göstermeye çalışması bir yana, bu boyutta bir isyanı bir avuç eşkiyanın nasıl tezgahlayabileceğini kendisine hiç sormaması da oldukça ilginçtir. İdareyi kökünden sarsacak kadar etkili olan bu ihtilal, gerçekten derin köklere sahip olmasa ve yalnızca iddia edildiği gibi bir avuç fitnecinin işi olsaydı, herhalde bertaraf edilmesi çok daha kolay olur ve Olson'un bahsettiği gibi merkez taşra ilişkilerinde giderek artacak bir gevşemenin başlamasına zemin hazırlayamazdı.[10] Bu gevşeme sonucunda Şam valileri (azm deniliyordu onlara) merkezden Hac yollarının güvenliğini sağlama işini devralmaz ve yeni bir parlama dönemine girmez, buna mukabil, çok az bilinen bir olay olan Mısır kölemenlerinin 1771'de Şam'ı işgali gerçekleşemezdi[11].

Bu bölüme Akgündüz'ün nihai cevabı ile nihayet verelim isterseniz. Karakteristik bir cevap olduğu için aşağıya şu satırlarını alıyorum:

Hadisenin (Patrona Halil İsyanı'nın- M. A.), Lale devrinde yaşanan İslama aykırı hallerin bir cezası olduğu açıktır. Ancak Patrona Halil ve arkadaşlarının da, İslama hizmet gayesiyle değil, kendi şahsî kin ve menfaatlerini tatmin gayesiyle bu işe kalkıştıkları da gün gibi ortadadır. İbret alınırsa önemli bir olaydır.[12]

Örnekleri çoğaltmanın, tarih yazımı anlayışlarındaki benzerlikleri vurgulamaktan, pekiştirmekten başka bir faydası olmayacağı için burada artık Lale Devri ve bu devre son veren Patrona Halil isyanının arka planına geçebiliriz.

9) Prof. Dr. Ahmed Akgündüz - Doç. Dr. Said Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, İstanbul 1999, s. 214-216. Mesela: "Lale Devrinde, Padişah Saraylarında ve Sadrazam Köşklerinde, bize ulaşan kaynaklardaki bilgilere göre, gayr-i meşru bir fiil görülmese ve hatta sadece dedikodu halinde kalsa bile, o dönemin İstanbul'unda halk arasında bazı ahlaksızlıkların ve gayr-i meşru eğlencelerin yayıldığı kesindir. İslama sımsıkı sarılmayan devletler, hemen mağlubiyet ve açlık gibi umumi felaketlerle cezalandırılmaktadır. İşte Lale Devri için de söz konusu olan budur." (s. 217) Görüldüğü gibi burada son iki cümle ile ondan öncekiler arasında bir mantık kırılması yaşanmıştır. Sondan ikinci cümlede geçen "devletler" kelimesi, aslında siyak ve sibaka bakılarak değerlendirildiğinde "milletler" olmalıdır. Kitap boyunca bilinçli bir şekilde hanedanı kurtarmak için halkı ateşe atma stratejisi izlenmektedir. Krş. Mustafa Cezar, agy s. 3109 ("...bu kanlı ve korkunç hâdise, mevki ve menfaat düşkünü bâzı kimseleri birtakım din adamlarının desteklemesiyle meydana gelmiş...").

10) Robert Olson, Some comments on eighteenth century Ottoman historiography , Ed.: Robert Olson, Islamic and Middle Eastern Societies, Amana Books, 1987, s. 143 vd.

11) Bkz. Robert Olson, agy, s. 146-147.

12) Ahmed Akgündüz - Said Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, s. 218.

13) Yahya Kemal, Edebiyata Dair, İstanbul 1971, s. 186.

Lale Devri'nde başlayan değişimler

Yahya Kemal, Edebiyata Dair adlı kitabındaki yazılardan "Sönmüş meş'ale"de (8 Mart 1922 de Tevhid-i Efkar'da çıkmıştır) son yıllarda Türk aydınları arasında yaygınlaşan Lale Devri iptilasına değinir. "Nice Türkler'e" der, "son on senede peyda olan bu Lale Devri ünvanı kırmızı bir çiçek gibi güzel göründü; bütün bir devri bu Lale Devri kitabesinin arkasından seyrediyorlar ve sanıyorlar ki ondan evvel ve ondan sonraki devirlerimiz onun yanında sönüktürler.[13]"

Yahya Kemal'e göre bu devrin bütün sihri bir şairin mısralarından tüter. Bütün bir devri bir şair ebedileştirmiştir. Nedim hazfedilince, İbrahim Paşa'nın sadareti yüzde doksan söner ona göre. Bu bir rehavet ve eğlence devridir: "Başlıca meziyeti on iki senelik haricî bir sulh olan bu devrede İstanbul eğlenir." Fakat bu kendisinden önceki ve sonraki devrelerden çok mu farklı veya çok mu dozu kaçmış bir eğlencedir? Bu soruya Yahya Kemal, soğukkanlı bir cevap verir ki haklıdır sonuna kadar:

Lakin ondan evvel de, ondan sonra da, yine tıpkı öyle, Çırağan'la, helva sohbetiyle, yine aynı mesirelerde, Kağıthane'de, Göksu'da, Bebek'de, Çubuklu'da eğlenirdi. Eğlenceler başka türlü değildiler.[14]

Yahya Kemal, gerçekten de iyi bir gözlemci ve hadiselerin ruhuna daha iyi muttali olmuş bir şair sıfatıyla çıkar karşımıza. Yukarıda adlarını ve yorumlarını zikrettiğimiz tarihçilerden farklı olarak bu devirde "bütün halk"ın eğlendiğini veya gayri meşru eğlencelere daldığını söylemez. Bunun hilaf-ı hakikat olduğunun bilincindedir büyük şair. Şöyledir bu konudaki tesbitleri:

Hasılı bu devre hülyalı gözlerle bakmayanlar, için için inkırazı görürler. Bütün o şevk ve o neş'e İstanbul'da, İstanbul'un da birkaç sarayında, birkaç köşkünde, birkaç vadîsindeydi. O zaman İstanbul'a gelen Diyarbekirli şair Hamî'nin, Üsküdar'dan Diyarbekir'e dönüşünü musavvir, manzum seyahatnamesi vardır; bir vesîkadır ki eğlenen İstanbul'un haricinde, büyük ve geniş vatan nasıl bir yaban abardmış iyi gösterir.[15]

Ne var ki büyük şairler büyük sezgilerle hareket ederler, bu yüzden de tuttukları ışık kadar saldıkları gölge de önemli olur. Nitekim matbaanın Patrona Halil isyanında ortadan kaldırıldığına hayıflanan satırları[16] tarihî hakikatle-

14) Yahya Kemal, age, s. 187.

15) İbid.

16) Yahya Kemal, age, s. 188-189.

17) Bu konuda en önemli araştırmayı yapmış bulunan Niyazi Berkes açıkca bu iddiayı yalanlamaktadır. Bkz. Türkiye de Çağdaşlaşma, Ankara 1973, Bilgi Yayınevi, s. 53. Matbaa açıldıktan ve işe başladıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gelmediği gibi, kısa bir süre sonra çıkan Patrona ayaklanmasında da matbaaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, matbaayı kapatma gibi bir olay da hiç bir yerde kaydedilmemiştir. Bir başka yazısında Berkes, Toderini'nin Baron Reviczki'den aktardığı şu görüşü benimsediğini söyler: Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın kapanması hattatların muhalefetinden veya daha önemli nedenlerden değil, yalnızca usta işçi bulunamamasındandı. Bkz. Niyazi Berkes, "Unitarianizm ve matbaa", Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, İstanbul 1985, Adam Yayınları, s. 102, dn. 17.

18) Örneğin, bkz. Faik Reşit Unat, Abdi Tarihi.

19) Bkz. M. Belin, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Tarihi, Çeviren: Oğuz Ceylan, Ankara 1999, Gündoğan Yayınları, s. 362.

re uymamaktadır. Patrona İsyanı'nda ne matbaa ile ilgili bir tek kelime sarfedilmiştir, ne de matbaanın kapatılması gibi bir hadesi sözkonusu olmuştur.[17] Zaten doğrudan doğruya devrin otantik kaynakları isyan sırasında matbaanın kapatılmasına ilişkin herhangi bir rivayette bulunmaz.[18]

Yine de Yahya Kemal'i affedebiliriz çünkü bir tarihçi olarak değil, bir edebiyatçı olduğunun bilincindedir. Tarihin edebiyatını yaptığını bilerek konuşur. Edebiyatı tarihleştirenler ise yaptıklarının ne yazık ki bilincinde bile değildirler!

Lale Devri gerçekte gerek devlet kademesinde, gerekse toplumda büyük değişimlerin ayak seslerinin duyulduğu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. İlk batılılaşma çabalarının, Avrupa sermayesiyle ilk ciddi temasın ve merkez teşkilatındaki ilk ciddi çözülme emarelerinin görüldüğü bu yılları gölgeleyen, Yahya Kemal'in de şikayet ederek bahsettiği eğlence hayatıdır. Oysa eğlence hayatı, bu derin değişimlerin sadece yüzeye vuran görüntülerinden ibaretti. Asıl değişim, dipteydi; yani altyapıda.

Nelerdi bu değişimler? Kısaca özetlemeye çalışalım.

Tüketim alışkanlıkları değişmekteydi. İsraf artmıştı. O kadar artmıştı ki, Sadrazam Damad İbrahim Paşa, devlet görevlilerine yönelik olarak bir "savurganlığı önleme kanunu" çıkarmıştır.[19] Çelebizade Tarihi'ne göre Sa'dabad'a gelen hanımların üçten çok tülbent örtmemeleri, açık saçık gezmemeleri, kakum kürk giymemeleri, alış-verişe çıkanların ise yakalı giysiler giymeleri istenmektedir bir buyrultuda.[20] Esnafa getirilen vergiler pek çok şikayeti mucib oluyordu. Yabancı tüccarların kapitülasyonlardan yararlanarak ucuz mal ithal etmeleri karşısında Osmanlı dokuma sanayii ve bu sanayinin beslediği esnaf perişan olmakta, Raşid Tarihi'nin belirttiği gibi "bağırlarını kebap" etmektedir. Bu dönemde azınlık tüccarları olan müsteminler, Avrupa devletlerinin himayesine girmekte ve böylece yerli Müslüman tüccar aleyhine avantajlarını genişletmektedir. Aynı şekilde müsteminlerin karlarının cazibesine kapılan Avrupalı tüccarlar da benzeri bir ticaret ağı kurmak için uğraş vermiş ve bu çabasında, karşısında azınlık tüccarlarını bulmuştur. Sonunda Avrupalı tüccarlar azınlık tüccarlarıyla işbirliğine giderek ortaklık kurdular ve böylece Avrupa malları sadece liman şehirlerine değil, Anadolu'nun ücra bölgelerine kadar ulaşma imkanını bulmuş oldu.[21] Mukataa uygulamasına tekrar geçilmiş[22] olup bir bölgenin gelirlerinin hayat boyu kaydıyla bir insana verilmesi, o bölgedeki yükümlüleri ezmektedir. Yeniçeri ocaklarına "tulumbacılar" gibi o devre kadar pek muteber olmayan toplumsal grupların alınması da farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmak-

20) İbid.

21) Prof. Dr. Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 4. Baskı, İstanbul 1997, Gerçek Yayınevi, s. 147-148.

22) 18. yüzyılda "mukataa sistemi"ne yeniden dönüş konusu 1999 Ekim'inde yapılan ve Osmanlı'la hasredilen XIII. Türk Tarih Kongresi'nde de tartışılmıştır. Tebliğ ve tartışmaları henüz yayınlanmamış olan bu kongre hakkında bir ön değerlendirme ve özet için bkz. Oktay Özel, "XIII. Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı Tarihi", Toplum ve Bilim, sayı: 83, Kış 1999/2000, s. 352-363; özellikle s. 361-362.

23) Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İstanbul 1992, s. 46-47. Mardin, Avrupa'da çoğul etkileşim ve karşılaşma kalıpları olduğu halde Osmanlı'da merkez kenar denkleminin 19. yüzyıla kadar devam ettiğini ve tekboyutlu kaldığını iddia eder. Buna mukabil Olson, bu kalıpların en azından Lâle Devri'nden itibaren çoğul bir yapı kazandığına dikkat çekerek Mardin'e itiraz etmektedir. Bkz. Olson, "Some comments on eighteenth century...", s. 138-139.

tadır. Üretici ile esnafın doğrudan buluşarak alış verişte bulunmaları sonucu vergi kaçaklarının arttığına hükmeden İbrahim Paşa, aracılar olarak dellalları devreye sokmuş, bu da esnafı ve üreticiyi, dolayısıyla muhtemelen tüketiciyi olumsuz olarak etkilemiştir. Artık Avrupaî mobilyalar konaklara girmeye başlamış, Osmanlı ev ve oda geleneği, değişmeye başlamıştır. Bu huzur ve sulh devrinde, yabancı tüccarlarla işbirliği yaparak zengin olan saray çevresinden bir zümre oluşmuştur ki, Sa'dabad'daki eğlencelerde bu yeni palazlanan zümrenin payı azımsanmayacak miktarlara ulaşmış durumdadır. Matbaanın gelmesi, zaten ilk kitap olan Vankulu Lugati'ne ulemadan tam 11 kişinin takriz yazmak istemesinden de bellidir ki, oldukça önemsenmiştir. Avrupa'ya ilk sefirler, bu dönemde gönderilmiştir. Keza Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Paris'e, oradaki sanayi ve fününu görüp öğrenmesi ve dönüşünde gördüklerini aktarması maksadıyla gönderilmiştir ki, bu gezinin en somut sonucu, matbaanın tesisi olmuştur.

Bütün bu gelişmeler, toplumda kesimler arasındaki ilişkileri ve gerginlikleri saçaklandırmış, önceki dönemlere kıyasla ilişki biçimleri çeşitlenmiş, yeni karşılaşma (confrontation) kalıpları ortaya çıkmaya başlamıştır.[23] Dolayısıyla bir çok geleneksel ve modern diyebileceğimiz tarzın kavşak noktasında yer alan bu ilginç döneme daha dikkatli ve titiz bir şekilde eğilmek gerekmektedir. Zira bu dönem yeterince aydınlatılmadan, Osmanlı modernleşme tarihi de anlaşılamaz. III.Selim döneminde birdenbire ortaya çıktığı zannedilen bir çok modernleşme eğiliminin ipuçları, gerçekte Lale Devri'nde bulunmaktadır.

Nitekim Patrona İsyanı'nda, "baldırıçıplaklar" olarak nitelenegelen asiler[24] tek başlarına değillerdi. Onları destekleyenler bir avuç eşkiya değildi, çeşitli olumsuz gelişmeleri yaşaya yaşaya birbirine yaklaşmış ve ittifaka zorlanmış olan esnaf, zanaatkarlar, ulema ve yeniçeriler, vezirler[25] hatta halktı. Bu durum ise, esnafın 1650'lerden başlayan ve 1826'da sona eren uzun dönüşüm sürecindeki toplumsal destek arama aşamasına tekabül etmekteydi.[26]

Zaten Ahmed Cevdet Paşa, büyük tarihçi olduğunu ispat edercesine bu konuda, şimdiki tarihçilerimiz gibi halkı suçlamak yerine yöneticileri suçlama yoluna gitmiştir, kendisi de bir yönetici (ulemadan paşa olmuştur kendisi) olduğu halde hem de. Şöyle değerlendiriyor Damad İbrahim Paşa'nın zamanını Cevdet Paşa:

(İbrahim Paşa) On iki seneden fazla bağımsız olarak

24) Bu isyanın elebaşısı olarak perdenin önüne geçmiş âsilerin isimleri şöyledir: Patrona Halil, Muslu Beşe, Küçük Muslu, Ali Usta, Kara Yılan, Çınar Ahmed, Emir Ali, Cambaz Emir Musa, Oduncu Ahmed, Salih Ağa, Turşucu İsmail ve Kutucu Hacı Hüseyin. Bkz Abdi Tarihi, s. 35; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. IV, Kısım I, s. 205.

25) Münir Aktepe'ye göre isyanın arkasında Damat İbrahim Paşa'nın damadı Kaymakam Mustafa Paşa'nın parmağı vardır. Bu ilginç iddia için bkz. Münir Aktepe, Patrona isyanı (1730), İstanbul 1958, s. 123-124.

26) Onur Yıldırım, "Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826", Toplum ve Bilim, sayı: 83, Kış 1999/2000, s. 146-177.

27) Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. I, İstanbul 1994, Üçdal Neşriyat, s. 64-66. Cevdet Paşa'nın Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın şahsında Lâle Devri'ne getirdiği bu ağır eleştiri, yüzyılımızın başında (1917) ilginç bir tartışmaya meydan verecektir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın İkdam gazetesinde çıkan "şiir ve kadın" adlı yazıda babasının tenkidlerini içine biraz feminist doz da katarak İbrahim Paşa'ya yöneltmeye kalkınca ilginç bir tepki gelmiş, o sıralarda yeni tefrika ettiği "Lâle Devri" yazısının etkisinde kalan popüler tarihçi Ahmed Refik, bu "haksız ve tedkiksiz tenkidlere" cevap vermiş, sonradan karşılıklı cevaplarla tartışma uzamıştır. Bu tartışmalar ayrı bir bölümde ele alınmaya değer. Bu konuda 1917'de İkdam'da çıkan yazılara bakılabileceği gibi Muzaffer Gökman'ın Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay'ına da başvurulabilir: İstanbul 1978, s. 344-346.

sadarette bulunduğu halde askere nizam vermek şöyle dursun, devletin eski usul ve nizamlarını da sarstı. İsraf ve sefahatten başka bir şey düşünmez, asker ve muharebe sözü ona küfür gibi gelirdi. Velhasıl gelişme ve uygarlığın öldürücü teferruatı ile özentilere düşüp önemli işleri ele alıp askerin nizamını ve onu besleyecek mülkî idareyi düşünmedi. Eğlence ve sefahat yollarına yakınlık ile herkes sefahate, çalgı ve cümbüşe düştü... Ve türlü mermer çeşitlerinden bahçeler yapılıp her gün bir çeşit lalelerle süslenip, geceleri kandiller ile donatılıp kaplumbağaların sırtına mumlar yakılıp lale bahçelerine bırakılarak ışık oyunları tertiplenirdi... Velhasıl İstanbul'un en büyük alemi, zevk ve eğlencede en yüksek devri idi. Lakin bu hal nizam-ı devlete sarsıntı, milletin tabiatına da tembellik veriyordu.[27]

Bu satırları okuduktan sonra 1850'lerde kaleme alınmış bu metnin kıratı ile ondan 100 şu kadar sene sonrada yazılmış değerlendirmelerin kıratı arasındaki uçurumu insan neyle izah edebileceğini izahta doğrusu epeyce zorlanıyor. Bugünün tarihçisi masum masum eğlenen devlet adamlarına toz kondurmayıp halkı zenginleri kıskanan aç ve yeniliğe düşman bir sürü olarak görmek için kendilerini zorlarken, hem de devletin resmi vak'anüvisi olan bir tarihçi, Lale Devrindeki siyasi, askeri ve kültürel dejenerasyonun sebebini doğrudan doğruya devlet adamlarının basiretsizlik ve beceriksizliklerine bağlamakta ve saray çevresinin sefahata varan eğlencelerini en acı bir lisanla tenkit edebilmekteydi. Halk, Cevdet Paşa'nın gözünde ikinci derecede kusurluydu ancak.

Bugün devleti, Osmanlı Devleti'ni mutlak bir güç, bir tür Hobbes'un Leviathan'ı gibi görmekte galiba üstümüze yok. O hiç yanılmaz, hiç hata etmez, basiretsizlik göstermez, bütün geriliklerimizin sorumlusu zavallı halktır. Oysa bizzat Osmanlı Devleti'nde Adalet Bakanlığı yapmış bir zatın, Cevdet Paşa'nın hiç böyle bir kaygısı yoktur tarihinde. O, tarihin bütün noktalarına olabildiği kadar eşit uzaklıkta bulunmak için çaba göstermiştir, bir tarihçinin yapması gerekenin bu olduğunun bilinciyle.

Bugün aynı çabayı gösterecek tarihçilere her zamankinden daha fazla ihtiyacımız olduğunu söylemek, bir şeyi çözmeyecek ise de, bu yazıdan çıkarılacak en büyük hisse olmalıdır diye düşünüyorum.

Dolayısıyla Lale Devri'nin ve onu sona erdiren Patrona İsyanı'nın soğukkanlılıkla ve bir sosyal tarih okumasıyla yeniden değerlendirilmesi, geçmişimizi olduğu kadar bugünümüzü anlamanın da önüne yeni ufuklar açabilecek imkanlar içermektedir.

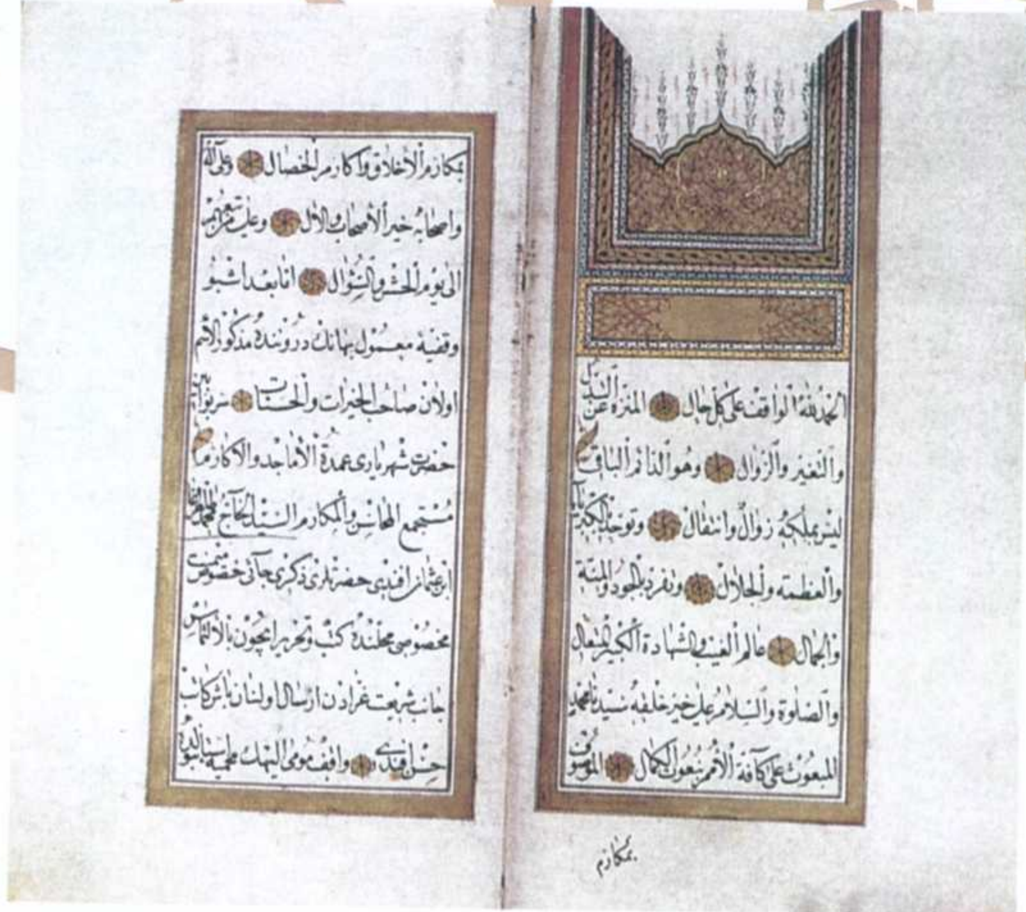
Üçüncü Sektör ve Osmanlı Ekonomisi:

Vakıfların Osmanlı İktisadi Hayatındaki Yeri

Dr. Tahsin ÖZCAN
TDV İSAM

Vakıf kurumu Osmanlı cemiyet hayatında merkezî bir yere sahip olmuştur. Geniş bir alanda faaliyet gösteren ve merkez hazinesi ile tımar sistemi dışında üçüncü bir malî kategori oluşturan vakıflar bünyesinde, farklı alanlarda optimal finansman modelleri geliştirilmiştir. Bu modellerin iktisadî açıdan tahlili, günümüzün çoğu finans probleminin hallinde temel alınabilecek, alternatif modellerin geliştirilmesinde örneklik teşkil edebilecek mahiyettedir. Bu makalede vakıf mahiyetinde geliştirilen modeller vasıtasıyla cemiyet hayatının farklı alanlarında üretilen finansal çözüm şekilleri tahlil edilecektir.

Vakıfla ilgili kaleme alınan monografilerde vakfın tarifi şöyle yapılır: "**Vakıf menfaati ibâdullaha ait olur vechile bir'aynı Cenab-ı Hakkın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahpus ve memnu' kılmaktır.**" Benzer bir



Bir vakıf senedi

tarifte de yine şöyle denilmektedir: **"Bir aynın menfaatı ibadullaha ait olmak üzere aslını müebbeden haps etmektir."** Her iki tariften de anlaşıldığı gibi, vakıf mallar alım-satıma ya da mülkiyete konu olmaktan çıkarılarak, insanların istifadesine tahsis edilen fonlardır. Osmanlı cemiyetinde bu şekilde kurulan vakıfların zaman içerisinde önemli birikimlere ulaştığı görülebilmektedir.

Bir vakfın kuruluşunda takip edilen yol ana hatlarıyla şöyledir: Vakıf kurucusu (vâkıf) finansmanını sağladığı herhangi bir hizmet birimini (cami, mektep, medrese, imaret vb.) inşa ettirir. Daha sonra bu müessesenin cari giderlerini asgari düzeyde karşılayacak miktarda gelir temin edecek kaynaklar tahsis eder. Bu kaynaklar genellikle arazi, ya da ev, dükkan, çarşı, imalathane, han, hamam gibi gayrimenkullerden veya nakit paradan oluşmaktadır. Sözkonusu vakfın idaresi için bir idareci (mütevelli) tayin edilir ve vakfın nizamnamesi (vakfiye) düzenlenir. Vakfiyede vakfın kuruluş amacı, mal varlığı, gelirlerinin miktarı, kimler tarafından nasıl idare edileceği, istihdam edilecek personelin sayısı, vasıfları ve ücretleri, diğer işletme masrafları gibi konular ayrıntılı bir şekilde kaydedilir. Vakfiyenin tescili ile birlikte hükmî şahsiyet haline gelen vakıf idarî ve iktisadî açıdan bağımsız bir kurum olarak kuruluş amacına uygun bir şekilde faaliyetlerini sürdürür.

Vakfiyede belirtilen şartlara ve mer'i hukuki normlara uygun bir şekilde idare edildiği sürece, normal şartlar altında vakfın idare ve işleyişine dışarıdan müdahale edilmez. Sadece kadıların ya da vakfiyede belirtilmiş olan görevlilerin vakıf üzerinde nezaret yetkisi vardır ki, bu da vakfın kuruluş amacına uygun olarak işletilmesini temine ve kaynaklarının istismar edilmeden yerinde kullanılmasını sağlamaya yönelik bir yetkidir. Bu şekilde otonom bir yapıya sahip olan vakıflar, vakfiyelerinde belirlenmiş olan kuruluş amaçlarına göre kendi bünyelerindeki eğitim, sağlık, kültürel ve dinî faaliyetlerin icrasına altyapı oluşturan hizmet birimlerinin ihtiyaç duyacağı her türlü finansman ihtiyacının karşılanmasında yegane müracaat merciidir.

İlgili hukukî düzenlemelerle amaç dışı kullanım ve suistimallere karşı da koruma altına alınmış olan vakıf fonlar, menkul ve gayrimenkul her türlü değeri ihtiva edebilmektedir. Vakıflar bünyesinde oluşturulan fonların, mütevelli denilen idareciler tarafından, vakfın kuruluş senedi mahiyetindeki vakfiyede belirlenen esaslar çerçevesinde işletildiği ve elde edilen gelirlerin de yine vakfiyede bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiş olan kuruluş amacına yönelik harcamalara yönlendirildiği görülmektedir. Temel işleyişi bu şekilde özetlenebilecek olan vakıf sistemi vasıtasıyla Osmanlı cemiyetinde, başta şehirlerin altyapı ve imarı olmak üzere eğitim ve sağlık hizmetleri ile dinî, kültürel ve hayır amaçlı hizmetlerin finansmanı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca yine sosyal güvenlik, sigortacılık gibi alanlarda da önemli sayılabilecek modellerin vakıflar bünyesinde geliştirildiğini müşahede etmekteyiz.

Vakıf fonlar tamamıyla gönüllü bağışlardan oluşur. Bu da genellikle iki yoldan olabilmektedir. Vakıf kurmak isteyen kişi, sağlığında vakfetmek istediği mallarını belirleyerek, tesbit edilen şartlar çerçevesinde faaliyet icra etmek üzere bir mütevelliye teslim eder ve vakfiyesini düzenleyerek kadı tarafından da tescilini gerçekleştirir. Bu yolla kişi, herhangi bir sınırlama olmaksızın malından dilediği kadarını vakfedebilir. Diğer bir yol da ölüme bağlı vasiyet yoluyla vakıf kurulmasıdır ki, bu şekilde vakfedilen malın kişinin toplam mal varlığının üçte birini aşmaması esastır. Vasiyet edilen mallar vasiyet sahibinin vefatından sonra malından ayrılarak vakıf haline getirilir ve yine vasiyetnamede öngörülen şartlar çerçevesinde kuruluş amacına uygun olarak faaliyet gösterir. Bunlara ilaveten devlet tarafından birtakım gelirlerin tahsisi suretiyle kurulan vakıflar da mevcuttur ki, bunlar tahsisat vakıfları veya irsâdi vakıflar adıyla ayrı bir kategori olarak değerlendirilmektedir. Bu tip vakıflar daha çok padişahlar, saraya mensup kişiler ya da yüksek dereceli devlet ricali tarafından kurulmuştur.

Herhangi bir şekilde vakfedilerek belli bir amaca tahsis edilen vakıf mallarını genel olarak iki kısımda değerlendirebiliriz. Birinci kısım vakfa gelir sağlayan arazi,

dükkan, ev gibi binalar, han, hamam, imalathane gibi işletmeler ve nakit paradan oluşmaktadır. Vakıfların gelirleri bu malların kiralanması, işletilmesi ya da nemalandırılması suretiyle elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Bu gelirler, yine vakfın bünyesinde yer alan ve aşağıda ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz vakfın kuruluş amacına göre tesis edilmiş olan hizmetlere altyapı oluşturan cami, medrese, mektep, imaret, darüşşifa, tekke, köprü, su yolu, kuyu v.s. gibi oldukça geniş bir yelpaze oluşturan hizmet birimlerinin işletilmesi için gerekli finansmanın sağlanmasında kullanılır. Ana hatlarıyla özetlediğimiz vakıf sistemini Osmanlı iktisadi hayatındaki yeri açısından daha ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

Vakıfların gelirleri:

Prensip olarak gelir getirebilen her türlü menkul ve gayrimenkulün vakfedilebildiğini söyleyebiliriz. Ancak, esas itibariyle vakıfların gelirleri üç kısımda incelenebilir:

Arazi gelirleri: Vakıfların gelirleri arasında arazi gelirleri önemli bir yer tutmaktadır. Vakfın kuruluşuna göre, arazinin mülkiyeti veya kullanım hakkı vakfa ait olabilmektedir. Daha çok devlet ricali tarafından kurulan "irsâd" vakıfların gelirlerinin önemli bir kısmı arazi gelirlerinden oluşmaktadır. Vakfa tahsis edilmiş olan arazilerden ya doğrudan vakıf görevlileri tarafından işletilmek, ürün ortaklığı ya da arazinin kiralanması gibi şekillerden birisi ile işletilmek suretiyle gelir elde edildiğini görmekteyiz. Vakıflara tahsis edilen arazilerin en azından bir kısmının daha önce işletilmeyen araziler olması ekonomik açıdan önemli bir katkı oluşturduğu gibi, vakıf görevlilerin yakın takibi nedeniyle de arazinin daha verimli bir şekilde işletildiğini söyleyebiliriz.

Kira gelirleri: Bir diğer önemli gelir kategorisi olarak sayabileceğimiz kira gelirleri de vakıflar açısından oldukça önemlidir. Bu tür gelirler vakfa ait çarşı, imalathane, han, hamam, ev, oda gibi gayrimenkullerden elde edilmektedir. Vakfın kuruluşu esnasında inşa edilen ve sonradan yapılan ilavelerle de genişletilen ya da sayıları arttırılan bu gayrimenkuller şehir hayatı açısından oldukça önemli birtakım ihtiyaçların karşılanmasında da rol oynamaktadır. Mülkiyeti vakfa ait olan çarşılar, hanlar, dükkanlar ve imalathaneler ticari faaliyetler için altyapı oluşturduğu gibi, tüccarlar ve zenaatkarların makul kiralarla daha uygun koşullarda faaliyet icra etmelerine de im-

Bir vakfın nazırı ile ilgili kadılık tarafından görülmesine dair hüküm



kan sağlamaktadır. Yine vakıflar bünyesinde yer alan ev ve odalar da başta vakıf görevlileri olmak üzere halkın önemli bir kesiminin barınma sorununu çözüme kavuşturarak şehirlerin temel problemleri arasında sayılan mesken ihtiyacının karşılanmasına da katkıda bulunmaktadır.

Nakit Paralardan Elde Edilen Gelirler: Vakıf sistemi içinde para vakıfları önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle 16. yüzyılın ortalarında yoğun bir şekilde gündeme gelen ve işletilmesinde ortaya çıkan faiz şüphesi nedeniyle de şiddetli tartışmalara konu olan para vakıfları sonraki dönemlerde yaygın bir kullanım alanı bulmuş ve vakfedilen nakit paralar önemli birikimler oluşturmuştur. 1954'te kurulan Vakıflar Bankası'nın sermayesinin önemli bir kısmını da oluşturan vakıf paraların işletilmesi neticesinde yıllık %10 ile %20 arasında gerçekleşen bir nema ortaya çıktığı görülmektedir. Para vakıflarında ana sermaye muhafaza edilmek suretiyle elde edilen nemaların vakfın kuruluş amacı doğrultusunda belirlenen hizmetlerin finansmanında kullanıldığı müşahede edilmektedir. Para vakıfları vasıtasıyla vakıf sistemine dahil olan fonların önemli ölçülerde arttığı, nisbeten küçük birikimlerin de bu yolla vakıf sistemine dahil edilebildiği söylenebilir. Öte yandan, vakfedilen paraların çeşitli şekillerde işletilmesiyle de kredi piyasasına arzedilen nakit miktarında önemli artışların gerçekleştiği, muamele oranlarına getirilen düzenlemelerle de bu piyasada nisbeten istikrarlı bir işleyişin gerçekleştirilmesi yönünde ciddi bir katkının sağlandığı düşünülebilir.

Diğer Gelirler: Yukarıda da belirtildiği gibi, vakıflara ait menkul ve gayrimenkul varlıklardan her türlü meşru kazanç yolu değerlendirilmek suretiyle gelir temini yoluna gidilmiştir. Bununla ilgili olarak İstanbul Boğazı'nın iki yakası arasında kayık işletilmesi, günümüzde de varlığını sürdüren zeytin işletmeciliği gibi çok farklı örnekler sayılabilir. Ancak, bu tür faaliyetlerin vakıf sisteminde çok yaygınlaşmadığı ve nisbeten düşük oranlarda gerçekleştiği görülmektedir.

Vakıfların gelir sağladıkları alanların ticarî olmaktan ziyade iktisat literatüründe geniş anlamıyla rant olarak tanımlanan kira ve sermaye gelirlerinde yoğunlaşması dikkat çekicidir. Dolayısıyla vakıf sisteminin, toplumsal rantı hizmet olarak topluma iade eden bir kurumsal organizasyon olarak düşünülmesi yerinde olacaktır.



Vakıflar Eliyle Finansmanı Gerçekleştirilen Hizmetler:

Vakıfların kuruluşunda amaç belli bir hizmetin gerçekleştirilmesidir. Vakıf malların işletilmesi suretiyle elde edilen gelirler de bu amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan finansman ihtiyacının karşılanması içindir. Dolayısıyla, yukarıda sayılan gelir amaçlı mal varlıkları muhafaza edilmek suretiyle bunlardan elde edilen gelirler tahsis edildiği amaca yönelik olarak harcanır. Yani, ana sermaye sabit kalmak suretiyle, bundan elde edilen gelirler belirlenmiş hizmetlerin finansmanına harcanır. Bu suretle bir kere kurulmuş olan ve yeterli mal tahsisi yapılmış olan herhangi bir vakıf, uzun yıllar boyunca ilave bir sermayeye ihtiyaç duymadan faaliyetlerini sürdürebilecek kabiliyet ve kapasiteye sahip olabilmektedir. Şimdi bu mekanizmayla finansmanı gerçekleştirilen hizmetlerin neler olduğunu maddeler halinde inceleyelim:

a) Dinî ve kültürel hizmetler: Başta cami ve mescidler olmak üzere kütüphane, tekke gibi müesseselerin kuruluşunda ve ihtiyaçlarının karşılanarak faaliyetlerinin aksamadan devam ettirilmesinde vakıfların etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Camiler halkın günlük ibadetlerini ifa ettiği bir mekan olmanın yanında medrese öğrencilerinin ders gördüğü bir örgün eğitim kurumu ve halka açık muhtelif programlarıyla da yaygın bir eğitim kurumu olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca tekke, zaviye, dergah gibi isimlerle anılan müesseseler de popüler Osmanlı kültürünün oluşturulduğu ve geniş halk kitlelerine yayıldığı; edebiyat, musiki, güzel sanatların gelişmesi için uygun bir çevrenin oluşturulduğu mekanları oluşturmaktadır.

b) Eğitim hizmetleri: Osmanlı eğitim sistemi hemen hemen tamamıyla vakıflara bağlı olarak kurulmuştur. Enderun Mektebi gibi bazı istisnalar dışında mahalle mekteplerinden en yüksek dereceli medreselere kadar hemen hemen bütün eğitim kurumlarının faaliyetlerinin finansmanında vakıfların önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Eğitim hizmetleri ücretsiz olduğu gibi medrese öğrencilerinin iaşe, ibate gibi ihtiyaçları da vakıflar tarafından karşılanmış, ayrıca kendilerine belirli bir ücret de

ödenmiştir.

Medreselerde her seviyede eğitim ve öğretimin gerçekleştirildiği görülmektedir. Darülhadis, darülkurra gibi dinî ilimlere yönelik ihtisas medreseleri bulunduğu gibi, darüşşifalarda da kendi dönemi için oldukça gelişmiş bir tıp eğitiminin verildiği söylenebilir.

Eğitim kurumlarıyla bağlantılı olarak zikredilmesi gereken bir başka kurum da kütüphanelerdir. Genellikle medreselerin bir parçası olarak kurulan ve bir kısmı zamanla gelişerek müstakil yapıya kavuşan, ya da bazı örneklerinde görüldüğü gibi daha başlangıçtan itibaren müstakil olarak faaliyet gösteren kütüphanelerin de vakıflar bünyesinde kurulduğunu söyleyebiliriz. Şahısların oluşturduğu özel kütüphanelerin de sonraları vakıf hüviyeti kazanarak, ilmî muhitlere hizmet verir bir hale gelmesi, Osmanlı toplumunda görülen yaygın bir gelişmedir. Hangi şekilde kurulmuş olursa olsun, oluşturulan vakıf kütüphanelerin muhafazası ve hizmet vermesi için gerekli finansman desteği tahsis edilen vakıf kaynakları ile mümkün olabilmiştir.

c) Sağlık hizmetleri: Kaynaklarda darüşşifa, darülafiye, darüttıp, bimarhane gibi farklı isimlerle anılan ve doğrudan sağlık hizmetlerine yönelik faaliyet gösteren kurumların da vakıflar bünyesinde faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Bu kurumlarda hastaların tedavi ve bakımları ücretsiz olarak yapıldığı gibi, tedavileri için gerekli ilaçlar da temin edilmekteydi. Bu gibi kurumların geniş ve eğitimli bir kadro ile hizmetlerini sürdürdüklerini ve aynı zamanda tıp eğitimi de verdiklerini görmekteyiz.. Genel amaçlı sağlık hizmeti ve tıp eğiti mi veren kurumların yanında, ihtisas hastanesi olarak niteleyebileceğimiz sağlık kuruluşları da görülebilmektedir. Bunlar arasında psikolojik hastalıkların tedavisine yönelik olan bimarhaneler ile cüzzamlıların bakımları için kurulan cüzzamhaneler sayılabilir.

Burada vakıfların koruyucu tıp alanındaki faaliyetlerinden de sözetmek gerekir. Bu çerçevede vakıf tesisler ve civarının temizliğinin yanında, bulaşıcı hastalıkların önlenmesine yönelik bir kısım faaliyetlerin de vakıflar kanalıyla yürütüldüğüne dair muhtelif örnekler mevcuttur.

d) Altyapı ve bayındırlık hizmetleri: Özellikle şehirlerin altyapısının tesisinde ve köprü, yol, su gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında vakıfların önemli bir işlev gördüğü söylenebilir. Vakıflar bünyesinde tesis edilen han, çarşı, bedesten, dükkan, imalathane, hamam gibi tesisler bir yandan vakfa gelir getirirken, diğer taraftan da, bulunduğu şehrin ticarî, sınai, sıhhi vb. faaliyetleri için gerekli olan altyapıyı oluşturmuştur. Ayrıca, vakıflar vasıtasıyla yol, köprü gibi ulaşım tesislerinin, hamam, çeşme, sebil, kuyu, şadırvan ve su yolları gibi tesislerin de vücuda getirildiği görülmektedir. Vakıflar, sadece bu gibi tesisleri kurmakla kalmamış, tahsis edilen gelirler yoluyla da bakım ve tamir için yeterli fonlar oluşturularak uzun yıllar boyunca hizmetin devamı sağlanmıştır.

e) Sosyal güvenlik ve dayanışma hizmetleri: Osmanlı cemiyetinde bugünkü anlamda bir sosyal güvenlik sisteminin bulunduğunu söylemek zordur. Ancak, günümüzde sosyal güvenlik çerçevesinde düşünülen çoğu hizmetlerin Osmanlı cemiyetinde vakıflar vasıtasıyla yürütüldüğü görülmektedir. Özellikle Yeniçerilerin orta sandıkları ile esnafın kendi aralarında kurdukları sandıklarda oluşturulan fonlar, ortak sosyal faaliyetlerin finansmanı yanında muhtaç hale düşen mensuplara veya yakınlarına yardım eden kuruluşlardır. Yeniçerilerin orta sandıkları savaşlarda ölen ya da sakatlanan mensuplarına ve onların yakınlarına maddî açıdan yardımcı olmaktadır. Aynı şekilde esnaf sandıklarının da esnafın kendi aralarındaki dayanışmada ve iş kollarında ortaya çıkan krizlerin atlatılmasında önemli rol üstlendikleri gibi çalışamayacak duruma gelen mensupları ile onların yakınlarına da çeşitli şekillerde yardımcı olduklarını görmekteyiz. Ayrıca, bazı vakıfların zevâyidinden çok sayıda kişiye tekaüt akçesi (emekli maaşı) bağlandığı bilinmektedir. Yine işsiz kalan mensuplara yapılan yardımlar da bir nevi işsizlik sigortası fonksiyonu icra etmektedir. Bunların yanında avârız vakıfları örneğinde görüldüğü gibi belli bir mahalle veya köy halkının kendi

aralarında oluşturdukları ve ortak ihtiyaçların karşılanmasına, olağanüstü vergilerin ödenmesine ya da herhangi bir şekilde sıkıntıya düşen kişilere yardım etmeye yönelik vakıfların da bir hayli yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

f) Hayır hizmetleri: Sayılan fonksiyonlarının yanında, vakıfların önemli bir faaliyet alanı olarak hayır hizmetlerini sayabiliriz. Özellikle imaretlerde görülen şekliyle, vakıf görevlileri, öğrenciler ve fakirler için yemek çıkarılması ya da medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarının karşılanması, darüşşifalarda zengin-fakir ayırımı yapmaksızın hastaların ücretsiz tedavisi gibi müesseseleşmiş hayır faaliyetleri yanında insanların, hatta hayvanların ihtiyaç duyacakları çok çeşitli hizmetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla kurulmuş olan vakıflar da mevcuttur.

Vakıflar tarafından gerçekleştirilen hizmetler bu sayılanlarla da sınırlı değildir. Zikredilenlerin dışında da toplumun ihtiyaç duyacağı her türden hizmetin ifası için vakıf kurulabilmekte, ya da mevcut vakıflar tarafından bu gibi hizmetlerin yerine getirilmesi için ödenek ayrılabilmektedir. Bir misafirhane hüviyetinde olan tabhaneler, bugünkü anlamda rasathane olarak düşünebileceğimiz muvakkithaneler, personelin barınma ihtiyaçları göz önünde bulundurularak oluşturulan meşruta binaları (lojmanlar) vakıflar bünyesinde hizmet veren unsurlardan sadece birkaçıdır. Bunların yanında evlenecek gençlere yardımcı olmak, spor faaliyetlerine altyapı oluşturmak ve finansman temin etmek, mübarek gün ve gecelerde fakirlere veya cami cemaatine yemek dağıtılması, fakir çocuklara elbise temini, sahipsiz, aç veya yaralı hayvanların beslenme ve tedavisini sağlamak gibi amaçlarla kurulan vakıflar da bu müessesenin verdiği hizmetlerin ulaştığı boyutları göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Sonuç olarak, Osmanlı cemiyetinde vakıflar vasıtasıyla cemiyetin sosyal ve iktisadî refahını artırmaya yönelik yatırım ve hizmetlerin gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Gelişmiş bir hayır anlayışıyla desteklenen, lüks tüketim ve israfın hoş karşılanmadığı bir hayat tarzının sonucu olarak, fertlerin elinde oluşan birikimler vakıf kurumu yoluyla genel refahın artmasına yönelik yatırımlara yönlendirilmiştir.

Günümüzde Batı ülkeleri tarafından yeniden keşfedilen ve üçüncü sektör olarak anılan vakıf kurumu bu açıdan bakıldığında, tasarruf ve rantları hizmete dönüştüren müesseseler olarak tanımlanabilir. Ülkemizde son zamanlarda ehemmiyetini kaybeden vakıf müessesesinin kendi tarihî tecrübemizi değerlendirmek ve Batılı ülkelerin geliştirdiği modellerden de istifade etmek suretiyle, yeniden ele alınarak geliştirilmesi elzemdir. İcra ettiği fonksiyonlar açısından değerlendirildiğinde, özellikle eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi konularda vakıf anlayışıyla geliştirilecek modellerle ve oluşturulacak fonlarla daha etkin ve verimli işleyecek bir altyapı oluşturulması imkan dahilindedir. Bu çerçevede, kâr amacı gütmeyen vakıf kuruluşlarla zikredilen alanlarda ortaya konulacak modeller tarihte olduğu gibi günümüz için de optimal çözümler olacaktır.

Vakıflar eliyle kurulacak altyapı ile eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik alanlarında oluşturalacak modellerin önemli bir katkısı da bütçenin gider kalemlerini teşkil eden harcamalarda hissedilir bir azalma, yani bütçe yükünün vakıflara devredilmesi suretiyle merkezî hazinede harcamalar açısından önemli bir rahatlamanın sağlanması, dolayısıyla kamu finansman açıklarının ortadan kalkmasıdır. Nitekim, klasik dönemde Osmanlı bütçelerinden doğrudan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, bayındırlık gibi alanlara herhangi bir pay ayrılmadığı, bütün bu hizmetlerin vakıflar eliyle finanse edildiği bilinmektedir. Günümüzde de vakıf kurumu geliştirildiği ve zikredilen hizmetlerin finansmanını üstlendiği ölçüde, bütçeden bu gibi hizmetler için ayrılan paylar azalacak; bunun tabii bir neticesi olarak da, farklı alanlara daha fazla kaynak ayrılması imkan dahiline girebilecektir.

A Portrait of the Ottoman Woman

Aişe Aslı SANCAR

ÖZET

Yazar bu makalesinde Osmanlı kadını üzerine Batı'da hakim olan ve Türkiye'de de etkili olan imajı ele alıyor. Özellikle Oryantalist kaynaklarda fantazi ve süpekülasyonların odağı olan Osmanlı kadını genellikle toplum içinde yer almayan ve pek de iyi muamele görmeyen bir birey olarak tanıtılıyor. Yazar, Batılı kaynaklara dayanarak bunun nedenlerini ortaya koyarken, bize gerçek bir Osmanlı kadını portresi çizmeye çalışıyor. Bunu yaparken hem gündelik hayatın ayrıntılarını yakalıyor hem de otantik bir dünyanın kapılarını aralıyor. Osmanlı kadını medeni ve nazenin bir hanımefendidir. Sarayda ve ailesinde büyük bir otoritesi vardır. Kendisi bir Osmanlı kadın ve aile hayatı uzmanı olan yazar, Osmanlı toplumundaki kadının rollerini orijunal adlarıyla bize tanıtıyor ve belli başlı yanlış anlama noktalarına açıklık getiriyor. Bunlardan birisi, çok evlilik konusu. Makaleyi özellikle yabancı okurların yararına sunmak istiyoruz.

The Ottoman Woman evokes a ***myriad*** of varying images. Obscured behind a historical veil of mystery and a biographical vacuum of silence, she has been the object of much fantasy and speculation. Was she the odalisque reclining in sumptuous surroundings as depicted by many European painters? Or, as described by Lady Montagu, was she one of the nude bathers in the Turkish hammam that were later immortalized in Ingres orientalist painting, ***Bain Turc?*** Could the Ottoman Woman be the prisoner behind the ***kafes*** as she is sometimes described by both former and contemporary critics? Or, going to the opposite extreme, was she the celestial creature that has been put on a pedestal and viewed as untouchable by some? Which, if any, of these is the true portrait of the Ottoman Woman? Or are they all too simplistic, too black or too white to depict the depth and complexity of the Ottoman woman's character?



With the exception of several memoirs written by women who lived during the final period of Ottoman rule, there are no auto-biographical or biographical works that allow us to fully probe the character of the Ottoman woman. She not only played a secluded role in society, but in history as well. Due

to this scarcity of first-hand written sources regarding the Ottoman woman, it's necessary to survey a broad range of works like European travellers reports, court records, palace and wakf documents, etc., and then merge these different images to get a complete portrait of her.

The Ottoman Woman Through Western Eyes

Throughout Ottoman rule, but particularly during the 18th and 19th centuries, European travellers to Ottoman lands were eager to relay their impressions regarding Ottoman society and customs to their curious countrymen back home. There is a host of what can be called orientalist literature regarding Ottoman life. Of course, it was impossible for male travellers and even difficult for female foreigners to gain access to the harem, the living quarters of Ottoman women. Consequently, many of these works are based on hearsay that circulated among foreigners or consist of fantasies contrived by the European mind. A good example of this is Lady Montagu s description of Ottoman women bathing in the nude in a public Turkish bath, a claim which was politely refuted a century later by another English lady who travelled to Ottoman lands, Miss Julia Pardoe. Although it is necessary to approach the western travellers reports with caution, there are some reliable descriptions of Ottoman life, and these serve as valuable eye-witness accounts regarding Ottoman women.

One subject that for centuries has been a focal point for westerners attention is the harem and the seclusion of Ottoman women. It's true that with the exception of some women that worked in small trades or agriculture, Ottoman women generally spent their lives in the privacy of the harem. Or, when women ventured into the public domain for such purposes as shopping or outings like picnics and natural excursions, they maintained their seclusion by means of veils and long robes called ***feraces***. However, this seclusion did not mean isolation and loneliness. There was a separate women's world that included sharing with other women and the family celebrations of such events as births, circumcisions, engagements, weddings, religious holidays, etc. There were also regular visits among women as well, which were sometimes quite prolonged when made to relatives. Moreover, the harem households usually included a number of female slaves and sometimes some single female relatives in addition to the women and children in the immediate family. Thus the Ottoman harems were often very lively and social spaces. Accustomed to the unrestricted interaction of men and women, many people today might view life in a harem as confining and oppressive, as did westerners then. However, if we look at the metaphysical underpinning of this custom, which viewed the harem as a sacred and inviolable space, then it is easier to understand why Ottoman women willingly accepted it.

Although in public space women were careful to conceal their beauty, in private they dressed in a manner as to enhance their natural feminine charm to the utmost, generously using jewels and beautiful fabrics in their attire and headdress. Most women travellers that had an opportunity to see Ottoman women at close sight agreed that they generally displayed natural beauty and charm. Montagu and Pardoe even went so far as to say that the beauty of Ottoman women surpassed that of European women[1]. Also, Ottoman women are described as possessing a social refinement and nobility that enhanced their physical attractiveness. D' Ohsson, an official for many years in the Swedish Embassy in Istanbul, commented on the refinement of Ottoman women as follows:

"I personally have encountered Turkish women many times for various reasons.Their simplicity of speech and ease of expression, refinement of thought, delicacy of voice tone and noble behavior always caught my attention." [2]

The daily life of Ottoman women was home and family oriented. They spent most of their time running their house-

1) See Lady Mary Wortley Montagu, Letters from the Levant during the Embassy to Constantinople 1716-18 and Miss Julia Pardoe, The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836.

2) D Ohsson, 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, p. 204.

holds and rearing their children. Also, they almost all excelled in handicrafts like embroidery. Ottoman women were fully responsible for the administration of their homes, which could be a large task when taking into consideration that many of the Ottoman households included a large number of servants and that dinner guests were a common occurrence. Of course, the menial tasks were done by servants, but they were carefully overseen and organized by the mistress of the house. We are told that Ottoman women doted upon their children and supervised their upbringing with the utmost care. Even the Sultanas, daughters of the Sultan, nursed their own babies when possible. Although Ottoman women were devoted to their families, this did not prohibit them from meticulously fulfilling their religious duties as well. Western travellers all agreed that the Ottomans were very devout Muslims. When the time for prayer came, for example, even if the sisters of the Sultan were in a public place, they would have their prayer rugs spread, perform the prescribed prayer and then continue on their way[3].

Ottoman Women in Palace and Wakf Records

The face of the Ottoman woman that we see in palace records is different from the family-oriented image that we found in westerner travellers reports. Although the Imperial Harem was the home of members of the royal family, it was also a highly organized educational institution in its own right with a hierarchical order similar to the Third Courtyard, which housed the male pages and eunuchs. Not only were there strong parallels between the administrative positions in the two institutions, but the daily wages of men in the Third Courtyard and women in the Imperial Harem were similar as well. For example, in 1652 ***jariyes*** (female slaves) earned 8.7 ***aspers*** per day while in 1664 the pages in training received 8.5 ***aspers*** per day[4]. Both male and female slaves were trained in the palace for future service to the dynasty. There were generally three paths of advancement the ***jariyes*** could follow: becoming a royal concubine if chosen by the Sultan, remaining in the Imperial Harem and rising in the ranks there, or becoming a wife to men in the elite military and administrative class, many of whom were former slaves as well.



The head of the hierarchy in the Imperial Harem was the Valide Sultan, who had enormous power and wealth at her disposal. According to Leslie Peirce, a contemporary scholar who has made an erudite study of royal palace records:

"Women could and did play key roles in all sovereign functions. In the first half of the seventeenth century, when queen mothers frequently acted as regents for their minor or emotionally disturbed sons, virtually the only sultanic prerogative inaccessible to them was personal command of the Ottoman military." [5]

Another indication of the high status of the Valide Sultan was the amount of the daily stipend she received, which was the largest in the Ottoman state. According to palace records, it was frequently as much as three times greater than the stipend the Sultan received. Next in rank to the Valide Sultan in the hierarchy of power in the Imperial Harem were the royal concubines of the Sultan, the ***hasekis***, the princesses, the daye hatun or wet nurse of the Sultan and the ***kethüda hatun***, the senior administrative officer in the harem. These women were followed in rank by the household staff and regular jariyes who did the menial work in the harem.

Due to the great wealth at their disposal, many of these women sponsored monumental works like public baths and mosque complexes, which often included medresses, primary schools, hospitals and soup kitchens as well, and they set up wakfs for the maintenance of them. They also contributed charitably in many other ways like providing dowries for orphaned young

3) See Julia Pardoe.

4) See Leslie Peirce, The Imperial Harem.

5) Ibid., p. x.

girls, stipends for needy students and food, clothing and fuel for the poor. Once a year during the holy month of Rajab, for example, Kosem Sultan would put on a disguise, leave the palace and personally pay the debts of imprisoned debtors, which enabled them to go free. Royal women, however, were not the only women who established wakfs. Women from all strata of Ottoman society contributed generously to charity and they taught their children to do so as well.

Ottoman Women in Court Records

In court records we can see yet another face of Ottoman women. They used the courts regularly to seek redress for injustices that had been done to them, to register documents like marriage contracts and for other legal matters such as guardianship of children, inheritance, property sales, etc. The court served as an institution of authority that Ottoman women could always turn to in time of need.



Ottoman women frequently used the courts and they didn't hesitate to take even close male relatives, like their husbands, to court when necessary in order for their God-given rights to be protected. If they didn't believe they had received justice from the court, women petitioned the Sultan, often travelling great distances from as far as Egypt to seek justice. For example, because it is an established point of Hanafi law that marriage must be voluntary and not forced, young girls who were married against their will had unwanted marriages annulled when they came of age. Or if when they were still minors, the property of girls was sold without their consent, they could get it back through the courts when they became adults. Even being cursed was considered serious enough to be taken to court. In an example in Kayseri 17th century court records Teslime bint Mahmud complained against her neighbor Abdus-Selam ibn Haji Abdulkadir for cursing her when she seized his donkey, which had strayed into her vineyard[6].

Ottoman women also used the courts to register marriage contracts made between them and their husbands. The contracts usually contained the amount of mahr (dowry) the woman was to receive from her husband and any special conditions that she wanted recorded. An example of this is the contract made between Zaynab bint Abdullah and Ahmad ibn Muhammad ibn Umar. The initial mahr was set at 4 gold Magribi dinars and the deferred mahr at 3 dinars, which would be due upon the death of her husband or upon their separation. She was to receive a silver Sulaymani dinar every month. Her husband pledged that if he were to take a second wife, mistreat Zaynab or change her residence against her will, they would be divorced.[7]

We can assume that the precaution Ottoman women took in their marriage contracts against a second wife was one of the salient factors that led to the low rate of polygamy in Ottoman society. In general, polygamy ranged between 5-7% in Ottoman

6) R. C. Jennings, Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri, p. 62.

7) Abdal Rehim Abdal Rahman, The Family and Gender Laws in Egypt during the Ottoman Period, p. 98.

8) Haim Gerber, Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700, p. 232.

9) Abdurrahman Kurt, unpublished conference paper entitled Tanzimat Devrinde Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu, Bursa Örneği "1839-1876).

10) Abraham Marcus, Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo, Journal of the Economic and Social History of the Orient 26, May 1983), p. 144.

cities, but in two separate studies on Bursa an even lower percentage was found. According to 17th century statistics, the rate of polygamy was 1% in Bursa [8] and according to 19th century statistics it was 2.2%.[9]

The court records also give us a glimpse of the Ottoman woman as an active party in real estate transactions. This was an area of trade particularly popular with women who were involved in the buying, selling and leasing of urban and village real estate. According to records in Bursa, many women owned their own homes. In cases of divorce it was common for the wife to buy out her husband's share of the house. In Ottoman Aleppo the court records show that women were involved in 63% of property sales as compared to 40% in Kayseri.[10]

The Full Portrait

Having viewed the Ottoman woman from several different perspectives, we can now see a more complete and more accurate picture of her. On the one hand, she was very feminine. Her physical appearance, tone of voice and manners all reinforced her feminine delicacy and elegance. Her primary roles as home-maker and mother were traditional feminine roles as well. She was a loving, self-sacrificing wife and compassionate and nurturing mother. Thus we can say that she clearly reflected the ***Jamal*** or beautiful feminine attributes of God.

On the other hand, however, when we look at the Ottoman woman in palace, wakf and court records, we see a very different image. Here we see her reflecting God s Jalal or majestical masculine attributes. Many palace women had great authority and power and commanded much respect not only from their close associates, but also from people throughout the Ottoman Empire and at times even in foreign countries. In addition to taking an active role in state affairs when their sons were under age or ill or absent, the Valide Sultans frequently played an important diplomatic role as well. Foreign ambassadors, in particular, were careful to cultivate good relations with the Valide Sultans because of their influence on their sons. However, the mothers of the sultans were not the only powerful women in the palace. For example, the ***kethüda hatun*** (harem stewardess), who was the senior administrative officer in the Imperial Harem, was one of the two people in the realm other than the Sultan himself who were entitled to carry the Sultan's seal; the other person was the Grand Vizier. Likewise, in wakf records we see Ottoman women as the active giving hand rather than the receiving one. In addition to the many monumental works bestowed by royal women, there are countless charitable works of more moderate size through which Ottoman women demonstrated their generosity and support for others, even if it was simply supplying candle money for poor students.

The court records clearly reflect the concern and active struggle for justice on the part of Ottoman women from all walks of life. They saw it to be their personal duty to protect the rights that God had given them. They were not passive or submissive in the face of injustice. If necessary, Ottoman women went all the way to the Sultan for the sake of justice.

Thus, it seems to be fair to generally describe the Ottoman woman as a remarkably balanced human being. Externally she was very feminine and fulfilled the feminine role to perfection, but internally she had a very brave heart and a will of iron that surfaced when necessary. It would be unfair, however, not to mention that Ottoman men were balanced as well. They were described as holy terrors on the battlefield, but their hearts were full of compassion and care for their families and for all creatures less fortunate than themselves. The preponderance of wakfs in Ottoman society is just one of the many testimonies to their sensitive hearts. Perhaps this model of the balanced human being is the Ottomans greatest legacy to mankind.

Konuşma
Balkanlar'daki Osmanlı Varlığı

Akif Emre: "*Balkanlar, eskiden beri yitik cenneti ararcasına iz peşinde olduğum bir bölge*"

Kemal KAHRAMAN



Akif Emre son zamanlarda çeşitli aralıklarla Balkan şehirlerini gezdi, ekibiyle birlikte oralardaki Osmanlı izleri taşıyan bölgeleri görüntüledi, insanlarla, aydınlarla görüştü. Çalışması bölümler halinde Kanal 7'de belgesel olarak yayımlanıyor. Bir taraftan da gezilerine devam ediyor. En son yanılmıyorsam Bulgaristan'daydı.. Konuşmamıza, Balkanları gezmek nereden aklına geldi, oradan başlayacağız.

Akif hoş geldin. İlk sorum şöyle olacak ; Balkan gezisi nereden aklına geldi ? Bu belgesel fikri nasıl doğdu? Şu ana kadar hangi noktaya gelmiş bulunuyor?

Balkan gezisi değil ama Balkanları da içine alan bir şehir belgeseli somut olarak Osmanlı devletinin 700. Yılı anısına anlamlı bir çalışma gerçekleştirmek için geliştirilmiş bir proje idi. Buna paralel başka projeler de sunmuştuk televizyon yöneticilerine; ancak Osmanlı şehirleri belgeseli uygulama imkanı buldu.

Bir de kişisel ilgilerim açısından, eskiden beri yitik cenneti ararcasına iz peşinde olduğum bir bölge Balkanlar. Pek çok yerini önceden görmüştüm. Belgesel diline dönüştürmek bu anlamda daha cazip geldi.

Balkanların büyük kısmını çekmiş bulunuyoruz. Büyük kısmı derken sayısal anlamı kastetmiyorum. Özellikleri olan şehirler anlamında sembolik değer ifade eden çoğu bölgeyi çektik. Çekmemiz gereken ama mutlaka belgesele dönüştürmem gereken birkaç nokta var, oralar üzerinde çalışıyoruz.

Belgesel aslında Osmanlı Balkanları'yla sınırlı bir çalışma değil. Ortadoğu'yu, Kuzey Afrika'yı da içine alan Osmanlı şehirlerini de yansıtmayı planlıyorum. Teknik imkanlar açısından gerçekten mütevazi imkanlarla yürütülen bir proje olduğu için planladığımdan daha yavaş yürüyor, ama anlamlı bir iş yaptığımı düşünüyorum. En azından önemli bir bölümünü bile şimdiden gerçekleştirmiş olmakla tarih ile anlamlı köprü kurarak kendi kimliğimizi tanımaya bir katkı sağladığımı düşünüyorum. Gösterime giren bölümlerinden aldığımı tepkiler, gerek yurtiçinden gerekse yurtdışında insanların küllenen değerleriyle temasa geçtiğimizi düşündürüyor.

Belgeseli nasıl kurguluyorsun? Ses ve görüntü efektini müziği nasıl kulla-

nıyorsun? Bölgeye ilişkin zengin bir malzeme birikimin olmalı?

Her şeyden önce bilgi anlamında iyi bir hazırlık gerekiyor. Belli bir tarihi birikiminin yanı sıra tarih bilincine ihtiyaç var. Ayrıca böyle bir çalışma sadece belli bilgilerle gerçekleştirilemeyecek kadar çok yönlü interdisipliner bir ilgi istiyor. Sosyolojiden film kuramlarına kadar pek çok alanının kesiştiği bir alan.

Çekime gidilecek bölgenin tarihi, sosyolojisi, kültürel yapısı, bugünkü durumu vs. alanlarda iyi bir okuma gerçekleştiriyorum. Bilgileri tazeliyorum. Gerekli bağlantıları sağlamaya,akademik anlamda, siyasi anlamda görüşme yapılacak kişilerle, danışman olarak yararlanılacak kişiler ve kurumlarla temasa geçiyorum.

Bir de iyi bir dokümantasyon toplamamız gerekiyor. Örneğin belki küçük bir ayrıntı gelebilir ama benim için önemli olan bölgeyle ilgili gravürleri, eski fotoğrafları topluyorum mümkün olduğu kadar. Bu resimlerin gösterdiği mekanları karşılaştırma imkanı vermesi için aynı açıdan çekmeye çalışıyorum. Bunu bazı bölümlerde başarıyla uyguladık.

Tüm bunları kendi özel arşivimden karşılamaya çalıştığım gibi bir kısmını da gittiğim yerin kütüphane ve arşivlerinden ya da Türkiye'deki bazı kütüphanelerden temin etmeye çalışıyorum.

Tüm bunları bir şehri çekerken neleri yansıtmak neleri ön planda sunmak istememle doğru orantılı olarak bir seçmeye tabi tutarak ayıklıyoruz.

Çekim bölgesine gelince ön çalışmalardan sonra sabit mekanların çekimi yapılıyor öncelikle. Donuk bir çalışmayı amaçlamadığımız için aktüel boyutuyla da ilgileniyoruz

Mümkün olduğunca halkın arasına girerek yaşayan kültürden motifler yakalamaya çalışıyorum. Bu motiflerin tarihsel arkaplanıyla ilişkilendirmek kurgu aşamasında faydalı oluyor. Hiç beklemediğiniz bir yerde Anadolu insanıyla ortak motifleri yakalayabiliyorsunuz. Onunu için ayrıntılar önem kazanıyor.

Özellikle gittiğimiz yerlerden otantik folk müzik örneklerini toplamaya çalışıyorum. Daha evvel genel ilgilerim gereği topladığım bu malzeme bu çalışma nedeniyle iyi



Mostar köprüsü

bir arşive, müzik koleksiyonuna dönüşmeye başladı bile.

Belgeselin senaryo metnini de kendim hazırladığım için çekim sırasında kaydedilen mekanlarla ilgili ayrıntılardan, kameranın açısına kadar her şeyle ilgileniyorum. Adeta çekerken senaryoyu da yazmış oluyorum bir yandan. Kurgunun büyük kısmı kafamda çekim sırasında tamamlanmış oluyor. Çekimi bitirip döndükten sonra kafamda oluşturduğum metni yazıya dökmek kalıyor.

Müzik kullanımında elden geldiğince otantik parçalar kullanmaya çalışıyorum. Nostaljik duygularımızı tatmin edecek tarzdan çok o yöreyi yansıtacak ama tarihle bağlantıyı hatırlatacak sesler seçmeye çalışıyorum.

Programında da görüyoruz ki oralarda çok iyi korunmuş, "otantik" şehir görüntüleri, tarihi mekanlar var. Onlara baktığımızda bize ait bir şeyler görmüş gibi oluyoruz. Bu duygu doğru mu ? Orada bize ait bir şeyler mi hissediyor insan yoksa pek çok ulusa ait, bizim de içlerinden birisi olduğumuz yabancı bir dünyayla mı karşılaşıyor ?

Hemen şunu belirtmekte yarar var: Osmanlı dünyası ya da Osmanlı medeniyeti dediğimiz değer sadece Türklerden oluşmuyor. Hatta sadece Müslüman unsurlardan da oluşmuyor.

Osmanlı her şeyden önce çok kültürlü, çok uluslu bir imparatorluktu. Biz bu imparatorluk vizyonunu çoktan kaybettiğimiz için bunun ne anlama geldiğini kavramakta güçlük çekiyoruz. Osmanlı'yı anlamak için geriye/tarihe döndüğümüzde ya da örneğin bir Balkanlar'a eğildiğimizde bu algılayışımıza uygun bir Osmanlı resmi ortaya çıkarmaya çalışıyoruz.

Bu anlamda Müslüman unsuru temel olmak üzere çok farklı kültürlerin, inanışların, etnik grupların kendilerine hayat alanı buldukları, kendi değerlerini üretebildikleri yatay bölümlenmeler var.

Sadece, tırnak içinde bize ait derken kastettiğimiz anlamda değil ama genel anlamda , kuşatıcı anlamda Osmanlı mirasını keşfetmeye çalışırsak iki önemli unsurdan bahsetmek zorunluluk arzediyor. İlki bir şekilde bugüne kadar gelmiş mimarisi, kültürü ve gelenekleriyle Osmanlı izleri; bir diğeri de tüm bunların içinde hatta üstünde Osmanlı bakiyesi bir kimlik olarak varlığını sürdüren insan unsuru.

Şehir ve mimari anlamında Türkiye'den daha iyi korunmuş veya daha az tahrip edilmiş Osmanlı varlığı söz konusu. Eğer Osmanlı medeniyetinin mimari zenginliğini, şehir modelini görmek istiyorsanız Türkiye'den çok Balkanlara gitmeniz gerekir. Bu durum Türkiye'de yaşanan tarih katliamının boyutlarını göstermeye yetiyor.

Balkanlardaki Osmanlı mirasından bahsederken sadece dini eserlerle sınırlı bir mirastan söz etmiyorum. Bir siyasi varlığın medeniyet olabilmesi için ürettiği yüksek değerlerin yaygınlığının, paylaşılabilirliğinin boyutlarıyla doğrudan bir ilişki vardır. Bu anlamda Osmanlı medeniyeti egemen olduğu farklı coğrafi, kültürel, ve etnik farklılıklara rağmen ortak değerler üretmiş ve bu değerlerin bu farklı unsurlar tarafında paylaşılıp sahiplenilmiş olduğunu bu günkü mirasa bakarak bile rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlamda bizim olanla diğerleri ayırımı çok kolay değil. Örneğin Filibe'de Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde belirttiğine göre 50 den fazla, kimilerine göre daha da fazla cami olduğu kaydediliyor. Bulgar ulus kimliğini Osmanlı karşıtlığı üzerine inşa etmeye çalışan Bulgaristan özellikle Komünist dönemde bunların tümünü yok etmiş. Ancak Bulgar mirası olarak korumaya aldığı eski Filibe tümüyle gayrimüslim Osmanlı tebasının yaşadığı bir bölge. Ancak evlerin mimari biçimi, hayat alanlarının düzeni herhangi bir Müslüman eviyle hemen hemen aynı. Demek ki Osmanlı bu anlamda paylaşılan bir üst değer olarak ortak bir kültür üretebilmiş...

Bu ifadelerden Osmanlı kimliğini oluşturan unsurun tümüyle kozmopolit bir kim-

lik olduğu çıkarılamaz. Her şeyden evvel İslam medeniyetinin bir açılımı idi Osmanlı Medeniyeti. Kalıcı izler bıraktı. Eğer Osmanlı medeniyet değerleri anlamında bir üst dil, üst değer üretememiş olsaydı bugün geriye dönüp Osmanlı'yı konuşuyor olmazdık.

Evet gerçekten bize ait unsurlar çok canlı. Programda biraz kültürel olarak o boyutunu sergilemeye de çalışıyorum.

Unutulmuşluğa mahkum ettiğimiz, sadece Sırp katliamı nedeniyle hatırladığımız insanlarla aslında ne kadar yakın olduğumuzun altını çizmek isterdim ama sonuçta Osmanlı Toynbee'nin deyimiyle durdurulmuş bir medeniyet. Aradan yüzyıla yakın bir süre geçti. Ancak ortaya çıkan yeni oluşumlar her ne kadar o kimliklerini ve varlık nedenlerini Osmanlı karşıtlığı üzerine kursalar da bugünlerine biçim veren çerçeveyi yine "Osmanlılık" belirliyor, tamamlıyor.

Osmanlılığı "öteki" konumuna koyan kimlikler bile derin Osmanlı izleri taşıyor. Günlük hayatta kullanılan kelimelerden alışkanlıklara kadar pek çok Osmanlı/Türk etkisini gayrimüslim insan unsurları içinde de görmek mümkün. Zaten kimliğin oluşumunu tarihle kurulacak ahenkli ilişkiye bağlayan ünlü tarihçi Braudel'i Balkanlar kadar haklı çıkaran bir coğrafya az bulunur herhalde.

İlk gezi Bosna'ya oldu. Artık tamamen gündem dışı olan Bosna'yı nasıl buldun? Siyasi belirsizlik sürüyor. Bosna'yı Boşnaklara bırakmayacaklar gibi görünüyor. Bosna insanı kendi geleceğini nasıl görüyor? Bosna'da gördüğün en kayda değer Osmanlı eserlerinde durum nedir?

Aslında sorunuza sondan cevap vererek başlamalıyım. Bosna'daki Osmanlı eserini en iyi temsil eden şey Bosna halkının kendisidir. Boşnakların siyasal ve toplumsal model olarak, tüm yıkım ve katliamlara, yakın geçmişlerindeki provakatif deneyimlerine rağmen bir arada yaşamada, Saraybosna'nın çok kültürlü yapısını korumada gösterdikleri bilinç bence Osmanlı'nın bıraktığı en anlamlı tarihi mirastır. Ve bu mirasın ne denli köklü ve yapmacık olmaktan uzak olduğunu Boşnaklar kanlarıyla ispatladılar.

Bu anlamda Boşnak toplumu balkanlarda belki de Osmanlı prototipini en iyi temsil eden bir toplum olarak gösterilmeyi çoktan hak etmiş bulunuyorlar. Mostar Müftüsünün söylediği vecize gibi bir sözü hatırlıyorum. Neretva nehrine bakarak sanki nehrin serin sularına gömülmüş Mostar köprüsünü bulmak istercesine söylediklerini hatırlıyorum: **artık bundan sonra kimse bizi yok edemez: zira mezarların parklara dönüştürüldüğü dönemden, parkların mezarlık yapıldığı bir savaş döneminden geçerek kimliğimizi korumanın bedelini ödedik...**

Sırp katliamıyla hatırladığımız Bosna aslında taşıdığı Osmanlı mirasının, Osmanlı'lık kimliğinin bedelini ödedi. Bu bize Osmanlılık denilen olgunun sadece Türklerden ibaret olmadığını da işaret ediyor.

Son savaş sırasında Sırp katliamına rağmen ayakta kalan Osmanlı eserleri bu coğrafyada gerçekten muhteşem bir medeniyetin varlığına tanıklık etmeye yetiyor. Bir yanda Sırp diğer taraftan Hırvat saldırıları karşısında iki ateş arasında kalan Boşnaklara karşı girişilen savaşta ilk hedef minareler ve Osmanlıyı sembolize eden eserler oldu. Hırvat ve Sırpların işgal ettikleri bölgelerde tarihi eserler (sadece dini değil tarihi olan her şey) imha edildi.

Ancak Müslümanların elinde olan bölgeler yer yer savaştan etkilense de hala ayakta duruyor. Savaştan sonra gittiğim Saraybosna'ya iki yıl aradan sonra tekrar gittiğimde ilk kurtarılan bölgelerin tarihi eserler olduğuna şahit oldum. Özellikle şehrin kalbi sayılan Başçarşı ve onun çevresindeki eserler sanki savaş görmemiş gibi onarılmış. Oysa Boşnaklar'ın ne denli ekonomik sıkıntı içinde olduğu biliniyor. Buna

rağmen her sokak isminin hala beş yüz yıl önceki Türkçe isimleriyle anıldığı Başçarşı'nın ticari ve kültürel merkez olma özelliğine kavuşmuş olması sevindirici.

Başçarşı Saraybosnalılar'ın yaşama sevincini tarih bilinciyle birlikte özümsedikleri bir mekan. Burada akşam serinliğinde bir yürüyüşe çıkmak bu şehirde yaşıyor olmanın, bu şehirde olmanın vazgeçilmez ritüeli gibi. Örneğin bir akşam üstü Cumhurbaşkanı yardımcısı Eyüp Ganiç eşiyle birlikte sıradan bir vatandaş gibi Başçarşı'da yürüyüş yaparken onlarla omuz omuza gelmem, yabancı olarak beni bile şaşırtmadı.

Savaşın en hüzün verici yıkımlarından birini Mostar yaşamıştı. Mostar'ı tekrar dirilmiş buldum. Hatta yıkılan köprünün Neratva Nehri'nin sularına gömülen taşlarını tek tek çıkarıp aynı taşları kullanarak yeniden o zarif kemeri kurmak için çalışıyorlar.

Tarihi Mostar nasıl önce Sırp sonra Hırvatlar'a karşı sokak sokak ev ev savunulmuşsa; şimdilerde de sokak sokak, ev ev onarılarak tarihiyle buluşuyor. Bu çok sevindirici bir durum.

Siyasi duruma gelince. Amerika'nın başını çektiği batılı güçler şimdilik bir denge kurdular Bosna'da. Ancak bu yapay bir denge ve Boşnakları cezalandıran katilleri ödüllendiren bir barışa dayalı denge... Bu pamuk ipliğine bağlı savaşsızlık hali her an kopabilir. Tek garantisi NATO güçlerinin hiçbir tarafa göz açtırmayan demir pençesi.

Uzun vadede Bosna devletini devlet olarak ayakta tutacak rasyonel temelleri mevcut değil. Suçlu cezalandırılmadığı için gelecekte de tekrarlamaya cesaret edebileceği, mazlumun da haksızlığa uğramış olması dolayısıyla hakkını arama fırsatını gözeteceği bir yapı var. . Burada Sırp ve Hırvatlar'ın doğrudan hamisi devletleri varken Boşnakların kendilerini güvende hissedecekleri, onları lojistik olarak kollayacak bir devlet yok. Ancak şu andaki durum da Boşnak-Hırvat federasyonu adı altında Boşnaklar'ın bir tür Hırvatlaştırılması süreci işletilmektedir. Dominant unsurun Hırvatistan olduğu siyasi ve kültürel bir yapı var.



Ancak, imkanlar açısından en yetersiz oldukları dönemden bedel ödeyerek çıkmasını başaran Boşnakların kendilerine olan güvenlerinin tam olduğu söylenebilir. Bu psikolojik üstünlük uzun vadede korunabilirse ve Boşnak liderler toplumlarını temsil etme ve meşruiyet kanallarını açma noktasında bir hata yapmazlarsa gelecekleri çok iyi olabilir.

Makedonyaya da gittin. Özellikle Üsküp'ün çok iyi korunmuş bir şehir olduğunu biliyoruz. Makedonya'daki Osmanlı varlığının belli başlı unsurları evladı fatihanın durumu nedir?

Makedonya deyince söz konusu edilmesi gereken en önemli merkez şüphesiz Üsküptür. Vardar nehrinin ikiye böldüğü şehrin yeni kısmı ile eski kısım arasında iki dünya farkı var. Eski Üsküp hala Osmanlı Üsküp'ü...Yahya Kemal'in annesini toprağa verdiği Üsküp burası...Ancak iki farklı Üsküp'ü birbirine bağlayan eser de Osmanlı'dan kalma beşyüz yıllık taş köprü... Bu köprünün bu anlamda sembolik bir anlamı var.. Osmanlı'yı öteki olarak tanımlayan, oluşturulmaya çalışılan Makedon kimliğinin de köklerinin Osmanlı olmadan tanımlanamayacağını, içinin doldurulamayacağını gösterir.

Eski üsküpteki en önemli Osmanlı varlığı bence Türk Çarşısı olarak bilinen tarihi çarşıdır. Bunun özellikle altını çizmek gerekir. Çünkü oryantalist bakış açısının etkisiyle İslam şehrine, Osmanlı şehrine egzotik bir tat almak hevesiyle yaklaşan "yabancı" bakış bu şehrin ruhunu anlamaktan çok uzaktır. Osmanlı şehrini egzotik ve mistik bir atmosfere büründürmeye çalışanların aksine Osmanlı şehirleri çok rasyonel

şehirlerdir. Veya rasyonalitesi olan şehirler de diyebiliriz. Batı şehirlerinde olduğu anlamda kurumların soğuk planlamalarıyla şekillenmeyen ancak insan ihtiyacının doğallığı içinde gelişen doğal şehirlerdir. Osmanlı şehrinin kalbiği mutlaka tüm ihtiyaçları karşılayan, Yahudisinden İsevisine, Müslümanına kadar tüm unsurların bir arada icra-i faaliyette bulundukları bir mekandır. Şehir çarşı, çarşıda merkez bir cami ve külliyesi, hamam, bedesten gibi hayatın temel unsurlarını içine alan bölümlerden oluşur.

Bu bakımdan Üsküp hala Osmanlı özelliğini koruyor. Çarşıda hakim unsur Arnavut Müslümanlar olmasına rağmen her yerden Türkçe sesler kulağına yankılanır.

Şehrin silüetini Osmanlıların beylikten imparatorluk dönemine geçiş sürecini yansıtan mimari özellikleriyle camiler doldurur. Ama merkezde çok geniş alanı kaplayan çarşı, muhteşem hanlar, ve Balkanların en büyük hamamı bulunur.

Fakat komünist dönemde yıkılan eserlere rağmen ayakta kalanlar bile şehrin geçmişi hakkında fikir vermeye yetiyor.

Bir hatıra olması bakımından Kalkandelen şehrinde bulunan Harabati Tekkesi'nden, Ohri Gölü'nden mutlaka bahsetmek gerekir. Bu tekke mimari özelliği bakımından ne Mostardaki Blagai tekkesine ne de Saraybosnadaki 16. Yüzyıldan kalma kadiri tekkesine benzemektedir. Geniş bir alana yayılan bu tekke bir Bektaşi tekkesi olması nedeniyle farklı özellikler gösteriyor. Osmanlı Mimarisi'nin tüm zerafetini yansıtıyor.. Ve tekkenin bu hale gelmesine en büyük katkıda bulunanın da bir Osmanlı Paşası, Recep Paşa olduğunu da belirtmekte yarar var.

Bence burada da en önemli unsur özellikle Vardar Ovası'nı kuşatan üç şehir ve köyleriyle hala Osmanlı kokan evladı fatihandır.

Bulgaristandaki Osmanlı varlığı ve devletin tutumu nasıl? Belli başlı Osmanlı eserleri deyince neler sayılabilir?

Balkanlarda Osmanlılar'a karşı Osmanlı eserlerine karşı en acımasız belki de kinle yıkmaya çalışan devletin Bulgaristan olduğunu söylersem abartmış sayılmam. Bunu da erken dönem, özellikle Rusların tahrikleriyle uyandırılan Bulgar millietciliğinin Osmanlı'dan kanla kopuşunun da etkisi vardır. Ancak şimdilerde kimi Bulgar tarihçilerinin de tartışmaya başladıkları gibi Osmanlıdan kurtulduklarını zanneden Bulgar'ın aslında Rus Çarları'nın esaretine girmiş oldukları da bir gerçektir... Bunu şu anda serbest zamanlara ulaşabilmiş Bulgar entellektüelleri tarihi bir sorgulama olarak dillendiriyorlar.

Bir kere Bulgaristan Osmanlı Medeniyeti'nin en etkin en canlı olduğu bölgelerden biriydi, belki de en önde geleni. Gerek entelektüel insan malzemesi gerekse şehircilik anlamında. Fakat çok acı biçimde sona erdirilen Osmanlı macerasının insan unsuru buradan zorla sökülüp atıldıktan sonra tarihi eserler de kitlesel halde imha edilmiş.

Filibeye gelen Rus komutan, neden hala bu şehirde bu kadar çok ezan okunduğunu, mirnarelerin susturulmadığını sorar. Bunun üzerine dış dünyanın tepkilerinde çekindiklerini söyleyen Bulgar muhatabına; **"burada hiç yağmur yağıp bulut gürlemez, şimşek çakmaz mı?"** şeklinde cevap verir. Ve Bulgar idareci anılarında, yağmurlu bir gecede onlarca camiyi nasıl dinamitlediklerini anlatır.

Buna rağmen hemen her şehirde ayakta kalabilen birkaç tarihi eser geçmişten kalanlara birer işaret gibi duruyor. Hemen hepsi mimari olarak Osmanlı'nın rafine ürünleri olduklarını gösteriyor. Yıkılanlar sadece dini eserler değil maalesef. Osmanlı medeniyetini hatırlatan her şey yıkıma mahkum edilmiş.

Ayakta kalanlar ise oluşturulmaya çalışılan Bulgar kimliğine tarihi köken aramak amacıyla sahte tarih anlayışına destek olması için korunmuş.

Örneğin Filibe'deki Osmanlı evleri Bulgar tarihi olarak çok iyi bir korumaya alınmış. Ne var ki, her evin üzerindeki tarih bile Bulgar tarih yazımını tekzip etmeye yetiyor. Örneğin ünlü Fransız şairi Lamartin'in Orient Gezisi sırasında uğradığı Filibe'de kaldığı evin inşa tarihi 1820'ler... Bu eser bile Bulgar tarihi mirası olarak gösterilerek olmayan bir tarih icat edilmeye çalışılıyor.

Ancak çok geniş alanda tek modern yapının bile olmadığı eski Filibe gerçekten hayranlık uyandıracak bir tarihi mekan ve Osmanlı sivil mimarisinin bu denli yoğun olarak ayakta tutulduğu başka bir bölge çok az bulunur.

Buradaki evlerin estetik ve hayatı örgütleyiş biçimi üzerinde durmak gerekir. Bu evlerin Bulgarlar açısından tek özelliği gayrimüslim Osmanlı ahalisinin yaşadığı semt olmasıdır. . Bu durum aslında Osmanlı Medeniyeti'nin bir retorikten ibaret olmadığını kanıtlamaya yetiyor. Çünkü medeniyetler yaygınlıkları ve paylaşılabilirlikleri ölçüsünde evrensellik kazanırlar. Bu kadar geniş bir coğrafyada bu kadar uzun süre bu kadar farklı kültürel ve etnik unsurlar tarafından paylaşılan benimsenen mimari anlayışı doğuran değerler sistemidir Osmanlı medeniyeti. Filibe evleri ile Kastamonu evleri, Gostivar evleri arasındaki ortak paydaların ne kadar fazla olduğunu hatta aynı denecek kadar örtüştüğünü görmek Osmanlı yüzyılının neden bu kadar uzun sürdüğünü izah etmek için yeterli sayılmalıdır.

Bir başka önemli unsur Filibe'de kurulan ilk modern teksitil fabrikasının tarihi 1840'tır. Osmanlı sanayileşme çabalarının ve modenleşmesinin sadece kılık kıyafet devriminden ibaret olmadığını göstermesi bakımından düşündürücü olmalı.

Özellikle Filibe imparatorluk şehirlerine özgü kozmopolit bir şehirdi Osmanlılar zamanında. Bulgarlar Türkler, Çingeneler. Ermeniler, Yahudiler ve Rumlardan oluşan bir nufus vardı.. Bulgarlar Osmanlıdan kopar kopmaz önce Türkleri, sonra Rumları ve sırasıyla diğerlerini kovarak tek sesli tek renkli bir yapı kurdular. Biz bu imparatorluk vizyonunu yitiridiğimiz için şehrin kültürel yapısını ve insan ilişkilerini buradan geriye bakıp kavramamız çok zor oluyor. Filibe'nin silüetini dolduran kiliseler gerçekten devasa ve Hıristiyan mimarisinin göz kamaştırıcı örneklerini veriyor. Ve bunların tümü de Osmanlılar zamanında yapılmış. Osmanlılar'ın yaptırdığı muhteşem camiler ve minareler yerle bir edilince şehirde bunlar hakim hale gelmiş. Osmanlı vizyonunu ne Bulgarlar ya da yeni ortaya çıkan ulus devletler ne de misaki milli sınırları dışını pek görmeyen bizler anlayabiliyoruz.

Filibe 1885



Filibe Cuma cami Balkanların en büyük ve özgün camilerinden biri. Sultan İkinici Murat devrinden kalma. Ancak tek başına bu cami bile geride bıraktıklarının işareti olmaya yetiyor.

Sofya'daki Paşa Konağı, Bulgar kralının sarayı olarak kullanılmış. Oysa burası yüzyıllarca Osmanlı valilerinin konağı olmaktan ibaretmiş. Ama kurulan Bulgar krallığı paşanın gölgesinde kalıyor.

Filibe'deki saat kulesinin inşa tarihi 18. Yüzyılın ortalarıdır. Saat kulesinin kitabesinde ki bir mısra çok şeyi anlatıyor: **"Bu saatin rakkası zühre yıldızı, çarkı kainat, çanı da Allah'ın güneşi olsun..."** Bu söz bile zamanı ve mekanı aşan bir medeniyet anlayışını yansıtmaya yetiyor.

Her üç ülkeye bakarak entelektüel birikim üzerine Nasıl bir karşılaştırma yapabilirsin?

Osmanlı daha doğrusu İslam kimliğinin diriliği, yaşatılması anlamında Bosnalılar tüm Balkan ülkelerindeki Müslüman unsurlardan açık farkla öndeler. Müslüman kimliklerini öne çıkararak devlet kurmaları da bu birikimin bir göstergesi. Entelektüel kapasitenin şüphesiz tarihi arkaplanı var. Diğer bölgelerde de en azından Boşnaklar düzeyinde bir birikim söz konusu idi. Ancak evlad-ı fatihanın entelektüel kesimiyle birlikte can veren unsurlar ya katledildi ya da Türkiye'ye sürüldüğü için bu anlamada fazla bir varlık kalmamış bugün. Örneği Bulgaristan'da bile 1930'lara 40'lara kadar çok ciddi yayınlar yapılmış. Hala ayakta kalan bir entelektüel birikim söz konusu. Türkiye'de yapılan devrimler, Türkiye'de yapılan tartışmalar aynen orada da tartışılmış. Örneğin Osmanlıca çıkan bir Medeniyet Dergisi ikinci dünya savaşı yıllarına kadar yayınlandığı gibi can alıcı konuları tartışmaya açmış.

Ancak yoğun sürgünler ve geride kalanların da tam bir asimilasyona tabi tutulmaları İslam kimliği ve kendi medeniyet mirasımıza dayalı bir entelektüel çabanın kesilmesine neden olmuş. Türkçe konuşmanın, Türkçe isim vermenin bile sorun olduğu dönemde bu anlamda entellektüel ürünlerin ve bu çapta insanların çıkması mümkün değil. Bugün gelinen nokta cahil bırakılmış bir tür kitle var Bulgaristan'da. Türkler şehirlerden kovulmuş Müslümanlık Çingenelerin temsiliyetine bırakılmış.

Dini bağları daha güçlü olan Pomaklar ise genellikle kırsal kesimde kaldıkları için entelektüel bir çıkış yapmaları mümkün görünmüyor. Onlar da ciddi olarak Bulgarlaştırılma tehlikesi ile karşı karşıyalar.

Boşnak Müslümanlar İslami kimlikleriyle birlikte entelektüel çıkış yapabildiler, geleneği sürdürdüler. Bunun en temel nedenlerinden biri Osmanlı döneminde yerleşik köklü, aristokrat diyebileceğimiz ailelerin varlığını son dönemlere kadar koruyabilmesi. Asimilasyon sürecinde bu aile tiplerinin iç eğitim ve geleneğin yeni nesillere tevarüs ettirilmesi babında önemli fonksiyonları oldu. Bu durumu dolaylı yoldan kabul eden Bulgar asıllı Balkan tarihçisi Maria Todorova, Osmanlının Bosna'da köklü ailelerin gelişimine izin verdiğini geri kalan kısımlarda köylülüğü aşmalarına engel olduğunu ileri sürer. Ancak Osmanlı'nın son döneminde bile örneğin Bulgaristan'da ortaya çıkan entelektüel birikim belki tüm Balkanlardan daha ileri idi.

Ancak köklü Müslüman aile örneği Boşnak entellektüelleri arasında İslamcı bir damarın yaşatılmasını, diri tutulmasını sağladı. Bu anlamda Aliya İzzetbegoviç gibi entelektüel siyaset ve aksiyon adamlarının çıkması tesadüfi değildir.

Makedonya örneği tam ters özellikler gösterir. Orada da İslami kimliği koruyan entellektüllerin yetişmesine imkan verecek aile tipleri dağıtıldığı, göçe zorlandığı için şehirli Müslüman nüfus fazla kalmadı. Kırsal kesimde kalan Müslümanlar da öteki olandan yani "gavur"dan geleni tümüyle dışlayıp kendi içine kapanarak pasif direniş göstermek suretiyle kendi kimliğini korumaya çalıştı. Arnavutlar arasında olsun türler arasında olsun Bosna örneğinde olduğu gibi İslami hassasiyetleri olan entellektüel bir nesil yetişmedi. Mevcutların ortak özelliği ise laik ve Türk yada Arnavut milliyetçisi olmalarıdır.

Makedonya'da halk geleneksel anlamda dindar ve dini kimliklerini içe kapanarak korurken entellektüeller batıcı laik çizgide; Bosna'da ise tam tersi durumdan söz edilebilir. Entellektüeller halkı İslami ve tarihi kimliklerine doğru çekmeye çalışıyorlar. Halk ise yaşayış biçimi olarak batılılaşmaya çok daha yatkın görünüyor.

Bu yeni dönemde Balkanlardaki Osmanlı bakiyesi Müslüman nüfusu mümkün olduğu kadar orada tutarak kimliklerinin gelişmesine katkıda bulunacak çalışmalar yapmak gerekir. Bu da onları yok olmaktan, silinmekten koruyacak Müslümanlıktan başka bir şey değildir.

19. Yüzyılda Osmanlı Ulaşımının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun Yerleşimi Sorunu

Yrd. Doç. Dr. Gülfettin ÇELİK
Marmara Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bil. Fak.

Osmanlı Devleti'nin Dünya ticaretindeki belirleyici rolünü kaybetmesi Batı'nın Hindistan'a Akdeniz'in dışından ulaşması, Akdeniz'in ve dolayısı ile Osmanlı Devleti'nin öneminin azalması ile başlar. Gerçi 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda da hala Osmanlı Akdeniz limanları kullanımda olup, Batılı gemiler bu limanlardan mal almakta idiler. Ancak bu gemilerin yüklerinin çoğu transit mallarla değil de, bölgeden temin edilen ham maddeden oluşmakta idi. Ve Anadolu'nun dış ticaret yolları, deniz taşımacılığının öne çıkması sebebi ile limanlar ile bağlantılı olarak oluşmuştu. Artık ticarete yön veren, merkantilizm gereği desteklenen Batı'lı tüccarlardı. Bu dönemde Batı ile yapılan ticarette deniz yolu, kara ticaretine göre üstün durumdadır. 18. yüzyıla gelindiğinde daha önce Akdeniz ticaretine egemen olan Venedik, Cenova ve Dubrovnik gibi güçlerin yerine birer kara gücü olan Avusturya ve Rusya ortaya çıkmaya başlamıştır.



Hicaz Demiryolu

Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde satılan mallar olarak ekonominin temelini oluşturan tahıl, deri, pamuk, yağ ve pirinci görüyoruz. Devlet pamuk, yün ve deride ihracata olumlu bakarken özellikle buğday dış satımını yasaklamaktadır. Zaman zaman verilen izinler istisnaidir. Bununla birlikte kaçak bir ticaret de her dönemde varolagelmiştir[1].

19. yüzyılda özellikle, Avusturya ile Osmanlı ülkesi arasında daha önce de varolan kaçak ticaret önemini artırarak devam edecektir. Avusturya'nın dış ticarette kazandığı önemde Rumların payı büyüktür[2]. Bu gelişme Avusturya'nın Osmanlı dış ticaretinde (Batı ile yapılan ticarette) egemen olması sonucunu getirecektir. Öbür taraftan Rusya'nın önemi de çok sık yaşanan savaşlara ve bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına rağmen azalmamıştır. İstanbul'un tahıl ve yiyecek ihtiyacının bir kısmını karşılayan bölge ile yapılan ticarette Rumlar önemli bir paya sahiptirler[3].

Rumların Osmanlı dahili ticaretindeki etkinlikleri bu yüzyılda iyice açığa çıkmıştır. Tanzimat ile ortaya çıkan yenilik hareketleri, Türk tüccarları yerine Rum ve Ermenilerin öne çıkmasına neden olmuştur[4].

19. yüzyıla gelindiğinde hala Anadolu'nun birçok şehri kalabalık ve hareketliliğini muhafaza etmektedir. Anadolu'nun başlıca ticaret yolu olan Erzurum yolu (İzmit-Bolu-Gerede-Tosya-Amasya-Tokat üzerinden İstanbul'a, Ankara ve Afyon üzerinden İzmir'e bağlantısı olan yol) önemini yüzyıl başlarında bile korumaktadır. Bu yüzyıla kadar Karadeniz'in dış ticarete kapalı oluşu ve bundan dolayı dış dünya ile bağlantısının İzmir yolu ile mümkün olması bölgenin dış rekabetten nispeten uzak kalmasına yol açıyordu. İstanbul'a ulaşan diğer yol da iç ticaretten dolayı bölge şehirlerinin mamurluğunu koruyordu. Sayıları binlere ulaşan develerin oluşturduğu kervanlar ve yolcuları yüzyıl başlarında bu yolu hala kullanmaktadırlar. Ancak yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başta Erzurum ve Tokat olmak üzere ticaret yolu üzerindeki şehir ve kasabaların nüfuslarında büyük düşüşler görülmeye başladı. Bunun nedeni Batı'nın içinde bulunduğu sanayileşme hareketidir. Ticaret anlaşmaları ile Türk tüccarları ve Türk mamulleri üzerinde egemenlik kuran Batılı tüccar ve gayrı müslim azınlıklar, Batı ürünlerinin Anadolu'da yaygınlığını sağladılar. Türk illerinin yerli sanayi imalatı, çeşitli el sanatları ve işçiliği, mahalli dokumacılık, buharın muharrik gücü karşısında büyük bir çöküş yaşadı[5]. Ancak yerli sanayiin yaşadığı çöküşe rağmen yine de Anadolu'nun genel iktisadi hayatında bir başka açıdan canlanma sözkonusudur.

Dış ticarete konu olan mal gruplarında değişme görülür bu dönemde. Şehirlerin viraneliği ve daha önce işlek olan yolların

1) Robert Mantran, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dış Ticaretin Değişmesi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. III, s. 170.

2) İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s.51.

3) Sevgi Aktüre, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını, Ankara, 1978, s.65.

4) Aktüre, a.e, s.66.

5) Tuncer Baykara, "19. Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bu Güne Etkileri", Osmanlılarda Medeniyyet Kavramı ve 19. Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 116-117.

bu özelliklerini yitirmelerine rağmen, dönem içinde Anadolu kentlerinde nüfus başına düşen dükkan sayısındaki olağanüstü artış bunun bir göstergesidir. Zira faaliyet halindeki dükkan sayısındaki artışı gerektirecek bir gelir artışı yoktur bu dönem Anadolu kentinde. Gerek buralarda faaliyet gösteren yabancı tüccarların temsilcileri, gerek yönetim yapısındaki değişim sonucu kentlere yerleşen askeri sınıf ve üst kademe yöneticileri, ticarete konu olan mal türlerinin değişmesine etki yaptılar. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı önceki hiçbir dönemde erişmediği bir seviyeye ulaştı. Fabrikasyon ucuz ürünler karşısında dayanamayan yerli sanayi yerine, zirai ürünlerde dış ticaret hadlerinde yaşanan olumlu durumun da etkisi ile zirai üretime yönelme görüldü. Ancak toplam üretim içinde dış ticarete konu olan malların payının ancak % 10 civarında olduğu[6] göz önüne alınırsa, öncelikle dış dünyanın ulaşabildiği bölgelerde bu yönelişin olduğu görülür. Kıyı şehirlerinin gelişmeye başlayıp iç kentlerin ancak bunlarla bağlantı sağlayabildiği oranda gelişebilmesi bu bağlamda anlamlıdır. Mesela yeni dönemde dış ticarete açılan Karadeniz de gemilerin belirleyici gücüne açık kaldı ve bazı kıyı şehirleri gelişmeye başladı. Trabzon bu şehirlerin en ileri geleni olarak önemini yüzyılın sonlarında Süveyş kanalının açılışına kadar artırarak sürdürmüştür[7].



1841 tarihli gümrük sertifikası

19. yüzyıl, özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Türkiye'sinin dış ticari ilişkileri için yeni bir dönemi ifade etmektedir. Anadolu gittikçe Batı'nın hammadde talebi ve mamul mal arzı alanı içine çekilmektedir. Sanayileşmiş Batı'nın hammadde talebindeki artış, sınai mamul mallar için yeni pazar alanları bulma çabası ile Osmanlı Anadolu'suna da yönelmesi yeni dönemin önemli yönüdür. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin klasik düşüncesi ile ihtiyaçların en kolay şekilde temini politikasının devam ettirilmeye çalışılmasının da bu yeni dönemdeki belirleyici rolü önemlidir. Buna dayanarak Osmanlı Devleti herhangi bir zorlama olmaksızın kendisine gelen taleplerle dış ticarette İngiltere, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerine kolaylıklar vermiştir. (Dış ticaret anlaşmaları 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile, Kasım ayında Fransa ile, 18 Mayıs 1839'da Löbek, Brem ve Hamburg, 2 Eylül 1839'da Sardunya, 31 Ocak 1840'da İsveç ve Norveç, 2 Mart 1840'da İspanya, 14

6) Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 719.

7) Baykara, a.e, s. 119.

Mart 1840 Felemenk, 30 Nisan 1840'da Belçika, 22 Ekim 1840'da Prusya, 1 Mayıs 1841'de Danimarka, 7 Haziran 1841'de de Toskana ile yapılmıştır[8].)

1870 ve sonrası yıllar Osmanlı dahili ve harici ticaret yollarında ve ulaşım teknolojisinde önemli gelişmenin tarihidir. Buharlı gemilerin kullanılmaya başlandığı tarihten itibaren değişmeye başlayan dış ticaret yolları bu tarihten itibaren yeni bir gelişmeyi daha yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nde demiryollarının girmesi ile tekrar bir değişime uğrayan ulaşım ağı, demiryollarının çevresinde yeni bir oluşumla limanlara doğru gelişimini sürdürmüştür. Mesela İzmir-Aydın hattının açılması ile işsiz kalan 20.000 deve[9], bir müddet sonra demiryolunun bağlantısı olan yollarda tekrar görev almışlardır. Ulaşım ağındaki yenilik ile malların gittiği yön değişmiştir. Artık Çukurova'nın pamuğu işlenmek için Orta Anadolu yerine, İngiltere veya bir başka Avrupa ülkesine gönderilmektedir. İç Anadolu'da işlenen yünler de ihracata yönelmiştir.

Daha önceki dönemde kara ve kervan taşımacılığı ile gelişen İç Anadolu'nun yerine şimdi kıyılar gelişmektedir. Önceleri küçük bir köy olan Mersin'in büyük bir şehir haline gelişi bu dönemdedir[10]. Ürünü dış pazarlara en kısa ve en hızlı yolla aktarabilme problemine bir çare olarak oluşan ulaşım sistemi 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin çok hızlı bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ulaşım ağının yeniden şekillenişi dış ticareti artırdığı gibi[11] dış ticaretteki gelişme de ulaşım sisteminin yeni yapısını kazanmasına etkide bulunmuştur.

Yeni ulaşım sisteminin dışında kalan yerleşim birimlerinin hızla gerilemesi karşısında bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yine tersi bir durum olarak yeni yapılanmadan kaynaklanan Batı Anadolu'da artan Rum nüfustaki gelişmelere de dikkat edilerek, bu dönemde ortaya çıkan Osmanlı-Rus Savaşı sonrası göçleri ile gelenlerin iskan mahalleri bu hususların da dikkate alınması ile belirlenmiştir. Hem daha önceleri mamur halde olup da şimdi harap hale gelen yerlerin şenlendirilmesine çalışılmış, hem de yeni ulaşım ağı üzerinde yeni yerleşim birimleri oluşturulmuş, mevcutların daha da gelişmesi için buralara muhacir iskan olunmuştur[12]. Muhacirlerin bir kısmının iskanları Anadolu demiryolu güzergahına yapılmıştır. Bunun birinci nedeni ticarete yapacakları katkı beklentisidir. Zira daha önce İzmir-Aydın, Aydın-Kasaba demiryollarının kırsal bölgeleri pazara bağlayıcı rolü önemli olmuştu. Ancak Anadolu demiryolu güzergahına yapılan iskanda etkili olan bir diğer önemli husus, Pan-Cermen hareketinin Osmanlı topraklarında demiryolu çevresinde kurulmasını önerdiği Alman kolonizasyonudur. Gerçi Alman yetkililer Osmanlılar'ın bu çeşit istekleri asla kabul etmeyeceklerini düşünerek herhangi bir talepte bulunmamışlardır[13]. Ancak Abdülhamit böylesi bir gelişme ihti-

8) Osmanlı Devleti'nin bu İngiltere'ye İktisadi imtiyazları gerek Mehmet Ali Paşa gerek Rus baskısı karşısında İngiltere'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamak amacı ile verdiğini iddia eden görüşler de vardır. Bkz. Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 19.

9) Baykara, a.e, s. 121.

10) Baykara, a.e, s. 121.

11) Pamuk, a.e, s. 140.

12) Daha geniş bir bilgi için bkz: Gülfettin Çelik, Sosyo - Ekonomik Sonuçları ile Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877 -1912), Yayınlanmamış doktora tezi, s. 50-72.

13) Murat Özyüksel, Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, 1978, s. 285.


1 LIVRE TURQUE

اتحاد

1 ACTION

"ITTIHAD"

SOCIÉTÉ ANONYME DE NAVIGATION OTTOMANE
fondée par Iradé Impérial en date du 9 Mai 1327 vs.
SIÈGE SOCIAL: SALONIQUE

CAPITAL SOCIAL: 250.000. LTQ
DIVISÉ EN
ACTIONS DE I LIVRE TURQUE

UNE ACTION NOMINALE

Nº 106641

Salonique, le 9/22 Juin 1911

Un Membre du Conseil d'Administration

Un Membre du Conseil d'Administration

İttihad Seyru Sefain Anonim Şirketi Osmaniyesi'ne ait hisse senedi

malinden rahatsız olmuş ve demiryolu protokolüne Alman kolonizasyon hareketlerine girişilmeyeceğine dair gizli bir madde koydurmayı ihmal etmemiştir[14]. Ve ilave tedbir olarak da, demiryolu güzergahına muhacirlerin iskanlarını irade buyurmuştur[15].

Osmanlı Devleti sadece Anadolu demiryolu güzergahı çevresine muhacir iskanını düşünmemiştir. Aynı zamanda faal durumda olan diğer demiryolları çevresi de iskan alanları olarak planlanmıştır. Daha önce İzmir'e gelen ve 1901/1318 yılında Anadolu içlerinde iskanları düşünülen Girit muhacirlerinin İzmir'in sahil ve demiryolu güzergahındaki kasabalarda iskanı istenmiştir[16]. Bu kararın alınmasında önceliği olan hususlardan birisi de ulaşımın kolaylığıdır.

Anadolu'da demiryollarının yapımını üstlenmek için birbirleri ile büyük çekişmeye giren gerek Fransızlar ve İngilizler'in, gerek Almanlar'ın demiryollarından beklentileri sadece taşımacılıktan elde edecekleri kar değildi. 1860'larda önce İzmir-Aydın ve daha sonra İzmir-Kasaba demiryollarının faaliyete geçmesi ile birlikte İngiltere ile dış ticaretteki artış yanında bölgeye gelmeye başlayan İngiliz sermayesi, madencilik, sanayi ve belediye hizmetlerinde yatırımlar yapmıştır. Keza yine aynı şekilde Almanların demiryolunun yapım imtiyazı yanında etkinliklerini artırmak için almaya çalıştıkları diğer imtiyazlar dikkat çekicidir. Demiryolu şirketi döşediği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bir alanda maden arama ve çıkarma hakkına sahip olacak, su kaynaklarından yararlanabilecek ve devlet ormanlarını kullanabilecekti[17]. Ayrıca şirket yetkilileri Alman endüstrisinin gereksinimi olan çok miktardaki hammadde kaynağına ulaşabilmeyi de umuyordu[18]. Bütün bunların ötesinde demiryollarının geçtiği bölgelerin pazara bağlanması ile önceliğin Alman ticaretine geçmesi beklenmekteydi[19]. Almanlar, Almanya'nın Osmanlı ticaretinde egemen hale gelebilmesi için ilave bazı tedbirler daha aldılar. Bölgede zirai üretimin verimliliğinin artırılması çabası içine de girdiler. Umulan, verimlilik artışı ile alım gücü yükselen köylünün Alman dışsatımı için pazar unsuru olmasıdır. Bu amaca yönelik olarak Konya ovasının sulanması projesini (1907) ve Adana Ovasının sulanması projesini (1913) önerdiler.

Osmanlı Devleti'nin yeni ulaşım teknolojisinden beklentisi ise Ankara'ya kadarki bölüm ile sonrası için farklı iki önceliği ifade eder. Ankara'nın ilerisi için beklenti iktisadi kaygılardan daha çok askeri amaçlardır. İstenen, Anadolu ve Mezopotamya'daki askeri garnizonlar arasındaki bağlantının kolayca sağlanabilmesidir[20]. Beklenti savaş dönemlerinde cepheye malzeme ve askerin kolayca sevkedilebilmesi, Hazarda da iç güvenliğin sağlanmasında kolaylıktır. Ankara'ya kadarki demiryolunun sağlaması umulan katkısı ise yeni zirai üretim alanlarının ortaya çıkması ve bölgenin pazara açılması ile ticareti geliştirmesidir[21].

Yüzyıl sonlarına gelindiğinde artık İngiltere klasik Osmanlı

14) Özyüksel, a.e, s. 195.

15) Bu konu önce Meclis-i Vükela'da görüşülmüş, idare meclisin bu yöndeki görüşü üzerine verilmiştir. BA.O.Y. Res. M. No:54/15.

16) BA.O. Y.Sad.Hus.M. Dosya No: 396.

17) Özyüksel, a.e, s. 194.

18) Özyüksel, a.e, s. 194.

19) Özyüksel, a.e, s. 126.

20) Özyüksel, a.e, s. 154.

21) BA.O.Y. Res. M. No:54/15. Y.Hus.M. No:233/53.

dış politikasını değiştirmiştir. Bunun nedeni Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasının artık imkansız olduğunu düşünmeye başlamasıdır. İngiliz dış politikasında ortaya çıkan değişim ve Fransa'nın daha önce de bilinen emelleri nedeni ile Osmanlı Devleti bu ülkelerle giriştiği münasebetlerde özellikle Abdülhamit döneminde kuşkucu davranmaya başlamıştır. Almanların Osmanlılar'dan beklentileri konusunda son derece dikkatli, titiz davranışları da ilave olununca Avrupa'da güvenilebilecek ülke olarak Almanya'nın kabullenilişi uzun zaman almadı. Abdülhamit'in Anadolu ve Bağdat demiryollarının yapım imtiyazını ısrarla Almanlara verme isteğinin ardında yatan gerçek budur.

Gelişmeler Almanların Anadolu demiryollarının yapımını üstlenmeleri ve bazı kesintilerle ve yeni anlaşmalarla Bağdat'a kadar tamamlamaları şeklinde ortaya çıkmıştır (demiryolunun bazı bölümleri ancak 1940 yılında tamamlanabilmiştir.) 1888'de başlayan demiryolu yapımı, Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar sürmüştür[22].

Oluşan yeni ulaşım ağının ihtiyacı olan nüfusu önemli ölçüde temin eden demiryolu güzergahına iskanların ortaya çıkardığı sonuçlara yukarıda değinilen beklentiler çerçevesinde bakılacak olunursa görülür ki, pazara bağlanma amacı gerçekleşmiştir. Anadolu gittikçe artan oranda dış pazar ile bütünleşme sürecini bu dönemde oldukça hızlı yaşamıştır. Aşar gelirlerindeki artış bunun bir ölçüde göstergesidir[23]. Demiryollarının yapımı bu ürünlerin dış pazarlarla buluşmasını kolaylaştırmıştır.

1830-1913 arası Osmanlı dış ticaretinde büyük bir artış olmuş, ticaret hacmi 9 milyon sterlinden 64 milyon sterline ulaşmıştır[24]. 1880 sabit fiyatları ile ihracattaki artış, Anadolu için aynı dönemde on bir kat, cari fiyatlarla ise sekiz kattır[25]. Ancak bu gelişmenin dönemin tamamına eşit şekilde yayıldığı söylenemez. 1840-1873 ve 1896-1913 alt dönemleri dış ticaretin hızlı gelişme dönemleri iken, 1873-1896 alt dönemi gelişme trendinin düştüğü, ancak yine de artışın devam ettiği bir dönemi ifade etmektedir. Gelişmenin gerisinde yatan iki önemli neden vardır. Bunların birincisi Osmanlı ekonomisinde kıt kaynak olan emeğin arzının göçler ile artışıdır. İkinci önemli sebep de gittikçe dünya ekonomisi ile bütünleşen ekonominin bu eğilimini artıran demiryollarının faaliyete geçmesidir. Demiryollarının devreye girmesi ile dış ticaretteki gelişme hızı 1873-96 dünya ekonomik durgunluğuna rağmen daha da artma eğilimi içine girmiş ve yüzyılın sonlarında daha önce hiç ulaşılmayan bir değere varmıştır. Dış ticaretteki gelişmenin en önemli sebeplerinden birisi nüfus yoğunluğunda artan oranlardır. Zira bu dönemde gelen muhacirler nüfus yoğunluğunu önemli ölçüde artırmışlardır.

Dünya ekonomik bunalımı ile tarım ürünleri ihraç hadlerinde ortaya çıkan olumsuz duruma rağmen, Osmanlı tarım yapısında görülen hayvan yetiştirme yerine tarımsal

22) Demiryollarının bazı güzergahlarının yapım tarihleri için bkz. Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970, s. 164.

23) Daha geniş bir bilgi için bkz: Özyüksel, a.e, s. 89, 275.

24) Pamuk, a.e, s. 140.

25) Şevket Pamuk, "Osmanlıda Tarımda Üretim İlişkileri", Toplum ve Bilim, Bahar, 1982, s.5.

üretime yönelişin etkisi ile tarımsal ürün ihracatında artış devam etmiştir. 1889'da % 18.4, 1899'da % 17.8, 1910'da % 22.3'e ulaşan zirai ürünlerin ihraç malları içindeki payı 1913'de % 26.5'e yükselmiştir[26].

Dış ticarete yönelmenin bölgeler açısından dağılımına bakılacak olunursa, görülecek olan, 19. yüzyılın ortalarındaki gelişmenin kıyı bölgelerinde ortaya çıktığı, yüzyılın son çeyreğinde ise Batı Anadolu'dan başlayarak Orta Anadolu'da yaşandığıdır. Zirai üretimdeki artış ise ihracattaki artıştan çok daha fazla olmuştur. Zirai ürünün büyük bir kısmı yerel tüketime ayrılmaktadır ve 913'e gelindiğinde ancak % 40'ı pazara aktarılmaktadır[27]. Yüzyıl sonlarında kentsel nüfus toplam nüfusun % 22'sine yükselmiştir. Ancak ulaşımdaki yetersizlikler, üretimin ağırlıklı olarak yerel nitelikte kalmasına neden olmaktadır. Büyük kentlerin iaşe ihtiyacı bu nedenle ilave tedbirleri gerekli kılmaktadır. Mesela Dersaadet'e getirilecek buğdaydan dolayı tüccara % 5 prim verilmesi kararı alınmıştır[28]. Ulaşımın yetersizliğinin bir sonucu olarak, artan toplam üretime rağmen tabii şartların olumsuz olduğu yıllarda görülen, kıtlıklardır. Böyle dönemlerde doğrudan devlet müdahalesi ile tahsisler yapılarak sorunun çözümlenmesine çalışılmaktadır. 1316/1899 yılında Aydın vilayetinde meydana gelen deprem sonrasında ortaya çıkan buğday ihtiyacı nedeni ile Rusya'dan getirilen ve Girit'e gönderilecek olan buğdayın buraya değil de, Denizli ve Afyon'a gönderilmesi kararı alınmıştır[29].

Özellikle yeni ulaşım yolları üzerinde veya dış ticarete açık bölgelerde iskan ile görülen nüfus yoğunluğundaki artışın zirai üretimdeki payı ve dolayısı ile dış ticaretteki olumlu etkisi gözardı edilemez. Ancak, herşeye rağmen bu insanların tarımsal üretim ve dış ticaretin artmasındaki payı en azından yerleşimlerin ilk yıllarında dolaylı olmalıdır. Zira kendilerine yeten bir iktisadi güce kavuşabilmeleri için devlet ve yerli halkın desteği gerekmiştir. Bu nedenle iskan olunup kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek duruma gelinceye kadar birer tüketici olarak zirai üretimin ve ticaretin gelişimine katkıda bulunmaları şeklinde dolaylı etkileri olmuştur. Bu ise bu bölgelere yerleşen nüfusun yeni ulaşım ağının dış dünyanın ihtiyaçları yanında iç pazarı da besleyecek şekilde daha başlangıçtan itibaren oluşumunu kolaylaştırmıştır.

26) Eldem, a.e, s. 283, 302.

27) Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri", s. 11.

28) BA.O. M.M. No: 14203/20784.

29) BA.O. Y.E. Sdr. Kamil Paşa Evr. No: 86/80.

Konuşma

Topkapı Sarayı'nda Müstesna Bir Osmanlı Sanatı Mektebi

Nakkaş-Mimar Semih İRTEŞ; *"Burada geleneksel süsleme sanatlarının kültürü ve medeniyeti öğretiliyor"*

İbrahim Ethem GÖREN
Boğaziçi Yöneticiler Vakfı Müdürü

Osmanlı Cihan Devleti'nin kuruluşunun 700. Yılı kutlamaları çerçevesinde Osmanlının sanata verdiği önem her fırsatta vurgulandı. Eserlerinde sanat ve estetiği bir arada bulunduran Osmanlı sanatkârlarına saray çevrelerinden, özellikle de padişahlardan mücerret devasa teşvikler gelmekteydi.



Nakkaş-Mimar Semih İrteş

Kitâbiyat sanatlarında saray içinde neşv-ü neva bulan Topkapı Sarayı Nakkaşhanesi, tezhip sanatında günümüze kadar hayatiyetini devam ettirebilen ender bir sanat müessesesidir. Fatih Sultan Mehmed Han tarafından Anadolu'nun dört bir tarafından bir çok sanatkârın (hattat, müzehhip, mücellit) Topkapı Sarayı'nda bir araya getirilmesiyle temelleri atılan Topkapı Sarayı Nakkaşhanesi, sanat tarihimizde nadide eserler üreten usta sanatkârların ocağı olarak ün yapmış ve böylece Ehl-i Hiref teşkil edilmiş...

Sanatkârlarıyla uzun yıllar sarayın ve Osmanlı Devleti'nin kitâbiyat hizmetlerini yerine getiren nakkaşhane, Prof. Dr. Süheyl Ünver'in gayretleriyle 1950'li yılların başında yeniden tesis edilmiş. Lise ve üniversite mezunlarının genel yetenek imtihanıyla kabul edildiği sanat mektebinden şimdiye kadar yüzlerce sanatsever mezun olarak, tezhip sanatının iç dinamiklerine vâkıf olmuş. Buraya her yıl 20-25 civarında yeni kursiyer kabul ediliyor...

Müessese günümüzde Kültür Bakanlığı'nın bünyesinde, Topkapı Sarayı Geleneksel Türk Süsleme Sanatları Kursu ünvanıyla tezyînî sanatlara yeni isimler ve eserler kazandırıyor. Kursun öğretim üyelerinden nakkaş-mimar Semih İrteş

ile Topkapı Sarayı Geleneksel Türk Süsleme Sanatları Kursu üzerine konuştuk.

Semih İrteş, 20. yüzyıl kalem işi sanatının usta temsilcisi Nakkaş Sabri İrteş'in oğlu. Semih İrteş, baba mesleğini, daha doğrusu baba sanatını bugün aynı ustalıkla devam ettiriyor. Semih İrteş, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'den tezhip icazeti almış. Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi mezunlarından olan Mimar-Nakkaş Semih İrteş, mimarlık eğitimini klâsik sanatlara yönlendirerek günümüzde son temsilcilerinin elinde hayat bulmaya çalışan kalem işi sanatına yeni bir ivme ve dinamizm kazandırmış. Bir dönem (1982-1984) Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Akademisi'nde kalem işi dersleri veren İrteş, şu anda Topkapı Sarayı Geleneksel Türk El Sanatları Kursu'nda ve Sema Nakışhanesi'nde Öğrencilere geleneksel Türk el sanatlarının inceliklerini öğreten ekibin başında bulunuyor.



Müzehhip Mamure Öz

Semih Bey, Nakkaşhane günümüzde tekrar ne zaman ihyâ edildi?

1950'li yıllarda rahmetli hocamız Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından bu nakkaşhane faaliyete geçti. 1976-1977 sezonunda yine Süheyl Ünver tarafından bu kursun temeli atıldı. O dönem içinde Cahide Keskiner ve Azade Akar hocalarımın da denetiminde kurslar devam etti. Sonra kursun başhocası Cahide Keskiner Hanımefendi oldu. Uzun seneler kursu, hocamızla birlikte götürdük.

Öğretim kadrosunda kimler bulunuyor?

Bu kursa gönül ve emek vermiş diğer arkadaşlarımızı da unutmamak gerekir. Bunların arasında Melek Antel, Mamure Öz, Serap Bostancı, Birsen Gökçe ve Sevim Kayaoğlu bulunuyor.

Bu kursta ne gibi hizmetleriniz var?

Türk süsleme sanatının tekrar ihyâ edilmesi için bir talebe grubuna burada eğitim veriyoruz. Bu eğitim çok sınırlı. Bu eğitim, haftada bir gün ve iki yıl ile sınırlı. İki yıl içerisinde Türk süsleme motifleri ve tasarım konusunda buradaki arkadaşlara bilgi veriliyor ve buna göre yönlendiriliyor.

Buradaki öğrenciler, sadece bunun ilk kültürünü alıyorlar.

Bu kursu dört seneye de çıkarabiliriz ama, amacımız burada müzehhip yetiştirmek, sanatçı yetiştirmek değil. İlk etaptaki amacımız, bu sanatları topluma tanıtabilmek.

Burasını Ehl-i Hiref'in bir devamı olarak düşünebilir miyiz?

Burada biz sanatçı yetiştirmiyoruz. Ehl-i Hiref öyle değil. Ehl-i Hiref'te iki sene ya da üç sene devamlı bir surette her gün çalışılıyor ve buraya devam eden kişiler

sonunda sanatkâr oluyorlar.

Burada sadece biz kültürü tanıtmaya çalışıyoruz. Süsleme kültürünü tanıtıyoruz. Kişi bundan sonra eğer bunu götürebilecekse, sonrası kendisinin ferdî çalışmasıyla oluyor. Buradan mezun olduktan sonra bizimle beraber çalışmalar da yapabiliyor.

Topkapı Sarayı Nakkaşhanesi'nin günümüzdeki pozisyonu Ehl-i Hiref'e yakın bir espri ve düşünce içerisindedir. Ama geçmişteki nakkaşhaneyle günümüzdeki nakkaşhane arasında sistemler farklı. Birinde konu hemen eğitimin-öğretimin sonunda profesyonelce tatbikata geçiyor. Burada ise geleneksel süsleme sanatlarının kültürü ve medeniyeti öğretiliyor. Talebe sadece kendisi için tatbîkat yapıyor. Talebenin müzehhip olabilmesi, azmine, sevgisine ve alış gücüne bağlı.

Öğrencileri nasıl seçiyorsunuz?

Buraya gelebilmenin alt sınırı lise mezunu olmaktır. Biz aslında bu kültürü hiç bilmeyen bir insanı buraya almak istiyoruz. Bu sanata gönül veren herkese burada hizmet vermek istiyoruz. Ama çok müracaat oluyor, kapasitemiz bu talepleri karşılamaya uygun değil. Mecburen bir imtihan yapmak durumunda kalıyoruz. Bu imtihan nazarî değil; genel yetenek üzerine kurulu. Öğrencinin çizgisinin nasıl olduğuna bakarak buraya alıyoruz.

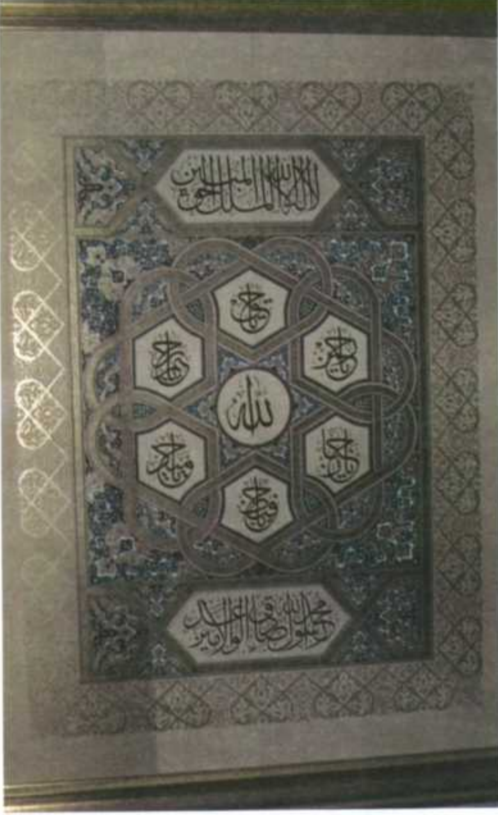


T.S. Geleneksel Türk Süsleme Sanatları Kursu'nda tasarım dersi

Ne gibi bir Öğretim usûlü tatbik ediyorsunuz?

Burada ilk sene geleneksel Türk süsleme sanatına ait genel itibarıyla tasarım dersleri veriliyor. Tasarıma çok dikkat ediyoruz. Tasarım derslerinin sonunda ikinci yılda öğrencilerimizi atölyedeki çalışmadan kaynaklanan tezhip konusuna yönlendiriyoruz. Bizim burada verdiğimiz tasarım tekniği sadece tezhip için değil, bütün süsleme sanatlarını kapsayabilecek düzeydedir. Tasarım bilgisi alan bir talebe kendisini ilerleterek, tezhibin dışında başka konularda da bu tasarımı kullanarak, kalemişi ve çini tasarımları da yapabilir.

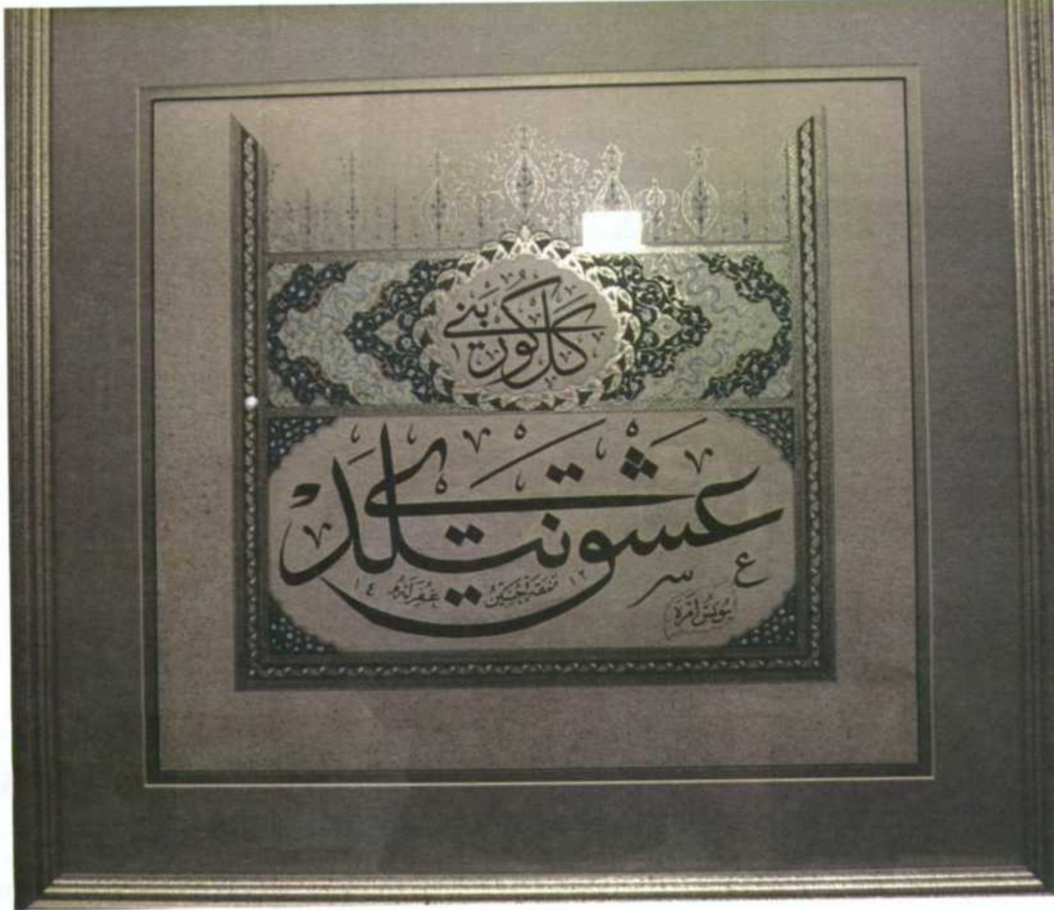
Biz, buraya gelen kişiyi bu sanata gönlünü vermiş olarak kabul ediyoruz. Talebe-



Topkapı Sarayı Ekolü klasik bir tezhip eseri



Topkapı Sarayı Ekolü klasik bir tezhip eseri



Topkapı Sarayı Ekolü klasik bir tezhip eseri

lere haftalık olarak, çok yoğun ödevler veriyoruz. Eğer verdiğimiz ödevleri tam olarak yaparlarsa, iki yıl sonra kursun bitiminde iyi bir noktaya gelirler.

Toplum bu sanatları ne kadar tanıyor?

Dört beş senelik bir süre içerisinde Türk süsleme sanatlarında fevkalade bir gelişme söz konusudur. Yalnız bu gelişmeyi enflasyon durumuna getirenler de var. Bunlar çok üzücü. Biz kültürü tanıtmak istiyoruz.

İnsanlar, kendi öz kültürü olan "geleneksel sanatların ne olduğunu" öğrendiklerinde büyük keyif alacaklardır.



Müzehhip Serap Bostancı imzalı bir Fatih Sultan Mehmed minyatürü

Buradan mezun olanlar sizce nelere dikkat etmeliler?

Burada talebelere "Biz sizi burada sanatçı olarak yetiştirmiyoruz" diye her zaman söylüyoruz.

Sanatçıyı zaten yetiştiremezsiniz, sanatçı kendi yetişir. Biz burada, geleneksel süsleme sanatlarımıza gönül verenlere, süsleme sanatları konusunda, tasarım konusunda, tezhip tekniklerinin bazıları hakkında bilgiler veriyoruz. Burayı bitirdiklerinde müzehhip olmuş olmazlar.

Kültür Bakanlığı onaylı bir sertifika veriyoruz. Ancak, biz burayı iki yıl içerisinde bitirdik, diplomamızı aldık, müzehhip olduk, bundan sonra hemen sergi açabiliriz, seminerler verebiliriz gibi bir düşünce tarzı doğru değildir.

Burayı bitirenlerin süsleme sanatına devam etmeleri çok hoşumuza gider. Zaten amacımız da bu. Bu faaliyetlerin onlar için sadece bir hobi olmasını istemiyoruz. Bunun için burada bulunmuyoruz. Onların bu konuyu devam ettirmeleri lazım. Ancak hemen profesyonelce sergi açmak, bir takım faaliyetlerde bulunmak doğru değil. Bunlar, zamanı geldiğinde olacak olan şeyler. "Çünkü bu sanat, gönül işidir." Burada tabii ki belirli bir edep ön planda olmalıdır. Tarihteki usta-çırak münasebetlerine riayet edilmelidir. Bir zamanlar usta müsaade etmeden, icazet vermeden talebe eserin altına imza atamıyordu.

Bugüne kadar kaç öğrenci mezun ettiniz?

1978-1998 yılları arasında yaklaşık 1000'e yakın öğrenci buradan geçti, mezun oldu. Mezunlar arasından 50-60 kişi bu işi ciddî bir şekilde devam ettiriyor. Bu rakamlar Türk süsleme sanatı için büyük rakamlardır. Bunların arasından 15-20 kişi de çok ciddi olarak bu sanata devam ediyor.

Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Tecrübesi

Doç. Dr. Zekeriya KURŞUN
Yrd. Doç. Dr. Kemal KAHRAMAN

A- OSMANLI MİLLET SİSTEMİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Osmanlı Devleti, muhtelif unsur ve farklı dinlerden meydana gelen bir devlet idi. Bu çeşitliliği ile adeta bir milletler mozayiğini oluşturmaktaydı. Devlette hakim sınıf olan Türkler, nüfusun yaklaşık üçte birini oluştururken, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar, Anavutlar ve Araplar v.s., nüfusun geri kalan üçte ikilik kısmını meydana getirmekteydiler. Günümüzden bakıldığında, bunca farklı etnik yapı, farklı din ve mezheplerin bir arada bulunması, uyumsuzluk ve anarşiyi doğuracağı izlenimini vermektedir. Halbuki Osmanlı tecrübesi göstermektedir ki; bunun aksi olmuş ve bütün farklılıklarına rağmen asırlarca söz konusu topluluklar bir arada yaşayabilme becerisi sergilemişlerdir.

Osmanlı Devleti gerek İslam hukukundan tevarüs ettiği anlayış ve gerekse devletin pratik ihtiyaçlarından hareketle, egemenliği altındaki bütün toplulukları "millet sistemi" adıyla bilinen bir organizasyon altında örgütlemiştir. Buna göre, devleti meydana getiren farklı etnik grubları, etnik kökenlerine göre değil, bağlı oldukları din veya mezhep esasına göre örgütleyerek, aralarında ciddi hiç bir çatışma ve çekişmelere meydan vermeden yönetmiştir. Osmanlı toplumu, Batı toplumlarının aksine, feodal sistemden mutlak monarşiye, oradan da ulus-devlet modeline ulaştıran değişimleri yaşamamıştır. Bilakis, kendine özgü, zamanın ve coğrafyanın gereklerine uygun olarak geliştirip, olgunlaştırdığı idari mekanizmasıyla, muhtelif inanç ve etnik kökenden meydana gelen toplulukları bir arada idare etme başarısını göstermiş ve bu başarısını da 19. asrın ikinci yarısına kadar sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti idaresi altında yaşayan hiç bir zümrenin diline, dinine, hatta büyük ölçüde onların sosyal ve idari yapılarına müdahale etmemiştir. Devlet, her inanç topluluğunu, belirli bir özerklik sınırı içinde serbest bırakmış ve asla onlara baskı ve asimilasyon uygulamamıştır. Böylece Osmanlı Devleti bir taraftan hükmettiği geniş coğrafyada uzun süreli bir barışı sağlamış; diğer taraftan da, nisbeten etnik ve kültürel yapılarını koruyabilmiş olan unsurlar da çağdaş devletlerin ortaya çıkışı sırasında, uyum problemi yaşamadan kendilerini yeni duruma adapte edebilmişlerdir. İşte bu makalede örnekleme yöntemiyle, 15. asırdan 19. asrın ikinci yarısına kadar sürüdürülen bir tecrübenin bazı yönleri tartışılacaktır.

Osmanlı Devleti, muhtelif unsur ve farklı dinlerden meydana gelmekteydi. Bu çe-

şitliliği ile adeta bir milletler mozayiğini oluşturmaktaydı. Devlette hakim sınıf olan Türkler, nüfusun yaklaşık üçte birini oluştururken, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar, Anavutlar ve Araplar v.s., nüfusun geri kalan üçte ikilik kısmını meydana getirmekteydiler. Günümüzden bakıldığında, bunca farklı etnik yapı, farklı din ve mezheplerin bir arada bulunması, uyumsuzluk ve anarşiyi doğuracağı izlenimini vermektedir. Halbuki Osmanlı tecrübesi göstermektedir ki, bunun aksi olmuş ve bütün farklılıklarına rağmen asırlarca söz konusu topluluklar bir arada yaşayabilme becerisi sergilemişlerdir.

Bilindiği gibi, Osmanlı egemenliği altındaki muhtelif dine mensub teb'a, bağlı oldukları din veya mezheplerine göre gruplandırılmıştır. Osmanlı yönetimi yaptığı bu gruplamaya "millet sistemi" adını vermiştir. Başka bir ifade ile "millet" kaynağını İslam hukukundan alan ve Osmanlı Devleti'nde dini toplulukları ifade eden bir kavramdır. Osmanlı Devleti'nde Rum Milleti, Ermeni Milleti, Yahudi Milleti gibi gruplandırmalar, sözkonusu cemaatlerin etnik kimliklerini ifade etmekten ziyade; bağlı oldukları dini ifade etmekteydiler. Örneğin, etnik kökenleri Rum ve Bulgar olan Ortodoksların hepsi "Rum Milleti" olarak kabul edilirken; Ermeniler, Protestan veya Katolik oluşlarına göre farklı milletlere bölünmüşlerdi. Devletin hakimi olan Türkler ile Arnavut, Arap ve diğer müslüman grupların hepsi birden "müslüman milleti"ni oluşturmaktaydı. Bütün bu unsurları birleştiren üst kimlik ise "Osmanlı" kimliği idi. Osmanlı hakimiyetindeki gayr-i müslimlerin ulusal kimlik iddiaları, 19. yüzyılın ortalarına kadar söz konusu edilmediği gibi, Müslüman unsurların esasını teşkil eden Türkler ve Araplar'da milliyetçilik şuuru çeşitli etkenlerle ancak 20.yüzyılın başlarında yani, Osmanlı Devleti'nin dağılma yıllarında ortaya çıkmıştır.

Şüphesiz "Osmanlı Millet Sistemi" kaynağını İslam hukukundan almaktadır. Ancak, Osmanlı hükümdarları pratikte her zaman İslam kamu hukukunu uygulamamış, bilakis şartlara göre bir takım tasarruflarda bulunmuşlardır. Böylece oluşturulan bu sistem sayesinde, Osmanlı hakimiyetindeki gayr-i müslimler, dini özgürlüklerini tam olarak koruyabilmişlerdi. Nitekim, bu sisteme İslam hukuku dışında, özellikle, Osmanlı idaresine giren Avrupalı toplulukların dinlerinde serbest bırakılmasında da birinci derecede etkili olan Fatih Sultan Mehmed'in uygulamaları, önemli ölçüde kaynaklık teşkil etmiştir. Şayet, Gırnata'nın düşüşünden sonra, İspanyolların Müslüman ve Yahudilere yaptıklarını yapmış olsaydı, bugün Yunanistan, Sırbistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Doğu Avusturya ve Güney Polonya'nın tamamı İslam ülkeleri olacak ve orada ehl-i kitaptan kimse kalmıyacaktı. Ancak gerek Fatih ve gerekse

Osmanlı'da Araplar



onun halefleri olan Osmanlı hükümdarları, İslam dininin emrettiği müsamahayı uyguladıkları gibi; daha da ileri giderek, İslam'daki "ruhsat ve müsamaha" kavramını günün şartlarına uyarlamışlar ve dini ne olursa olsun, Yüce Allah'ı bir kabul eden her ehl-i tevhidi, eşit sayarak, onlara geniş hak ve hürriyetler tanımışlardır.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde Müslümanlardan başka diğer gruplar dinleri bakımından, Hıristiyanlar, Museviler ve Sabiiler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktaydı. Hıristiyanlar da mezheplerine göre farklı bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştu. Katolik Hırıstiyan cemaatini; Latinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler, Kıptiler ve Katolik Rumlar oluşturmaktaydı. Katolik olmayan Hıristiyanlar ise Ortodokslar, Gregoryanlar, Nasturiler, Yakubî Süryaniler, Melkitler ve Mandeilerden ibaret idi. Museviler ise Rabbaniler, Karaitler ve Samiri gruplarından oluşmaktaydı. Bu gruplara Osmanlı ülkesine yapılan çeşitli göçler neticesinde "Safaridler" gibi bir takım değişik Yahudi mezhepleri ile Protestanlar da katılmıştı. Gerçi bu grupların hepsi müstakil bir "Millet" olarak teşkilatlandırılmamıştı. Ancak bir şekilde her grup, bir millet veya cemaatin şemsiyesi altında, kendi mezhebinin gereklerini yaşatabilmekteydi.



İstanbul'da levanten bir aile

Bu güne kadar Osmanlı Devleti'nde uygulanan "Millet Sistemi" ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Burada aynı hususları tekrar etmekten sarf-ı nazarla, konu ile ilgili bir kaç önemli husus tartışılacaktır.

Bunlardan birincisi ve belki de tartışılması en zaruri olanı, konunun araştırma yöntemleri ile ilgilidir. Tarih araştırmalarında objektif olmanın kolay bir şey olmadığı kabul edilen bir gerçektir. Başka bir ifade ile genel olarak tarih araştırmalarında ve özellikle de "din ve ulus" kavramının söz konusu edildiği araştırmalarda bir tarihçiyi bekleyen en önemli tuzak, hiç şüphesiz bağlı olduğu çevre, din ve ulus gibi subjektif tarafı ağır basan öğelerin etkisi altında hüküm vermesidir. Maalesef, Osmanlı "Millet Sistemi"ni değerlendiren pek çok tarihçi de bu tuzağa kolayca düşmektedir.

Gerçi bir kısım iyi niyetli araştırmacıların ulaştıkları sonuçların eksik ve hatta yanlış olmasını sadece sübjektiflikle de açıklamak doğru değldir. Zira kullanılan kaynaklar veya bu kaynakların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmemesi de bu konuda varılacak sonuçlara önemli ölçüde etki etmektedir.

Burada teferruata fazla girmeden söylenmesi gereken en önemli husus şudur: 700. kuruluş yılını idrak ettiğimiz ve her şeyi kayıt ve yazı altına alma geleneğine sahip olan Osmanlı Devleti'nin bırakmış olduğu belgeler, henüz gerektiği biçimde Osmanlı tarihçileri tarafından kullanılmamıştır. Bu da yapılan araştırmaların objektifliğine gölge düşürmektedir. Halbuki, Osmanlı belgeleri arasında, Osmanlı milletlerini konu edinen milyonlarca belge bulunmaktadır. Bunların bir kısmı muhtelif belge-

ler şeklinde iken, bir kısmı da tamamen Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i müslimleri ilgilendiren defterlerdir. Örneğin, "Osmanlı'da gayr-i müslimlerin statüsü" ile ilgili çalışmaları ile tanınan değerli tarihçi Yavuz Ercan, bir çalışmasında "Evamir-i Maliye Kalemine Tabi Piskopos Mukataası Defterleri"nin dışında; ayrıca Divan-i Hümayun'da bulunan onsekiz defter ile "Kilise Defterleri" diye bilinen yedi defteri tanıtmıştır ki, bunlar söz konusu belgelerin çok az bir kısmını teşkil etmektedir. Nitekim, Osmanlı Arşivleri'ndeki diğer belge grupları içinde de konumuz ile ilgili milyonlarca belge bulunmaktadır. Hatta 1980'li yıllarda sadece Ermeniler ile ilgili olarak yapılan bir derlemede, bu belgelerden 13 ciltlik bir külliyat hazırlanmıştır. Dolayısıyle gerek bu defterler ve gerekse sayıları milyonlara ulaşan diğer belgeler incelenmeden bu konuda varılacak sonuçların daima tartışmaya açık olacaklarını belirtmek gerekmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken ikinci önemli husus da şudur: Yine yukarıdaki ifadelere bağlı olarak, usûl bakımından, araştırmacıların bir takım kanun ve nizamnameler veya İslam Zimmî Hukuku'ndan hareketle yaptıkları incelemelerde bazı yanlış sonuçlara varmaları meselesidir. Zira daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı uygulaması, kaynağını İslam hukukundan almış olmakla birlikte kendine has özellikler de taşımaktadır. Genellikle, İslam hukukundaki bir takım yaklaşımlardan hareketle, Osmanlı Devleti'nde de müslim-gayr-i müslim eşitsizliğinden söz edilir. Ancak dikkatli bir inceleme ile, Osmanlı Devleti'nde, gayr-i müslimlerin bir kaç önemsiz husus dışında, müslümanlar ile eşit tutuldukları görülmektedir. Gayr-i müslimlere verilen geniş dini hürriyetlerin yanısıra, diğer alanlarda da Osmanlı Devleti'ne has bazı örneklerin burada verilmesi yerinde olacaktır.

Örneğin, şahsi hukuku ilgilendiren, seyahat ve ikamet hürriyeti konusunda gayr-i müslimler, -müslümanlar için kutsal sayılan Mekke- Medine gibi yerlerin dışında-müslümanlar ile eşit tutulmuşlardır. Giyim kuşam konusunda, İslam hukukundan kaynaklanan bir takım farklılıklar olmasına rağmen, bu konuda da Osmanlı uygulamasında, Sultan III. Murad dönemi hariç, oldukça esnek ve hoşgörü ile davranılmıştır. Aynı şekilde, İslam hukukunda yer alan, gayr-i müslimlerin müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptırmamaları konusu, Osmanlı'da hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nde askerlikten muaf olmaları ve çoğunlukla ticaret ile uğraşmaları hasebiyle, -özellikle son asırlarda- gayr-i müslimlerin meskenleri, Müslümanlarınkine nazaran daha görkemli olmuştur. Ayrıca ibadethanelerini yenileme imkanları dışında, yeniden ibadethane inşa etme imkanlarının da gayr-i müslimlere sunulması, Osmanlı Devleti'ne has bir uygulamadır.

Diğer taraftan, ceza hukuku açısından da müslüman-gayr-i müslim eşitliğinden söz etmek mümkündür. Hatta bazı durumlarda, para ve diyet cezalarında, aynı suçu işlemiş olan zimmînin, müslümanın ödediğinin yarısını ödemekle yükümlü tutulması; ayrıca değerlendirilmesi gereken bir ayrıntı olsa gerektir. İslam toplumlarının geleneklerinin aksine olarak, gayr-i müslimler, Osmanlı ordusunda askerlik yaptıkları gibi, değişik devlet görevlerinde de bulunmuşlardır. Aynı şekilde, gayr-i müslimler, kendi hukuklarına göre evlenme, miras bırakma gibi haklarını en geniş bir şekilde kullanmışlardır. Ayrıca ticaret yapma, vakıf kurma gibi hususlarda da müslümanlar ile eşit haklara sahip bulunmaktaydılar.

Burada verilen bu örneklerin çoğaltılması mümkündür. Ancak hepsinin sayılması mümkün olmadığından, onlardan sarf-ı nazarla bu tür araştırmalarda çoğu kere ihmal edilen üçüncü bir husus üzerinde durulacaktır.

Geniş bir coğrafya ve büyük bir nüfusa hükmeden Osmanlı Devleti'nin, teb'ası olan unsurlara karşı siyaseti gündeme getirilirken; çoğu kere bu unsurların birbirleri ile olan ilişkileri, birbirine karşı duydukları nefretleri veya dayatmaları fazla gündeme getirilmemekte veya görmemezlikten gelinmektedir. Halbuki, sözkonusu grup ve cemaatlerin birbiri ile ilişkileri belgelere dayalı objektif bir biçimde ele alın-

madan, sadece Osmanlı Devleti'nin tutumunu irdelemek hem yetersiz ve hem de yersizdir. Hata ideal bir modele yaklaşan bu uygulamanın bozulmasını anlamak için de mutlaka cemaatler arası ilişkileri incelemek ayrı bir zorunluluktur.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı Devleti, idaresi altında yaşayan hiç bir zümrenin diline, dinine, hatta büyük ölçüde onların sosyal ve idari yapılarına müdahale etmemiştir. Devlet, her inanç topluluğunu, belirli bir özerklik sınırı içinde serbest bırakmış ve asla onlara baskı ve asimilasyon uygulamamıştır. Böylece Osmanlı Devleti bir taraftan hükmettiği geniş coğrafyada uzun süreli bir barışı sağlayabilmiş; diğer taraftan da, nisbeten etnik ve kültürel yapılarını koruyabilmiş olan unsurlar da çağdaş devletlerin ortaya çıkışı sırasında, uyum problemi yaşamadan kendilerini yeni duruma adapte edebilmişlerdir. Bu açıdan Osmanlı uygulaması bu gün dünyanın değişik yerlerinde yaşanmakta olan dini ve etnik problemlerin çözümüne yardımcı olabilecek tarihi bir tecrübedir. Dolayısıyle, bu tecrübe, her türlü ön yargılardan uzak, tamamen bilimin ışığında yeniden incelenmelidir.

B- MİLLET SİSTEMİ VE OSMANLI ŞEHİRLERİ: ANKARA VE VAN ÖRNEĞİ

Köklü bir tarihe sahip olan Anadolu şehirleri Osmanlı devrinde tarih boyunca sahip olduğu önemli ticaret ve kültür merkezi hüviyetini korudu. Klasik dönemden son zamanlara kadar nüfusuyla, ticaret hayatıyla ve bürokrasisiyle renkli, çok yönlü ve bütün kent hayatı motiflerini taşıyan yapıları vardı. Toplumsal hayatın çeşitli alanlarında bütün dini ve etnik gruplardan insanlar bulmak mümkündü. Bunlar Osmanlı milletler sistemi içinde İslam ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılıyorlardı. Gayrimüslimler, Ermeni, Rum ve Yahudiler'den oluşuyordu. Geleneksel olarak ticaret ve sanatta bu azınlıklar ağırlıklı durumdaydı. Fakat bürokrasi hatta emniyet işlerinde bile gayrimüslim vatandaşları bulmak mümkündü. Bunlar çeşitli Osmanlı nişanları ile taltif edilmişlerdi. Buna karşılık Müslüman nüfus da, ticaret ve sanatta yer edinmeye, bir Anadolu eşrafı kültürü oluşmaya başladı.

Bu bölümde birkaç örnek şehirden yola çıkarak birlikte yaşama deneyimi olması açısından son dönem Osmanlı toplum yapısı hakkında fikir vermeyi ve günümüz dünyası için ipuçları sunmayı amaçlıyoruz.

Klasik Osmanlı toplumunda yerel yönetim birimleri oldukça bağımsız bir yapıya sahiptir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerini düşünürsek, buralarda ahali yerleşik düzende olmadığından nüfusu bile tam olarak bilinmemektedir. Tanzimat'la başlayan yenileşme dönemi aynı zamanda merkezileşme anlamına gelmektedir. Bu çerçevede yeniden düzenlenmesi hedeflenen sosyal yapının profili çıkarılmaya çalışıldı. Bir yandan Batılı anlamda Belediyeler kurulurken, öte yandan yeniden belirlenen vatandaşlık görevlerinin dağılımı için nüfus sayımları yapıldı.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili bilgileri, geleneksel Salnameler'le birlikte, nüfus sayımlarından alıyoruz. Bu bilgiler bize çok renkli bir toplum profili çiziyor. Toplumsal hayatın çeşitli alanlarında bütün dini ve etnik gruplardan insanlar bulmak mümkün. Bunlar Osmanlı milletler sistemi içinde İslam ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılıyorlar. Gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu Ermeni, Rum ve Yahudiler'den oluşuyor. Geleneksel olarak ticaret ve sanatta azınlıklar ağırlıklı durumda. Fakat bürokrasi hatta emniyet işlerinde bile gayrimüslim vatandaşlar görülüyor. Bunların çeşitli derecelerden Osmanlı nişanları var. Özellikle son zamanlarda Batı ülkelerinin hima-

yeleriyle azınlıkların toplum mozayiğindeki yerleri daha da genişledi. İstanbul'daki merkezi bürokraside artan nüfuzlarına paralel olarak, Anadolu kentlerinde de etkilerini artırdılar. Bunu bütün önemli Osmanlı şehirlerinde açtıkları konsoloslukları vasıtasıyla yaptılar. Mesela o zaman Van'da Rusya, İngiltere ve İran'ın konsoloslukları var. Bu ülkelerin Doğu Anadolu üzerindeki faaliyetleri hatırlandığında, buradaki konsolosluğa neden ihtiyaç duydukları daha iyi anlaşılır.

Osmanlı farklı kimliklerin birlikte yaşadığı bir yapı oluşturmuştu

Fakat biz burada genelden özele doğru bir toplum mozayiği tablosu çizmek istiyoruz.



O zamanın Osmanlı nüfus sayımlarına göre genel nüfus tablosu şöyle : Müslüman nüfus 1885'te 12.5 milyon, 1914'de 15 milyon. Rum Ortodoks nüfus, 1885'te 2.3 milyon, 1914'de 1.7 milyon. Ermeni nüfus, 1885'de 1 milyon, 1914'de 1.1 milyon. Yahudi nüfus ise 1885'de 184.139 iken 1914'de 187.073 oluyor.

1914'de toplam nüfusun 18.5 milyon olduğunu görüyoruz. Bu nüfusun 1906'da 21 Milyon olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Balkan Harbi, nüfusu adeta tırpanlamıştır.

Bu değişmeyi Doğu Anadolu'da, mesela Van'da izleyelim. Van'ın genel nüfus içindeki yerini kavramak için bir karşılaştırma yapalım: İstanbul'un 1885'deki nüfusu 873.565 iken 1914'de 909.978 olmuş. Yirmi yıldaki artış: 36.413. Van'ın nüfusu ise 1885'de 119.860 iken 1914'de 259.141'e çıkmış. Bu artış bize zamanın nüfus hareketlerinin boyutları hakkında fikir veriyor.

O zamanın kentlerinde toplumsal hayat, ekonomik ve kültürel açıdan merkeze,

yani İstanbul'a bağımlı değil. Bürokratik atamalar ise ancak üst düzeyde gerçekleşiyor. Zaten şimdi buraya alamayacağımız belediye, hukuk ve ekonomi işleri, bölge insanları tarafından oluşturulan ve yönetilen vakıflar, sandıklar, şehir meclisleri, ihtiyar heyetleri gibi birimler tarafından yürütülüyor. Sonuç olarak, kendi dinamiklerini oluşturabilen bir kent hayatı ortaya çıkıyor.

Van örneğine bakacak olursak, Kanuni devrinde Van ve çevresi önemli bir ticaret ve kültür merkeziydi. Van gölü üzerinde çok sayıda ticaret gemisi çalışmaktaydı. Bunlar, Asya'yı Anadolu ve Balkanlar'a bağlayan köprü durumundaydı. Buna bağlı olarak şehirde yüksek şehir kültürü ortamının gerektirdiği her sınıftan ve kültürden yüksek düzeyde insan potansiyeli söz konusuydu. Bunun tipik bir göstergesi, İbrahim Müteferrika matbaasında ilk basılan kitaplar arasında Vankulu Lugati'nin bulunmasıdır. İlk matbaa, bir fermanla 1727'de açılıyor, Vankulu Lugati 1728'de basılıyor. Kanuni, 2. Selim ve 3. Murat devirlerinde yaşayan Vani Mehmet Efendi, İstanbul ilim çevrelerine kendini kabul ettirmiştir ve bugün İstanbul'un Vaniköy semti, adını ondan almaktadır.

Van şehrindeki idari ve ticari kadroyu ortaya koymadan önce, bir karşılaştırma olması bakımından o zamanın Ankara'sına dikkat çekmek istiyorum. İstanbul, İzmir gibi şehirlerin Van'la karşılaştırmak için tipik örnekler olmayacağını düşündüğüm için Anadolu'nun ortasındaki normal bir şehri ele alıyorum. Bu bize günümüzle karşılaştırma açısından da bazı ipuçları sağlayacaktır. Çünkü Hacı Bayram Camii ile Avgustus tapınağının yan yana durduğu bu küçük şehir daha sonra Başkent olarak seçilmiştir.

Yıl 1904. Ankara Vali Muavini : Andon Efendi. O zamanın azınlıkları, soyadı olmadığı için bürokrasideki statülerine göre Efendi veya Ağa olarak anılıyor. İsimlerden hangi millete mensup olduğu kolayca anlaşılıyor. Vilayet İdare Meclisi Üyesi Onnik Efendi. Vilayet muhasebesinde Liva Masraf Katibi: Viçen Efendi'nin dışında Andon Efendi ve Kirkor Efendi var. Nafia dairesindeki Mıgırdıç Efendi, Osmanlı İftihar Madalyası sahibi.

Devlet Bankası olan Ziraat Bankası'nda da ticareti elinde bulunduran azınlıkların ağırlığı söz konusu : 5 kişilik banka heyetinde Yorgaki Efendi, Hacı Kevork Efendi ve Agop Efendi var. Orman Teftiş Dairesinde Ohannes Efendi önemli bir pozisyonda. Adalet mekanizmasına gelince, bilindiği gibi Tanzimat'tan sonra şer'iye ve Nizamiye Mahkemeleri diye ikiye ayrıldı. Şer'iye mahkemelerinde azınlıklar yok. Ama İstinaf Hukuk Mahkemesindeki beş üyeden ikisi azınlık : Andon ve Dikran Efendiler. Ceza Dairesindeki altı üyeden ikisi : Evadis ve Anastas Efendiler. Ticaret Mahkemesindeki onbir üyeden dördü gayrimüslim. Telgraf işlerinde Hacı Kevork Ağa ile Aleko Ağa dikkatimizi çekiyor.

Sağlık sektöründe ise durum oldukça ilginç. Çünkü bu sektör adeta gayrimüslimlerin tekelinde. Salname'deki 11 doktorun 10'u gayrimüslim. Harunyan, Kiryuka, Tabipyan, Yusufidis, Boyacıyan, Kirkor Mısırcıyan, Bogos Primyan, Panayot ve Agopyan Efendiler. Şehrin tek eczacısı, Koze Efendi. Osmanlı Bankası tamamen azınlıklar tarafından yönetiliyor.

Kayseri sancağında teamül değişmiyor; Mutasarrıf Muavini: Gazaros Efendi. Liva idare meclisinde, dairelerde, mahkemelerde Rum, Ermeni ve Katolik temsilciler var. Bütün şehirlerde Reji yani Tekel daireleri tamamen azınlıkların elinde çünkü İslam, Müslümanların içki alıp satmalarını yasaklıyor. Bu durumda tek tip olan kurumlardan Reji ve Osmanlı Bankası azınlıklarca yürütülürken, yalnız Müslümanların bulunduğu yerler, şer'iye mahkemeleri ve askerlik işleri

KAYNAKLAR

Ankara Vilayet Salnamesi (1325 - 1907), Ank.1995.

Behar, Cem; Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiyenin Nüfusu 1500 - 1927, Ank. 1996.

Karpat, Kemal; Ottoman Population, Wisconsin 1985.

Öztürk, Levent; İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi, İst.1995.

Sonyel, Salahi; Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire, Ank. 1993.

Van Vilayet Salnamesi (1315 - 1899), Van 1995.

oluyor. Emniyette ise azınlıkların katkısı var ki, bu mahalle halkının katkısıyla oluşan zaptiye geleneğinin tabii bir devamı niteliğinde.

Van Salnamesi yani yıllığının, Van Belediyesi yayınları arasından çıkması büyük bir duyarlık örneği olarak kabul edilmelidir. Çünkü bugün birçok ilimizin Osmanlı dönemine ait Salnameleri günümüz yazısına çevrilmiş değildir. 1315 (1899) yılına ait Van Salnamesi, hacmi küçük de olsa, bize o günün Van toplumsal ve bürokra-



Surre alayı

tik yapısı hakkında çok önemli ipuçları veriyor. Burada, eski Van fotoğraflarıyla süslenmiş iyi bir baskısının yapılmasını önermek istiyorum.

Küçük bir Rum nüfus bulunsa da Van, Ermeniler açısından önemli bir şehir. Ermeni nüfus, Müslüman nüfusla başa baş gidiyor. 1905-1906 sayımına göre Van'da 113.964 nüfus yaşıyor. Buna göre Müslüman ahali 54.582, Ermeni ahali 59.382 olarak görünüyor. Doksanüç Harbi ve sonrasında yaşanan katastrofik hadiselerin şehrin nüfusunu önemli ölçüde etkilediği düşünülmelidir.

Şimdi şehrin idari profiline geçmek istiyorum. Ankara'da olduğu gibi, 1899'da Van Vali Muavini de bir gayrimüslim: Ohannes Efendi. Hem de 2. Dereceden Osmanlı nişanı sahibi. İl İdare Meclisi'ndeki 9 üyeden üçü azınlık: Patrik Vekili Arsen Efendi, Artin Efendi ve Avidis Efendi. Adliye Müfettişi: Veçin Efendi. Her yerde azınlıklarca yönetilen Tekel(Reji) idaresinde durum aynı: Tekel Müdürü Nikolaki Efendi.

Şimdi şehirdeki Emniyet Teşkilatı'na bakalım: Polis Dairesinde Manuk, Abraham, Haçık, Ohanis Efendiler çalışıyor. Komiser Agop Efendi, Polis Meclis üyesi. Matbaa dairesinde Ohanisyan Efendi'nin ağırlı var. İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesinde Gabriel ve Markar Efendiler dikkatimizi çekiyor. Ceza Dairesi üyeleri arasında Kirkor ve Bugos adlarını görüyoruz. Agop Ağa belli ki şehrin oldukça ileri gelenlerinden. Belediye Meclisi üyesi ve aynı zamanda Ziraat Bankası Meclis üyesi.

Kısacası bürokrasinin bütün kademelerinde bir çok renklilik söz konusu. Devlet dairelerinden çıkıp da çarşıya pazara gidildiğinde durum daha da değişiyor. Çünkü ticaret ve sanat hayatında Ermenilerin kesin bir ağırlığı var. Özellikle yapı ustalığı, demircilik, kuyumculuk gibi konularda fonksiyonları büyük. Van ve çevresindeki tarım arazilerinin kullanımında da Ermeni nüfusun önemli bir yeri olduğu Vanlılar'ın malumudur. O zamanlar bağlık ve bahçelik olan bir çok Ermeni ve İslam köyünün daha sonraki yıllarda viraneye, kıraç topraklara dönmesi, sosyal tarihimizin dikkate

alınması gereken boyutlarını oluşturuyor.

Van denince akla Ermeni mezalimi geliyor. Ermeniler Ruslar'ın ve İngilizler'in kışkırtmalarına kapılarak, kendilerine kucak açan, sosyal ve idari hayatta adeta onları baş tacı eden bir millete ihanet ederek büyük bir katliama giriştiler. Bu onların, bütün maharetlerine rağmen Büyük Devlet kültürüne sahip olmadığını göstermektedir. Benzeri olayları Bosna'da, Kosova'da yaşadık. Fakat bu insanlar, Sırplar'ın, Ruslar'ın



Hicaz Demiryolları inşaatı

ve İngilizler'in kışkırtmalarından önce birlikte nasıl yaşıyorlardı? Eski Anadolu şehirlerinin refah toplumları nasıl ortaya çıktı? Van'ın o eski bağlarına meyve bahçelerine ne oldu? Van'ın, Kayseri'nin, Ankara'nın, Amasya'nın o eski oturaklı, şehrin ticaret ve kültür hayatının ağırlık merkezi olan eşrafına, bilim meclislerine ne oldu? Farklı kültürleri bir arada yaşatacak adaletli bir toplum arayışı günümüzde de sürüyor.

Büyük toplumlar geçmişten geleceğe uzanan, tarihten gereken dersi almasını bilen toplumlardır. Şimdilerde kültürel anlamda çok silik kalan tarihi Anadolu şehirlerine eski günlerini nasıl kazandırabiliriz, köylerden şehir merkezine, oradan Batı'ya akan insan ve sermaye göçünü nasıl durdurabiliriz, bunlar araştırılmalıdır. Anadolu şehirlerinin kendine özgü tarihi ve toplumsal dinamiklerini ortaya çıkarmanın zamanıdır. Burada görev büyük ölçüde üniversitelere ve yerel yönetimlere düşüyor.

C- BİRLİKTE YAŞAMA MODELİ OLARAK İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI: İKİNCİ ABDÜLHAMİD DEVRİ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hakimiyeti altındaki teb'asına, Müslüman olsun gayr-i müslim olsun, daima iyi davranmıştır. Hatta bu konuda mubalağaya varan şöhreti yüzünden dünyada zulüm gören pek çok milletin iltica ettiği bir ülke olduğu gibi, civarındaki devletlerin zulmü altında inleyen insanlarının da umudu olmuştur. Osmanlı Devleti içinde yaşayan bütün unsurlar Hıristiyan, Yahudi veya Müslümanlar dinî ve millî adetlerini, örf ve geleneklerini tam bir hürriyyet içinde yaşama fırsatı bulmuşlardı. Asırlar boyunca özellikle devletin her yönüyle güçlü olduğu dönemlerde, bütün bu farklı ırk ve dine mensub milletler birbirleriyle tam bir tesanüd içerisinde ve Osmanlı Devleti'nin on-

lara sağladığı adalet şemsiyesi altında yaşamağa devam etmişlerdi. Aralarında hiç bir ayırım yapılmadan hepsi gurur duydukları Osmanlı Kimliği ile yaşıyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti güç kaybettiği ve dış müdahalelerin arttığı 18 ve 19. yüzyıllarda bu kimliği taşıyan milletler arasındaki tabii denge bozulmuş ve herbiri kendi millî hedefleri doğrultusunda imtiyazlar elde etme sevdasına kapılmışlardı.

Fransız İhtilali'nden sonra bütün dünyayı saran milliyetçilik düşüncesi yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nde sükün içinde yaşayan bu milletler üzerinde de tesirini göstermeye başlamıştır. Bunu fırsat bilen Batılı devletler, asırlardır mevcudiyetinden rahatsız oldukları Osmanlı Devleti'ni yıkmak için bu milletleri teşvik ve tahrik etmeye başladılar. Böylece İngilizler, Osmanlı topraklarında ve herbiri Osmanlı teb'ası olan, Bulgarlar, Ermeniler, Dürziler ve Araplar arasında; Rusya, Slav toplulukları, Ermeniler ve Yunanlılar arasında faaliyet gösterirken; Fransa da Türkler, Katolikler'den müteşekkil muhtelif unsurlar ve Suriye ve Cebel-i Lübnan'daki Hıristiyan ve Müslümanlar arasında faaliyet göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti bu tehlike karşısında defalarca çeşitli düzenlemeler yapmaya teşebbüs ettiyse de, ne artık açıktan içişlerine müdahale eden Batılıları ve ne de onların teşvikiyle huzursuzluk yaratan kendi teb'asını memnun edebilmiştir. Bu yüzden politik bir çare olur ümidiyle bütün unsurların eşit bir biçimde aynı hedefi paylaşmalarını sağlamayı amaçlayan İttihad-i Anasır düşüncesi geliştirilmiştir. II. Mahmud zamanında gelişen bu düşünce, Osmanlı Devleti'nin gün geçtikçe toprak kaybına uğraması ve içinde barındırdığı gayr-i müslim unsurların milliyetçilik emelleri sebebiyle siyasî bir çare olmaktan çıkmış ve yerini devletin müslüman teb asının dayanışmasını öngören İttihad-i İslâm düşüncesi almıştı.

II. Abdülhamid tahta geçtiğinde, Osmanlı teb'ası arasında mevcut milliyetçilik ha-



II. Abdülhamid'in çalışma odası

reketleri yanısıra, umum İslâm dünyasında da hızlı bir değişim yaşanmaktaydı. Zira bu değişimi sağlayan ve hızlandıran pek çok etken bir arada bulunuyordu. Bu etkenleri kısaca özetlersek:

1- Batı kültürü çeşitli vesilelerle İslam dünyasında etkili olmaya başlamıştı.

2- Osmanlı Devleti'nde ve bütün İslam dünyasında basında hayli gelişmeler olmuştu ve artık kamuoyunu etki altında bırakabiliyordu.

3- Hıristiyan dünyasının İslam dünyasındaki misyonerlik faaliyetleri alabildiğine yaygınlaşmıştı.

4- İslam dünyasının kendi içinde doğan ve Müslümanlar arasında sonuçsuz tartışmalara sebep olan Vehhabilik benzeri fikir ve görüşler artmıştı.

5- Osmanlı Devleti'nde dış güdümlü bazı idari değişiklikler meydana gelmiş ve idarede liberalizm gittikçe ağırlık kazanmaya başlamıştı.

İşte bu önemli faktörlerin tesiri ve Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında imtiyazlar elde etme yarışları, II. Abdülhamid'in bir politik enstrüman olarak İslâm Birliği siyasetini gütmesinin en büyük amili olmuştur.

1876 Anayasası ile Osmanlı idare sistemine modern manada pek çok yenilikler girerken; muhafazakar açıdan da, daha önce tamamen Müslümanlar arasında güçlü olmanın verdiği hakla Osmanlı Sultanı, Müslümanların hâmisi ve hâlifesi durumunda iken, şimdi bu hak anayasa ile de teyid edilmişti. Anayasa'ya konan üç ve dördüncü maddeler ile Osmanlı Sultanı aynı zamanda resmen bütün Müslümanların Halifesi kabul ediliyordu. Osmanlı Anayasası'ndaki bu maddeler ile hem Osmanlı Devleti dahilinde ve hem de haricindeki Müslümanların milliyetçilik duyguları yerine dini duygularının harekete geçirilmesi amaçlanmıştı ve bir süre için de olsa oldukça başarı sağlanmıştı.

II. Abdülhamid devletin içine düştüğü zaafın farkındaydı. Devletin sadece bazı ıslahatlarla ve yenilik hareketleriyle kurtarılacağını hayal etmiyordu. Güçlü bir dış politikaya ve içeride de güvenliği sağlayacak birliğe ihtiyaç vardı. Zaten o hiç bir zaman iç politikayı dış politikadan ayırmamış ve başarıyı ikisini birlikte yürütmekte görmüştü. Bu yüzden siyasetini iki temel üzerine bina etmiştir:

1- Gözlerini Osmanlı Devleti'ne dikmiş ve özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra, çeşitli menfaatler koparma peşinde olan Avrupa devletlerinin rekabet duygularından istifade edip, birbirleriyle uğraşmalarını sağlamak.

2- Yukarda söylendiği gibi anayasa ile teminat altına alınmış hilafet kurumu ile hem devletin dahilindeki Müslümanların arasında birliği ve dayanışmayı sağlamak, hem de Osmanlı hakimiyeti dışındaki Müslümanlarla ilgilenip İslâm Birliği siyasetini Rusya ve Batı devletleri üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanarak onların emperyalist emellerine set çekmek.

II. Abdülhamid saltanatı boyunca her iki siyaseti de kendine has metodlarıyla başarılı bir şekilde yürütmüştür. Avrupa devletlerinin Şark Meselesi diye ürettikleri ve esasında Osmanlı Devleti'ni parçalamayı hedefleyen politikalarına karşı verilebilecek en iyi cevap İslam Birliği siyaseti idi. Hatta bu siyaset Müslüman sömürgeleri olan Batılılara uzun yıllar korkulu rüyalar yaşatmıştı.

İslam Birliği siyaseti politik bir terim olarak açıkla-

KAYNAKLAR

Zekeriya Kurşun, Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri, İstanbul 1992, s.145.

A. Merad, "Islah", Encyclopedia of Islam c. IV, Leiden 1978.

Düstür, I. Tertip, IV/4.

Maurice Harari, Government and Politiks of the Middle East, U.S. 1962, s. 12.

George Antonious, The Arab Awekining, London 1945, s. 68.

Kemal Karpat, "Sultan Abdülhamid II'nin Pan-İslamik Siyaseti; Yanlış Bir Görüşün Tesbiti" X. Türk Tarih Kongresi, Bildiri Özetleri, Ankara 1986, s.115.

Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul Tarihsiz, s. 47.

Niyazi Berkes, "Islah", Encyclopedia of Islam, IV/ 167-70.

Goach and Temperley, British Documents on the Origins of the War, London 1929, V/43.

nacak olursa, 19. yüzyılda Avrupa'da gelişen ve Doğu dünyasına da sıçrayan milliyetçilik hareketlerine paralel olarak doğmuş, Müslümanların milliyetçilik hareketleri idi. Bu hareketi sadece II. Abdülhamid'in şahsına bağlamak doğru değildir. Ancak 1876-1908 yılları arasında uygulanma biçimi tamamen Abdülhamid'in şahsına bağlı idi. Gerçekten de o gün içinde bulunulan şartlar çerçevesinde bu siyasetten alınabilecek nihaî faydalar elde edilmişti. Avrupa devletlerinin sömürgesi altında yaşayan Müslümanlara Avrupa emperyalizminden kurtulma fikri aşılanırken devletin içinde yaşayan ve değişik ırklara mensub (Türk, Kürt, Arnavut, Çerkez v.s.) Müslümanları da hilâfete bağlı tutmak için büyük gayretler sarfedilmiştir.



Kabe'nin örtüsü

Irkçılık manasına gelen milliyetçilik akımlarının yanında dinî milliyetçiliğin yeterli olmadığının farkında olan II. Abdülhamid, Müslüman oldukları halde farklı ırklara mensub topluluklara, içinde bulundukları şartlar göz önüne alınarak değişik siyasetler de uygulanmıştır. Esasında Abdülhamid daima, yerli veya yabancı unsurların devleti parçalayabileceklerinden endişe duyarak tetikte duruyordu. Devletin hakimiyetindeki gayr-i müslim milletlerin devlete zarar verebileceği gibi, Müslüman olan Arap, Arnavut ve Kürt gibi unsurlara da şüphe ile bakmaktaydı. Bu yüzden şüphelendiği bu grupların toplum ve devlet hayatında daha çok yer almalarını sağlıyor ve saltanata, hilâfete bağlılıklarını artırıyordu.

II. Abdülhamid eğitime büyük önem vererek ülkenin her tarafında açtırdığı okullar ile teb'anın eğitilmesini sağlamıştır. Bununla da yetinmeyerek düzenli hayatları olmayan ve çoğunlukla konar göçer olan Bedevî Araplar ve Kürt Aşiretleri için de, ayrıca Aşiret Mektebleri adı altında okullar açmıştır. Onların çocukları buralarda bütün masrafları devlet tarafından ödenip, eğitilmek suretiyle devlete sadık birer vatandaş olmaları yolunda büyük gayretler gösterilmiştir.

II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunun geleneksel yapısına doğrudan müdahale etmek yerine ondan istifade etmeyi de politikasına uygun bulmuştu. Bu amaçla Arap, Arnavut, Çerkez ve Kürt gibi çeşitli grupların şeyh, aşiret reisi ve emirlerinin de gönlünü hoş tutarak, rütbeler vermiş ve daima onları eli altında bulundurmaya özen göstermişti. Bunun dışında sivil toplum örgütleri kabul edilebilecek olan dinî cemaatleri özellikle Afrika'da büyük etkisi olan tasavvufî tarikatları desteklemiş ve bunların ileri gelenlerini, bulundukları yerlerde, bir nevi hilafetin temsilcisi gibi iş gördürmüştür.

Meselâ Araplar Osmanlı Devleti'nin önemli bir kesimini oluşturmaktaydılar. Onlar hakkında alınacak kararlarda Arap danışmanlara ihtiyaç bulunuyordu. Bu yüzden Abdülhamid gerek fikirlerine ve gerekse saltanata bağlılıklarına güvendiği bir kısım Arap ileri gelenleri kendine siyâsi ve dini işlerde danışman olarak tayin etmişti. Abdülhamid bu danışmanları sayesinde birbiriyle uyum içinde bulunmayan pek çok Arap kabileleri ve Arap Emirleri arasında dengeyi sağlayacak tedbirler alabiliyordu. Çünkü devletin geniş topraklarında yayılmış bu kesimlerdeki huzursuzluk bütün her tarafı etkisine alabilmekteydi. Oysa danışmanları sayesinde bunlara kolayca ulaşan Abdülhamid rahatsızlıkları zamanında tesbit edebiliyor ve gereken tedbirleri almakta gecikmiyordu. Bu konuda Abdülhamid'in sayısız uygulamaları bulunmaktadır. Zaten bu tür politikaları sürdürmeseydi otuz üç seneye yakın saltanatını devam ettirmesi ve hele devleti aldığı gibi hemen hemen hiç kayıp vermeden teslim etmesi imkansızdı.

II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetine vasıta olabilecek eğitim ve diğer tedbirlerin yanısıra, bu siyasetini diğer maddi göstergeler ile de ortaya koymuştur. Bunun en bariz örneği Hicaz Demiryolu projesi idi. 1901'de başlayıp 1908'de inşaatı tamamlanan ve Şam'dan Medine'ye kadar uzanan bu proje döneminin harikalarındandır. Avrupalıları da dehşete düşüren bu projenin önemini 1907'de İstanbul'da ki İngiliz elçisi şöyle rapor etmekteydi:

"Son on yılın en önemli siyasi olayı Abdülhamid'in üç yüz milyon Müslümana kendisini Halife olarak benimsetmesi ve bütün bu Müslümanları kolaylıkla kutsal bölgelere ulaştıracak Hicaz Demiryolu'nun açılmasıdır."

Hicaz Demiryolu bir çok amaca birden hizmet etmek için planlanmıştı. Ancak birinci hedefin dinî olduğunu söylemek yanlış olmaz. Buna göre, Müslümanlar kırk günlük deve yolculuğuyla ancak alınabilen yolu kolaylıkla katedip kutsal bölgelere ulaşabilecekler, birbirleriyle tanışıp kaynaşabilecekler ve aralarındaki dinî-siyasî bağları daha güçlü hale getirebileceklerdi. Bu demiryolu dünyadaki bütün Müslümanlardan toplanan bağışlar ile inşa edilerek, bütün Müslümanlara mal edilmişti. Böylelikle dünya Müslümanları birlikte gerçekleştirdikleri bu başarının hazzını yine birlikte yaşayarak, başka yeni dayanışma yolları arayacaklardı.

Abdülhamid'in ihtiyarlamış devleti ayakta tutmak için gösterdiği bütün bu gayretler, ne yazık ki onu yıkmak isteyen Avrupa devletlerinin rekabet duygularını daha da kamçılamıştı. Berlin Kongresi ile yeniden sahneye koydukları Şark Meselesi'ni sürekli gündemde tutarak, Osmanlı Devleti üzerinde daha fazla tesir etme ve müdahale imkanı arama gayreti içine düşmüşlerdi. Öncelikle devletin gayr-i müslim vatandaşlarına el atarak onları kışkırtmışlar, akabinde de Müslüman vatandaşları da harekete geçirerek devleti tam bir çıkmazın içine sokmuşlardı. Bütün bunları yaparken de insanlık ve iyi niyet postuna bürünmüşlerdi. Ne yazık ki Abdülhamid'ten sonra pek çok iyi niyetli ve vatanperver politikacı yetişmiş olmakla beraber, Avrupalılar'ın hile ve aldatmacalarına karşı ciddi siyasetler üretebilecek siyasi dehalar ortaya çıkmamış ve ma'lum netice meydana gelmiştir.



Bir Osmanlı mührü
üstte: "Ve başarım ancak Allah'ın yardımıyladır"
altta:"Kulu Abdullah Dergâhı Âli Topçubaşıların Başı" ve " 1226"

Konuşma

Edebiyattaki Osmanlı

Prof. Dr. Orhan OKAY: *"Divan şiiri Osmanlı insanının duygularını yansıtıyordu."*

Kamil YİĞİT

Osmanlı'da klasik edebiyattan yeni edebiyata geçişte temalarda veya üsluplarda edebi değişiklikler olmuştur. Kullanılan malzeme ve Divan edebiyatının o mazmunlarının yerini ne gibi temalar veya konular almaya başladı? Batı etkisinde gerçek hayatın edebiyata girmeye başladığını söyleyebilir miyiz ? Yoksa divan edebiyatı zaten Osmanlı dünyasını yansıtıyor muydu ?

Epey uzun ve teferruatlı bir bahis açacak bir soru. Osmanlı'da klâsik edebiyattan yeni edebiyata geçişin, yani Batı'daki örneklere özenmenin tarihi 1859-1860. Şinasi'nin bir takım denemeleriyle başlıyor. Dediğiniz gibi temalarda, üslupta değişiklikler olmuş, Batı ile temasta ortaya çıkan yeni kavramları karşılamak ihtiyacı duyulmuş, nadiren bunlar Batı dillerinden alınan kelimelerle karşılanmış, fakat daha çok Osmanlıca'nın yapısından faydalanarak bir çeşit tercüme yoluyla kelimeler icad edilmiş, böylece değişen edebiyatla beraber düşüncede de, dilde de değişmeler olmuştur. Özellikle bu değişmelerin ilk döneminde, yani 1859-1878 arasında edebî eserlerin konuları ile toplum meseleleri arasında çok sıkı bir yakınlık, paralellik ortaya çıkmıştır. Bu, klâsik döneme göre daha gerçekçi, daha hayata yakın bir edebiyattır. Bununla, divan şiirinin hayatla ilgisi olmadığı iddialarına katıldığım zannedilmesin. Divan şiirinde hedef hayat değildir, yani daha yerinde bir kelimeyle toplum meseleleri ve toplum hayatı değildir. Divan şairi tam ve gerçek bir sanatkârın felsefesiyle hareket eder. Kendi iç dünyasını eserine yansıtmaktan başka bir hedef peşinde değildir. O, bir toplum içinde yaşadığı, bulunduğu çevrede bir takım insanlarla, olaylarla karşılaştığı için haliyle, fakat dolayısıyla şiirine bu gördüklerini ve yaşadıklarını da yansıtacaktır. Halbuki yeni sanatkâr böyle değil. Bu söylediğim dönemde ise o, kendisinden çok toplumu anlatmayı veya topluma hitap etmeyi hedefliyor. Temaların, üslübun, dilin değişmesi biraz da bundan kaynaklanıyor. Pür sanat zevkinin yerini böylece bir takım fikirler, giderek ideolojiler almaya başlıyor. Yani edebiyat bir çeşit politize oluyor demektir. Şinasi, Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı kasidelerde Tanzimat Fermanı'na göndermeler yapar. Namık Kemal'in gazellerinde, kasidesinde, klâsik mazmunlardaki sevgili imajının yerini, benzer vasıflarla hürriyet, vatan, bayrak gibi kavramlar alır. Daha da önemlisi edebiyata nesir girer. Klâsik ede-



Mustafa Reşit Paşa

biyattaki münşeat örneklerinin hem konu, hem de yapı bakımından bu yeni nesirle ilgisi yoktur. Bu nesirle roman ve tiyatro yazılacak, bu eserlerde evvelce bahis konusu olmayan mesel, esaret, kadının okuması ve meslek sahibi olması, gençlerin kendi arzu ettikleriyle evlenebilmeleri, büyük dünya coğrafyasına ve tarihe açılma, hatta Batı kültür ve medeniyeti ile karşılaşan Osmanlı'nın tereddüt ve çelişkileri gibi konular, temalar işlenecektir.

Sorunuzun son cümlesi, yani Divan şiirinin Osmanlı dünyasını yansıtması meselesine yukarıda temas ettim. O şiir Osmanlı insanının iç dünyasını, felsefesini, duygularını yansıtıyordu, fert olarak. Ama toplumu, dış dünyayı aynı derecede yansıttığını söyleyemem. Şüphesiz o dünya için de, bu şiirde pek çok işaret bulunabilir. Fakat yukarıda dediğim gibi bu tarafı şiirin kendisi, yahut hedefi değil, olsa olsa bir yan ürünü olur.

Osmanlı'nın son zamanlarında çeşitli edebiyat akımları vardı. Bunları Osmanlı sosyal hayatını yansıtmaları açısından nasıl değerlendiriyorsunuz? Sanat sanat içindir ve sanat toplum içindir diye iki eğilim olduğu bilinir. Toplum içindir diyenler daha zengin bir toplumsal malzeme mi sundu? Veya sanat sanat içindir diyenler o zamanın sosyal hayatı ve kültürüyle ilgisiz şeyler mi yazdılar?



Sanatın sanat için veya toplum için olması münakaşaları artık o kadar gerilerde kalmıştır ki. Biz bugün o dönemlere bu gözle baktığımız zaman, onların bu münakaşalara neden giriştiklerini anlamakta zorluk çekeriz. Burada bence mühim olan sanatkârın, eserini vücuda getirmede sahip olduğu hürriyettir. Eğer bu hürriyet varsa o zaman eser hem sanat için, hem toplum için olur. Ben bu meseleyi içiçe geçmiş daireler şeklinde düşünürüm. Merkezde sanatkâr vardır. Sonra onun içinden çıktığı aile, çevre, şehir, vatan ve bütün bir beşeriyet. Her sanat eserinde hem bu dairelerin tesiri vardır, hem de sanat eseri o dairelerin bir noktasındadır. Bu ister istemez böyledir. Ama bazı sanatkârlarda bunlardan biri veya birkaçı daha ön plandadır, bazılarında diğerleri. Fakat eğer sanatkâr hürriyetine sahip değil de, bir takım baskılar sebebiyle toplum meselelerinden bahsedemiyorsa o zaman suni bir ferdiyetçilik baş-

lar.

Osmanlı'nın son dönemindeki edebiyat akımları çok defa Batı edebiyat akımlarıyla paralel, fakat biraz da geriden takip ederek gelişmiştir. Önce klâsik ve romantik, sonra gerçekçi, sembolist, parnassist gibi edebiyat akımları, o dönem edebiyatçılarımızın Batı'dan tanıyabildikleri kadarıyla eserlerinde tezahür etmiştir. Hepsinde, yukarıda söylediğim gibi kendi fertlerinin ve toplumun meselelerini az veya çok bulabiliriz. Gerçekçi olma iddiasında bulunanlar, belki bütün toplumun değil de, kendi yaşadıkları dar toplumun gerçeklerini yansıtmışlardır. Servet-i Fünuncular gibi.

Hikaye ve özellikle romanın tasvire dayanan (descriptif) türler olduğu bilinir. Osmanlı devri edebiyatının şiire dayandığı, fiction'un Batıdan geldiği söylenir. Bunu tıpkı resim sanatında olduğu gibi sanat anlayışının tasvire (tabiat veya insan) dayanmamasına bağlayabilir miyiz?

Geleneksel şiirle geleneksel resim, daha doğrusu nakış (minyatür) arasında, hatta muhakkak ki öteki sanatlar arasında da bir bağ olduğu muhakkak. Osmanlı devri edebiyatı şiire dayanır. Hatta şiirden ibaretti de diyebiliriz. Zaten edebiyat kelimesi bile çok yeni, Tanzimat'tan sonra kullanılmaya başlıyor. Mesnevilerin bir çeşit roman olarak telakki edilmesi, sözün başına 'bir çeşit' sıfatını koymak şartıyla doğru olabilir. Aslında mesnevi, olsa olsa şiirsel (poetik) ifadeyle yazılmış bir aşk hikâyesi olabilir. Bunlarda fiksiyon yok değil, zaten Doğu geleneğinde de fiksiyon var, hem olağanüstü var. Binbir Gece Hikâyelerinde olduğu gibi. Bizim mesnevilerde de var. Ama burada sadece şiir için böyle diyorsanız, şiirde fiksiyondan bahsetmeye zaten gerek yok. Divan şiirinde deskriptif denebilecek çok örnekler bulabiliriz. Eğer maksadınız gerçekçi bir tasvir ise bu yok. Divan şiiri olsa olsa yorumcu bir tasvir yapıyor denebilir. Nitekim minyatür de öyledir. Deforme yahut stilistik bir tasvir.


Ahmed Mithat Efendi

Millî edebiyatla birlikte İstanbul aydınının Anadolu'yu tanımaya başladığı biliniyor. Gerçekten Milli Edebiyat'tan önce İstanbul aydını ve yazarları Anadolu gerçeğini bilmiyorlar mıydı?

Osmanlı aydını Millî Edebiyat'tan önce de Anadolu'yu biliyordu muhakkak. Oralara hizmet götüren valisinden memuruna kadar bir yığın aydın vardı. Hatta bir de oralarda dünyaya gelip İstanbul'a yerleşenler. Ama bunun edebiyata yansıması var mıydı, diye sorulursa bunun cevabı olumsuza epey yakındır. Belki bu, yukarıdan beri özelliklerini bulmaya gayret ettiğimiz şiir anlayışından geliyordu. Yani gerçekçi olmak, toplum meselelerini yansıtmak diye bir hedef olmadığı, akla bile gelmediği müddetçe tabiatıyla Anadolu edebiyatı çok geç yansıdı. Anadolu, yani kasaba ve köy. Benim bilebildiğim kadar şiirde Muallim Naci'nin Köylü Kızların Şarkısı, biraz mizahî olmakla beraber Abdülhalim Galib Paşa'nın Mutâyebat-ı Türkiye'si, Abdülhak Hamid'in Sahra'sı; nesirde Ahmed Midhat Efendi'nin Bahtiyarlık adlı uzun hikâyesi, Nabizade Nazım'ın Karabibik'i gibi belki bunlara eklenebilecek birkaç örnekten ibarettir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra nisbî bir hız kazanır. Ama Anadolu'nun edebiyata girişinde asıl büyük ve yaygın hamle Cumhuriyet'ten sonradır. Bunda devlet merkezinin Ankara oluşunun, esasen Millî Mücadele'nin başından itibaren aydınların Ankara'da toplanmalarının rolü büyüktür. ■

Osmanlı Döneminde Vakıfların İktisadi Fonksiyonları

Dr. Adnan ERTEM

Vakıf müessesesi toplumumuzun iktisadi ve sosyal yapısında belli bir ağırlığı olan, en önemli kurumlardan biridir. Bu nedenle vakıf müessesesi açısından iktisadi hayatla sosyal hayatı birbirinden ayırmak çok güçleşmekle beraber, burada Osmanlı Döneminde vakıfların gelir-servet dağılımına, istihdamı artırmaya, sosyal güvenlik ve sosyal yardımlaşmaya tesirleri üzerinde durulacaktır. Vakıf, bir malı geliri ile birlikte hayri bir hizmete tahsis etmek üzere, vakfedenin mülkiyetinden çıkararak, sosyal mülkiyet kategorisine aktarmak demektir[1]. Bir başka ifade ile vakıf, fertlerin, zaten fıtratlarında var olan yardımlaşma güdüsünün etkisiyle, taşınır ve taşınmaz mallarını, hiçbir tesir altında kalmaksızın, sadece kendi iradeleriyle, özel mülkiyetlerinden çıkarıp, içinde bulunduğu toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için dinî, hayrî, sosyal ve ekonomik bir gayeye tahsis etmeleri düşünce ve güdüsünden doğmuş bir müessesedir. Bu davranışın arkasında herhangi bir zorlama ve mecburiyet yoktur. Bireylerin insanlığa karşı ferdi sorumluluk hissi, iyilik, yardımlaşma, dayanışma gibi kültür değerlerinin etkisi vardır.

Vakıflar, Türk-İslam medeniyetinin gelişmesine paralel olarak, doruk noktalarına ulaşmış müesseseleridir. Vakıfların asıl geliştiği ve toplumda yüksek müesseriyet seviyesine çıktığı dönem Türklerin İslamiyeti kabul etmesinden sonraki döneme tekabül etmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde vakıfların, cemiyette çok çeşitli fonksiyonlar ifa ettiği ve hatta bütün kamu hizmetlerinin vakıflar marifetiyle yerine getirildiği bilinmektedir. Osmanlı Döneminde vakıf müessesesi hukuki, siyasi, iktisadi ve sosyal yapıyı etkilemiş, sosyal siyaset açısından sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin, adil gelir ve servet dağılımında olumlu rol oynamıştır.

Vakıf, genel olarak Osmanlı Devletin'deki bütün sosyal kurumları içine alan veya bütün sosyal kurumların çalıştığı, kullandığı bir hukuki formül olarak karşımıza çıkmaktadır[2]. Vakıf müessesesinin bütün sosyal kurumları kapsaması veya bütün sosyal kurumların vakıf adını alması Osmanlı Devletinde vakıfların etki alanlarının tahmin edilmesinde önemli ipucu vermektedir. Kamusal alanın tamamen vakıflara terkedilmesi, özellikle Batılı sosyal siyasetçilerin, 16. yüzyıl Osmanlı toplumu için "vakıf cenneti" tabirini kullanmalarına neden olmuştur[3]. Toplumda sosyal ilişkileri düzenleyen çeşitli kurumlar vardır. Bu kurumlardan biri olan din, sosyal ilişkilerin sağlanmasında ve geliştirilmesinde gerekli tedbirleri alır ve tavsiyelerde bulunur. İslam Dini de insanları, karşılık beklemeden sırf Allah rızasının kazanılması için sosyal yardım yapma hususunda teşvik eder. İşte bu teşvik vakıf müessesini doğurmuştur. İnsanların sosyal yardımda bulunma gaye ve düşünceleri, kendileri dışında

1) Zaim, S.,"Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi", Sosyal Siyaset Konferansları, 37-38. Kitaplar, İstanbul, 1992, s.2.

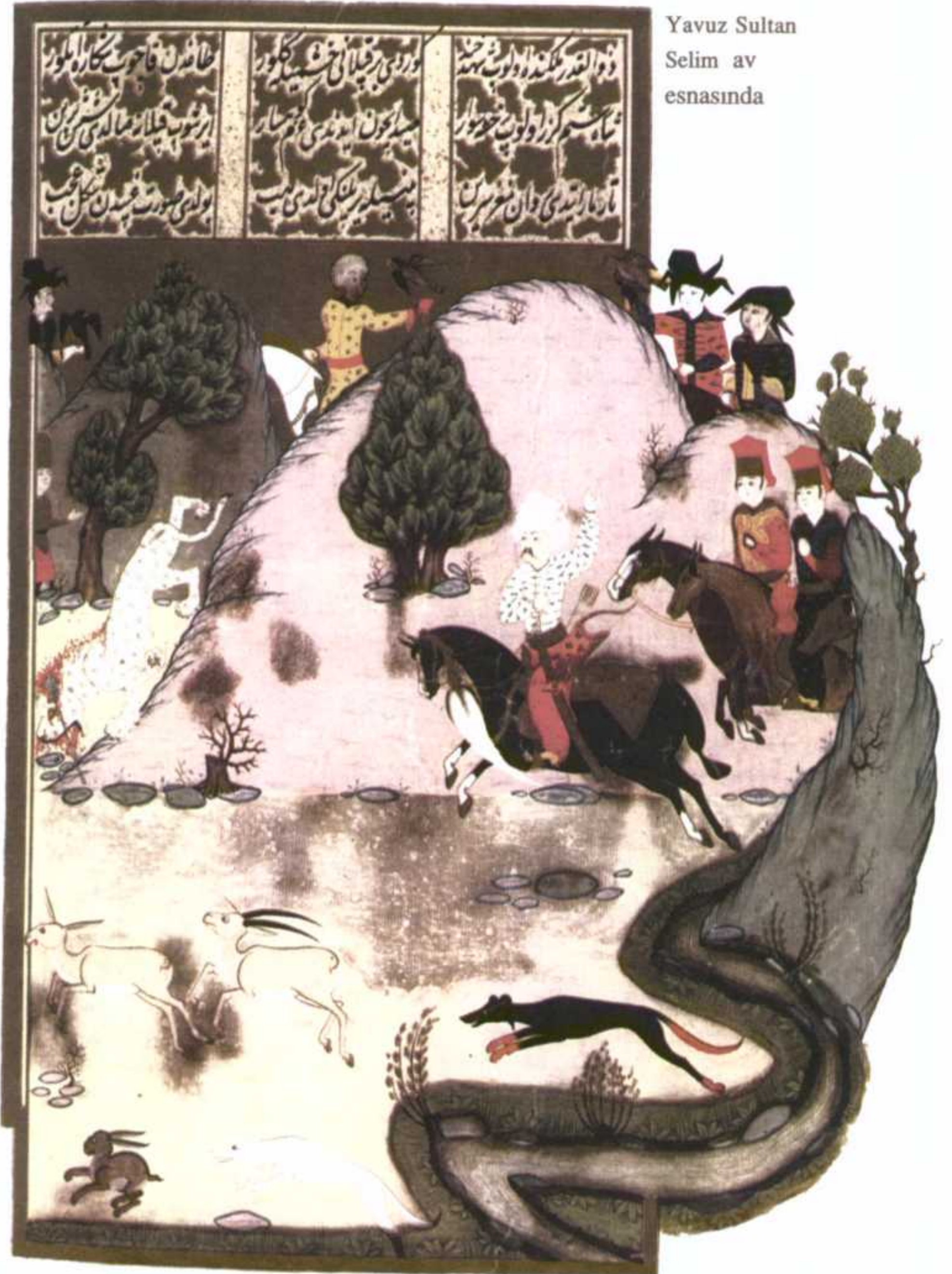
2) Mardin, Ş., Makaleler, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İstanbul, 1991, s.15.

3) Kozak, İ.E., Bir sosyal Siyaset müessesesi Olarak Vakıf, Adapazarı, 1994, s.15.

bulunan kişi ve gruplarla sosyal ilişkinin doğmasına neden olur. Toplumsal ihtiyaçların karşılanması esasına dayanan vakıf müessesesi, toplumsal hizmetlerin sunulmasında herhangi bir ayrım gözetmediğinden, hizmetlerden yararlananların öncelikle kendi aralarında, daha sonra hizmetten yararlananlarla vakıf müessesesi arasında bir sosyal ilişkinin olması normaldir. Hatta mevcut sosyal ilişkinin varlığı ve devamının vakıf müessesesini yaşatan bir unsur olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olsa gerektir.

a) Sosyal Yardım Mekanizması Olarak Vakıflar

Vakıf, geçmişte bilhassa İslam Hukukunun cari olduğu toplumlarda, toplumun sürekliliğini sağlayan ve belli dönemlerde bu toplumla özdeşleştirilen ve bu toplumu sembolize eden bir kurum olmuştur. Vakıf müessesesinin bu özelliği, vakfın sosyal yönünün çok ağırlıklı olduğunu gösterir. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden bu yana toplumların kendi yapıları içinde, toplumda fertlerin sosyal yardım, sosyal dayanışma ve sosyal güvenlik ihtiyacını giderecek kurumlar oluşturdukları muhakkaktır.



Yavuz Sultan Selim av esnasında

Günümüzün modern toplumlarında bu belirtilen ve tüm toplumu korumaya ve sosyal yardımlaşmaya yönelik uygulamalar, geçmişte vakıf müessesesi ile yerine getirildiğinden bu amaçlı diğer kurumlara nazaran vakıf, en kapsamlı, en gelişmiş ve en sistematik yardım ve dayanışma müessesesidir.

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden bu yana toplumların, kendi yapıları içinde, o topluma mensup kişilerin sosyal yardım, sosyal dayanışma, sosyal güvenlik ihtiyacını giderecek müesseseler oluşturdukları bir gerçektir. Çünkü birey sosyal dayanışmaya, sosyal yardımlaşma ve güvenliğe ihtiyaç duyar.

Sosyal yardım ve sosyal güvenlik sistemlerinin günümüz modern toplumlarında, tüm toplumu korumaya yönelik uygulamaları geçmişte -İslam toplumlarında- vakıf müessesesi tarafından yerine getirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında vakıf müessesesinin sosyal yönünün çok ağırlıklı olduğu yadsınamaz. Vakıf müessesesi hukuki, siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan ele alındığı takdirde yine sosyal boyutunun etkisinde olduğu görülecektir.

Bazı vakıflar tehlikeye uğrama şartı aramaksızın her alanda, herkese yardım amacı güttüğü için, bazı vakıflar da oluşması muhtemel bazı tehlikelerin bertaraf edilmesi veya tehlikenin oluşumundan sonra tehlikeye maruz kalanlara yardım amacı güttüğünden sosyal yardım ve sosyal güvenlik sistemi Osmanlı Devletinde vakıf müessesesi sayesinde yerleşmiştir.

Sosyal yardım hizmeti sağlamaya yönelik vakıfların yanısıra, kişilere herhangi bir yardım temin etmeksizin, sadece toplumsal dayanışmayı güçlendirme amacını gerçekleştiren vakıflar da vardır. Bu daha ziyade belli bir gruba mensup kişiler arasında dayanışma ve ilişkileri artırmaya yönelik faaliyetler göstermek amacını gerçekleştirme olarak tezahür eder. Esnaflar arasında veya belli bir sanat kolunda faaliyet gösteren vakıflarda olduğu gibi.

Vakıf müessesesini, tarihi işlevleri dikkate alınarak değerlendirmeye tabi tuttuğumuz zaman, sadece fakirlikle mücadele eden, yoksullara yardım eden bir müessese olarak değerlendirmemek gerekir. Vakıflar bu sınırlı amacı çok aşmakta, insanlığın yücelmesine, hayatın güzelleşmesine, insan haysiyetine yaraşır asgari bir seviyenin sağlanmasına yardım eden kurumlar olarak da ele alınması gerekmektedir[4]. Bu durumda vakıfları sadece gelir seviyesi düşük insanların faydalandıkları bir kurum olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Düşük gelir gruplarıyla birlikte, yüksek gelire sahip olanlar da vakıfların sağladığı sosyal hizmetlerden faydalanma imkanına sahiptir. Bunun örneklerine Osmanlıda çok sıkça rastlamak mümkündür. Yol, su, kervansaray, köprü, hastane, okul hizmetleri toplumun geneline hitap eden hizmetler olup, bu hizmetler Osmanlı döneminde tamamen vakıflar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Aynı şekilde, vakfedenleri de sadece toplumun en ileri gelenleri ve en zenginleri olarak değerlendirmemek gerekir.

Osmanlı Döneminde insanlar arasındaki dayanışma vakıflar aracılığı ile sağlanmıştır. Vakıf sosyal hayatta tüm fertleri aynı duygu ve düşünce etrafında birleştirmiştir. Sosyal sınıflar arasındaki sosyo-psikolojik farklar yok denecek kadar azdır. Çünkü, en üst gelir grubundan en alt gelir grubuna kadar herkes insanlara yardımda gayret ettikleri gibi, teşekkül edilen kurumlardan da eşit ölçüde yararlanmada aynı gayreti göstermişlerdir.

Vakıf müessesesi insanlarda aşırı veya haksız kazanç sağlamak için birer araç olarak kullanılan haset, kin, nefret, birbirini iktisaden yok edecek derecede rekabet ve düşmanlık gibi toplum açısından zararlı duygu ve eylemleri kısıtlayıcı sosyal fonksiyonlara kaynaklık ederek, toplumda sosyal dayanışmanın oluşmasına katkı sağlar.

b) Sosyal Güvenlik Mekanizması Olarak Vakıflar

Sosyal güvenlikte esas olan ileride fertlerin ve zümrelerin başına gelebilecek risklere karşı ferdi ve toplumsal yönden tedbirler almaktır. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım ayrımını vakfın ifa ettiği hizmete göre yapabilmek mümkündür. Eğer tehlikeye uğrama şartı aramaksızın bir vakıf her alanda, herkese yardım amacı güdüyorsa, burada sosyal yardımdan söz etmek gerekir.

4) Kozak, İ.E., a.g.e., s.32.

Eğer sadece bir tehlikeye uğrayanlar amaç edinmişse bu durumda ise sosyal güvenlikten söz etmek gerekir. Gerçekten vakıflar bazen son derece tali risklere karşı kişileri korumayı hedef aldıkları görülmektedir. Öksüz, yetim ve muhtaçlara yardım vakıfları, cüzzamlılara, körlere, dilsizlere yardım vakıfları, esirlerin fidyelerinin ödenerek kurtarılması amacını güden vakıflar, köle ve cariyelerin azat edilmesi, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, ticarette işi bozulanlara yardım edilmesi, harp ve kıtlık hallerinde yiyecek depo edilmesi gibi daha çok ortaya çıkması muhtemel riskleri bertaraf ermeyi amaç edinen vakıflara Osmanlı'da sıkça rastlamak mümkündür[5].

En küçük birimlerde, mahalle ve köylerde oluşturulan, hizmet alanı sadece o yöreyle sınırlı olan ve sadece o yöre insanının ihtiyaçlarını gidermek üzere kurulan avarız vakıflarını da, bu kategoride sayabiliriz. Günümüz Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile kapsam ve amaç itibariyle oldukça benzerlikler gösteren avarız vakıfları, fakir ve ihtiyaç sahibi kişilere yardımı amaç edinmiştir. Avarız vakıfları bazı köy ve mahallelerde hayır sahipleri tarafından geliri, fakirlerden vefat edenlerin donatım ve kefenlenmesine ve hastalanıp iş, güç ve kazançtan aciz kalanların beslenme, geçim ve tedavilerine, köy ve mahallenin kuyu ve çeşmeleri ve su yolları tamire muhtaç oldukça bunların tamirine sarf olunmak üzere kurulan vakıflardır[6]. Yukarıda izah ettiğimiz SYD Vakıfları ile avarız vakıflarının amaçları örtüşmektedir.


Kanuni Sultan Süleyman

Vakıflar, insanların iktisadi hayatta maruz kaldıkları veya kalacakları risklere karşı sosyal güvenliklerini sağlamak amacı güder ve yapılan hizmet vakıf müessesesi tarafından ifa edildiği için rencide etmez. Çünkü birey belli bir kişinin elinden değil, mülkiyeti Allah'a adanmış vakıf müessesesinden yardım almaktadır. Ayrı bir kişiliğe sahip bir kurum olan vakıftan herhangi ihtiyaç sahibi ferdin yardım görmesi, o ferdin sadece yardım gördüğü vakfa değil, aynı zamanda ait olduğu topluma karşı da sevgi, saygı, takdir ve bağlılık duygularını beslemesine ve toplumda yalnız olmadığı düşüncesinin gelişmesine neden olduğundan ferdin topluma yabancılaşmasını engeller. Vakıf kuranlar açısından ise, insanların çevresiyle bütünlük kurmalarını sağlar, çevrelerine karşı sorumluluk duygularını geliştirir.

c) Gelir-Servet Dağılımına Etkisi Yönünden Vakıflar

Vakıflar gelir-servet dağılımını sağlamak üzere kurulmuş müesseseler değildir. Vakıflar, vakfedenin ibadet amacını ifa eden kurumlardan biridir. Vakıflar genellikle üst gelir grubuna mensup kişiler tarafından kurulduğundan, bu gruba mensup bireylerin kendi servet ve gelirlerinden ayırdıkları payın, artık özel mülkiyetten çıkarak kamu mülkiyetine geçmesi, yani toplumsallaşmasıyla birlikte alt gelir grubuna mensup kişilere bir gelir aktarımı söz konusudur. Vakıf sayesinde ortaya çıkan hasıla üst gelir grubu tarafından oluşturulmakta ve hasılanın hemen hemen tama yakını düşük gelirli kişiler tarafından tüketilmektedir. Bu açıdan bakıldığında vakıf, gelir ve sermayenin toplum tabanına yayılması fonksiyonunu yerine getirmektedir. Vakıflar dolaylı olarak da kıt kanaat geçinen alt gelir gruplarına yapılan gelir transferi nedeniyle, alt gelir grubunda bulunan kişilerin tasarrufta bulunmalarına neden olmakta sermayenin alt gelir grubunda da temerküzüne imkan sağlamaktadır.

Vakıf, üst gelir gruplarından alt gelir gruplarına gelir ve sermaye transferi gibi işlevi yerine getirmektedir. Vakıfların servetin dağılımına tesir etmesi, mahiyetinden kaynaklanır. Bir vakfın kurulması demek, bir hizmetin yapılması için bir gayrimenkul servetin vakfedenin mülkiyetinden çıkarak, gelir seviyesi düşük grupların kullanımına, yani toplumun mülkiyetine geçmesi demektir. Servetin transferinden

5) Kozak, İ.E., a.g.e., s.23,24.

6) Berki, A.H., Istılah ve Tabirler, Ankara, 1996, s.7-8.

sonra bu servetin gelirleriyle sağlanan hizmetler yoluyla, düşük gelirli gruplar lehine gelirin yeniden dağılımı sağlanır. Servet transferi bir defa olmakta, ancak gelir transferi vakıf yaşadıkça devam etmektedir[7]. Vakıfta ihtiyaç sahiplerine sadece bir defaya mahsus gelip geçici yardım yapılmamaktadır. Servetin ilelebet bu amaca tahsisi söz konusudur. Gelirin dağılımının yanısıra servetin dağılımındaki tesiri yani mülkiyetin el değiştirmesi oldukça büyük bir önem arz eder. Vakıf yoluyla sağlanan sosyal hizmetler düzenli olarak devam ettiği sürece, orta ve alt sınıfa mensup olan kişiler servet biriktirme fırsatını elde ederler. Osmanlı Devleti'nde özel mülkiyete tabi gayrimenkul servetin hemen hemen yarıya yakını vakıflara ait gayrimenkullerden oluştuğu düşünüldüğü takdirde, vakıfların servet dağılımında oynadığı rol kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Vakıflar gelir dağılımından önce ve belki de ondan da önemli olarak servet dağılımını etkilemektedir.

Vakıfların, servetsiz sınıflara servet transferi gibi asli bir görevi yoktur. Üst gelir grubuna ait kişilerin mülkiyetindeki servet, alt gelir grubunda bulunan kişilere değil, kamunun mülkiyetine geçmektedir. Bu aşamadan sonra kamu mülkiyetine geçen bu servetlerin gelirleriyle alt gelir grubuna mensup kişilere yapılan yardımlar ve hizmetler sayesinde, bu zümre lehinde gelir transferi söz konusudur.

Vakıftaki temel özellik bir malın kamu hizmetine tahsis edilmesidir. Herhangi bir malın özel mülkiyetten çıkarak toplumsallaşması o kuruma sosyal içerik kazandırmaktadır. Vakıf kurma iradesi, üst gelir grubuna mensup bireylerin elinde bulunan servet ve gelirlerin alt gelir grubuna mensup kişilere aktarılması ameliyesi olarak değerlendirildiği takdirde gelirin toplum tabanına yayılması fonksiyonunun vakıf tarafından ifa edildiği görülecektir.

Vakıflar yeniden gelir dağıtan müesseseler olarak gördüğü hizmetler açısından alt-orta gelir gruplarında bulunan kesime önemli katkı sağlarlar. Korku ve ümitsizlik içine düşen kimseye sahip çıkılacak olursa, o kişi kendisini tehlikelerden korunmuş olarak emniyette hissedip, şefkate kavuşmuş olacaktır. Osmanlı Devletin'de tehlikeye maruz kalanlara gerçekten iyi hizmetler verilmiştir. Devlet vakıflar kanalı ile sosyal nizamda doğabilecek karışıklıklara karşı daima yatıştırıcı ve düzeltici bir politikayı her zaman hissetmiş ve desteklemiştir.

Bahaeddin Yediyıldız tarafından yapılan ve Osmanlı toplumunu irdeleyen bir çalışmanın sonuçları konumuz açısından oldukça önemlidir. Söz konusu çalışmanın Osmanlı toplumunda askeri sınıfa (padişahlar, sadrazamlar, ulema, tarikat şeyhleri ve vakıf yöneticileri) mensup kişilerin kurdukları vakıfların toplam vakıflar içindeki payı %65.07'dir[8] Genelde üst ve çok az sayıda orta sınıfa mensup kişilerden oluşan askeri sınıfın hemen hemen toplam vakıflardan 2/3'ünü kurması yukarıda anlatılmaya çalışılan görüşlerin sayısal ifadesidir. Toplumun sayısal olarak çok az bir bölümünü ihtiva eden üst sınıf mensupları, Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma açısından önemli bir yer işgal etmektedir. Osmanlı'da raiyyet sınıfını meydana getirenlerin (çiftçiler, tüccarlar ve zanaatkarlar, ayan ve mesleksizler) kurdukları vakıflar ise, toplam vakıfların 34.93'ünü oluşturmaktadır[9]. Yapılan bu ikili sınıflandırmada yani asker ve raiyyet sınıfında, sınıfları oluşturanlar elde ettikleri gelir veya ellerinde bulundurdukları servetlere göre sınıflandırılmamışladır. Her iki sınıfta hem üst sınıfa hem de orta sınıfa mensup kişiler bulunmaktadır.

Vakıf müessesesi sayesinde alt sınıfa mensup kişilere yapılan gelir ve servet aktarımı sonucu, bu sınıfın üyelerinde görülen nisbi iyileşmeler sonucu alt sınıf küçülmekte, orta sınıf büyümektedir. Aynı şekilde toplumda vakıfların oynadığı roller sayesinde, tabakalar arası yaşama tarzındaki incitici farklılıkların gösteriş haline getirilmesini de büyük çapta önlemiştir. Gelir ile yaşama tarzı arasındaki mevcut doğru orantılı ilişki dikkate alındığında yardım görenlerin, kavuştukları imkan ve olması gerekenden farklı bir hayat tarzına ulaşmaları, sosyalleşme bakımında az da olsa bir farklılaşma hissedeceği ileri sürülebilir. Bu tip yardım ve destekler eğitim yolu ile de takviye edildiği takdirde, sosyalleşme amacına ulaşmış olacaktır. Sosyalleşmenin yaşama

7) Zaim, S., "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", V.Vakıflar Haftası, Ankara, 1987, s.210.

8) Yediyıldız, B., "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri ve Önemi, Ankara, 1988, s. 43. Yayınlanmamış çalışma.

9) Yediyıldız, a.g.m., s. 146.

tarzını değiştirme bakımından fonksiyonu inkar edilemez[10].

Eğitimin sosyalleşme fonksiyonu yanısıra gelir artırıcı bir yatırım olduğu söylenebilir. Bu yönüyle eğitim hem tabaka değiştirmenin hem de meslek edinerek toplumda statü kazanmanın bir vasıtasıdır[11]. Orta sınıflaşma açısından önemli bir yere sahip olan eğitimin Osmanlı Devletinde vakıflar vasıtası ile yerine getirildiğini hatırlarsak, vakıfların dolaylı olarak da orta sınıflaşmaya etki ettiğini görürüz. Alt gelir grubuna mensup fertler eğitim sayesinde hem kültürel olarak hem de gelir olarak bulunduğu sınıftan bir üst sınıfa yani orta sınıfa dahil olacak ve orta sınıflaşmanın toplumda sağladığı olumlu sonuçların doğmasına neden olacaktır. Orta sınıfların güçlü ve kalabalık olması ile birlik şuuru arasında genellikle doğru orantılı bir ilişki vardır. Birlik şuurunun oluşumunda eğitimin katkısı büyüktür. Ayrıca vakıfların sosyal, iktisadi ve kültürel fonksiyonlarının birlik şuurunu kuvvetlendirici bir etkiye sahip olduğu muhakkaktır. Bu hizmetler fertlerin fedakarlıkları ile yapılmakta ve sonuçta milli gelirin artmasına neden olmaktadır. Milli gelirdeki artıştan bütün sosyal sınıf ve tabakalara mensup fertler yararlanmakta ve orta sınıflaşmaya sebep olmaktadır[12].



Osmanlı döneminde vakıflar eğitimde etkin kurumlardı.

Vakıf kuranlar her ne kadar üst ve orta sınıfa mensup kişiler olsa bile, vakıf yöneticileri çoğunlukla orta sınıfa mensup kişilerden oluşmaktadır. Osmanlı'da Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Sultan Süleyman vakıflarının yönetimleri Şeyh'ül-İslamlara tahsis edilmiş olup, bunun haricindeki selatin vakıflarının yönetimleri ve nesilleri tükenmiş kimi vezirlerin ve emirlerin vakıfları, padişahın özel hizmetlilerine verilirdi. Ayrıca vakıfların nezaret işini yüksek devlet görevlileri yaparlardı[13]. Gerek padişahların özel hizmetlileri, gerek yüksek devlet görevlileri orta sınıfa mensup kişilerdir. Bugün olduğu gibi Osmanlı Devletinde de bürokrasi orta sınıfa mensup fertler tarafından yerine getirilmekteydi. Vakıf müessesesinin orta sınıflaşmaya tesirlerinin yanısıra, vakıf yöneticilerinin de orta sınıfa mensup fertlerden meydana gelmesi, Osmanlı'da sosyal bütünleşmenin sağlanmasında vakıfların oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır. Orta sınıf içerisinde yer alan ayanlar, XIX. asır sonlarında vakıf mütevelliliği göreviyle uğraşmaya başlamışlardır[14].

Osmanlı Devleti'nde sosyal tabakalaşmanın oluşumunda önemli tesirleri bulunan vakıf müessesesi, toplumda ve ekonomide en güçlü olduğu

10) Öksüz, E., Sosyal Gelişme Açısından Türk Vakıflarının Yeri ve önemi, Ankara, 1988, s.43, Yayınlanmamış çalışma.

11) Öksüz, E., a.g.e. s.43-44.

12) Kurtkan, Bilgiseven, A., Eğitim Sosyolojisi, İstanbul, 1992,s.188.

13) Mustafa Nuri Paşa, Netayic Ül-Vukuat, C.3-4, İstanbul,1987, s.285.

dönemlerde bu işlevini daha belirgin bir şekilde yerine getirmiştir. Osmanlı'nın son döneminde vakıf müessesesinde görülen bozulmalara ve yozlaşmalara paralel olarak devletin yapısında ve ekonomisinde meydana gelen değişiklikler sonucu vakıf müessesesi, sosyal tabakalaşma piramidindeki belirleyicilik rolünü kaybetmeye başlamıştır. Herhangi bir müessesenin bir toplumda gördüğü hizmetlerin boyutları, o müessesenin toplumdaki etkinliği ve belirleyiciliği ile doğru orantılıdır. Toplumda çok az fonksiyon icra eden bir müessesenin gerek sosyal tabakalaşmada, gerek orta sınıflaşmada ve gerek sosyal bütünleşmede etkin olduğunu söylemek anlamsız ve imkansızdır. Oysa Osmanlı'nın son döneminde bile Türk iktisat ve istihdam hayatının %16'sını[15], Türk sosyal ve kültürel hayatının ise önemli bir bölümünde hakim olan vakıf müessesesinin toplumdaki belirleyiciliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir fonksiyon icra etmeyen müesseselerin sosyal bütünleşmenin sağlanmasında da etkileri yoktur.

Sosyal bütünleşme çeşitli müesseselerin gördükleri fonksiyonların topluma yansıması ile gerçekleşir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde vakıflar toplumun hemen hemen her kesimine sirayet ettiklerinden toplum nezdindeki itibarları da şahsiyetleri ile bütünlük arzediyordu. Zamanla bilhassa Osmanlı Devleti'nin son döneminde vakıfların toplumdaki payının giderek azalması sonucu fertlerin vakıflara bakış açılarının yanısıra, vakıfların da toplumdaki belirleyicilik vasıfları giderek kaybolmuştur. Bu nedenle tekrar ifade etmek gerekirse vakıf müessesesi, bütün kamu hizmetlerini yerine getirmesi ve bunun yanısıra bir çok sosyal fonksiyonu icra etmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nde orta sınıflaşmaya ve bunun doğal sonucu olarak barışın, istikrarın ve sosyal bütünleşmenin sağlanmasında önemli işlevler görmüştür.


Fatih Sultan Mehmet

Vakıf müessesesinin Osmanlı Devleti'nde gördüğü fonksiyonlar gözönüne alındığı takdirde, sosyal hayattaki etkinliği ortaya çıkacaktır. Vakıf müessesesinin kamusal alanda ve özel alandaki payı-iç ve dış güvenlik hariç-yüzde yüzlere vardığı için gerek vakıfların fizik yerleşim yapılarının sosyal bütünleşmeye elverişli mahiyette olması, yani külliye biçiminde oluşturulan vakıfların toplumsal kaynaşmayı kolaylaştırıcı sosyal merkez işlevi görmesi ve yerleşim yerlerinin oluşumunda vakıf müessesesinin şehrin merkezinde yer alması, gerek vakıfların bütün toplumsal ihtiyaçları giderici özellikler taşıması, yani Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetlerinin sosyal güvenlik ve sosyal dayanışma ihtiyaçlarının vakıflar tarafından yerine getirilmesi ve gerek vakıf müessesesinin yeniden gelir dağıtan müesseseler ve gelir-servet dağılımını düzenleyen müesseseler olarak, sosyal tabakalaşma piramidinde meydana getirdiği olumlu değişiklikler nedeniyle toplumda denge unsuru olan orta sınıfın gelişimine, bir başka ifadeyle orta sınıflaşmaya neden olması sonucu toplumda sosyal barışı ve sosyal istikrarı sağlaması vakıf müessesinin sosyal bütünleşme açısından ne kadar önemli müesseseler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da vakıfların bir başka fonksiyonunu ifade etmektedir.

d) İstihdamı Artırıcı Etkisi Yönünden Vakıflar

Özellikle Osmanlı Devleti'nde hemen her vakıf bilhassa büyük vakıflar hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli sayıda personelin çalıştırılması ve maaşlarının ödenmesi fonksiyonunu da yerine getirmişlerdir[16]. Vakıflar yaygınlık kazandıkça vakıfta istihdam edilenlerin sayısında önemli derecede artış olması doğaldır. Bütün kamu hizmetlerinin

14) Kuran, E., "XIX. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal Tabakalaşmasında Ayanların yeri", Tarih ve Sosyoloji Semineri,28-29 Mayıs 1990, İstanbul 1991, s. 168.

15) Öztürk, N., a.gm. s.33.

vakıflar tarafından yerine getirilmesi, bu alandaki istihdam potansiyelinin boyutlarını ve hacmini ortaya koymaktadır. Hemen her vakıfta bilhassa büyük vakıflarda hizmetlerin yürütülebilmesi için gerekli sayıda personelin istihdam edilmesi gerekir. Vakıflar yaygınlık kazandıkça, vakıfta istihdam edilenlerin sayısı da artacaktır.

Ayrıca zamanla yıpranan ve onarım ihtiyacı duyan vakıf eserlerinin inşa edilmeleri esnasında yaratılan istihdam imkanlarını da ayrıca değerlendirmek gerekir. Günümüzde hala bu alanda oluşmuş bir iş sahası mevcuttur*.

Vakıfların Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış olması, yani Osmanlı Devleti'nde eğitim faaliyetlerinin genelde vakıflar eliyle görülmesi, en önemli sosyal merkezlerini oluşturan vakıf külliyelerin vakıf olması, sağlık hizmetlerinin, bayındırlık hizmetlerinin, askeri maksatlar haricinde bayındırlık eserlerinin, belediye hizmetlerinin vakıf müessesesi tarafından yerine getirilmiş olması, müessesenin istihdam potansiyelini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti tarihine bir göz atıldığı takdirde bu devasa İmparatorlukta, modern devlet anlayışına göre kamu hizmetleri niteliği taşıyan bir çok toplumsal vazifenin vakıf yoluyla yerine getirildiğini görmek mümkündür[17]. Kamusal alana ait hizmetlerin hemen hemen tamamının vakıflar tarafından giderildiği hususunu yukarıda belirtmiştik. Devletin sadece iç ve dış güvenliği sağlayıcı (bir istisna olarak savunma amaçlı vakıflara Osmanlı Devleti'nde rastlamak mümkündür) ve adalet dağıtma gibi kamu hizmetleri dışındaki bütün görevlerin vakıflar aracılığı ile yerine getirilmesi devletin kamu harcamalarına ayırdığı payın azalmasına neden olmuştur. Bütçeden (hazineden) kamu harcamalarına aktarılması gereken payın, savunma harcamalarında kullanılması, Osmanlı Devleti ordusunun, donanmasının daha güçlü olmasına ve savaşlarda daha başarılı sonuçlar almasına neden olmuştur.

Modern devlet anlayışında devletin görevleri arasında yer alan, fertlerin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması görevi, İslami prensipler doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nde vakıflar eliyle yerine getirilmiştir. Devlet fertler arasındaki söz konusu dayanışmayı organize etmekle görevlidir. Toplumun servet kaynakları üzerindeki hakkının bir sonucu olarak aciz ve yoksul kimselerin ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğu vakıf yoluyla çözülmüş, padişah ve vezirler de bizzat vakıf kurarak bunu bir devlet politikası haline getirip, topluma örnek olmuşlardır. Bu doğal olarak fertlerin devlete olan bağlılıklarının artmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma sosyal politika olarak devlet tarafından teşvik edilmiş, gerekli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Devlet tarafından desteklenen bu politika fertler tarafından da yaygın hale getirilmiş ve vakıflar bütün sosyal yatırımlara kaynak oluşturmuşlardır.

Mikro açıdan ele alındığı takdirde vakıf müessesesi bir işletme olup, işletme mantığına göre çalıştırılması gerekir. Makro açıdan incelendiği takdirde ifa ettiği ekonomik, sosyal, siyasi, hukuki fonksiyonlar nedeniyle toplumda topyekün kalkınmayı, sosyal adalet ve sosyal güvenliğin tesisini, fırsat eşitliğinin sağlanmasını, gelir ve servet dağılımının düzenlenmesini, devlet ve özel mülkiyetten farklı olarak özel bir sosyal mülkiyet kategorisinin oluşumunu temin eder[18].

16) Kozak, İ.E., a.g.e., s.32.

* Mesela Osmanlıdan günümüze intikal eden tarihi ve kültürel yapıların onarılması için Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde Vakıf inşaat ve restorasyon Tic ve A.Ş. Kurulmuştur.

17) Yediyıldız, B., "Müessese Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıflar Müessesesi", Vakıflar Dergisi, S.XV, Ankara, 1982, s. 24.

18) Zaim, S., "Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi", Sosyal Siyaset Konferansları, S.37-38, İstanbul, 1992, s. 9-10.

Divanyolu'nun İmar Tarihi

Gördün mü bu va'dî-i kemîni
Divanyolu sanma bu zemîni
Şeyh Galib

Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm
Dolaşdım mülk-i İslâm'ı bütün vîrâneler gördüm
Ziya Paşa

Beşir AYVAZOĞLU

Şeyh Galib, Hüsn ü Aşk'ın sonlarında kendini şâirâne bir dille överken şiirde tuttuğu yolun Divanyolu gibi rahat bir cadde değil, tehlikelerle dolu bir vadi olduğunu söyler. Demek ki, Avrupa şehirlerini görüp geniş bulvarlara hayran olan Tanzimat devri aydınlarının ve devlet adamlarının çok dar ve kasvetli buldukları için târumar ettikleri Divanyolu, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'un en geniş caddesi olarak kabul ediliyordu. İki tarafı camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, önlerine hasır iskemleler atılmış kahveler ve ekâbir konaklarıyla donatılmış; Yeniçeri isyanlarına, valide alaylarına, düğünlere, şenliklere, geçit resimlerine, fener alaylarına, askerî törenlere, yangınlara, kısacası Osmanlı şehir hayatının binbir çeşit tezâhürüne şahit olmuş renkli, cıvıl cıvıl bir cadde..

Elimizde ne yazık ki Divanyolu'nun 1865 öncesini yansıtan birkaç gravür dışında görüntü malzemesi yok. Bizans devrinde Mésè adı verilen ve Ayasofya'dan başlayıp Edirnekapısı'na kadar uzanan, iki tarafı üzeri örtülmüş sütunlarla çevrili ana caddenin Ayasofya ile Beyazıt arasındaki bölümüne Osmanlı devrinde Divanyolu deniyordu. Fatih devrinden itibaren, sarayda salı günleri sabah namazından sonra toplanan Divân-ı Hümâyun üyelerinin toplantı bittikten sonra saraylarına ve konaklarına "âlây-ı vâlâ" ile dönerken kullandıkları yol olduğu için bu adı alan cadde, çok eski zamanlardan beri İstanbul'un kültür merkeziydi. 1865 Hocapaşa yangınından sonra Keçecizâde Fuad Paşa başkanlığında kurulan Islâhât-ı Turuk Komisyonu tarafından genişletilirken bu caddede de bir çok yapı acımasızca yıkıldı, bazıları da hoyratça kesilerek tanınmaz hâle getirildi.

Avrupa şehirlerini gördükten sonra kendi şehirlerini beğenmeyen Osmanlı aydın ve bürokratlarının İstanbul'u Paris'e benzetmeye çalışırken yaptıkları yıkım çok zaman vandallık boyutlarına ulaşmıştır. Ziya Paşa'nın "Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm/ Dolaşdım mülk-i İslâm'ı bütün vîrâneler gördüm" beytinde şüphesiz hakikat payı da vardı; ama viranelik Osmanlıların yaşanabilir şehirler kurmayı bilmemelerinden değil, ardı arkası kesilmeyen savaşlara bağlı olarak ekonomide yaşanan çöküntünün ve halkın fakirleşmesinin kaçınılmaz bir sonucuydu. Zamanın, iç göçün, yangınların ve depremlerin tahrip ettiği güzel ve müreffeh İstanbul, ekonomideki çözülüşe paralel olarak salaşlaşıyordu. Saffet Paşa'ya göre, Avrupa'nın en kötü şehri bile "bizim nefs-i İstanbul şehrine ve Üsküdar ve Galata ve Eyüb'üne nisbet

kabul etmez surette faik" idi. Yabancılara karşı ancak Boğaziçi ile iftihar edebileceğimizi düşünen Paşa, ünlü mektubunda, Dersaadet'in en önemli caddeleri olan Divanyolu ve Cağaloğlu'nun harap bir vaziyette olduğunu ve düzensiz yapılaşmanın çirkin görüntüler yarattığını belirttikten sonra şöyle devam eder:

"Avrupa'nın hangi şehrinde on altı arşın kaddinde bir hânenin ittisâlinde beş altı arşın irtifâında bir hâne görülür ve hangisinde ekmekçinin fırını ve hangi otelin yemek pişirilen mutfağı halkın gözü önünde tutulur? Hâsılı İstanbul'un ebniye ve sokak ve dükkânlarının sıklet-i manzaralarıyle sâir fenalıkları tarif olunamaz derecededir ve bunların ıslâhı imkânı yokdur. İstanbul, Divanyolu ve Bâyezid Meydanı ve Cağaloğlu'ndan ibâret olmayıp muhtâc-ı islâh ve tecdid binlerce sokakları vardır."

İstanbul'un Bizans'tan beri ana arteri olan Divanyolu'nu genişletme kararı, Sultan II. Mahmud türbesinin yol hizasına göre geriye çekilerek inşa edildiği tarihte verilmiş olmalıdır. Yirmi yıl kadar sonra, 1863 yılında çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yeni binaların "mürûr ve ubûra" sıkıntı vermeyecek şekilde, Ebniye İdaresi tarafından belirlenen ölçülerde geriye çekilerek inşa edilmesini âmirdi. Bu açıdan bakıldığında II. Mahmud Türbesi'nin inşası Divanyolu'nda modern zamanların başladığını gösteriyordu. Onu hemen yanında mirî fırın arazisine inşa edilen ikinci Darülfünun binası takip eder. Ancak bu süreci anlamak için ilk Darülfünun binasınından da söz etmek gerekir.

Tanzimat ricâli İstanbul'da bir darülfünun (üniversite) kurmaya karar verdikten sonra, yapılacak bina için çok yanlış bir kararla Ayasofya'nın karşısında, Sarayburnu'na bakan boş alan seçilmiş ve o sırada İstanbul'da Rus elçilik binasının inşasıyla meşgul olan İtalyan mimar Gaspare Trajano Fossati ile bir mukavele imzalanmıştır. 14 Kasım 1846'da inşasına başlanan Darülfünun binası üç katlı ve yüz yirmi beş odalı dev bir yapı olacaktır. Çevrenin tabiî ve mimari dokusuna son derece aykırı olan bu projenin bu anlamda hiç bir rahatsızlık uyandırmaması, XIX. yüzyılda, Osmanlı elitinin geleneksel şehir ve çevre fikrine bütünüyle yabancılaştığını gösterir.

Divanyolu
1880



Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, bu binanın yapılmasına muhalif olanlar vardır, hatta Sultan Abdülmecid'i etkileyerek inşaatın yıllarca uzamasına sebeb olmuşlardır; ancak muhalifler sadece Darülfünun için bu kadar büyük bir binaya henüz ihtiyaç doğmadığı veya "milel-i müslime ve gayr-i müslime ile meşhûn bir büyük mektebin Ayasofya cami-i şerifi karşısında te'sisi"nin uygun olmadığı yolunda itirazlar yöneltmektedirler.

İnşası yaklaşık yirmi yıl süren ve 1865 yılında tamamlanan bina çok büyük olduğu gerekçesiyle Darülfünun'a değil, Maliye Nezareti'ne tahsis edilir; Darülfünun için de II. Mahmud türbesinin yanında yeni bir bina yapılması kararlaştırılır. İnşaat devam ederken bazı odalarında halka açık olarak verilen derslere Atik Ali Paşa Camii civarındaki Nuri Paşa Konağı'nda devam edilecektir. Ancak 19 Nisan 1865'te tekrar başlanan dersler, 9 Eylül 1865 gecesi, yani tam beş ay sonra Hocapaşa'da çıkan korkunç yangın yüzünden kesilir. Rüzgârın da tesiriyle birkaç kola ayrılarak İstanbul'un en mamur bölgelerini yakıp kül eden yangının kollardan biri Cağaloğlu ve Divanyolu'nu talan edip Sedefçiler'e, yani Tavukpazarı'na kadar kadar ulaşmıştır. Bir kol da Sultanahmet meydanına ilerleyecek, buradan denize doğru uzanıp Kadırga Limanı, Kumkapı ve Nişanca taraflarını yakacaktır. Divanyolu'nda yanan binalardan biri de Nuri Paşa Konağı'dır.

Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye'de İstanbul'un "en mamur ve kibar semti olan Bâbıâli, Divanyolu, Gedikpaşa civarlarının Hocapaşa yangını sayesinde imar edilebildiğini" söyler. Çünkü Keçecizâde Fuad Paşa'nın başkanlığını yaptığı Islâhât-ı Turuk Komisyonu bu yangından hemen sonra kurulmuş, fırsattan yararlanılarak Divanyolu boyunca iki tarafa çizilen hattın dışına taşan binalar ya yıkılmış yahut kesilerek tanınmaz hâle getirilmiştir. Asıl şaşırtıcı olan, büyük Hocapaşa yangınından dört gün sonra Gedikpaşa'da çıkan ikinci yangının bir hayli tahribat yaparak komisyonun işini kolaylaştırmasıdır.

Komisyonun Divanyolu'nda işe nereden başladığını bilmiyoruz. Osman Nuri Bey, önce Elçi Hanı'nın ön tarafındaki dükkânların ve henüz inşa halineki yeni Darülfünun binasının bitişiğindeki birkaç dükkânın satın alınarak yıkıldığını, Çemberlitaş hamamının da soğukluğunun kesilerek hizaya getirildiğini söylüyor. Klasik hamam mimarisinin seçkin örneklerinden olan ve II. Selim'in annesi Nurbânû Vâlide Sultan tarafından 1584 yılında yaptırılan Çemberlitaş hamamı, büyük ihtimalle Mimar Sinan'ın eserlerinden biridir. Reşat Ekrem'in verdiği bilgiye göre, hamamı tamir ettiren Köprülü Mehmed Paşa, sıcaklık bölümünde, köşelerdeki halvet hücrelerini ayıran kapıların alınlıklarına el yazısıyla bazı Farsça ve Türkçe sözler yazmıştı. Semavi Eyice, Köprülüler'in İbşir Mustafa Paşa'nın hanımı Ayşe Sultan'dan aldıkları konağın hemen yanında olduğu için Çemberlitaş hamamıyla yakından ilgilendiklerini ve Vezirhanı'nı yaptırdıklarını söylüyor.

Çemberlitaş civarına damgalarını vuran Köprülüler'in medresesi de, Fuad Paşa'nın geniş ve düzgün yol saplantısının kurbanı olmuştur. Hamamın hemen karşısındaki Köprülü Medresesi'nin haziresi çizilen hattın dışına taştığı için geri çekilecektir. Ne var ki o devirde "efkâr-ı umumiye" böyle uygulamaları hoş karşılamamakta, kabirlerin naklini aziz ölüleri rahatsız edecek bir "densizlik" olarak görmektedir. Keçecizâde Fuad Paşa bu yüzden çok eleştirilmiştir. Hatta bir keresinde yetmiş yaşlarında bir ihtiyarın her şeyi göze alarak Paşa'ya yaklaşıp "Sen bu camileri, medreseleri ve türbeleri böyle yıktırıp ortadan kaldırıyorsun ama, yarın bu halk senin mezarına s.. cak!" dediği söylenir. Mecelle-i Umûr-ı Belediye'de verilen bilgiye göre, Fuad Paşa gayet soğukkanlı bir tavırla şu cevabı verir: "Zararı yok babacığım, bu halk mezarıma s..caklar ise onların evlad ü ahfadı da gelir, pisliklerini süpürür, eteklerine doldurarak götürüp denize atarlar."

Divanyolu'nda yapılan genişletme çalışmalarına karşı olanlardan biri de devrin şehremini Hüseyin Bey'dir. Ancak Fuad Paşa halkın da, seçkinlerin de muhalefetine kulak asmayıp kafasına koyduğunu yapar. Yol genişletildikten sonra bir gün Hüseyin

Bey, Divanyolu'nda, Şehremaneti binası önünden geçip Kadırga'daki konağına giderken Peykhane caddesinde konağı bulunan Fuad Paşa'ya rastlayınca "Saye-i devletinizde, bu caddeler ve kaldırımlar pek güzel oldu!" demiştir. Bu, teslim bayrağını çekip bir çeşit özür dilemedir; Fuad Paşa taşı derhal gediğine koyar: "Evet, bu kaldırımlar bize atılan taşlarla yapıldı!"

Fuad Paşa, gözü karalığına ve kararlılığına rağmen Köprülüler'in kabirlerini hemen nakletmeyi göze alamamış, naklin zorunlu olduğuna halkı inandırmak için yirmi gün kadar yolun ortasında beklettikten sonra geriye çektirmiştir. Bu arada Atik Ali Paşa Medresesi'nin de ön kısmındaki odalar kestirilir ve arkadaki odaların üzerine yeni odalar inşa edilir. Böyle kuşa benzetilen bir başka yapı da Atik Ali Paşa külliyesinin Çemberlitaş'la cami arasında yer alan zaviye-imaretidir. Bu yapıdan kalanlar, 1912 yılına kadar dükkân olarak kullanıldıktan sonra yerine yeni bir Vakıf Hanı yapılmak üzere ortadan kaldırılmıştır. İmar konusunda çağdaşlarından çok farklı düşünen Mimar Kemaleddin Bey'in Çemberlitaş'ta yapacağı dev bir hanın tarihî dokuya çok zarar vereceğini düşünmemiş, böyle bir işi kabul etmiş olması şaşırtıcıdır. Âsâr-ı Atika komisyonunun itirazı yüzünden yapılamayan hanın yarım kalan temel inşaatı 1938'de yıkılabilmiştir. O tarihte İstanbul Şehremini olan Cemil Paşa [Topuzlu], hâtıralarında inşaatı kendisinin "bin müşkilâtla" durdurduğunu söyler. Atik Ali Paşa Camii hazire duvarının istikameti ise 1957 yılında üç metre geriye alınmak suretiyle değiştirilmiştir.

Çemberlitaş semtine adını veren sütunun tam karşısında, bugün Çemberlitaş Sineması'nın da bulunduğu işhanının yerinde, XV. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı elçilerin ikamet ettikleri Elçi Hanı bulunuyordu. 1865 Hocapaşa yangınınında harap olan bu iki katlı muhteşem yapı, Semavi Eyice'ye göre Atik Ali Paşa manzumesine bağlı bir kervansaray olabilir. Tahir Münif Efendi [daha sonra Paşa], H. 1287 (1871) tarihinde, Maarif Meclisi Başkanlığı'nda bulunduğu sırada bir lâyiha kaleme almış, zengin bir Millî Kütüphane kurulması gerektiğini ifade ederek bu maksatla Çemberlitaş'taki yanık Elçi Hanı arsasına büyük bir bina inşa edilmesi teklif etmiştir. Münif Efendi'nin teklifini Pertev Paşa çeşitli ilâvelerle Sadrazam Âli Paşa'ya takdim eder, o da üzerinde bazı düzeltmeler yaptığı lâyihayı bir dosyaya koyup unutur. Zaman içinde çalılarla, sarmaşıklarla sarılıp taşları arasında kök salan incir ağaçlarıyla pitoresk bir görünüş kazanan ve bu haliyle bile çevreye ayrı bir güzellik kattığı şüphesiz olan yanık Elçi Hanı, çok geçmeden Sultan II. Abdülhamid'in Serkarîni Osman Bey'in mülkiyetine geçmiş ve 1883 yılında ortadan kaldırılarak yerine büyük bir işhanı yaptırılmıştır. Osman Bey tarafından Darüşşafaka'ya bağışlanan bu işhanı, içindeki büyük matbaa dolayısıyla Matbaa-i Osmaniye (Osmanbey Matbaası) adıyla tanınıyordu. İstanbul'un sayılı sinemalarından biri olan Çemberlitaş Sineması da bu hanın içindeydi. Daha sonra yıkılan hanın yerine bugünkü işhanı yapılacaktır.

Islahat-ı Turuk Komisyonu, Atmeydanı'nın Divanyolu'na kavuştuğu köşedeki Fîruzağa Camii'nin de avlusunu daraltmış ve bânîsi Fîruz Ağa'nın türbesini yıktırmıştır. Hattat Şeyh Hamdullah'ın yazdığı kitabesinden anlaşıldığına göre, II. Bâyezid'in başhazinedârı olan Firuz Ağa tarafından 1491 yılında, yani fetihten otuz sekiz yıl sonra yaptırılan, dolayısıyla İstanbul'daki ilk Osmanlı eserlerinden biri olan bu cami, orantıları bakımından klasik ölçüleri kusursuz yansıtan, küçük, fakat son derece zarif bir camidir. İlk defa 28 Haziran 1648'deki şiddetli depremde hasara uğramış ve yıkılan minaresi yeniden yapılmıştır. Fîruz Ağa'nın türbesiyle bir zamanlar büyük hattat Şeyh Hamdullah'ın da ders verdiği sıbyan mektebi ise Alemdar Vak'ası (1808) sırasında zarar görür. Fîruz Ağa Çarşısı diye tanınan cadde üzerindeki ahşap dükkânlar da Hocapaşa yangınında yanmış ve hemen ardından başlanan yol genişletmesi sırasında harap türbe yıkılmıştır. Hazire ise 1938 yılında caminin çevresi düzenlenirken ortadan kaldırılacak, bu arada Fîruz Ağa'ya ait olduğu sanılan kitabesiz bir mermer sanduka minarenin bulunduğu sol duvarın önüne yerleştirilecektir. Etraftaki ahşap evler de aynı yıl yıkılarak cami bütünüyle açığa çıkarılmıştır.

Islahat-ı Turuk Komisyonu, Türbe karşısındaki Süleyman Paşa Hanı'nın kenarından yeni bir cadde açmıştır. Rumeli Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa'nın vakfından olan bu iki katlı han "Kervansaray-ı Üsera" olarak da tanınıyordu. 1894 depreminde yıkılmış ve yerine daha sonra Maarif Nâzırı Haşim Paşa tarafından bir konak ve akarat inşa edilmiş, bu yapılar da İttihatçılar tarafından 1917 yılında Türk-Alman Dostluk Yurdu yaptırmak amacıyla yıktırılmıştır. Sinan Ağa Mescidi ve Asmalı Mescid de aynı amaçla yıkılan tarihî yapılardır. Diğer adı da Hoca Ferhad olan Asmalı Mescid, Türbe'nin tam karşısında, bugünkü Klodfarer Caddesi'nin köşesindeydi. Lorendo Albümü'ndeki bir fotoğrafta minaresinin bir kısmı ve sokak köpeklerinin uyuduğu yola düşen uzun gölgesi görülmektedir. Yeri gelmişken, Kızlarağası Mehmed Ağa Medresesi'nin bulunduğu sokağa adını veren ve Fatih devrinden kaldığı bilinen Hoca Rüstem Mescidi'nin yerinde de bugün çok katlı, çirkin han binaları yükseldiğini belirtelim. Bâbıâli Caddesi'nden Çatalçeşme Sokağı'na girince hemen sağda bulunan ve yirminci yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan mescidin nasıl ve niçin yıkıldığını bilmiyoruz.

İstanbul'da düz ve geniş yollar açmak ve mevcut yolları genişletip düz yollar haline getirmek, imarcıların hiç kurtulamadıkları bir saplantıdır. Fuad Paşa'nın 1865'ten sonra yaptıklarının bir benzerini de bu yüzyılın başlarında Cemil Paşa [Topuzlu] şehremini olarak yapmıştır. Onun döneminde düz tramvay hatları yapmak için yıkılan tarihî yapıların eksiksiz bir listesi elimizde yok. Sözümona yeşil alanlar elde etmek için Mimar Sinan'ın eserlerinden Ayasofya Hamamı'nı bile yıkmaya kalkışan Cemil Paşa'nın imar adı altında yaptığı tahribat Pierre Loti'yi bile isyan ettirmiştir:

"Yangın özellikle İstanbul'un can evine saldırarak geçmişin harika eserlerini mahvetmekten sanki zevk duyuyor. Ettikleri kötülüğü düşünemeyen yenilikçiler yangınların boş bıraktığı bu yerlerde bugün Amerikanvari geniş, dümdüz caddeler açmayı ve aynı biçimde evler yapmayı tasarlıyorlar. Fakat fazla olarak iki yıldan beridir Türk belediyesi, şark özelliklerini aksettiren ne varsa, tamamını yok etmek istemektedir. Burada da bizde olduğu gibi, ataların değer verdikleri şeyler hakkında saygı hisleri kalmadı. Artık ne camiler, ne mezarlıklar kutsal sayılıyor. Son zamanlarda gelir sağlayan çirkin binaları yapmak için az kalsın tarihi bir kabristan olan Rumelihisarı mezarlığını kaldıracaklardı. Burası, Boğaziçi'nin Rumeli yakasın-



da en değerli bir güzellik incisi gibidir (...) Birtakım cahil belediye memurlarının zaten yeter genişlikte olan caddeyi daha da genişletmek bahanesiyle Şehzadebaşı'nın o güzelim sütun ve kemerlerini pervasızca yıktıklarını, Türklüğe has güzelliklerden birini daha dümdüz ettiklerini öğrendim. Bu kadar aptalca cinayetlere nasıl göz yumuluyor? Öyle sanıyorum ki, Türkiye yöneticileri arasında çok zeki kimseler, sanat duygusuyla dolu insanlar ve büyük bir mazinin bu şahitlerini milli şeref namına olsun korumak gerektiğini duyan sapına kadar müslümanlar vardır."

1913 yılında Türk Yurdu mecmuasında imar konusunda iki önemli makale yayımlayan Kemaleddin Bey, Avrupa'da tarihî şehir dokularını tahrip ederek düz yollar açma anlayışının çoktan terkedildiğini, buna karşılık İstanbul'da bu hastalığın son derece önemli ve değerli âbidelerinin yok olmasına sebep olduğunu söyler ve şöyle devam eder:

"Zavallı İstanbul, büyük ve eski İstanbul! Atalarımızın dehâ-yı san'atları ile vücûda gelmiş olan edvâr-ı târihiyyenin kıymetini, âsâr-ı aliyye-i medeniyyeyi yıkmak ve harap duvarlarının içinde bugün hıfzetmeğe gayret ettiğin bin türlü san'at ve ma'rifetin ehemmiyetini takdîre acz gösteren ve seni hep böyle mukaddese-i târihiyye ve milliyye ve ilmiyyenle dünyanın yegâne şehri haline getirmeğe muvafak olan o binlerce büyük ölülerinin mezarlarını çiğneyen, kabirlerini parçalayan, türbelerini yıkan hissiz ve ruhsuz Avrupa mukallidlerine karşı titriyorsun, azametli kubbelerinle, göklere kadar varan minârelerinle Cenâb-ı Hak'dan istimdâd eyliyerek bu seni takdîr ve takdîs etmek zihniyetine mâlik olmayanlara beddua ediyorsun değil mi? Zavallı İstanbul! Ey İslâm'ın en muhteşem şehri! Dünyanın en kıymetli ve en ehemmiyetli parçası! Avusturya'nın Viyana'sına vâsıl olmağa, diğer suretle sarfolunan paralarımız yetişmediğinden seni Romanya'nın Bükreş'ine benzetmeye çalışıyorlar. Tekmil mukaddesâtını yıkarak a'sâr-dîde ağaçlarını keserek, ölülerinin kemiklerini kırarak enkazını bir baştan öbür başa yarmak istedikleri bol ve çirkin, uzun ve kasvetengiz yolların altına gömecekler! Bu da elektrik tramvayı mühendislerinin demiryollarını ve nakillerini kolaylıkla ve ucuza ferş ve inşa edebilmeleri için!"

Dersaadet Tramvay Şirketi'yle 22 Cemaziyelevvel 1286 (18 Ağustos 1869) tarihinde imzalanan sözleşmenin hemen ardından İstanbul'un belli hatlarında atlı tramvay işletmek üzere ray döşenmeye başlamış, bu çalışmalar sırasında da çok sayıda tarihî yapı kurban edilmiştir. Sözleşmeye göre öncelikle açılacak hatlardan biri Eminönü-Babıali-Soğukçeşme-Divanyolu-Aksaray Yusuf Paşa Çeşmesi hattı idi. Divanyolu'nun Çarşıkapı bölümünde, Kaliçeçeci Hasan Ağa Camii karşısındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin ön cephesi bu amaçla kesilmiş ve fevkanî odalar yapılmıştır. 1641'de inşa edilen ve medrese, türbe, sebil, çeşme gibi yapılardan oluşan bu manzume, ne yazık ki, 1957 yılında yolu genişletip trafiği rahatlatma gerekçesiyle bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Aynı bölgedeki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin de hazire ve sebili 1953-1954 yıllarında yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında yan tarafa nakledilmişti.

Her imar teşebbüsünde asıl kimliğinden biraz daha koparılan Divanyolu, 1934 yılında Şehir Rehberi hazırlanırken ikiye ayrılmış ve Atik Ali Paşa Camii ile Beyazıt arası Yeniçeriler Caddesi diye adlandırılmıştır. Bu isim sadece kayıtlarda ve tabelalarda geçerliyse de, Yeniçerilerin Divanyolu'yla ilişkisini unutmamak gerekir; cadde boyunca dizilmiş eski yapılardan birinin duvarlarına kulaklarınızı dayayıp modern hayatın gürültülerinden bir an uzaklaşabilseniz, bir zamanlar kazan kaldırıp Etmeydanı'ndan Atmeydanı'na, yani Aksaray'dan Sultanahmet'e yürüyen öfkeli yeniçerilerin taşlara sinmiş gulgulesini duyabilirsiniz.

KAYNAKLAR

AHMED CEVDET PAŞA: Tezakir 1-12 (Haz. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1986 AKSEL, Malik: "Divanyolu Konakları", Türk Yurdu, 1957; Sanat ve Folklor, İstanbul 1971, s.295 vd.

ARSEVEN, Celal Esad: Eski İstanbul (Âbidât ve Mebânîsi), Dersaadet 1328

-------Türk Sanatı I, İstanbul 1955-59

ATASOY, Nurhan: İbrahim Paşa Sarayı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972

AYVERDİ Ekrem Hakkı: XIX. Asırda İstanbul Haritası, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1978

CEZAR, Mustafa: "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, C.I, İstanbul 1963

EGEMEN, Affan: İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, Arıtan Yayınevi, İstanbul1993

ELDEM, Sedat Hakkı: İstanbul Anıları, İstanbul 1973, s.102 vd.

ERGİN, Osman Nuri: İstanbul Şehreminleri, İstanbul 1996

------- Mecelle-i Umur-ı Belediye I, İstanbul 1330 (Yeni harflerle I-III, İstanbul 1995)

EYİCE, Semavi: "Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimari Tarihindeki Yeri", Tarih Dergisi, XIV/19, İstanbul 1969

------- "Elçi Hanı", Tarih Dergisi, nr. 24, İstanbul 1970

------- "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", Tarih Dergisi, nr.26-27, İstanbul 1972-73

GÜLERSOY, Çelik: Tramvay İstanbul'da, İstanbul 1989

GYLLIUS, Petrus: İstanbul'un Tarihî Eserleri (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Eren Yayınları, İstanbul 1997

IŞIN, Ekrem: İstanbul'da Gündelik Hayat, İletişim Yayınları, İstanbul 1995

İHSANOĞLU, Ekmeleddin: "Darülfünun Tarihçesine Giriş", Belleten, C. LIV, nr. 210, Ağustos 1990

KEMALEDDİN BEY (Mimar): "Eski İstanbul ve İmar-ı Belde Belası", Türk Yurdu, nr. 36, 23 Mart 1329 (1913)

------- "Mektuplar ve Cevaplarımız: İmar-ı Belde Fikrinin Yanlış Tatbikatından Mütevellid Tahribat", Türk Yurdu, nr. 39, 2 Mayıs 1329 (1913)

KOÇU, Reşat Ekrem: "Divanyolu", İstanbul Ansiklopedisi I-XI

KONYALI, İbrahim Hakkı: İstanbul Âbidelerinden: İstanbul Sarayları/Atmeydanı Sarayı, Pertev Paşa Sarayı, Çinili Köşk, C.I, İstanbul 1942

KUMBARACILAR, İzzet: İstanbul Sebilleri, İstanbul1938

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, İstanbul 1977

LOTİ, Pierre: Can Çekişen Türkiye 1914 (Çev.Fikret Şahoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarihsiz

MANTRAN, Robert: XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul 1991

MAMBOURY, E.: "Adalet Sarayı'nın Arsasındaki Eserler", TTOK Belleteni, nr. 108, Ocak 1951

ÖZ, Tahsin: İstanbul Camileri I-II, Ankara 1962

PAKALIN, Mehmet Zeki: Son Sadrazamlar ve Başvekiller IV

SERİN, Muhittin: Hattat Şeyh Hamdullah, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1992

TANIŞIK, İbrahim Hilmi: İstanbul Çeşmeleri I-II, İstanbul 1943-1945

TEVFİKOĞLU, Muhtar: Ali Emîrî Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989

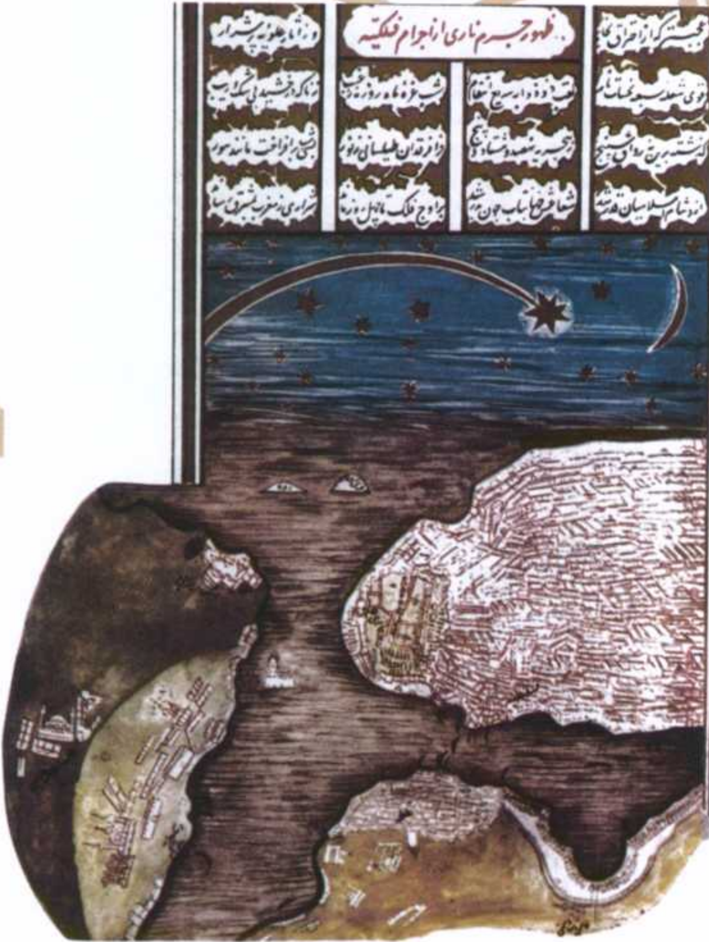
TOPUZLU, Cemil: İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, 3.bs, Arma Yayınları, İstanbul 1994

ÜNSAL, Behçet: "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II, İstanbul 1969

Osmanlı Şiiri Topluma Ne Kadar Yakındı?

Prof. Dr. İskender PALA

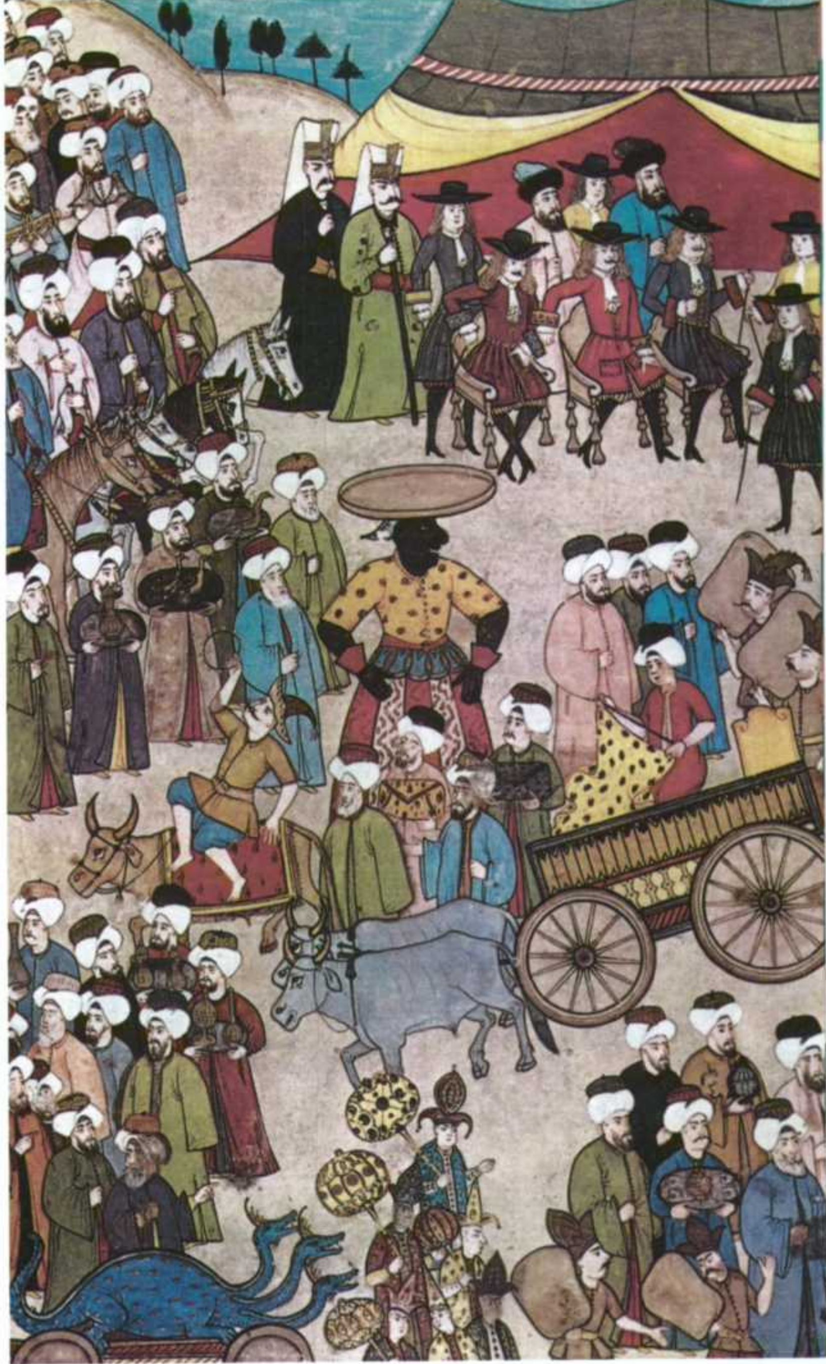
Osmanlıyla ilgili hükümlerimiz, yakın zamana kadar objektiflik sınırlarını zorlar nitelikte söylemlendirilmiştir. Onu kötüleyenler veya övenler, sırf birbirlerine inat, bu tavrı takınıyorlar, yekdiğerinin argümanlarından bazı istifhamlar üretiyorlar, ardından da bu istifhamları destekleyici nokta atışları yapıyorlardı. Osmanlı'nın edebiyatı da nedense bu çatışmanın tam merkezinde yer alıyordu ve onun toplumun gerçeklerini yansıtıp yansıtmadığı üzerinde arkası gelmez polemikler üretilip duruyordu.



Bugün, 700. yılda, gerek klasik şiirin devamlı bir savunma mekanizması içinde yorumlanmasının yanlışlığı; gerekse bu şiirin bizzat tarihî belge olduğu kadar, tarihî belge ile izah edilebileceğinin de kabullenilmiş olması, bu tartışmalara son vermiş gibi görünmektedir. Diğer bir ifadeyle, Türk klasik edebiyatına karşı takınılan tavrın dönüşüm çizgisine gelinmiş durumdadır. Bu alanda çalışan herkes bilir ki mesailerimizin çoğu yakın zamanlara kadar bu edebiyatın ne olduğunu değil de ne olmadığını ispatlamaya; tavaf etmek yerine şeytan taşlamaya harcandı. Söz gelimi bu edebiyatın içinde halkın da yer aldığına başkalarını inandırabilmek; gazellerin, kasidelerin, musammatların, mesnevilerin dizeleri arasında Osmanlı sosyal hayatının sık sık vurgulandığını söylemek bir üslup gibi kabul edildi durdu. Çok şükür -bazıları hâlâ itirafta zorlansalar da- artık klasik şiirin halktan kopukluğu gibi bir komplekse kapılmamıza gerek bulunmuyor. Osmanlı şiirine yöneltilen suçlamaların

yersizliği üzerinde fazla tartışmıyoruz. Çünki klasik şiir artık kendi yerindedir ve doğru anlaşılmaya başlamıştır. Ne var ki, şimdi de onu eksik bilgi ile yorumlamaya çalışıyoruz. Ve yazık ki, o eksiklik, tarihi bilmemekten geliyor. Oysa her metin en iyi kendi çağını anlatabilir ve çağı bilmeden eseri yorumlamak mümkün değildir.

Bugüne kadar Osmanlı edebiyat metinlerinin tarih ile nasıl örtüştüğü üzerinde muhtelif tezler ileri sürülüp tartışıldı. Evet, bir şiir de bazan kıymetli bir belge niteliğinde olabilir ve bu, tarihçilerin bulması, bilmesi gereken bir husustur. Ancak aynı zorunluluk edebiyatçılar için de vardır ve şiirin gerçeğine inebilmek, edebiyatçıların dahi tarihi bilmesini gerektirir. Yığınla malzeme bulunan böyle bir alanda, o malzemenin birikim çağına gitmeden sıhhatli ve objektif değerlendirmelerde bulunabilmek düşünülemez. Biz, edebiyat metinlerinin tarih ile örtüştürülerek yorumlanması ve özellikle genç araştırmacıların metin neşri yerine metin yorumlamalarına yönlendirilmelerinin, Osmanlı edebiyatı ile tarihinin nasıl birbirlerini bütünlediklerini göstermek bakımından kaçınılmaz olduğunu düşünenlerdeniz. Kültürel hafızayı kullanmadan bilimde ilerlemeyi izah etmek zordur. Tarih ile izah edilerek incelenecek Osmanlı klasik şiiri, gitgide diğer disiplinlere de kapılarını açacak ve eski şairlerin hayal dünyalarına yansıyan Osmanlı hayatının gerçeği yeniden formatlanabilecektir. Hayalin ön planda olması, bu şiirin tamamen gerçeklerın dışında olduğunu göstermez. Yüksek hayaller kurabilmek de bir yüksek kültürün eseri değil midir zaten!?..



Bize göre Osmanlı edebiyatı ile tarihi, bir elmanın iki yarımı kadar birbirleriyle bütünleşen disiplinlerdir. Tarihin satır araları divânlarda gizlidir; şairlerin ayak izleri de tarihin sayfalarında takip edilebilir. Osmanlı tarihini bilmeden edebiyatını anlamak; edebiyatını öğrenmeden de tarihini yüzde yüz doğru okumak mümkün değildir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar daha ziyade edebî metinlerin bir tarih kaynağı olarak ne derecede önemli olduğu sorusuna cevap aramaya

çalışmış ve bu metinlerin yorumuna olan ihtiyacı bir kez daha ortaya koymuştur. Oysa madalyonun arka yüzü edebiyatçılar için çok daha önemli bir mecburiyeti işaret etmekte ve Türk klasik edebiyatına ait metinler için tarihin -belki buna "tarihî bilginin" demek daha doğrudur- bir lazım-ı gayr-ı mufarık olduğunu göstermektedir. Bugünün klasik edebiyat araştırmaları metin neşri bakımından oldukça zenginleşmiş, edebiyat tarihimizi şekillendiren divânlar ve mesnevilerin dikkate değer olanları yayınlanmış durumdadır. Bizce artık yapılması gereken şey, genç meslektaşlarımızı, eldeki metinleri önce yan disiplinlerle yoğurup sonra subjektif unsurlardan arındırarak yorumlamaya yöneltmektir. Eski şairlerin bildikleri ve zikrettikleri Osmanlı iktisat, hukuk, sosyoloji, felsefe, folklor vs. kültürü kadar bu şiiri yorumlamaya çalışan bizlerin de bu disiplinlerin kültürüne vakıf olmamız gerektiği âşikârdır. Ancak böyle olursa zeyy-i ulemânın gerek edebiyatımız, gerekse tarihimiz hakkında hatalı ve maksatlı hükümler vermesini bertaraf etmiş olabiliriz.

Bazan, bir küçük şiirin çok değerli bir arşiv belgesinden daha önemli olabileceğini; bazan da tarihî bir belgenin bir şiire muhteşem anlamlar katarak tarihimize ışık tutacağını akıldan uzak tutamayız.

Söylediklerimizi şimdi bir kaç örnek üzerinde göstermek istiyoruz.

Bilindiği gibi sosyal hayatın merkezinde esnaf bulunur ve İmparatorluğun her yanına yayılmış olarak muhtelif mesleklerden insanlar üretimi yönlendirirler. Aşağıdaki örnek beyitler klasik şiire yansıyan esnaf teşkilatından ve muhtelif zenaatların terminolojisinden bahsederler. Herhangi bir şairin bu tür beyitler söylemiş olması, en azından halk ile içli dışlı olduğunu göstermek bakımından önemlidir.

Önce bir gemici fantazisi okuyalım. Beyit, kendisi de bir kalyon katibi olan Dâniş'e (ö.1775) ait:

Dildâra piyâde yanaşılmaz bu sularda
Her keştiyi baş darda sanıp firkate çatma

Şöyle demek: "Bu sularda (bu hengamede, bu zamanlarda) sevgiliye yaya yaklaşmak mümkün değildir. Ancak sen yine de başın darda sanıp her gemiyi ayrılığa yanaştırma (biraz ümitvâr ol)!"

Dikkat edilirse beyitteki yanaşmak, sular (deniz), keştî (gemi), baş darda (baştarde), fikat-a (firkate) ve çekmek kelimeleri denizcilikle ilgili bir tenasüp oluştururlar.

*

Bir haffaf (kavaf, ayakkabı imalatçısı) esnafının terminolojisini aşağıya aldığımız beyitteki kadar kesif kullanan şu şairin ayakkabı imalatçısı olduğunu düşünmek ne kadar yerindedir bilemeyiz, ancak bugün bize sunduğu kelimeler, eski kavafların neler imal ettiklerini açıklamak bakımından hayli önemlidir:

Mey-i aşkıyla haffâfın topuk mesti olan âşık
Hayâl-i la'l-i nâbından düşüp kalmış ayaklarda

Demek olur ki,

"Kavaf güzelinin aşkının içkisiyle topuk mesti(?) olan âşık, onun saf la'li andıran dudağını hayal etmekten dolayı ayaklar altına düşüp kalmıştır."

Beyitteki tenasübü oluşturan kelimelere bakalım: Haffaf, topuk, mest (ihâm-ı tenasüp yoluyla ayağa giyilen mesti de karşılar), ayak. Tahminimiz o ki bu beyitte geçen hayâl, nâb ve kalmış kelimelerinin de eski kavaf terminolojisinde birer özel an-

lamları var idi. Sözgelimi onların kalıba hayal, sahtiyana nâb, kalçına kalmış de(me)diklerini bugün kestirebilmek oldukça zor. Beyitteki "topuk mesti" ibaresinin özel bir mest çeşidi olduğu anlaşılıyor. Ancak sarhoşluğun, yahut kendinden geçmenin bir türüne de bu isim veriliyor olmalıdır. Kaynaklarda bulamadık.

Münîf'in (ö. 1794) aynı terminoloji ile kurulmuş başka bir beyti de şöyle:

Basmış o şûhu çizmecide nîm-mest iken
Başmakçı-zâde'nin köçeği bir ayâğ ile

Anlatılana bakılırsa

"Başmakçızade'nin köçeği, o şuhu elinde bir kadeh ile Çizmeciler'de yarı sarhoş iken yakalamış."

Beyitteki basmak, çizmeci, mest, başmak (bir tür ayakkabı) ve ayak kelimeleri ilk planda kavaf esnafına ait terminolojiyi oluşturuyorlar. Köçek kelimesinin Farsça'daki tam karşılığı deve yavrusu demektir. Buradan yola çıkarak köçeğin de deve derisiyle alakalı bir ayakkabıcı terimi olduğu tahmin edilebilir.

*

Kimin söylediği belli olmayan şu beyitte de ağırlıklı olarak tüfekçi esnafının kelimelerini görmekteyiz:

O tüfenkçi şûhuna kundaktan âşık olduğum
Falya verdi çaktılar gammâzlar üstâdına

Şair yakınıyor:

"O tüfekçi güzeline ta kundaktan itibaren aşık olduğum ortaya çıktı da söz taşıyan ispiyoncular varıp sevgiliye bunu aşikar ettiler."

Şimdi kelimelere bakalım: Tüfenk, kundak, falya, çakmak, gammaz, üstad (usta).

Kundak, bilindiği gibi ateşli silahların arka kısmındaki ağaç veya metal kısmına denir. Falya ise, ağızdan dolma topların ateşleme deliğini karşılar. Çakmak, ateşlemek, kıvılcım çıkarması için sert bir cismi başka bir cisme vurmak anlamlarını ihtiva eder. Nitekim eskilikten dolayı kullanılamayacak duruma gelen tabanca ve tüfeklere de çakaralmaz denir.

*

Şu beyit de balmumcu esnafının hâllerine işarettir:

Bir balmumcu tazesinin şem'-i ruhuyla
Yandım amân efendi zindan kapısında

Feryada bakınız: "Ah efendim! Bir balmumcu güzelinin yanağının mumuyla zindanın kapısında yandım ki sorma gitsin!.."

Tenasüp kelimeleri şunlar: Balmumcu, şem' (mum), yanmak, zindan.

Zindanların gece ve gündüz mumlar ile aydınlatıldığını bilirsiniz. Şair kendisinin henüz aşk zindanının kapısında olduğunu belirtirken, daha çoook çekecek eziyeti olduğunu vurgulamakta. Balmumcu ve Zindankapısı isimleri, İstanbul'daki birer semtin adıdırlar. Ayrıca eskiden balmumu imalathanelerinin Zindankapısı semtinde olduğuna da işaret vardır.

Şimdi soralım: Osmanlı edebiyatı toplumsal gerçeği yansıt(mı)yor mu sizce?!..

Ahiliğin İlk Örnekleri Olarak

Ortaçağ İslam Dünyasında Fütüvvet Teşkilatları

Mehmet DİKKAYA

GİRİŞ

Tarihin her döneminde gençlik hareketlerinin varlığından söz edilebilir. Bu, insani bir ihtiyaç olduğu kadar, insan ömrünün gençlik devresinin özellikleri bakımından da üzerinde durulacak bir husustur. Çünkü gençlik; canlılık, kanın kaynaması, dinamizm ve büyük ölçüde toplumsal idealler taşıma gibi anlamlar içerir. Bu düşüncenin İslam dünyası dışındaki en meşhur örnekleri, Avrupa'da şövalyelik, Japonya'da samuraylık şeklinde ortaya çıkmıştır.



Mevleviler

Fütüvvet ise, İslam'ın ilk günlerinden itibaren belirmeye başlamış, zamanla daha büyük bir ilgi odağı haline gelmiş ve İslam toplulukları üzerinde tarihin hiçbir döneminde etkisini yitirmemiş bir kavram ve hareket olarak algılanabilir[1]. Bunun esas temelini dini bağlar belirlemiştir ve zamanla sosyal yaşam tarzı haline gelerek kurumsallaşmaya başlamıştır. Fütüvvetin, şehirleşmenin ortaya çıktığı fetihler döneminden sonra yayılmaya başladığı, yani kentli bir örgüt olduğu konusunda yaygın bir görüş vardır. Hatta, A. Gölpınarlı gibi bazı araştırmacıların, kesin kanıtlar olmadığını da belirterek ve teşkilattaki bazı esaslardan yola çıkarak masonluk gibi kurumlarla irtibatlanma ihtimali üzerinde durması konunun ilginçliğini daha da artırmaktadır.

Bunun yanında, Sombart'a göre, İslam esnaf birliklerinin tasavvufi bir ideal olan Fütüvvetten beslenen yapısı, XI. yy.da oluşmaya başlayan Batı esnaf birliklerini de etkilemiştir. Yine bu birlikler Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de farklı bir isim altında çok önemli kurumlar olmuşlardır[2].

Bu çalışmada, İslam toplumlarında ortaya çıkan Fütüvvet teşkilatlarının ortaya çıkış sebepleri, farklı versiyonları ile sosyo-ekonomik önemleri üzerinde durulacaktır. Yoğunlukla da Fütüvvetin ahilik versiyonuna girmeden Abbasi dönemindeki Fütüvvet hareketleri incelenecektir.

Fütüvvet Kelimesinin Kökenleri:

Fütüvvet kelimesi "feta"dan türetilmiştir ve feta, genç, yiğit, cömert anlamlarına gelir[3]. Fütüvvet ise gençlik, kahramanlık ve cömertlik demektir. M. 8. yy.dan itibaren bu keli-

1) İlk Müslümanlardan olan Hz. Ali ile yine ilk müslümanların büyük çoğunluğunun genellikle gençlerden oluşmuş olması ile Fütüvvet ruhu arasında bir paralellik kurulabilir. Gerçekte Fütüvvetin piri de Hz. Ali dir.

2) Ahmet Tabakoğlu, Ana Hatlarıyla İslam İktisadı, Yayına hazırlanan yeni nüshalar, s. 47.

3) Süleyman Uludağ, Fütüvvet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 13, İst. 1996, s. 259-60s.

me, daha çok tasavvufi anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Fudayl b. İyaz'a göre (ö. M. 803)"dostların kusuruna bakmama", Ca'fer-i Sadık'ta ise"daha önce ele geçen bir şeyi başkasının yararına sunmak, ele geçmeyen içinse şükretmek" şeklinde anlaşılmıştır. Fütüvvet konusunda ilk başta, gerek Iraklı sufiler, gerekse Horasanlı Melametiler önemle durmuş olsalar da, bu hareketin önderleri daha çok Horasan'da yetişmişlerdir. Hem Irak, hem Horasan'da "feta" adı verilen ve en önemli özellikleri, cesaret, kahramanlık, cömertlik ve fedakarlık olan bu kişilere büyük bir hayranlık duyulmaktaydı. Kur'an'da geçen "feta, fıtye, feteyat" kelimeleri (Nisa-25, Yusuf-30,36,62, Kehf-13, 60,62) sebebiyle bu kişiler ayrı bir cazibe kaynağı olarak görülmüşlerdir4.

Kur'an'da geçen feta (çoğulu fıtyan) kelimesi, ahlaki önemi belirtilmeden sadece temel anlamı olan genç adam anlamına gelmektedir. Eski Arap düşüncesinde ise feta, misafirperverlik ve cömertlik ile cesaret (şecaat) özellikleriyle ortaya çıkan asil insan anlamına gelmekteydi. En yüksek cömertliğin, konukseverliğin ve fedakarlığın en uç örnekleri, insanlığın en yüksek mertebesi, yani Fütüvvet olarak her zaman yüceltilmiştir. Bu anlamda Fütüvvetin cömertlik bakımından Hatem-i Tai, cesaret açısından Hz. Ali örnek kahramanları olarak kabul edilegelmiştir[5]. Bu bağlamda, "La feta illa Ali, La seyfe illa Zülfikar"(Ali gibi yiğit, Zülfikar gibi kılıç olmaz) sözü Fütüvvet erbabı tarafından tarihin her döneminde ser levha edilmiştir.

Tarihçe

Fütüvvet kavramının tarihi gelişimini anlamak için eski Araplardaki Feta tipinden İslami dönemdeki kurumsallaşmış bir Fütüvvet teşkilatına, bu teşkilatın Sufilikle birleşerek tasavvufi bir nitelik kazanmasına, bu noktadan sonra da esnaf kesimiyle kaynaşarak mesleki bir içerik alan Ahilik kurumuna dönüşmesine kadar uzanan süreci bir devamlılık olarak görmek ve birinden diğerine geçişin nasıl meydana geldiğini belirlemek gereklidir. Bu kapsamda da Fütüvvet kurumunun, a) Cahiliye fetasıyla bağlantılı bir şekilde İslam'ın ilk yüzyılında belirmeye başlayan "sosyal bir kavram olarak Fütüvvet" ; b) IX. yy.da sosyal bir yapılanma halinde gençler arasında sosyal, ekonomik ve politik bir kurumlaşmaya dönüşen, son Abbasi döneminde de (XII. yy.ın başları) resmi bir devlet kurumu haline gelen "kurumsal Fütüvvet"; c) Yine IX. yy.da artık ferdi yaşayış biçiminden sıyrılıp kurumlaşmaya başlayan tasavvuf hareketine paralel olarak sufilikle iç içe geçen "tasavvufi Fütüvvet"; d) Son aşama olarak da esnaf kesimiyle bütünleşerek yine bir sufi kurum özelliğini geniş ölçüde koruyan, mesleki kurum niteliğindeki "Ahilik Fütüvveti" şeklinde dört tarihi aşamasının olduğu söylenebilir[6].

Fütüvvet kurumunun ilk yönüne daha önce kısaca değinilmişti. İkinci ve üçüncü yönü ise Müslüman Arapların yaptıkları fetihlerle birlikte gün yüzüne çıkar. Çünkü Arapların bu ilk fetihleriyle birlikte, eski Arap ideal insan modeli olan feta kavramı da Kuzey İran'a ve Horasan'a götürülmüştür. Bu ideal, Abbasiler Dönemi'nde İran'da milli yerleşim bölgelerindeki elitist çevrelerde gelişti. Muhtemelen İranlı asilzadeler Pers döneminden gelen hayat tarzını, Arap asil insan ideali ile birleştirmişlerdir. Bu çerçevede Fütüvvet yerini Farsça bir kavram olan "civanmerdi"ye bırakmıştır. Arap mücahitlerinden bu kavramı, kendilerine uygun düştüğü için İslam mistiklerinden Sufiler alarak geliştirmişlerdir. Sufileri, Fityan'dan ayıran ve Fütüvvet'e götüren, Fityan'ın son amacının insanların övüp yüceltmesi olması, Sufilerin amacının ise Allah'ın güzel görmesini yakalamak olmasıdır. Sufi-Fityan ayrımını çokça tekrar edilen şu söz gayet güzel açıklar: Fütüvvet, kötü huyluluk ve sefahat değil, sunulan bir aş, bir armağan, güler yüz, tevazu ve başkalarına kötülük etmekten çekinmektir.

4) Kehf 13: "Biz sana onların kıssalarını gerçek olarak anlatacağız. Hakikaten onlar Rablerine iman eden birkaç genç'ti. Biz de onların hidayetlerini artırdık." Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 5. Cilt, Zaman Yay., İst. , s. 345; Kehf 60: "Ey Muhammed! Bir vakit Musa, genç adamına (feta) demişti ki: İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar gideceğim, ya da senelerce gideceğim" a.g.e., s. 365.

5) Franz Taeschner, İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı) , İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 5.

6) Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 13, İst. 1996, s. 261.

Sufiler bu şekilde Fütüvvet kavramını çok yüksek soyut gayelere ulaştırmışlardır. Bu kapsamda altruizmi (diğergamlık) en uç noktaya vardırarak Melamiliğe ulaşılır. Pek çok defa Sufilerce Melamilik, Fütüvvetin en yüksek mertebesi ve Melami'de hakiki Feta sayılmıştır. Bu şekilde Sufi anlayışına göre, Fütüvvet eski Araplar'daki Feta kavramını çok aşan bir faziletler yumağı olarak görülebilir. Fütüvvet zamanla Sufi ahlakının merkezi haline gelmiştir ve bunun en temel üstünlüğü tevazu ve hemcinsine karşı kendini feda etmeye kadar ulaşan bir sevgi demek olan diğergamlıktır[7].

Bu arada kavramsal açıdan Fütüvvet ve Fityan kelimeleri arasındaki farka şu şekilde temas edilebilir: Fütüvvetteki çok yüksek dini amaçlar yanında, Fityan daha çok dünyevi bir anlam içermektedir. Fityan'da da ahlaki yön bulunmakla beraber eski Arap Feta'sının şehirlerdeki gençler arasında kurulmuş bir devamı olarak bakılabilir. Bu gençler, Fütüvvet'in Sufi şeklinden tamamen ayrılarak oldukça gevşek ve serbest bir tarzda yaşayan, Şiilikle örtüşerek yer yer düzen karşıtı tavırlar alabilen, kendilerine has dünyevi prensipleri olan ve çoğunlukla da "serseri, eşkıya"anlamında "Ayyarun" olarak isimlendirilen özelliklere sahiptirler.



Macaristan'da Gül Baba türbesi

Ünlü tarihçi İbn-i Esir'e göre (ö. 1234), 1135-1144 yılları arasında bir terör rejimi kurmayı başarmış olan ve siyasi, anti-Abbasi ve Pre-Fatimi bir amaç taşımış olup-olmadıkları konusunda kesin bir bilgiye rastlanmayan Ayyarun'un beş özelliği dikkat çekicidir[8]:

Birliğe alınacak kişiye kemer kuşatmak ve şalvar giydirmek. Giriş törenindeki bu özellik Fütüvvet'in İrani temeline delil teşkil eder. Çünkü şalvar Araplar'da yoktu. Ayrıca içine biraz tuz karıştırılmış suyu müştereken kadeh şeklinde kaldırmak.

Bu çevrede, zorbalıklara rağmen, aşırı bir namus ve şeref anlayışı vardı ve kendisiyle ilgili dedikodu yayılmış kadını öldürmeyen üye cezalandırılırdı.

Fütüvvet üzerine yapılmış yemin ve bu yemine sadık kalmak

Polis güçlerine, çeşitli sebeplerle muhalefet ve savaş ilan edilebilirken, kendileri de bir tür polis kolu gibi çalışırlardı. Anlaşmazlıklara da kendi içlerindeki çözüm mekanizmalarıyla ister istemez son verirlerdi.

Gayri meşru icraatlarında da Fityan üyeleri birbirlerini desteklerlerdi. Örneğin bu çevrede, zenginden zorla para alarak yoksullara dağıtmak gibi bir tür komünist uygulamaya rastlanmıştır.

Bununla birlikte, Hicri ilk yüzyıldaki Fityan hakkındaki dağınık bilgilerden, bu topluluğun en önemli yanının şu olduğu sonucuna varılabilir: İnsanın, özellikle erkeklerin, özellikle de kafa dengi kimselerin bir araya gelme isteklerinden doğan bir oluşumdur Fityan. Bu örgüt daha çok genç ve bekar erkeklerden oluşmaktadar ve kendilerine erkekler birliği adını vermeyi adet edinmişlerdir. İlk başta, tamamen gençlerden kurulu bir topluluk olduğu, Fityan adından da anlaşalabilir. Fityanla ilgili bilgilerden, üyelerinin yaşlanma veya yuva kurmalarından sonra da aradaki bağların devam ettiği düşüncesine ulaşılabilir. Bu şekilde teşkilat gerçek birlik manzarası gösterebilir. Bu birlik içerisindeki birlikteliğin gayesi, sadece bir araya gelip eğlenmekti. Daha sonraki Fütüvvetnamelerde de önceleri sert bir içkinin, mesela şarabın alındığını, sonraları zararsız bir içki olan tuzlu su ile değiştiril-

7) Taeschner, "İslam Ortaçağında.....", a.g.m., s. 6-7.

8) Taeschner, "İslam Ortaçağında.....", a.g.m., s. 10.

diği şeklinde bir içki adabından söz edilebilir[9].

Burada önemli olan husus, Fityan'ın şehirli ve Arap olmayan bir kökene dayanmasıdır. Bunun ikinci göstergesi, yine IX. yy.da ortaya çıkan Sufiliğin de, Fütüvvet kavramını benimseyen şehirli ve Arap olmayan tabakaya dayanan (Mevali) bir özellikle tarih sahnesine çıkmış olmasıdır. Dolayısıyla IX. yy.da Fütüvvet'in Sufilik'le kolayca iç-içe girmesi, ikisinin de aynı ortak sosyal tabandan gelmesinin bir sonucudur. Özellikle eski İran mistik kültürünün ocağı sayılabilecek ve ileride Orta Asya ve Orta Doğu'da pek çok Sufi oluşumu geniş ölçüde etkileyecek olan Melamilik hareketi Fütüvvet'le iç-içe gelişmiştir. Bu Melami Sufilerin, hem ehl-i Fütüvvet, hem de esnaf tabakasına mensup oldukaları düşünülürse, kurumlaşmış Fütüvvetin nasıl bir sosyal zeminde başladığı, İran ve Anadolu'da nasıl Ahilik şekline dönüştüğü hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Esas problem ise, Fityan gruplarının Sufilikle temasının nasıl ve ne zaman gerçekleştiğinin kesin olarak belirlenmesidir. Bu temas, aynı sosyal tabandan gelmiş olmanın verdiği güçle, doğrudan Sufi çevrelerce sağlanmış olmalıdır. IX. yy.da tarih sahnesine çıkan Sufilik, toplumda belli bir etkinliği olan Fityan örgütlerine, o çevrelere nüfuz etmek için Fütüvvet kavramını benimseyerek, ona kendi doktrin yapısına göre bir muhteva kazandırmış olmalıdır. Bu yakın temasla birlikte XI. yy.dan itibaren Sufiliğin yavaş yavaş kurumlaşma sürecine girmesiyle birlikte, onunla iç-içe geçmiş olan Fütüvvet kurumunda da Sufi nitelikler belirmeye başlamış, tasavvuftakine benzer bir kurumsallaşma süreci kendini göstermiştir. Yani Sufilikteki kurumsallaşma Fütüvvet'i de etkilemiştir denebilir[10].



Budin Valisi Murteza Paşa'nın 1630 yılında Alman İmparatoru'na gönderdiği mektuptaki mührü. Üzerinde "Murteza" (Allah'ın teveccühünü kazanmiş), ortada Hz. Ali'nin kılıcı ve altında "Düşmanlarını ayakları altında parça parça eden paşa, koşu alanında atını her zaman koştursa, palasının her tarafından akan kanlar(kaftanının) uçlarına kadar gelir" yazılı.

Halife Nasır Li-Dinillah döneminde Fütüvvet

Fütüvvet mensubu Ayyarun hareketinin, kendisi için bazı ahlaki kavramlar ve ortak değerler geliştirmiş olması tasavvufi kavramlardan etkilenmiş olduğunu göstermiştir. Ayyarun ve Şuttar hareketinin genişlemesi, içinde yer alan grup ve hiziplerin sayısını artırmıştı. İbn-i Esir'e göre, aralarında Asnaf'un-Nebeviyye, Fityan'us-Sunne, Şia ve Ayyarun gibi gruplar, Fütüvvet le birlikte doğmuşve çeşitli yağmalara karışmıştır. Abbasi Halifesi Nasır li-Dinillah, bu bölünmüşlüğün bir üst kurumunun olmasını ve halifeliği tehlikelere karşı korumayı amaçlamıştı. Bundan, halifenin bu topluluklarla (Mecmuat'ul-Fityan) önceden bağlarının bulunduğu bellidir. Halife bu şekilde, bu teşkilatları birleştirmeye, iç bağlantılarını sağlamlaştırmaya, ahlaki ve terbiyevi seviyelerini pekiştirmeye, yani hükmettiği toprakları aşacak birleştirici bir milli hareket oluşturmaya çalışmış ve bunu da başarmıştır. Onun girişimleriyle teşkilat yenilenmiş, yaygınlaşmış, kavramları tanımlanıp belirginleşmiş ve önceki eleştirilerden kurtulan bir Fütüvvet edebiyatı doğmuştur[11].

İbn-i Esir'e göre, Halife Nasır Fütüvvet kurumunu kendisinden şalvar alan ve kendisini baş tanıyanlar dışında her yerde lağvetmiş ve bir çok hükümdara da şalvar giydirmiştir. Bu dönemden itibaren, sadece Halife'nin kendisinin yönettiği veya dolaylı olarak ona bağlı olan Fütüvvet meşru sayılmıştır. Nasır bu şekilde, Fütüvvet'i kendi şahsında yeniden kurmuş ve kendisinden başlayan yeni bir silsile oluşturmuştur. Halife, Fütüvvet'in bu yeni versiyonunu tüm İslam dünyasında da yaymaya çalışmış, bir çok hükümdarı kendisinden şalvar almaya ve Ka's-el-Fütüvve'den içmeye teşvik etmiştir. Bu çerçevede Nasır döneminde Fütüvvet ta-

9) Franz Taeschner,"İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri, (Çev. Semahat Yüksel), Belleten (Türk Tarih Kurumu), 36. Cilt, Nisan 1972, Sayı: 142, s. 210.

10) Ocak, a.g.m., s. 262.

11) Abdülaziz Duri, İslam İktisat Tarihine Giriş (Çev. Sabri Orman), Endülüs Yay. İst. 1991, s. 109.

mamen Sufi etkisi altına girerek, genel bir ilgi alanı haline gelmiştir.

Bu birliğe girmek için çeşitli merasim ve mertebeler vardı. Fütüvvet teşkilatları bazı yazarlara göre Kavli, Şurbi ve Seyfi olarak üç, bazılarına göre de Sadece Kavli ve Şurbi olarak iki dereceye ayrılıyordu[12]. Üçlü ayırıma göre olan Seyfi koldan Halife li-Dinillah çeşitli amaçlar için faydalanmıştır. Bu tasnifteki Kavli kol, asker olmayıp, doğruluk, vefa ve sebat özellikleri sebebiyle Fütüvvet teşkilatına katılmış kişilerdir. Seyfiler ise, dış görünüşte kafirlerle, ama gerçekte nefisleriyle savaşan erlerdir. Bunlar, Fütüvvet erkanına alınarak şerbet içerler ve Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye nasıl kılıç vermişse onlara da kılıç verilir. Üçüncü kol olan Şurbiler de şerbet içenler demektir[13].

Fütüvvet hareketi, Nasır'ın vefatından sonra da devam etmiş, ama Moğol istilasıyla birlikte Nasır'ın etrafında şekillenen Fütüvvet büyük darbe yemiştir.

Fütüvvet Teşkilatlarının Sosyo-Ekonomik Yönü

M. IX. yy.dan itibaren Fütüvvet teşkilatları içerisinde esnaf birlikleri oluşmuş ve emekçi kesimler, Fütüvvet anlayışının sağladığı ortak yaşama biçimi etrafında birleşmeye başlamışlardı. Zaten Abbasi Halifeliği'nin başladığı bu dönemde sınai gelişim ve artan nüfusun şehirlerde toplanması, birleşme ihtiyacını doğurmuştu. Yine aynı dönemde Türkistan'dan Anadolu'ya kadar esnaf ve sanatkarlar arasında yaygın birlikler olduğu bilinmektedir. Abbasi döneminin son dönemlerinde görülen otorite boşluğu sonucu, Fütüvvet teşkilatlarının olumsuz etkilenmelerinin Halife Nasır tarafından birleştirilerek devlete yeni bir güç kaynağı oluşturması, bu sosyo-ekonomik kurumları oldukça değiştirmiştir. Halife'nin yapmak istediği şeylerden birisi de, bu birlikteliğin arkasında, o dönem için İslam dünyasında büyük bir tehlike arz eden batınî hareketlere karşı Sünni-ılımlı Şii ittifakını sağlamaktı ve bunun için de Fütüvvet birliklerinin, daha önce temas edilen Seyfi kolundan yararlanmıştı. Halife'ye bu gayretlerinde Bağdadî ve Sühreverdi gibi dönemin ünlü Sufilerinin de yardımcı olduğu bilinmektedir[14].

12) Taeschner, İslam Ortaçağında...... , a.g.m., s. 12-15.

13) Abdülbaki Gölpınarlı, İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları, İktisat Fak. Mecmuası, Ekim 1949-Temmuz 1950, 11. Cilt, s. 42.

14) Ahmet Tabakoğlu, Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet ve Ahilik Geleneği, Kaynaklar, Kış 1984, Sayı: 2, s. 27.



Macaristan'da Macarların yaptığı bir Türk akıncısı heykeli

Gerçekten en eski Fütüvvetnameler'de bile Fütüvvet ehlinin bir sanat erbabı olması Fütüvvet şartlarından sayılmaktadır. Gerçekte Seyfi Fütüvvet üyesi, Selçuklu'nun son ve Osmanlı'nın ilk zamanlarında daha çok alpler ve alp erenler tarafından temsil edilmekteyken, Şurbi ve Kavli Fütüvvet ehli ise doğrudan sanat ve ticaret ehli olmuştur. Bu açıdan Fütüvvet teşkilatlarının, sanat ağırlıklı teşkilatlanmaları çok eskilerden, belki de Sasaniler'den itibaren başlar. Bu zümre şekle verdiği önemle varlığını devam ettirmiştir. Fütüvvet ehli bu karakterle teşkilatındaki dereceleri korumuş, sanat sırrını elden ele, kişiden kişiye aktarmış, dayanışma ve yardımlaşmayı önemsemiş, içine giren ehliyetsiz ve yaramaz unsurlardan arınmış ve her zaman dini ve mistik olup tam siyasi özelliğe sahip olmadığı halde, sırası gelince içindeki şövalyelik kabiliyetiyle bir devletin kuruluşunda, sırası gelince yine içindeki yapıcılık gücüyle iskan ve taazzide önemli roller üstlenmişlerdir. Bu açıdan Fütüvvet ehlinin Osmanlı'nın kuruluşundaki rolü önemlidir. Fütüvvet'in ana temellerinden olan dayanışma ile yapıcı bir unsur olan Fütüvvet ehli, yine bu dayanışma ve inanıştaki özellikler yüzünden devletin nüfuzundan uzak kalmış, bu nüfuza baş eğmemeye çalışmış, üyelerinin resmi mahkemelere müracatını bile hoş görmemiş, kendine has teşkilatlanmasıyla devlet içinde devlet olabilmiştir. Bu teşkilatların tarikatla ortak yönü, mistik olmasıdır ama en önemli fark, Fütüvvet ehlinin dünyaya verdiği önemdir. Helal kazanmak ve bir sanat sahibi olmak, herkesi kendine tercih ederek "kardeş"lere yardım etmek ve dayanlşma Fütüvvetin ana şartlarındandır. Bu çerçevede üyelerini dünyaya ve dünyalık kazanca sevk eder. Ama amaç ferdi çıkar değil, halka ve kardeşlere yardım etmektir. Mistik inanış, Fütüvvet ehlinde, kanaati öne alarak kendisi için kazancı sınırlar. Fütüvvette esnaf teşkilatıyla mistik inanış ve merasim tamamen kaynaşmıştır. Fütüvvette bulunan çeşitli makamlar aynı zamanda Fütüvvet yolunun büyükleri sayılabilir. Bir dereceden üsttekine geçmek için ehliyet şart olduğu gibi sanatta sabır ve maharet de şarttır. Esnaf olmak isteyen gencin, maharet sahibi olmadıkça, hele zamanını beklemedikçe yükselerek dükkan açması imkansızdır. Fütüvvet yolunda her şey sıralıdır ve kimse keyfi hareket edemez. Bu bakımdan Fütüvvette bir demokrasi ve düzen vardır. Yeni yol ve vaziyetler ancak bu yol ehlinin genel kararlarıyla karşılanır. Bu yüzden de Fütüvvet ehli, mümkün olduğu kadar zamana ve zamanın gereklerine uyum göstererek, yollarını devam ettirebilmişlerdir. Bir şehirdeki esnaf teşekkülleri, esnaf şeyhleri, kahyalar meclisi ve toplantılar vasıtasıyla birbirleriyle temasta oldukları gibi, ayrı şehirlerdeki esnaf oluşumları da birbirlerine helva göndererek temas kurmuşlardır. Böylece bu kurumlar ayrı ayrı çalışan, ama aralarında sosyal bir birlik bulunan uzmanlaşmış oluşumlardır[15].

Fütüvvet Üyelerinin İnanç Kimlikleri

Fütüvvet ehlinde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi en büyük fazilet ve görev kabul edilmiştir. En eski Fütüvvetnameler'de bile görülen bu kural, sonraki dönmede güçlenerek aşırı ve batınî bir hal almıştır. Fütüvvet üyelerinde Ehl-i Beyt sevgisi belirleyici bir özelliktir ve Fütüvvetin Hz. Peygamber'den Hz. Ali'ye kaldığına inanmak esastır. Ama Fütüvvet üyelerinin tamamen koyu bir Şii anlayışına sahip oldukları söylenemez. Nasır li-Dinillah'ın Fütüvveti benimseyerek, daha doğrusu yıpranmış olan devleti esnaf teşkilatlarından güçlü ve dayanışmacı bir kitle ile desteklemesi Fütüvvet erbabının önemli bir kısmını Batınîlik'ten çekmiş olabilir. Sonuç olarak, Fütüvvet ehl-i Şii, veya Şiiliğe özenen bir grup olup inançları hurafelerle karışıktır. Daha yakınlara gelerek XVII. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'ne karşı Safavi propagandasını temsil eden Fütüvvet ehlindeki bu batınî yön unutularak, Fütüvvet sadece esnaf birliklerine inhisar ettirilmiştir[16].

Moğol İstilasından Sonra Fütüvvet

Halife Nasır'ın başlattığı Fütüvvet'in saraydaki gelişimi, Halifeliği'nin Mısır'a taşınmasıyla Saray Fütüvveti de Mısır'a nakle-

15) Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde....." , a.g.m., s. 88-91.

16) Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde....." , a.g.m., s. 62.

dilmiş oldu ve bir süre burada parlak bir dönem geçirdi. 1261'deki Moğol katliamından kaçabilen Abbasi neslinden biri, Memluk Sultanı Baybars'ın sarayında ortaya çıkarak, Sultan'dan II. El-Mustansır adıyla resmen halifelik yetkisi alınca, Baybarsda bu yeni reisin elinden Fütüvvet elbisesi giydi. Memluk sultanları, Fütüvvet mensubu olmaya büyük önem vermişlerdi. Fakat saray Fütüvveti Mısır'da kısa bir süre sonra çöktü ve halk tabakasına geçti. Bunlar ise taklitten öteye gidememiş ve kültürel seviyeyi muhafaza edememişlerdir. Bu süre zarfında, Türkleşen Anadolu'da Anadolu Selçuklu hakimiyeti döneminde ve daha sonraki Türk beylikleri döneminde Fütüvvet ayrı bir gelişme göstermiştir. Anadolu'daki Fütüvvet üyelerinin kendilerini ahi olarak isimlendirmeleriyle, bu dal diğer Fütüvvet kurumlarından ayrılmıştır. Ahilik ile ilgili olarak tam bir bilgiye sahip olmayı sağlayacak büyük bir birikim vardır. Fütüvvetin bu Anadolu versiyonunda koyu Sufi bir özellik göze çarpar ve dervişlik temayülü çok güçlüdür. Ahi velisi Ahi Evren'in eserlerinde Mevlana Celaleddin Rumi havasında eserler vermesi, Ahiliğin, Sufiliğin özel bir dalı olarak ortaya çıkması şeklinde anlaşılabilir. Ahilik, sosyal durumu iyi olan ve belli bir refah düzeyindeki bir sınıf olarak ortaya çıkar ve saray çevrelerinde etkilidir. Bu yönüyle Nasır'la Fütüvvet'in saray çevrelerinde yaptığı gelişme devam etmiştir denebilir ama Anadolu'nun özellikle orta halli halk tabakasına yönelmiştir. Artık Abbasiler'in son, Memluklar'ın ilk devirlerinde olduğu gibi, saray çevresi değil de orta halli halk tabakası Fütüvvet idealini yaşayışlarında prensip yaparlar. Uğraş alanları da eskisi gibi savaş oyunları olmayıp, ziraatla meşgul olarak refahlarını devam ettirmektir. Daha sonra Ahilik anlamındaki Fütüvvet loncalar haline gelmiştir. Böylece Fütüvvet, her zaman olumlu olmayan çeşitli çıkış şekilleriyle İslamiyet boyunca süregelen ve İslam aleminin değişik yerlerinde ortaya çıkan ilgi çekici bir gelişme göstermiştir[17].

Fakat Nasır'dan sonraki Abbasi halifelerinin Fütüvvete olan ilgileri onun gibi olmamış ve esnaf birliklerini kapsayan hareket zayıflamaya başlamıştır. Ama bu Fütüvvetin artık sona erdiği anlamına gelmez, çünkü bu organizasyonun başka isimler adı altında ve İslam dünyasının farklı yerlerinde H. 14/M. 19. yy. a kadar devam ettiği bilinmektedir[18].

SONUÇ

Görüldüğü gibi Fütüvvet, şehirli İslam toplumlarında bir hayat tarzı olarak geniş kabule mazhar olmuş bir harekettir. Teşkilatlanma açısından genellikle erkekler (özellikle gençler) arasında yaygınlaşmış, yiğitliğin, gücün, kahramanlığın ve fedakarlığın adeta bir sembolü olmuştur. Bu teşkilatlar, siyasi ortama göre farklı misyonlar eda etmiş, bazen kendisi de bizzat siyasal bir araç olmuştur. Fakat genel eğilim, siyaset dışı ve sosyo-ekonomik bir muhteva taşıma yönündedir.

İslam toplumlarında tarih boyunca hep yaşanmış olan Fütüvvet akımı, aynı zamanda bu toplumların farklılık, sosyallik ve hareketlilik özelliklerine bir delil teşkil eder. Aktivitelerinden anlaşıldığı kadarıyla, bu topluluklar günümüzün bazı sivil toplum örgütleri veya gençlik yönü ağır basan cemaatleri ile ilişkilendirilebilir. Bu itibarla bu gün de Fütüvvetvari oluşumların mevcut bulunduğu söylenebilir. Hatta sınırlar esnetilerek, daha güncel ve somut anlamda özellikle son zamanlarda yaygınlaşan genç işadamları dernekleri de ilk dönem Fütüvvet ruhunun esnaf ve işadamları üzerindeki çağdaş yansıması olarak kabul edilebilir. Bu yönüyle, Fütüvvet hakkında en önemli araştırmaları yapmış olan Franz Taescher'in dediği gibi, bu teşkilatlar İslam toplumlarında tarihin hiçbir döneminde ortadan kaybolmamış ve farklı versiyonlarıyla kimi zaman ahilik, kimi zamanda başka şekillerde ortaya çıkmaya devam etmiştir.

17) Franz Taeschner, "İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu....", a.g.m., s. 230-35; Ahiliğin doğuşu ile ilgili ayrıca bkz. Ahmet Kal'a, Fütüvvet ve Ahiliğin Doğuşu , Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1990, s. 273-82.

18) Farouk Omar, Guilds in Islamic City During The Abbasid Period (M. 749-1258) The Preceeding of The International Conference on Urbanism in Islam, 22-28 Ekim 1989, Cilt: 2, s. 212-213.

Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Arşivlerinin Durumu

Doç. Dr. Fethi GEDİKLİ
M.Ü. Hukuk Fakültesi

"Tarih ilmi ve arşiv arasındaki bağ çözülmez bir mahiyettedir. Arşiv, tarih yazma işinin gıda aldığı ebedî bir menbadır. Bunun için de vazifesi bu menbaı, tarih yazılması işinde açık, emin ve müsait bir halde bulundurmasıdır. Bu vazifenin görülebilmesi tabiatiyle birçok problemleri ortaya atıyor ki bilhassa zamanımızda bunlar, mütemadiyen artmaktadır. Bu problemlerin halli ilmî metot seviyesine yükseldiği vakit ilmin yeni bir şubesi doğmuş oluyor: Arşiv ilmi.."

Tayyib Gökbilgin, *Arşiv Meseleleri*, TC Maarif Vekilliği, İstanbul 1939, s. 65.

Bu yazının amacı Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yıldönümünü idrak ettiğimiz bugünlerde bu devletten kalan paha biçilmez değerdeki arşiv malzemesinin bulunduğu merkezleri, bunlar içinde bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivini (BOA) işaret etmek, arşivlerdeki çalışmalardan bahsetmek, bu çalışmalar sırasında karşılaşılan sorunlar veya aksayan yönlere dikkat çekmek ve bazı önerilerde bulunmaktır. Son olarak arşivlerimizde bulunan malzemeden bazı örneklere de yer verilecektir.

Arşiv aslında bir milletin hafızasıdır. Nasıl ki şu veya bu biçimde hafızasını yitiren kimsenin hayatı anlamsızlaşacak, böyle bir insan desteksiz ve köksüz kalacak ve boşlukta yüzecekse, arşivi olmayan veya kafi derecede zengin olmayan devletler veya toplumlar da böyle kimselere benzetilebilirler. Geleceklerine yol gösterecek, kılavuzluk edecek bilgiden yoksun kalırlar. Bu sebeple, arşivlerin milletler için taşıdığı ehemmiyet çok büyüktür.

Gerçekten, arşivcilik nisbeten yeni bir kavram ve bilim dalı olmasına rağmen arşiv kelimesinin kökü eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bugün kullanmakta olduğumuz arşiv sözü, Yunancada resmi evrak anlamına gelen *arkheia* (*arkhea*: hükumet) kökünden türetilmiştir[1]. Nitekim *Büyük Türkçe Sözlük* arşiv kelimesi için "***1. Kurumların veya kişilerin faaliyetleri sonucu meydana gelen ve belirli gaye ile saklanan belgeler. 2. Bu belgeleri koruyan ve faydalanmaya sunan kuruluş. 3. Bu belgelerin korunduğu yer (Osm. Hazine-i Evrak). 4. Belli konuda toplanmış yazılı, sesli ve görüntülü belgeler.***[2]" karşılıklarını vermiştir. Gerçekten arşiv kelimesinin anlamında ta başlangıçtan beri devletle olan ilişki dikkati çekmektedir; ancak kelimenin günümüzde anlamı daha da genişlemiş ve devlet dışı kuruluşların ürettiği bazı malzemeler de arşivlik olarak değerlendirilmiştir.

Günümüzde arşiv "herhangi bir resmi daire, resmi veya

1) The Concise Oxford Dictionary, Oxford Üni. Yay. 1982, 7 bs. s. 45.

2) D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İz Yay. 11. bs. (İstanbul) 1996, s. 68.

yarı resmi herhangi bir cemiyet, aile ve şahısların faaliyetleri, iş görmeleri neticesinde zuhur eden ve tanzim edilmek üzere kendilerinin tasarrufunda bulunan yazıların ekleriyle birlikte heyet-i mecmuası" diye gayet etraflı bir şekilde tarif edilmektedir[3].

Osmanlı Arşivi Hazine-i Evrak'ın Kuruluşu ve Tasnif Çalışmaları

Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi diye adlandırılan Osmanlı arşivi Sultan Abdülmecid'in saltanatı esnasında, devrin sadrazamı Mustafâ Reşit Paşa tarafından 1847 tarihinde *Hazine-i Evrak* (evrak hazinesi) adıyla kurulmuştur. Bina 1850'de tamamlanarak hizmete girmiştir. Bu devre gelene kadar Osmanlılar'ın belgeleri hak ve hukukun korunması amacıyla yani ihtiyaç halinde kolayca bulunacak surette belli defterlere kaydettikleri ve bunları titizlikle sakladıkları biliniyor. İlk dönemlere ait o zamanki başşehir Bursa'daki evrak Timur istilası esnasında, daha sonra başşehir olan Edirne'deki evrak da çeşitli yangın vs sebeplerle yok olarak ancak pek azı günümüze kadar gelmiştir.

Bugün Osmanlı arşivinin en büyük meselesi olarak hâlâ tasnif çalışmalarının bitirilememiş olması gösterilebilir. Bu sebeple, burada arşivde yapılan tasnif çalışmalarından kısaca bahsedilmesi isabetli olacaktır. İlk tasnif faaliyeti, İkinci Meşrutiyet'in ilanı ardından Abdurrahman Şeref Bey'in vakanüvisliğe atanışı ve Osmanlı Tarihi Encümeni'nin kurulmasıyla şöhretli kitap dostu Ali Emiri Efendi'nin başkanlığında teşkil edilen bir kurulca 1918 ilâ 1921 seneleri arasında yürütülmüştür. Ali Emiri Tasnifi diye anılan bu sınıflandırmada Osman Gazi'den Abdülmecid devrine kadar olan belgeler tarihsel sıra gözönüne alınarak ve her bir padişah dönemi esasına göre tasnif edilmiştir. Bu tasnif 180.700 belgeyi kapsamaktadır ve eski yazıyla tutulmuş olan 53 adet kataloğu şimdi yeni harflere geçirilmektedir.

İkinci tasnif, ünlü tarihçi İbnülemin Mahmud Kemal'in yönetiminde 1921'de başlayan konulara göre yapılmış olan tas-

3) Nakleden Tayyib Gökbilgin, Arşiv Meseleleri, TC Maarif Vekilliği, İstanbul 1939, s. 64. Daha yeni bir tarif için bkz. İsmet Binark, Temel Arşivcilik Bilgileri ve Arşiv Mevzuat Düzenlemeleri, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Kurumlurarası Arşivcilik ve Dökümantasyon Semineri, Ankara 1989, s. 1-2.



niftir. Bu tasnif yirmi üç ana konu altında on beş ve on dokuzuncu asırlara ait 47.125 adet belgeyi içerir. İbnülemin Tasnifinin 29 citlik kataloğu Arap harfleriyledir. Tasnif edilen evrakın ekseriyeti son iki asra aittir. Milli Mücadele esnasında yapılmakta olan bu tasnif o günün savaş şartlarında devam ettirilememiştir.

Cumhuriyet'ten sonra Osmanlı'ya karşı geliştirilen olumsuz ve kötüleyici bakıştan arşiv de nasipsiz kalmamış ve tasnif çalışmaları belli bir süre aksamıştır. 1931 senesinde Maliye deposunda muhafaza edilen evrakın Bulgaristan'a hurda kağıt fiyatına satılmasının[4] anlaşılmasından sonra, özellikle Muallim Cevdet ve İbrahim Hakkı Konyalı'nın gayretleri neticesinde yeni bir tasnif çalışması başlatılmıştır. 1937'ye kadar devam eden bu sınıflandırma işi Muallim Cevdet'ten ötürü Cevdet Tasnifi diye maruftur. Bu tasnifte de bir öncekinde olduğu gibi konularına göre fakat bu sefer 17 ana başlık altında tasnif edilen belgeler 218.833 adettir. Bu tasnifin de 34 ciltlik bir kataloğu mevcuttur.

Ali Emiri, İbnülemin, Muallim Cevdet'in ardından dördüncü büyük tasnifi 1934'te Muallim Cevdet komisyonunda üye olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çalışmalarına başlayan, sonra iki yıl bu komisyonun başkan yardımcılığını yapan (1935-37), daha sonra da şef olarak çalışan Kamil Kepecioğlu yapmıştır. Kepecioğlu'nun arşiv tasnifinde mübalağasız mümtaz bir mevki kazandığı değerlendirilmesi yapılmıştır. O, evrak tomarlarını bozup dağıtmadan, doğdukları dairede bırakarak sekiz ay gibi kısa bir süre içinde 18 bin defter tasnif etmişti. Vilayet mektupçuluğunun altındaki evrakın sular altında olduğunu, ayrıca Cevat Paşa kütüphanesinin (Arkeoloji Müzesi) alt katındaki evrakın da alt kısımları çürüyerek tuğla halini aldığını belirten Kepecioğlu, çalışkan bir tasnif başkanı ve dört şefin gözetiminde iyi bir iş bölümü yapıldığında tasnif çalışmalarının on beş senede bitirilebileceğine inanıyordu[5].

Osmanlı arşivinin arşivbilimi usullerine göre ilk tasnifini ise Macar tarihçisi Lajos Fekete, 1936-37 yıllarında, arşiv malzemelerinin işlem gördükleri tarihlerdeki asli düzeni içerisinde elyazmalarını birbirinden ayırmadan "Provenance sistemi"ne göre yapmaya başlamıştır.

Fekete'nin tasnifinden sonra başka bir tasnif de Midhat Sertoğlu'nun müdürlüğü zamanında 1956 yılında başlatılmıştı. 1980 yılına kadar yapılan bütün bu tasnif faaliyetlerinin sonucunda 2.5 milyon belgenin tasnifi tamamlanmıştır. Son büyük tasnif faaliyetine merhûm Turgut Özal'ın başbakanlığı sırasında, bizzat Özal'ın yakın ilgisiyle girişildi. Bu dönemde arşive bina, personel ve techizat temin edildi. Yüksek ücret siyasetiyle çalışanların niteliği yükseltildi. Eski hızını ve şevkini kaybetmiş olsa da, halen devam etmekte olan bu son dönemdeki çalışmalar sonucunda, pekçok nezaretin defter ve evrakları 85 katalog halinde bilimcilerin hizmetine arzedilmiştir. Bu son çalışma gündeş arşivcilik ilkelerine göre ve bilgisayarla yürütülmektedir[6].

1995 Ağustos ayı itibariyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 21.275.990 defter halinde (199.657 defter), 18.359.498'i varak halinde yaklaşık kırk milyon belge tasnif edilmiş bulunduğu bildirilmekte ise de, bu paragrafta geçen "21.275.990 defter halinde (199.657 defter)" ifadelerinden ne kasdedildiği izaha muhtaçtır7.

Osmanlı Arşivinin Bugünkü Durumu

Ömrü altı asırdan fazla sürmüş ve üç kıtaya yayılmış bir cihan devleti olan Devlet-i Aliyye'den milyonlarca belgenin kalmış olması şaşırtıcı değildir. Ne yazık ki, bu büyük mirasın sahipleri olarak biz halihazırda onu hakkıyla

4) Bu meseleye dair devrin gazetelerinde çıkan haberler için bkz. Bulgaristan'daki Osmanlı Arşivi, neşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994, s. 173 vd.

5) Kepecioğlu'nun hayatı, arşiv çalışmaları ve eserleri hakkında bkz. Ali Birinci, "Adı Arşivde Kaldı Kâmil Kepecioğlu", İstanbul Araştırmaları, Sa. 9, Bahar 1999, s. 123-128. Birinci'nin bu yazısı K. Kepecioğlu'nun geçtiğimiz aylarda basılan *Tarih Lügatı*'nın (21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, ts.) başında da s. IV-IX'da aynen yer almıştır. Krş. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 172. Necati Aktaş ve Yusuf Halaçoğlu'nun "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", DİA, c. 5, s. 122-126'da ondan hiç bahsetmemeleri eksikliktir.

6) Aktaş/Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", DİA, c. 5, s. 122-126.

7)Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, neşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995, s. xx. Aradan geçen zaman içinde bu rakamın daha da yükseldiği şüphesizdir. Yakında yayımlanacağını duyduğumuz Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi'nin yeni basımında hem yeni tasnif edilen belgelere ilişkin bilgilere, hem de tasnif edilmiş evrakla ilgili rakamlara yer verilmiş olacaktır.

değerlendirebilmiş değiliz. Bunun biraz Türkiye'deki ilmî hayatın koparılan bütün gürültüye rağmen bilimsel ve nesnel temellerinin sağlam olmamasıyla, daha açık söyleyişiyle ideolojik olmasıyla, biraz da cumhuriyetimizin kuruluşuyla beraber yeni Türk harfleri nitelemesiyle Latin alfabesinin benimsenmesinin ve böylece Arap harfleriyle el yazması olarak bize intikal eden Osmanlı evrakının okunmasının gitgide bir uzmanlık halini almış olmasının rolü vardır. Bu iki sebep büyük arşiv mirasımızdan hakkıyla istifade etmeyi zorlaştırmıştır, kanaatindeyiz. Buna bizim insanımızın iş yapmaktaki ciddiyetsizliğini de eklememiz gerekir. Yoksa iyi bir planlama ve gayretle alfabe değişikliğinin ortaya çıkardığı engel büyük ölçüde aşılabilecek niteliktedir.

Bugün Osmanlı Devleti'nden kalan arşiv malzemesinin bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmacılara sunulmaktadır. Bunun yanında Topkapı Sarayı Arşivi'nde bizzat padişahlardan intikal eden çok kıymetli arşiv malzemesi saklanmaktadır. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi de kadı mahkemeleri kayıtlarının (şer'iyye sicilleri[8]) yanısıra yakında araştırmacılara açılacak olan Meşihat evrakıyla da temayüz etmiştir. Osmanlı Şeyhülislamlığının faaliyetleri ve teşkilatıyla ilgili belgeleri ihtiva eden Meşihat evrakı, Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul ve İsmail Kurt'un büyük gayretleriyle tasnif edilmiştir ve kataloğu yayına hazırlanmaktadır. Ayrıca Ankara'daki Milli Kütüphane'de de özellikle taşra şer'iyye sicillerinin muhafaza altına alındığı belirtilmelidir. Yine Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde ciddi arşiv malzemesi vardır. Bunlardan başka bazı resmi kuruluş ve bu arada özel ellerde de arşiv malzemelerinin bulunmuş olması muhtemeldir.

Yurt içindeki bu evrakın yanında bir zamanlar Osmanlı ülkesinin bir parçasını oluşturmuş ve şimdi artık bağımsız olmuş devletlerin hudutları içinde de önemli arşiv malzemesi vardır. Bunlar başta Bulgaristan, Mısır, eski Yugoslavya ülkeleri olarak belirlenebilirler. Venedik arşivinin de Osmanlılar'la sıkı münasebetleri nazara alındığında, bizim için hakikaten mühim bir araştırma yeri olduğu not edilmelidir. Keza Dubrovnik (Raguza) Arşivi de bu bağlamda büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Barındırdığı Malzeme

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bir süreden beri arşivle ilgili kitaplar yayımlamaktadır[9]. Bunların beşincisi olan XXVI+634 sayfalık *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Ankara 1992) bu arşivin tanınmasında önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Bu kitabın *Giriş* bölümünde Osmanlı Devleti merkez teşkilatı

Tanzimat öncesi dönem XVIII. yüzyıla kadar olan dönem

a) Divan-ı Hümâyûn ve kalemleri

b) Bâb-ı Defterî ve kalemleri

c) Defterhane ve kalemleri;

XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a kadar olan dönem

a) Bâb-ı Asafî ve kalemleri

b) Bâb-ı Defterî ve kalemleri;

Tanzimat sonrası dönem ise

1) Bâb-ı Alî ve teşkilatı ve diğer nezaretler başlıkları altında verilmiştir.

Rehberin *Giriş* bölümünde ayrıca Osmanlı Devleti'nde arşivcilik ve Cumhuriyet devri arşivciliği hakkında özet bilgiler serdedilmiştir.

Rehberimizin birinci bölümünde Osmanlı arşivindeki defter tasnifleri verilmiştir. İlk olarak Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Asafi, Bâb-ı Alî ve Defterhane Defterleri, sonra Bâb-ı Defterî ve Maliye Nezareti Defterleri, son olarak da Diğer Defter Tasnifleri genel başlığı altında arşivdeki

8) Bu arşivde bulunan sicillerin tamamının mikrofilmi Türkiye Diyanet Vakfı tarafından alınmış fakat henüz araştırmacılara açık hale getirilmemiştir.

9) Kırk iki tane olan bu yayınlar arasında 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri I-II, 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri I-II, 5 Numaralı Mühimme Defteri (2 c. tıpkıbasım özet ve indeks), 6 Numaralı Mühimme Defteri (3 c. tıpkıbasım özet transkripsiyon ve indeks), 7 Numaralı Mühimme Defteri (3 c. tıpkıbasım özet transkripsiyon ve indeks), 12 Numaralı Mühimme Defteri (3 c. tıpkıbasım özet transkripsiyon ve indeks), Bosna-Hersek Bibliyografyası 1-2 de vardır.

defterler hakkında bilgiler sunulmuştur. Divan-ı Hümâyûn Defterleri yedi kalem altında bölümlenmiştir ancak bunların da alt-bölümleri vardır. Meselâ birinci alt-bölüm olan Divan veya Beylikçi Kalemi Defterleri de Ahkam Defterleri, Atik Şikayet Defterleri, Divan memurlarına ait sicil ve künye defterleri, Gayrimüslim cemaatlere ait defterler, Mühimme Defterleri vs. adları altında tam 32 çeşit defter olarak sayılmaktadırlar. İkinci bölümde Ruus Defterleri, üçüncüde Divan-ı Hümâyûn tahvil (nişan) kalemi defterleri, dördüncüsü Divan-ı Hümâyûn âmedi kalemi defterleri, beşincisi Divan-ı Hümâyûn teşrifat kalemi defterleri, altıncısı Divan-ı Hümâyûn çavuşbaşılık defterleri ve sonuncusu Divan-ı Hümâyûn'un diğer defterleri başlığı altında öbeklendirilmişlerdir. Bu defter çeşitleri çoktur; biz bir fikir vermesi bakımından sadece Divan-ı Hümâyûn defterlerinin bir kısmının isimlerini zikretmekle iktifa ediyoruz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinin defterler dışında ihtiva ettiği diğer malzeme Tanzimat öncesi merkez evrakı Divan-ı Hümâyûn ve Bâb-ı Asafî belgelerinden oluşmaktadır. Tanzimat sonrası evrakı ise iradeler, Bâb-ı Alî belgeleri, Yıldız evrakı, Dahiliye Vekaleti belgeleri, Rumeli müfettişliği evrakı, Hatt-ı hümâyûn, Ali Emiri Tasnifi, İbnülemin Tasnifi, Cevdet Tasnifi, vakfiyeler tasnifi, müzehheb fermanlar tasnifi, Milli emlaktan devralınan defter ve vesikalardan meydana gelmiştir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde haritalar, plan, proje ve krokiler, albümler ve fotoğraflar da saklanmaktadır.

Bu malzeme Türkiye tarihinin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması bakımından en önemli bir evrak hazinesidir. Bu tespit Osmanlı Devleti'nin vaktiyle bir parçasıyken bugün bağımsız olmuş devletler için de geçerlidir. Ayrıca son zamanlarda gittikçe önem kazanan yerel tarih çalışmaları, bu bağlamda şehir tarihi çalışmaları ve hatta daha küçük ölçekli araştırmalar (kasaba ve köy tarihleri, bazı mimari yapı, köprü, su yolları, vs) için de Osmanlı arşivi paha biçilemez bir hazine hususiyeti taşımaktadır.

Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi son zamanlarda komşu ülkelerdeki Osmanlı arşivinin Türkiye'ye kazandırılması için takdir edilecek çalışmalar yapmaktadır. Bu çerçevede Bulgaristan, Makedonya, Bosna, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Kosova, Mısır'dan gelen arşiv malzemesinin bir kısmının kataloğu yapılarak araştırmaya sunulmuş, bir kısmının kataloglarının hazırlanması da sürdürülmektedir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin "Satın alınan evrak katalogları" içinde Makedonya arşivindeki Osmanlı dönemine ait arşiv malzemesi kataloğu, Ali Baba Zaviyesi kataloğu, Cavit Baysun'un terekesinden satın alınan evrak kataloğu, Rusya Federasyonu arşivlerindeki Osmanlı dönemine ait belgelerin kataloğu" bulunmaktadır.



Bulgaristan'daki Osmanlı arşiv malzemesini tanıtmak üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi çok kıymetli bir kitap neşretmiş bulunuyor[10]. Arşiv yetkilileri yurda fotokopi veya mikrofilimlerini getirdikleri diğer ülke evrakı hakkında da benzer şekilde kitaplar yayımlarsa, bu malzemeden istifade etmek çok daha kolaylaşacaktır.

Arşiv personeli

1987 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü içinde bir Arşivcilik alt-bölümü kurulmuş, bir yıl sonra bu alt-bölüm anabilim dalı olarak örgütlenmiştir. Aynı yıllarda Marmara Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'nde de arşivcilik bölümleri kurulmuştur. Marmara Üniversitesi'ndeki arşivcilik bölümü 1993'ten beri -maalesef üniversitelerimizdeki Amerikanlaşma modasına kapılarak- İngilizce eğitim vermektedir. Ayrıca 1995'te Atatürk Üniversitesi (Erzurum) Kütüphanecilik Bölümü içinde kurulan arşivcilik alt-bölümü bir yıl sonra, daha teşekkülünü tamamlamadan ve öğrenci kabul etmeden, kapatılmıştır. Bu arşivcilik bölümleri üniversite merkezi yerleştirme sınavı ile her yıl 30 öğrenci almaktadır. Geç kalmış olsa da nihayet üniversite bünyelerinde arşivcilik bölümlerinin kurulmuş olması, uzman arşiv çalışanı yetiştirmek için son derecede mühim ve sevindiricidir. Buralarda sadece eski belgeleri okumak üzere genç arşivbilimciler yetiştirilmemekte, bazı özel ve kamu kuruluşlarında arşiv uzmanı olarak ihtiyacı hissedilen elemanlar da eğitilmektedir.

Bugüne kadar üniversitelerin başta tarih olmak üzere çeşitli bölümlerinden mezun olanların istihdam edildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, bundan sonra bu işin üniversite seviyesinde eğitimini görmüş olan arşivcilik bölümü mezunlarının da görevlendirilmesi uygun olacaktır. Yıllardır birçok nitelikli öğrenci yetiştirmiş bulunan arşivcilik bölümü mezunları, hayatlarını kazanmak için mecburen başka yerlerde ve hatta sahalarda çalışmaktadırlar. Son beş senedir yeni eleman görevlendirmeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne alınacak ilk görevlilerin arşivcilik bölümü mezunları arasından seçilmesinin, arşivcilik hizmetlerinin daha nitelikli verilmesine katkıda bulunacağı gözden ırak tutulmamalıdır.

Arşivde Araştırma Yapanlar ve Yapılan Çalışmalar

Bugün arşivlerimizde hem yabancı, hem de yerli çok sayıda bilim adamı araştırmalar yapmaktadırlar. Yabancılardan Amerikalılar daha çok idarî tarih, Slav kökenli olanlar yerel tarih, Japonlar ise idarî ve sosyal tarih gibi alanlarda çalışmayı tercih etmektedirler. Yabancılar içinde Almanlar ve Araplar da sayılmalıdır.

1980'lerden sonra yurt çapında başlatılan üniversiteleşme çabasının bir sonucu olarak çok sayıda öğretim üyesine ihtiyaç duyulması arşiv malzemesini kullanacak araştırıcıların sayısını hatırı sayılır ölçüde çoğaltmıştır. Bu memnuniyetle kaydedilecek bir durumdur. Artık çok sayıda genç bilimci ya yüksek lisans ya da doktora tezlerini bu malzemeye dayandırmaktadır. Kimileri sadece eski yazılı metni Latin harflerine dönüştürmekte, kimileri de hem bu işi yapmakta, hem de metin üzerine çözümlemede bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların eleştirili bir değerlendirmeye tabi tutulmasının yeni yapılacak çalışmalar bakımından yol gösterici olabileceğini belirtmek gerekir.

Burada kaydedilmesi gereken bir diğer çok mühim nokta, daha çok arşiv defterlerine dayanan bu çalışmaların birbirinden habersiz araştırmacılar tarafından tekrar edilmesi tehlikesidir. Bu sebeple, bu sahada çok ciddi bir bibliyoğrafya ça-

10) Bkz. Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı, neşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu. 17, Ankara 1994, 230 s. Bulgaristan'da, Cumhuriyet devrinde hurda kağıt olarak satılan evrak dışında da ciddi arşiv malzemesi vardır. Bu arşiv malzemesi hakkında bilgi için anılan eser dışında ayrıca, Gökbilgin, Arşiv Meseleleri, s. 52-62'ye de bakılabilir.

11) Böyle bir çalışmanın yakında yayımlandığını memnuniyetle kaydetmek isteriz: Bkz. Dr. Coşkun Çakır, "Osmanlı Ekonomik ve Sosyal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyoğrafyası", DİVAN İlmi Araştırmalar, 1999/2, Sayı 7. Bu arada yeri gelmişken bu tür çalışmaların boyutunu göstermek bakımından Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde de bazı arşiv malzemesinin çalışılmakta olduğunu belirtelim. Bu çerçevede Abdullah Demir "Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterinin İncelenmesi", İstanbul 1998 adlı bir yüksek lisans tezi yapmıştır. Ayrıca Aydoğan Karakılıç, Rumeli Kazaskerliğinin 215 numaralı; Adem Yılmaz' da Ahi Çelebi Mahkemesinin 7 numaralı Şer'iyye Sicilini yüksek lisans tezi olarak hazırlamaktadırlar.

lışmasına ihtiyaç duyulduğu açıktır[11]. Öbür yandan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde veya başka ilgili kurumlarda bu defterlerin mikrofilimlerini veya fotokopilerini veren görevli arşiv memurlarının bunları bir yere kaydetmeleri ve aynı defterlerin çalışılmak istenmesi durumunda bunu önlemeleri umulur. Aşağıda yeniden değinilecek olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki uygulamaya göre bir araştırıcı bir defterin ancak üçte birinin fotokopisini alabilir. Bir-iki arkadaşın devreye sokularak bu kuralın kolayca aşılması mümkünken bunun hâlâ yürürlükte tutulmasının, araştırıcının zamanını çalmaktan başka, hangi amaca hizmet ettiği belli değildir.

"Osmanlıbilimci"lerin kullanabileceği belge yayımında son yıllarda memnunluk verici gelişmeler dikkati çekmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından ve diğer bazı yayınevlerince tıpkıbasımları ve çevriyazılı basımları yapılan *Mühimme Defterleri* (3, 5, 6, 7, 12, 44, 90) ve II. Bayezid Dönemine ait 906/1501 tarihli *Ahkâm Defteri* yanında, 1995 yılı Ocak ayı içinde faaliyete geçen İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından da başta *İstanbul Ahkam Defterleri* olmak üzere *Mühimme Defterleri, Şer'iyye Sicilleri, Atik Şikayet Defterleri, Kamil Kepeci tasnifi* ve diğer vesikalardan derlenen vesikalar özgün ve çevriyazılı metinleri bir arada olmak üzere titiz bir yayıma konu olmaktadır. Merkezin tematik başlıklar altında tasnif ederek diziler halinde yayımladığı *İstanbul Esnaf Tarihi I-II, İstanbul'da Sosyal Hayat I-II, İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Finans Tarihi I, İstanbul Tarım Tarihi I-II* ve *İstanbul Vakıf Tarihi I* adlı kitaplar araştırıcıların hizmetine sunulmuştur. Ayrıca aynı merkez İstanbul suları, su yolları, su vakıfları, bunların vakfedenleri ve sahipleri, sulara sahip kimselerin aile üyelerini gösteren *Mâ-i Leziz defterleri*ni peyder pey yayımlamaktadır. Bu tür belge yayınları sadece tarihçileri değil, tabii olarak iktisat ve hukuk tarihçilerini, mimarlık tarihçilerini ve toplumbilimcileri de memnun etmektedir.

Öneriler

Bugün arşivlerde yapılan çalışmalarda bilim adamlarının çok büyük güçlüklerle mücadele etmek mecburiyetinde kaldığını ilgililerin ve kamu oyunun dikkatine getirirken, burada yetkililerce dikkate alınıp değerlendirileceğini umduğumuz bir dizi öneriyi sunmak istiyoruz:

1. Herşeyden evvel arşivlerin tasnifinin bir an evvel bitirilmesi şayan-ı temennidir. Cumhuriyetin bir asra yaklaşmakta olan tarihi boyunca arşivlerimizdeki malzemenin tamamen tasnif edilememiş olması yöneticilerin ve bilim adamlarının bu sahadaki başarılarının zayıflığını göstermektedir. Bununla birlikte, halihazırda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mühim arşiv malzemesi olan Mühimme fonlarının, Dahiliye nezaretinin, Evkaf nezaretinin, hatt-ı hümâyûnların tasnif edilip, araştırmacıların hizmetine sunulmuş olduğu belirtilmelidir. Halen tasnifi süren Maliye evrakının da önemli arşiv malzemesi arasında bulunduğunu ve tümünün tasnif edilmesinin, eğer iş sayıca yeterli olmayan mevcut kadroyla yürütülürse daha uzun süre alacağını söylememiz gerekmektedir. Arşivin tüm malzemesinin tasnifi ise, yine bugünkü dar kadro ile sürdürüldüğü takdirde, yirmi yıl daha sürecektir.

Yetkililerden aldığımız bilgiye göre, halen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin beş yüz kişilik kadrosunun ancak yarısı tasnif çalışmaları ile iştigal etmekte, gerisi arşivin diğer işlerinde istihdam edilmektedirler. Ayrıca belirtilmelidir ki, bütün olumsuz fizikî şartlara rağmen seksenli yıllarda büyük heyecan, şevk ve hevesle yürütülen tasnif çalışmaları, bugün çeşitli sebepler yüzünden tavsamış gözükmektedir. Arşiv yöneticilerinin bunun sebeplerini tespit edip ortadan kaldırmaları, çalışmalara yeniden hız kazandıracak yol ve yöntemleri, özendirici usulleri bulup uygulamaları onların görevlerinden olmak icap eder.

Öbür taraftan tasnif dışında süratle bitirilmesi gereken başka bir iş, eski yazılı veya daktilolu katalogların tarayıcılarla bilgisayar ortamına aktarılarak kullanımının kolaylaştılması olacaktır.

2. Arşivin modern cihazlarla donatılması gerekir. Meselâ, Başbakanlık Osmanlı Arşi-

vi'nde araştırmacılara mikrofilim hizmeti vermeyişine ne kadar teessüf olunsa azdır. Bu eksikliğin kısa zamanda giderilmesi gerekir. Sadece modern makinelerin alınması yetmez, hizmetin de son derece güleryüzle verilmesi, görevlilerin yardım eden, problem çözen, araştıranın işini en iyi şekilde yapmasını sağlayıcı vasıflarla donanmış olması gerekir. Takdir edilecektir ki, bu işler sadece maddî imkanların genişliğine bağlı değildir; mesele aynı zamanda bir zihniyet meselesidir.

3. Biz özellikle arşivin en çok müracaat edilen defterlerinin olduğu gibi yani herhangi bir ilave yapılmadan tıpkıbasımlara konu edilmesinden yanayız[12]. Tıpkıbasımlar, bu defterlere olan müracaatı azaltacak ve araştırmacıları arşiv dışı ortamda da çalışabilecekleri malzemeye kavuşturacaktır. Öbür yandan, arşivin yükünü azaltabilecek ve aynı zamanda araştırıcı da arşivde başka malzemeleri tarama, inceleme ve kullanma fırsatını bulacaktır. Bu tür tıpkıbasımların son yıllarda başarılı örnekleri -yukarıda geçtiği gibi-hem arşiv tarafından, hem de başka devlet kurumları tarafından verilmiştir. Meselâ yıllardır üzerinde neredeyse hiç çalışma yapılmayan *Divan-ı Lügatü't-Türk* ve *Kutadgubilik* gibi dilimizin büyük yâdigârlarının tıpkıbasımları yapılarak, dünyanın her tarafındaki Türkbilimcilerinin eline ulaşması sağlanmış ve onların çalışmalarına açık hale getirilmiştir. Aynı şeyi bir dizi halinde Mühimme Defterlerinin, Ahkam Defterlerinin, Atik Şikayet Defterlerinin tıpkıbasımlarını yaparak sürdürebiliriz. Bu noktada yukarıda sözü geçen İstanbul Araştırma Merkezince, içlerinden İstanbul ile ilgili belgelerin seçilerek tematik yayımlara konu edildiği 26 adet İstanbul Ahkam Defterinin, İstanbul dışı malzemesinin de değerlendirilip tamamen tüketilebilmesi için aynı merkezce tıpkıbasımlarının yapılması düşünülebilir.

4. Bugün arşivlerimizde mikrofilim ve fotokopi verilmemesi için görevliler tarafından büyük bir gayret sarfedildiğine şahit olmaktayız. Gerçekten, memurlar anlaşılmaz bir tutumla evrakın mikrofilmini vermekten kaçınmaktadırlar. Meselâ karşılaştığımız bir olayda Milli Kütüphane'de (Ankara) saklanan Trabzon Şer'iyye Sicillerinin 1819 numaralı olanının mikrofilmini bütün çabamıza rağmen ancak kısmen almayı başarabildik. Aradan bir yıl geçtikten sonra kalan kısmını da güç bela elde ettik. Eğer zamanında bu sicilin mikrofilmini almayı başarabilseydik büyük bir ihtimalle bu çalışma şimdi yayımlanmış olacaktı[13]. Sonradan aldığımız bilgiye göre, bize bir sicilin mikrofilmini vermekte büyük direnç gösteren kütüphane yetkilileri, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin talebi üzerine -gayet isabetli olarak- bunların tümünün fotokopi veya mikrofilminin alınmasına müsaade etmiştir. Şimdiki halde araştırmacılarımızın iktisadî güçlerinin zayıflığı da dikkate alınarak, kolaylaştırılacak bu hizmetlerin daha ucuza verilmesi de sağlanmalıdır.

Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki defterlerden ancak üçte bir oranında fotokopi verilmesi uygulaması kendi içerisinde bir tutarsızlıktır. Defterin geri kalan bölümü farklı araştırıcılar tarafından temin edilebildiği gibi, kurumun kendisi de (Meselâ Mühimme Defterlerinde olduğu gibi) yaptığı yayımlar ile söz konusu defterin tamamını arşiv dışına çıkarmış olmaktadır. Bu sebeple bu tutarsız uygulamadan vazgeçilmesi isabetli bir karar olacaktır.

5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışma izin süresinin her yıl yenilenmesinin istenmesi de iki yanlı lüzumsuz yazışma ve zaman kaybından başka birşey olmasa gerektir.

6. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bazı evrak ve defterlerin çürük olduğu gerekçesiyle araştırıcılara verilmediği ama ünvan sahibi biri talep ettiğinde bu çürük evrakın onlara çıkarılabildiği müşahede edilmektedir. Bu şık olmayan du-

12) Şikayet defterlerinden birinin tıpkıbasımı, sonuna bir dizin eklenerek, Majer tarafından gerçekleştirilmiştir, bkz. Hans Georg Majer, 1675 Tarihli Şikâyet Defteri (Viyana 1984).

13) Trabzon Şer'iyye sicillerinden 1819 numaralı olan 120 varaklık bu sicil 968, 972 ve 973 tarihli mahkeme kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu sicili çevriyazısı ve aslı ile birlikte yayımlamak üzere hazırladığımızı ilgilenenlere duyurmak isteriz. Bu arada Girit'teki 1057-1067 tarihleri arasındaki mahkeme kayıtlarına kapsayan elimizdeki en eski tarihli Girit şer'iyye sicilli olan -tek cilt içindeki- ilk iki sicil, değerli arşiv uzmanı ve Marmara Üniversitesi Arşivcilik Bölümü öğretim görevlisi Mustafa Oğuz tarafından yayımlanmak üzeredir.

ruma düşülmemesi için çürük veya çürümeye mail evrakın mikrofilminin veya fotokopisinin alınarak, hizmetin bu mikrofilimlerle sağlanması tavsiyeye şayandır. Meselâ *Maliyyeden Müdevver Defterler* (MAD) tasnifinde yer alan ve klasik dönem Osmanlı tarihi araştırmacılarının hemen hepsi tarafından talep edilen 2775 ve 5734 numaralı defterlerin, yine aynı yoğunlukta araştırıcı tarafından istenen ve kullanılan Kamil Kepeci tasnifindeki 61, 62, 63, 67, 70, 71 numaralı *Malî Ahkam Defterleri*nin mutlaka fotokopi nüshalarının çıkarılarak hizmete sunulması gereklidir. Biraz yukarıda önerdiğimiz gibi, bu defterler de tıpkıbasımlara konu edilebilirler.

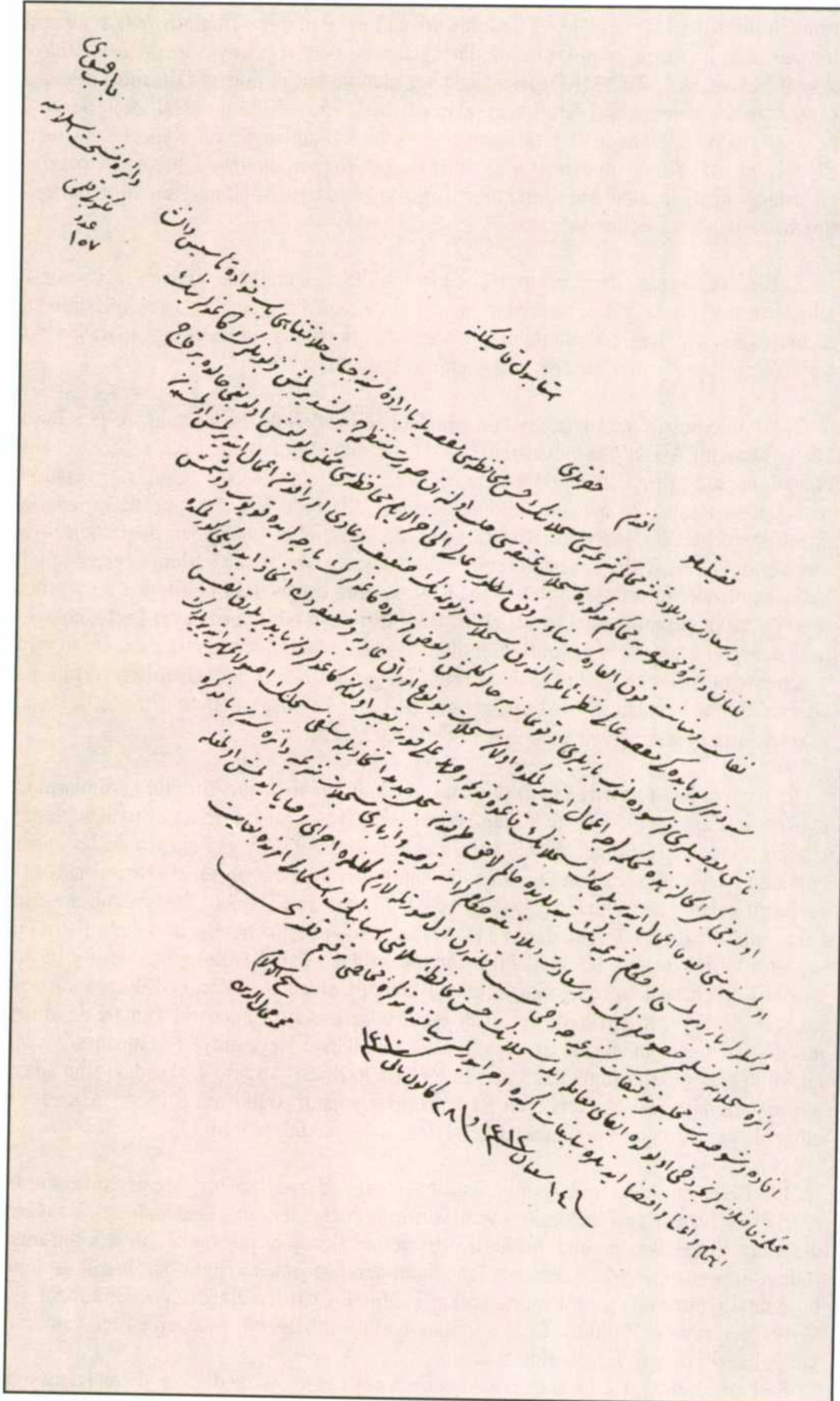
7. Bilhassa araştırıcıların vaktinin çok kısıtlı olduğu günümüzde, arşivlerdeki bütün katalogların bilgisayara yüklenmesi ve taramanın bilgisayarlar aracılığıyla yapılmasının sağlanması zaruridir. Dağınık surette birçok kataloğun bulunduğu, kataloglara sonradan eklerin yapıldığı hatırlanırsa bu önerinin önemi teslim edilecektir.

8. Arşivlerimizde yeterli görevlinin istihdam edilmediği de bir vakıadır. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalıştırılan personelin hukuki durumunun son derece güvensiz olduğu, burada çalışan arkadaşlarımızın işlerine her an son verileceği kaygısını yaşadıkları unutulmamalıdır. Bu uzmanların daha verimli çalışabilmeleri için çalışma rejimlerinin düzeltilmesi acil bir görevdir. Bir ara yedi yüz kadar olan çalışandan bugün ancak beş yüz kadarı kalmış, yıllar içinde görevlilerin bir kısmı arşivi başka yerlere geçmek için bir basamak olarak kullanmış, yüksek lisans veya doktora çalışmalarını bitirenler üniversitelere veya başka kurumlara nakletmişlerdir. Bu gidişi veya tabir yerindeyse kaçışı kolaylaştıran sebepler arasında iş güvenliğinin olmayışı ve zaman içinde tatmin edici bir ücret siyasetinin geliştirilmemiş olmasının da rolü olsa gerektir. Neticede, gidenlerin yerine yeni eleman alınmadığından, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kadrosu zayıflamıştır. Artık bir kan kaybına benzeyen arşivden kaçış bugün de sürmektedir.

9. Arşivin hafta sonları kapalı tutulması da yadırganmaktadır. Bu gibi kurumların Cumartesi ve Pazar günleri de açık olup hizmet sunmaya devam etmesi, çeşitli sebeplerle iş günleri içinde arşivlere gelemeyen veya istediği ölçüde gelemeyen araştırmacılar için lüzumludur. İdarecilerden bunu da dikkate olarak ona göre bir personel siyaseti gütmeleri ve lâzım gelen düzenlemeleri yapmaları beklenir. Nitekim İstanbul'daki birçok araştırma kurumunun hafta içi geç saatlere kadar ve hafta sonu da hizmete açık olduğu hatırlanırsa, bu teklifimizin gerçekleştirilebilir durumda olduğu kabul edilecektir. Meselâ Beyazıt Devlet Kütüphanesi hafta içi saat 19.00'a, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi hafta içi saat 20.00'ye, İSAM hafta içi 21.00'e kadar açık olup, Cumartesi günleri de araştırmacılara hizmet sunmaktadırlar. Aynı şekilde IRCICA, Süleymaniye Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi hafta sonları açıktır. "Belgelerin hazinesi" ve birçok sahadaki ilim adamının başlıca müracaat merkezi olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bahsedilen saatler ve günlerde kapalı olmasının manasızlığı böylece daha iyi anlaşılabilir.

10. Diğer taraftan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde uzunca bir süredir üniversite öğrencilerine hizmet verilmemesine, yani araştırma hizmetlerinin yükü azalmasına rağmen, diğer araştırmacılara sunulan hizmette artış yerine aksine düşüş vardır. Meselâ bir araştırıcının üzerinde en fazla 5 defter bulundurabilmesi, tamamen arşivin bürokratik usulünün bir hantallığıdır ve acısını araştırıcı çekmektedir. Bu yüzden araştırıcıya daha fazla bilgi ve belge verilmesi lâzımdır. Çünkü fotokopiye giden belgenin ve talep edilen yeni evrakın gelmesi pek çok zaman almaktadır.

Son olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin veya bünyesinde diğer arşiv malzemesi barındıran kurumların burada sözü edilen eksiklik ve aksaklıkları telafi edebilmeleri veya öne sürülen teklifleri tahakkuk ettirebilmeleri için bütçeden bu kurumlara hak ettiği payın, malî kaynağın ayrılması kaçınılmaz bir görev olarak belirmektedir.



Mahkeme-i şer'iye sicillerinin biraraya toplanarak muhafaza edilmesine dair Meşihat Dairesi'nden İstanbul Kadılığı'na yazılmış tezkire

Trabzon Şer'iyye Sicilli, nu. 1819, v. 7a-1

Trabzon'da Kurban Bayramı'nda Hatun türbesi üzerinde yoksullara dağıtılmak üzere kesilecek kurbanlık koyunların temini için Trabzon Sancakbeyi'nin gerekli parayı vererek Bayburt'tan koyun tedariki için bir kasap göndermesine dair mahkeme kaydı.

[Derkenar] *Kadiyye kurbân tedârüki içün mütekeffil olup akçe almak.*

Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki ıyd-i şerîfde hâssa harcı mahsûlünden bin akçelik koyun alup merhûme Hatun-ı Mu'azzama(?) tâbet serahânun türbe-i menûresi üzerinde zebh olunup fukarâya tasadduk olunması kânûn-ı kadîm olup ve ıyd-i şerîf dahi karîb olup lâkin şehirde koyun olmayup tedârüki lâzım olmağın hâliyyen nâzıru'l-emvâl olan Trabzon sancağı beği Süleymân Beğ dâme uluvvuhu hazretleri kıbelinden hâssa harcı kâtibi işbu bâ'isü't-tahrîr Kâtib Ya'kûb Çelebi bin Hamza meclis-i şer'a gelüp Trabzon kassâblarından işbu Karaca bin Abdullâh'a izn-i şer'le on altı sikke filori virüp ve mezkûr Karaca dahi alup kabz idüp varup Bayburd kâdîlığından kifâyet mikdârı koyun tedârük idüp vakti ile getürüvirmesine mütekeffil olup ve kadiyye mezkûr Ya'kûb Çelebi talebi ile kayd-ı sicill olındı tahrîren fi 18 Ramazâni'l-mubârek sene 972 [19 Nisan 1565].

Şuhûd: *Şirmerd bin Süleymân ve Ferhâd bin Abdullâh ve Kâtibü'l-hurûf.*

Galata Şer'iyye Sicili, nu. 14 , v. 71b

İstanbul'da, Mercan Ağa mahallesinde ölen kişinin mirasçılarının, miras bırakanlarının ortaklarında olan hakkını sulh yoluyla aldıklarına dair mahkeme kaydı.

[Derkenar] *Mahmiyye-i Kostantiniyye'de kâdîasker efendinin emriyle görülen da'vâdır.*

Bundan akdem mahmiyye-i Kostantiniyye mahallâtından Mercân Ağa mahallesinde fevt olan el-Hâcc Kemâl ibn-i Mehmed nâm kimesnenün vârislerinden li ebb ve ümm karındaşı İsâ, kendi tarafından asâleten ve kız karındaşları Nâsıra ve Şah Bolı nâm hatunlar cânibinden vekâleten ve müteveffâ-yı mezbûrun zevcesi olan Fâtıma bint-i Mezîd tarafından vekîl olan Yahyâ bin Mehmed nâm kimesneler mahfil-i kazâda müteveffâ-yı mezbûrın şerîklerinden vasî-i muhtârı olan Hâssa kilercilerinden Seydi Beğ ibn-i Yûsuf ve İlyâs bin Mustafâ ve Bâlî bin Memi ve Yûsuf bin Kâbil ve Sünbül bin Mustafâ nâm kimesneler mahzarlarında takrîr-i kelâm ve tebyîn-i merâm kılup didiler ki mûrisimiz müteveffâ-yı mezbûrûn ortakları mezbûrûn zimmetlerinde kendinün mâlından ve yanında vesâir dükkânda olan metrûkâtdan hakk taleb eylerüz diyü mezbûrûn ile münâza'ât-ı kesîre ve muhâsamât-ı şedîde vâki' olmağın mâbeyinlerine muslıhûn mutavassıtûn olup es-sulh seyyidu'l-ahkâm ve senedu'l-ahkâm fehvâsıyla amel olınup müteveffâ-yı mezbûrun şerîkleri merkûmûn zimmetlerinde ve dükkânda vâki' olan metrûkâtdan mezbûrûnun rızâlarıyla on bin akçe ve sülüs(?) dahi beş bin akçe cem'an on beş bin akçe olur meblağ-ı merkûmı mezbûrân Yahyâ Çelebi'ye ve karındaşı mezbûr İsâ'ya virilmek üzere ibrâ vü iskât olınup ve müteveffâ-yı mezbûrun dâyinlerinden Mustafâ Ağa ibn-i Abdullâh nâm kimesne karz-ı şer'îden iki yüz sikke altun isbât idüp eline hüccet-i şer'iyye aldıkdan sonra meblağ-ı mezbûr dahi orta akçesinden ihrâc olınup mezbûrlar husûs-ı mezbûrı kendileri uhdelerine aldukdan sonra kayd olındı tahrîren evâhiri Cumâde'l-ahire sene 999 [16-24 Nisan1591].

Şuhûdu'l-hâl: *Bâlî Efendi ibn-i Mehmed el-Kâdî, Süleymân Çavuş ibn-i Abdullâh, el-Hâcc Hüseyin bin Gazanfer; Bâlî bin Seydî, Mustafâ bin Hasan, Mehmed bin Yûsuf, Mehmed bin Mûsâ, Mustafâ bin Alî ve gayruhum.*

Galata Şer'iyye Sicilli, nu. 190, s. 107-4

Galata'da, Hacı Ali vakfından 15.500 akça borç olan (kredi) Ahmed'in, bu asıl borcunun yanında "muamele-i şerëî"den doğan ek ile toplam olarak 20.150 ödemesi lazım geldiğine ve vakfın alacağını kefaletle teminat altına aldığına dair mahkeme kaydı.

Mahrûse-i Galata'da merhûm el-Hacc Alî vakfına berât-ı pâdişahî ile mütevellî olan işbu râfi'u'l-kitâb Ahmed Beğ bin Abdüllatîf meclis-i şer'-i şerîfde (...) el-Hâcc Mustafâ nâm kimesne mahzarında takrîr-i da'vâ idüp asl-i mâl-i vakf-ı mezbûrdan mezbûr Ahmed zimmetinde on beş bin beş yüz fıddı râic fi'l-vakt akçe ve târîh-i kitâba gelince mu'âmele-i şer'iyyeden dahi beş bin yüz elli akçe olup muëâmele-i şerëiyyeden olan beş bin yüz elli akçenün beş yüz akçesin mezbûrdan alup kabz idüp bâkî zimmetinde asl-i mâl ve mu'âmeleden vech-i muharrer üzre mezbûr Ahmed'ün zimmetinde cem'an yiğirmi bin yüz elli akçe kalmışdur hâlâ mezbûrdan suâl olınup alıvirilmesin taleb iderüm didükde gıbbe's-suâl merkûm Ahmed cevâbında fi'l-vâki' asl-i mâl-i vakf-ı mezbûrdan on beş bin beş yüz ve mu'âmele-i şer'iyyeden dahi dört bin altı yüz elli akçe cem'an zimmetimde yiğirmi bin yüz elli fıddı râic fi'l-vakt akçe kalmışdur meblağ-ı mezbûr el-ân zimmetimde edâsı lâzım deynümdür diyü ikrâr ve i'tirâf itdükde ikrârı mûcebince meblağ-ı mezbûrun edâsına mezbûr Ahmed'i el-Hâcc Mustafâ ibn-i Hüdâverdi nâm kimesneler meclis-i şer'-i şerîfde biz mezbûr Ahmed'ün zimmetinde vech-i meşrûh üzre cânib-i vakf-ı mezbûr[a] edâsı lâzım gelen meblağ-ı mezbûr yiğirmi bin yüz elli akçeye emr ü kabûli hâviye kefâlet ile kefîller olduk didüklerinde mâ huve'l-vâki' gıbbe't-taleb ketb olındı hurrire fî evâhiri Şevvâl li sene hamse ve aşara ve elf [20 Şubat-1 Mart 1607].

Şuhûd: *Hüseyin Çelebi bin Alî, Mustafâ Çelebi bin Mahmûd, Mehmed bin Alî(?) el-İmâm.*

(Not: Bu hüccette borçlu ve alacaklı adları karıştırılmıştır.)

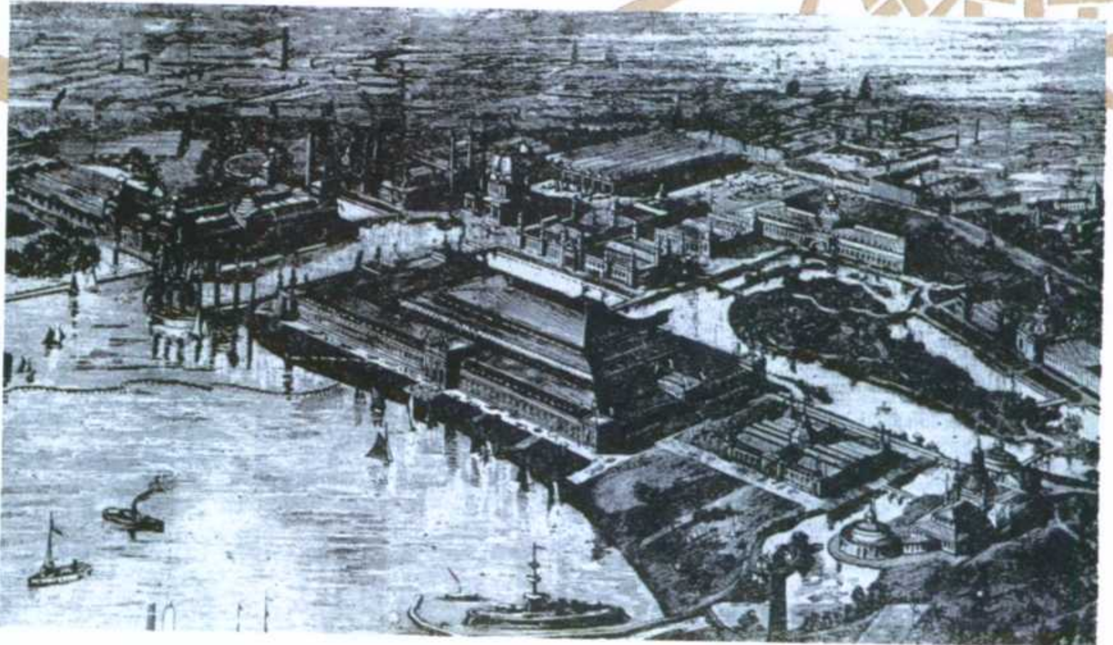
Osmanlı'nın Amerika'yla İlişkileri ya da Amerika'nın Ortadoğu Politikalarının Başlangıcı

Rıza KURTULUŞ

Patrik Henry endişeli idi. 1785 yılının Kasım ayında biri kadın üç esrarengiz insan Virginia eyaletine geldi. Vali Henry onların bazı kumpaslar içesinde olduğundan şüphelenmişti. Onlardan biri olan Thomas Jeferson, bir İngiliz saldırısından eyaletini müdafa etmede başarasızlıkla suçlanınca dört yıl önce memurluktan ayrılmıştı. İngiltere Amerika'nın bağımsızlığını tanıması üzerine artık Virginia'nın barış ve güvenliğini tehdid etmiyordu. Ancak Henry, bu üç kişinin daha tehlikeli bir düşmanın öncü ajanları olması korkusunu taşıyordu. Vali bunların o günlerin güçlü devleti olan Cezayir'deki Dayılar yönetimi tarafından Virginia'ya yollanan ajanlar olduğuna inanıyordu.

R. J.Allison, The Crescent Obscured, s.3

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamlayan Amerika, devlet olarak uluslararası sahnede yer almasıyla, Ortadoğu'da dönemin en büyük gücü olan



Osmanlı Devleti'nin iştirak ettiği Şikago Sergi alanından bir görüntü.

Osmanlı ile diplomatik ilişkiler sürecini de başlattı. Bu süreç esnasında Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile zor ilişkiler içerisinde bulunması, ilişkileri de ister istemez etkiledi. Başlangıç, Amerika için olduğu kadar Osmanlı için de önemliydi. Sürecin başlamasından çok önceleri Osmanlı Devleti'nin, siyasi birliği sağlamamış Amerika hakkındaki bilgisi ve orada cereyan eden olaylarla ilgisinin uzun bir geçmişi vardır. Ancak bu geçmiş bir tanıma ve oradaki olayları takipten öteye gitmemişti. Bilgi akışının da Avrupa merkezli oluşu bir sıkıntıyı beraberinde getirmişti: Olayları değerlendirmede kendi menfaat ve politikaları olumsuz yönde etkilenmekteydi. Amerika tarafından bakılınca da durum yine Avrupa merkezli idi ve de Osmanlı'ya duyulan antipati duygularını taşıyordu. İlişkilerin temellendirilmesi ve görüşlerin oluşmasında da en büyük faktör olarak hiç şüphesiz bu antipati ve "hasta adam" muamelesinin etkisi çok açık görüldü. Devlet olarak ilgisi Avrupa devletlerinin Osmanlı ile ilişkilerinin doğurduğu olumsuzluklar çerçevesinde seyretti. Bu açıdan bakıldığında her iki devletin birbirleri hakkındaki değerlendirmelerinin doğrudan değil, bu üçüncü aktörlerin etkileşimleriyle oluştuğu ortaya çıkmaktadır.

Bununla beraber, geçmişe doğru gidildiğinde Osmanlı'nın yeni dünya kıtası Amerika ile olan ilgi ve ilişkisinin tarihi Kristof Colomb'un buraya ulaşmasından sonra Piri Reis'in 1513 yılında çizdiği Kolombo Haritası'yla ortaya çıkar. Piri Reis'in bu haritası Osmanlı'nın bu dönemde yeni dünyadaki gelişmeleri yakından takip ettiğinin ve bu konuda bilgiye ulaşma çalışmalarının temel göstergesi olarak değerlendirilebilinir. Osmanlı'daki bu ilginin Ömer Efendi adlı bir kişinin 1640 yılında kaleme aldığı ve İbrahim Müteferrika matbaasında basılan Tarih- i Hind-i Garb el- Müsemma Bi Hadis-i Nev adlı eseriyle geliştiği görülür. Gerçi bu eser Güney Amerika ve adaları hakkında bilgi verirken, Kuzey Amerika'dan hiç bahsetmemiştir. Ancak o dönemde doğrudan böyle bir bilgiye ulaşması gerçekten dikkat çekicidir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde bahsedildiği gibi bilgi akışı Avrupa merkezli olmaya başladı. Osmanlı kamuoyu 1776 yılında Amerika'da meydana gelen olayları Avrupa basınını takip ederek haberdar oluyordu. Bu yüzden Kolonilerin birleşerek İngiltere'ye karşı savaş açması ve bağımsızlık mücadelesi vermeleriyle ilgili değerlendirmeler de ister istemez Avrupa kaynaklıydı. Zira Osmanlı'nın doğrudan bir bilgiye ulaşması söz konusu değildi.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru 13 koloni birleşmesiyle meydana gelen Amerika Birleşik Devletleri, uluslararası ilişkilerde de yeni bir döneme doğru adımını atmaya başladığında Osmanlı, Avrupa ile ilişkilerinde zor dönemi yaşıyordu. Bu dönemde Amerika'nın deniz aşırı ülkeler politikasının şüphesiz en önemli bölümünü Ortadoğu bölgesi, dolayısıyla Osmanlı Devleti teşkil ediyordu. Ancak Avrupa devletlerinin Osmanlı ile olan ilişkileri, görüşleri ve dış politikalarındaki değerlendirmeleri, Amerika'nın bu bölgeyle olan diplomatik ilişkilerinin yönlendirilmesinde önem kazandı. Bu nedenle görüşler başlangıçta Avrupalı seyyahların ve diplomatların etkisiyle olumsuz bir yön taşıması nedeniyle ilişkilerin seyrini Avrupa devletlerinin ilişkilerinden pek farklı kılmadı. Avrupalılar'ın bir çok konudaki Osmanlı aleyhtarı düşünceleri ve politikaları aynen Amerikalılar tarafından benimsenince, Osmanlı hakkındaki intibaları daha başlangıçta pek olumlu değildi.

Devlet olduktan sonra Amerika'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin seyrinin ticari sahaya yönelmesi belki de her iki tarafın resmi diplomatik ilişkilerde birbirlerine çekinceleri olmasından kaynaklanıyordu. Birbirleri hakkında dolaylı bilgileri resmi diplomatik ilişkilerin başlamasını geçiktirdi. Bu nedenle Amerika'nın bölgeyle ilk temasları Osmanlı'nın Akdeniz'in ucundaki beyleri ile ve ticari amaçla başladı. Kuzey Afrika'daki Berberi Ocakları ile yapılan ilk ticari girişimleri tanzim etmek üzere Osmanlı Devleti'nin idaresindeki beyliklerden Cezayir'le 1795, Trablus'la 1796, Tunus'la 1797'de barış ve dostluk antlaşmaları imzalandı. Bu antlaşmalara göre ticaret faaliyetlerinin karşılığında Amerika Cezayir'e yıllık 21 bin dolar vergi ödemek zorunda kalıyordu. Amerika Birleşik Devletleri tarihinde tek örneği olan böyle bir

mecburi ödeme şekli ancak 1816 yılında kaldırıldı. Amerika'nın bir devlete devamlı olarak bir vergi ödemesi o günden bugüne gerçekten ilk ve son bir durumdu. Gerçi antlaşmalar, bunun karşılığında, ticari bir pazar oluşmasını sağlamak üzere Amerikalılara Akdeniz'de hareket serbestisi getirmiş ve hatta orada bir donanma oluşturması gibi bir çok avantaj sağlamıştır. Muhtemelen Kuzey Afrika'daki bu hükümetlerin gücü Amerika'da oldukça ses getirmişe benziyor. Zira bazı eyalet valileri kendi ülkelerine gelen yabancıları, bu ülkelerin ajanı görme endişesi taşıyacak kadar tedirgindiler.

Bu avantajlarla Akdeniz'de sayıları hızla artamaya başlayan Amerikan ticaret gemileri kısa bir süre sonra Anadolu kıyılarındaki limanlara da uğramaya başladılar. Gemi sayısındaki artış Amerika'nın Akdeniz'deki ticari ve ekonomik kapasitesinin artması demekti. 1783- 1800 yılları arasında önemsiz olan Amerika'nın Doğu Akdeniz ticareti bu tarihten sonra 1812 yılına kadar hızlı bir seyir takib etti. Bu süre zarfında Anadolu limanlarına ilk uğrayan Amerikan gemisi 1797 yılında İzmir'de idi. 1810 yılına kadar düzensiz devam eden bu seferler, bundan sonra Amerikalı tüccarların Osmanlı Devleti'ndeki girişimleriyle düzenli hale geldi. 1811 yılında David Offley adında bir Amerikalı tüccar İzmir'e yerleşerek, Amerikan tüccarlarının İngiliz vesayetinde Osmanlı ile ticaret yapmasına son verip kendileri için özel bir tarife ile ticaret yapmayı başardı. Amerika Devleti de Offley'i bu başarısından dolayı onu İzmir Başkonsolosluğu'na atadı ise de bunun resmiyet kazanması ancak 1823 yılını buldu.



Duyun-i Umumiyi anlatan bir karikatür. Akbaba Dergisin'den

Aslında ticari ağırlıklı bu ilişkiler henüz her iki devlet arasında resmi bir protokolla yürürlük kazanmış değildi. Bununla beraber ticari faaliyetlerin hızla artışı bunu gerekli kılıyordu. Zira İzmir'de küçük de olsa bir Amerikan ticaret kolonisi meydana gelmişti. Gelişen faaliyetlere rağmen resmi Amerika-Osmanlı diplomatık ilişkileri o kadar hızlı ilerlemiyordu. Resmi ilişkilerin gecikmesinde Amerika'nın yoğun isteği karşısında Osmanlı'nın pek o kadar da gayretinin olmamasının etkisi vardı.

Amerika 1799 yılında İstanbul'a tayin ettiği büyük elçiyi, dış politikasındaki ani değişiklik yüzünden Osmanlı payıtahtına gönderemedi. 1800 yılında George Washington adındaki Amerikan savaş gemisi Cezayir'e yıllık vergi ödemek üzere geldiğinde, aniden İstanbul'a uğramak zorunda kalması, resmi diplomatik ilişkilerin başlamasına bir zemin oluşturduysa da, bundan da bir sonuç alınmadı. Denilebilinir ki, gemi ziyaretinin en önemli yararı Osmanlı Devleti'nin donanmayı geliştirmeye yönelik yeni bilgi ve tekniklerin öğrenmesine iyi bir ortam hazırlamış olması idi.

Amerika, bu arada ticaret gemilerini korsanlara karşı korumak için Kuzey Afrika Beyleriyle de temasını sıkı sıkıya sürdürüyordu. Belki de onlarla bu teması yüzünden Amerika, Osmanlı merkezi yönetim ile ilişki kurmada şimdilik çok acil davranmıyordu. 1805'de Tunus Beyi Hamude Paşa, refaketinde biri Kayserili, diğeri Giritli iki "yoldaş" (gemici) bulunan Menemenli Sid Süleyman'ı Amerika'ya gönderdi. Orada bir yıl kadar kalan bu heyet Amerika'da bilhassa tersanelerde gemi yapımı hakkında geniş bilgilerle geri döndüler.

Bununla beraber resmi ilişkilerin kurulması yönünde girişimler devam etti. 1817'deki sonuçsuz kalan bir teşebbüsün ardından Temmuz 1826 yılında müzakereleri başlatmak üzere İzmir'e gelen C. John Rodgers komutasındaki bir donanma, Midilli Adası açıklarında Osmanlı donanması tarafından dostça karşılanması esnasında resmi ilişkilerin başlatılması gündeme alındı. Bu buluşmada Mehmet Hüsrev Paşa

gemicilik konusunda Amerikan donanmasından geniş teknik bilgiler aldı. Görüşmeler siyasi bir amaca yönelik olsa da konu teknik sahaya dönmüştür. Bu da Osmanlı'nın ilişkilerde daha çok acil olan teknik bilgi yönünden faydalanma yoluna girdiğini gösterir. Nitekim 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasının imha edilmesi üzerine donanmanın yeniden techiz edilmesi gündeme geldiğinde, yetkliler bu iş için Amerikalılardan faydalanma fikrini ortaya attılar. Bunun içinde resmi ilişkilerin kesin bir çözüme ulaştırılması üzerinde duruldu. Zira Osmanlı Avrupa'da hasta adam muamelesi görmekteydi ve bu yüzden ciddi olarak teknik herhangi bir ilişkinin sağlanması imkansızdı. Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletler, Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerine destek vererek, Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürme planı içerisinde idiler. Muhtemelen Avrupa ile bozulan ilişkiler Osmanlı'nın siyasi rahatlama saikiyle Amerka ile resmi ilişkileri başlatmasının gereğini ortaya çıkardı.

Bu yüzden Amerika'dan teknik yardım alınması resmi ilişikilere bağlıydı. İlişkiler Mehmet Hüsrev Paşa'nın büyük teşvikiyle daha da ciddi bir platforma taşındı. Bu durumdan haberdar olan Amerika, İzmir'deki konsolosu David Offley'i İstanbul'a gönderdi. Ancak yine bir sonuç alınamadı. 6 Şubat 1830'da İstanbul'a gelen Amerikan yetkilisi Charles Rhind, Reisulküttab Mehmet Hamid efendi ile yeniden müzakerelere başladı. Uzun süren tartışmalardan sonra 7 Mayıs 1830 'da her iki taraf arasında bir Ticaret ve Dostluk Antlaşması imzalandı. Dokuz maddeden ve bir hatimeden meydana gelen bu antlaşmayla Amerika, Fransız, İngiliz, ve Hollandalılar gibi Türkiye'de kapitülasyon ahkamı altında ticaret yapmak hak ve imkanlarını elde etmiş oldu. Ancak Osmanlı donanmasındaki gemilerin inşasını öngören gizli 3. madde Amerikan senatosu tarafından kabul edilmedi. Bu gizli maddeye göre Türkiye için Amerika veya Türkiye'de inşa edilecek gemilerde kullanılacak keresteler Amerika'dan sağlanacak ve gemilerden alınacak fiyatın da Amerikan donanması için yapılan aynı gemilerin fiyatına eşit olacağı yer alıyordu. Bu madde Amerika tarafından kendi menfaatlerine uygun görülmemiş olacak ki, tasvip edilmedi. İstanbul'a tayin edilen David Porter adındaki Amerikalı maslahatgüzar üçüncü maddenin hükümetince kabulunu sağlamak için bir güvence verince, 5 Ekim 1831'de antlaşmanın bütün maddelerinin taraflarca kabul edilmesiyle resmi ilişkilerin önündeki bütün engeller kalktı.

Üçüncü maddenin çözüme kavuşturulmasından sonra, Henry Eckford adlı bir Amerikalı gemi mühendisi donanmanın ilk çalışmalarını yapmak üzere Haliç Aynalı Kavak tersanesinde göreve getirildi. Onun bir müddet sonra ölümü üzerine Foster Rhodes adlı bir başka mühendis görevi devraldı. Rhodes 1839 yılına kadar İstanbul ve Sinop'ta bir çok gemini yapımında yer aldı. Ancak onun Türkiye'den ayrılmasıyla Amerikalıların tersanelerdeki çalışmalarda katkıları da son buldu. Osmanlı Devleti'nin bu ilk resmi ilişkilerde ortak çalışma alanını teknik sahaya çekmesi, Amerikalılar tarafından başlangıçta pek iyi karşılanmamışsa da, daha sonra kabul görmüştür.

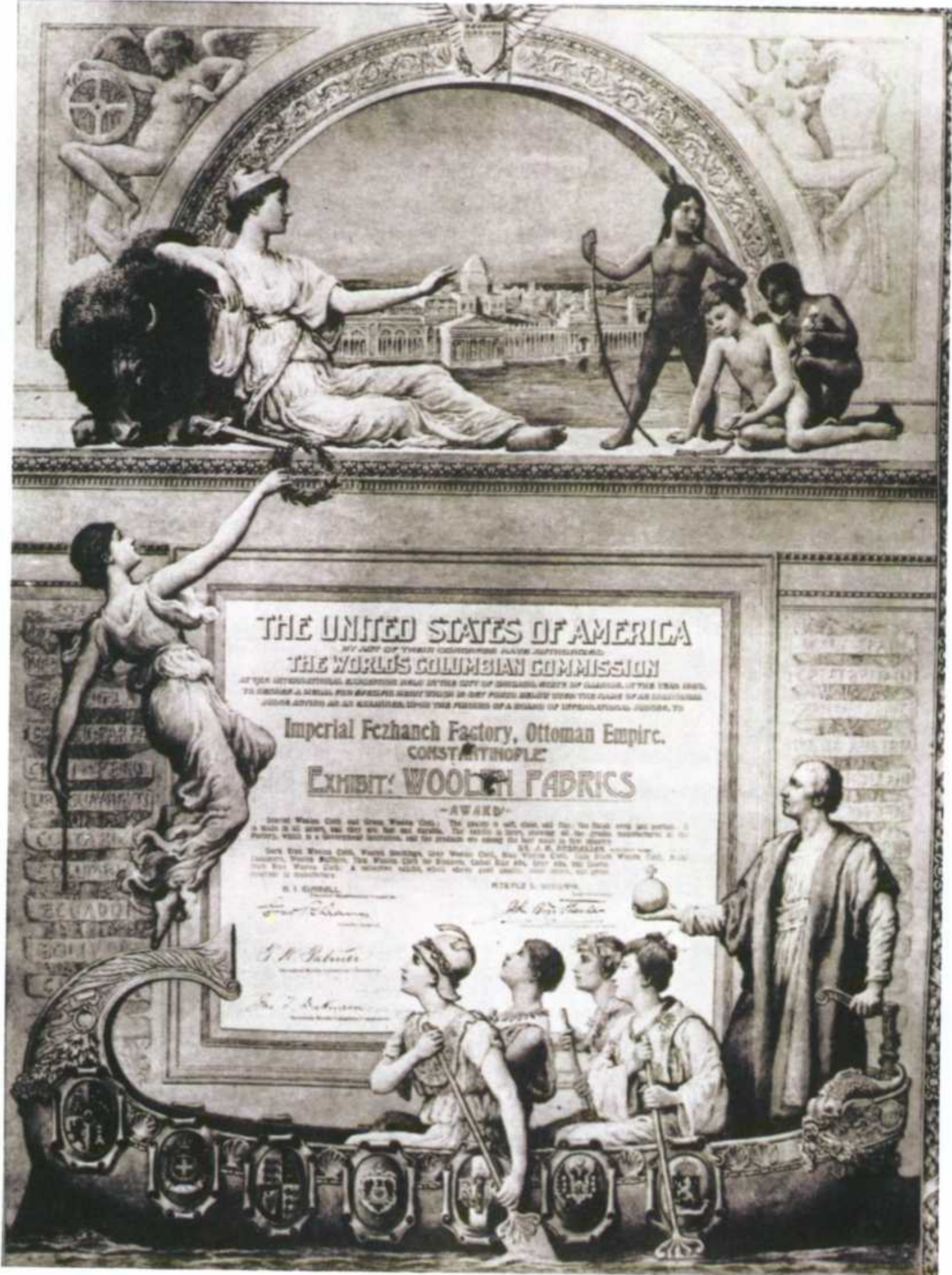
Bu arada ikili ilişkiler 1833'de İstanbul'a gelen bir Amerikan gemisinin ziyaretiyle kuvvetlenirken, 6 Mart 1839'da maslahatgüzarlık düzeydeki temsilcilik elçilik seviyesine çıkartıldı.

Resmi münasebetler gereği bu ilk dönemde Osmanlı'nın Amerika'da henüz diplomatik bir temsilciliği bulunmuyordu. Amerika'ya gönderilen Osmanlı heyetleri her ne kadar elçi sıfatlarıyla karşılanıyorsa da, ziyaret sebebleri çoğu kez donanmanın yenilenmesi gibi teknik konuları kapsıyordu.. 1850'de Bahriye okulu öğretmenlerinden Emin Bey'in ziyareti de bu amaca matuftu. Yine 1858 yılında Amiral Mehmet Paşa'nın refakatındaki heyetin programında, resmi ilişkilerin geliştirilmesi yanında tersane ve ilgili konularda yeni bilgi ve teknik gelişmeler üzerine fikir almak vardı.

1861-1865 yılları arasında Amerikan iç savaşı esnasında Osmanlı ile ilişkilerin dostane bir şekil aldığı görüldü. Sultan Abdülaziz 26 Mart 1862'da yayınladığı bir fermanla, **"Amerikan Federal Hükümeti gemilerine karşı korsanlık yapan gemilerin, Osmanlı limanlarına girmeleri ve tamirlerinin yasak edilmesi"** Amerika ta-

rafından memnuniyle karşılandı. Bu dostluk gösterisi iki devlet arasında 28 yıl süren 13 Şubat 1862 yılındaki Seyru Sefain ve Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasıyla gelişmeye devam etti. 1830'daki antlaşmadan ayrı olarak bu antlaşmanın bir özelliği Amerika ile ticari ilişkilerin çok ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi oldu. Ayrıca antlaşmada, Avrupa ülkeleri ile olan anlaşmaya benzer bir gümrük indirimi de göze çarpan diğer özellik idi.

Bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti'nin Amerika'da hâlâ diplomatik temsilcisi yoktu. Antlaşmalarda bu eksiklik açıkça göze çarptığı gibi devletin menfaatlerine direk olarak müdahele edecek birinin bulunması ihtiyacı gündeme geldi. Nitekim Girit meselesiyle ilgili Rumlar, Amerika'da iyi bir lobicilik faaliyetleri sonucunda orada Osmanlı aleyhtarı bir durum ortaya çıkardılar. Ancak bu noktada gönderilecek temsilcinin iyi bir dil bilmesi gündeme geldi. Buna uygun olarak, özellikle Batı devletleri üzerine yazdığı yazılarla dikkati çekmiş ve Türkiye'de çeşitli kademelerde



Şikago Fuarında Feshane için basılan davetiye

görev yapmış Fransız kökenli Osmanlı gazetecisi Alexandre Blacque'nin oğlu Edourd Blacque seçildi. 11 Nisan 1867 yılında Amerika'ya ilk Türk elçisi sıfatıyla gönderilen Blacque, görevde kaldığı 4 Ağustos 1873'e kadar gerçekten kendisinden beklenen Osmanlı'nın menfaatlerini koruma işini başarı ile yaptı. Osmanlı'nın bir yabancı ülkede belki de ilk defa bir yabancı tarafından böylesine sorunsuz temsil edilmesi dikkate şayan bir olaydır.

İç savaşın sona ermesiyle Amerikan dış politikasında bir değişim yaşandı. Dünya siyasetindeki yeni sömürge paylaşımında enerjik bir politika yürütmeye başladı. Devletin bundan önce genelde ticari amaca yönelik ilişkilerinde, bu dönemde siyasi bir veche ağırlık kazanmaya başladı. Dünyanın bir çok yerinde siyasi yayılmacılık dış politikasının hedefleri arasına girdi. Osmanlı'da ise Abdulhamid dönemi başlamıştı. Onun politikası da belli idi. Ancak iki ülke arasındaki ilişkiler kesintiye uğramaksızın normal seyrinde devam etti. Amerika'nın siyasi ağırlıklı dış politkasının bir tezahürü olarak patlak veren Filipinler'deki İspanyollarla savaş esnasında Abdülhamid'in takib ettiği siyaset ilgi çekiciydi. Halife ünvanıyla Filipinli müslümanlara "**Amerika askerlerine dostça muamelede bulumalarına, asilerle birleşmemelerine ve Amerikan askerlerine mukavemet göstermemelerine**" dair uyarıcı bir telgraf gönderdi.

Buna rağmen Abdülhamid'in gerçekten bütün müslümanları içine alacak bir dış politika sürdürmesi muhtemelen Amerikalıları da endişelendirmiş olmalı ki, ondan hoşnut değillerdi. Sultanın bu hareketi zaten böyle bir politikaya yönelik olduğunu gösteriyordu. Zira 1908'de ona karşı yapılan ihtilal, Amerika tarafından olumlu karşılanırken, Meclisi Mebusan kuruluşunu başkan Ahmed Rıza Bey'e telgraf çekerek tebrik ettiler.

Artık bundan böyle Amerika'nın siyasi ve ticari münasebetlerinin İstanbul ve Türkiye'nin bir çok yerinde hızla geliştiği görüldü. II. Meşrutiyetin ilanıyla bazı Amerikalılar petrol kuyuları işletmek, demiryolu inşaatı gibi konularda imtiyaz elde etmek için teşebbüse geçtiler. Daha 1870'lerde başlayan demiryolu inşasına olan ilgilerini gösteren Amiral Chester'in hazırladığı bir proje, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında müsbet bir kararla sonuçlanmıştı. Kurulan "**Ottoman-American Development Company**" projesinden Amerikalılar sağlamayı taahüt ettikleri mali gerekleri yerine getirmediği için bir netice çıkmadı.

Diplomatik ilişkilerin istenilen etkinlikte olmamasının yanında Amerikan misyonerlerinin Osmanlı ülke topraklarında başlattıkları faaliyetler oldukça tesirli oldu. Amerikalı misyonerler, diplomatik sürecin daha başında Osmanlı topraklarında geniş bir kültürel ve dini hareket planladılar. Şüphesiz bunların önemli ve etkin olmasının sebebi teşkilat olarak faaliyete girişmeleridir. Bu faaliyetlerin Osmanlı tebasında bulunan azınlıkların ayrılma hareketlerini ve huzursuzlukları başlattığı bir gerçektir. Bunlar Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketlerinin tohumları oldular.

Amerikan Misyoner Teşkilatı (American Board of Commissioners for Foreign Missions) 15 Ocak 1820'de göreve başladı. Misyonerler İstanbul başta olmak üzere, dört çalışma bölgesi seçtiler. Amerikalı zengin bir tüccar olan Christopher R. Robert, İstanbul'u ziyaretinde Bebek sırtlarında bir Amerikan Hıristiyan kolejinin (Robert Kolej) kurulmasını sağladı (1853). Bundan sonra bazı New York'lu hayır sever iş adamları Osmanlı Devleti'nin bir çok yerinde bu tip kolejler kurulmasıyla ilgilendiler. Kolejlerin açılmasında etkin rol aldılar. Özellikle 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Amerikalılar'ın bu faaliyetleri yapması daha serbest bir hal aldı. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu okulların sayıları hızla arttı. Antep'te Merkezi Türkiye Koleji (1876), Harput'ta Fırat Koleji (1878), Merzifon'da Anadolu Koleji (1886), Mersin'de Aziz Pavlos Koleji (1888), İstanbul'da Kız Koleji (Amerikan Kız Koleji 1890) ve İzmir'de Uluslararası Kolej (1903) bunların en etkinleridir.

Açılan bu okullar azınlıklar arasında Osmanlı'ya karşı düşmanca bir zemin hazırladı. Gayr-i müslim teba arasında özelikle Ermeniler üzerinde bu faaliyetlerin etkisini göstermesi gecikmedi. Bu okulların diğer bir etkisi de Osmanlı'dan Amerika'ya baş-

layan müslüman nüfus göçü idi. Zira bu okullarda okuyan zengin aile çocukları daha yüksek öğrenim için Amerika'ya gittiler. Osmanlı Devleti, okulların bu etkilerini anlayıp onları kapatmak isteyince, iki ülke arasında ciddi problemler ortaya çıktı.

Ancak Osmanlı ile Amerika arasında böyle problemlere rağmen resmi ilişkiler fazla etkilenmedi. Kendi minvalinde devam etti. I. Dünya Savaşı başladığı sıralarda ilişkilerde henüz bir bozulma söz konusu değildi. Ancak Amerika'nın 6 Nisan 1917'de Türkiye'nin müttefiki Almanya'ya savaş açması üzerine durum tamamen değişti. Bu olay iki devlet arsındaki ilişkilerin aniden kesilmesine sebeb oldu. Savaş sonrası Wilson 8 Ocak 1918'de **"Osmanlı Devleti'nin Türkler'in meskun olduğu yerde tam egemenlik verilmesini"** teklif etmişse de, İtilaf devletleri buna riayet etmemiştir.

Başlangıçta çok zor kurulan ön müzakerelerin ardından resmi bir hüviyet kazanan ilişkiler, ABD'nin takib ettiği izolasyonist siyaset gereği fazla gelişemedi. Bu nedenle Amerika Devleti'nin Osmanlı Devleti'yle bir asırdan fazla süren bu ilk dönem ilişkilerinde göze çarpan en önemli gelişme son elli yıl içerisinde entellektüel emperyalizmin diplomat ve tüccarlar tarafından yoğun şekilde desteklendiğidir. İlişkilerinde kültür ve misyonerlik öne çıktığından, misyonerlerin eğitim kurumlarını tesis etmedeki başarılarının Amerika'nın Osmanlı dolayısıyla Ortadoğu'yla olan dış politika ilişkilerindeki yeni çizgilerin ve stratejilerin çizilmesinde büyük payı oldu. Gerçi Amerika başlangıçta Osmanlı'ya Avupa devleteleri gibi çok olumsuz şartlarda bakmadı. Ancak yeni bir devlet olarak dış politika yapımında tahakküm edici bir yönünün doğmasını da engelleyemedi. Amerikan iç savaşı esnasında çok dostane olan ilişkiler zaman geçtikçe radikal değişime uğradı. Bu değişimle Babıâli'ye ideolojik veya siyasi bir etki yapamayacağını anlayan Amerika, başka yolları yani eğitim ve ticaret sahasını denedi ve bunda da başarılı oldu. Bu yüzden Amerikan diplomatları kendilerini misyoner faaliyetleri içinde buldular. Kendi asıl rollerini misyonerler yapmaktaydı. Amerika'nın Ortadoğu'daki entellektüel emperyalizmi, diplomatların değil, misyonerlerin fedakarlıklarıyla gelişti.

Kaynakça

J. Haythorne Braden, The Eagle and The Crescent: American Interests In The Ottoman Empire 1861-1870, The Ohio State University, 1973.(doktara tezi)

Robert j Allison, The Crescent Obscured, New York 1995.

Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk- Amerikan Münasebetleri, Ankara 1991.

Akdes Nimet Kurat, Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa bir bakış (1800-1959) Ankara 1959;

amlf, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları" Tarih Araştımaları Dergisi, Ankara 1967, V /8-9, s. 287-372.

Fuat Ezgü, Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri İktisadi Siyasi ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişmesi (!879-1903), İstanbul 1949;

Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul 1989;

Orhan Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", Belleten sy. 200.

Ankara 1987, s. 927-947.,

Hamdi Atamer , "İlk Türk Amerikan Münasebetleri"

Belgelerle Türk Tarih Dergisi, 1967 sy. 2 s. 20-25;

Ubeydullah Efendi, Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları, Yay. Haz. Ahmet Turan Alkan, İstanbul 1989.

Osmanlı Kültürünün Vazgeçilmez Taşıyıcıları:

Sahaflar

Mustafa YALÇIN

Sahaf kelimesi eski devrin kitapçılarına işaret eder. Anlam olarak kitap alıp satan demek olan bu kelime, günümüzde daha ziyade ikinci el diye adlandırılan "elde düşme" kitapları alıp satanları ifade etmektedir. Bu da bizleri zaman içinde her sahada olduğu gibi Osmanlı sonrasında sahaflığın da öz olarak değişim geçirdiği gerçeğine götürmektedir.

İstanbul'un eski kitapçıları sahaflardan bir çok yazar söz etmiştir. Şiirlerde, romanlarda ve anılarda sahaflara da değinmişlerdir. Batılı seyyahların da sahaflıkla ilgili gözlemleri mevcuttur. Ünlü Fransız Seyyah Galland, İstanbul hatıralarında 17. yüzyıl sonlarında İstanbul'da Fransız elçiliğinde görevli iken sık sık sahaflara uğradığını, sahaflarda gördüğü minyatürlü, özgün süslemeli yaldızlı ciltlerde pek çok



İstanbul'da kültürel hayat oldukça zengindi

eserle ilgilendiğini ve onları Fransız kralı adına topladığını kaydetmektedir. Bu değerli yazmalar bugün Fransız Milli Kitaplığı'nda bulunmakta ve birçok çalışmada özgün nüshalar olarak anılmaktadırlar.

Osmanlı sahafları aynı zamanda matbaanın Osmanlı kültür hayatına girmesinden sonra kitap basımı da yapmışlar ve özellikle tasavvufa dair klasik eserlerden en temel olanları çeşitli tarihlerde devrin önemli sahafları tarafından özenli bir biçimde basılmışlardır. Bunlar arasında Mektubat-ı Rabbani, Müzekkin Nüfuz, Miftah'ül Kûlûb, Ahmediyye ilk elden anılabilir.

Osmanlı döneminde sahaflar başta İstanbul olmak üzere her şehirde bir çarşı içinde aynı sokakta yer alırlar; hattatlar, mücellidler, müzehhipler, kağıtçılar, mürekkepçiler ve diğer eski kitapçılık sanatlarının ustaları da sahaflar çevresinde yerleşirlerdi.

Eski dönemlerde sahaflar İstanbul'da Kapalıçarşı içinde, şimdi yorgancılar denen semtin bulunduğu yerde idi. Daha sonra Beyazıd Camii avlusundan Kapalıçarşı'ya giden yolun iki yanındaki dükkanlar zaman içinde sahafların mekanı oldu ve buraya sahaflar çarşısı adı verildi. Sahaflar Çarşısı, Cağaloğlu'ndan Fatih semtine kadar uzanan tarihsel kültür setinin ortasında bir geçit yeri, aynı zamanda kendine özgü bir merkez özelliğini taşımaktadır.



15. ve 16. yüzyıllarda medrese öğrencilerinin Fatih ve Beyazıd gibi büyük camilere yakın yerlerde kitap alıp sattıkları ve böylece sahaflığın buralarda kısa zamanda bir meslek grubu haline geldiği görülür. Kapalıçarşı'nın yapımı 1460 yılında tamamlanınca, sahaflara da öteki esnaf gibi burada yer gösterilir. Evliya Çelebi, Seyahatname-si'nde Kapalıçarşı'da 50 adet sahaf dükkanı olduğunu ve bu dükkanlarda 300 kadar insanın çalıştığını kaydeder. O çağlarda satılan kitapların büyük çoğunluğu tabii olarak yazmadır. Ayrıca yazma eserlerin istinsah yoluyla çoğaltıldığı dükkanlar da vardır. Eski sahaflar basma kitaba uzun yıllar değer vermemişler, onu kitaptan saymamışlardır. Eski sahaflığın son temsilcilerinden Raif Yelkenci'nin de bu özelliğin gereği olarak dükkanına basma kitap sokmadığı hatıralarda anlatılmaktadır.

Yine Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde belirtildiğine göre her sene padişah huzurunda yapılan bayram şenliklerinde esnaf alayları düzenlenirken sahaflar da geçit alayına katılırlar ve büyük bir tahtırevanın üzerinde ellerinde bulunan en nadir ve en kıymetli eserleri taşırlardı. Osmanlı döneminde mahkeme kararı ile tanzim edilen terekelerde bulunan kitaplar, aile mirası olarak kalmış olan kütüphaneler, müelliflerin kendi ellerinden çıkma özgünyazmalar, Sahaflar Çarşısı'na sahaflar kahyasının dükkanına getirilir ve büyük müzayedeler yoluyla satılırdı. Osmanlı sahaflarının dükkanları bir küçük dolabı andıran büyüklükteydi. Hatta küçüklüklerini belirtmek için bu dükkanlara dükkançe denilirdi. Dükkan tabanı tahta kaplama olur, yere kilim veya halı serilir, kitapçılar ve hatta müşteriler bunların üzerine bağdaş kurarak otururlardı. Raf sistemi yoktu. Kitaplar öbekler halinde üst üste dizili durur, sırtları değil alt kenarları görünür ve isimleri de bu alt kenarlarda yazılı olurdu.

Sahaflığın ve Osmanlı kitap kültürünün zaman içindeki seyrini anlamak yönünden medeniyet anlayışının yapısını anlamak önceliklidir. Bilindiği gibi her medeniyet ve kültür aynı zamanda bir yaşayış tarzının dışa vurumudur. Bu yaşayış tarzı belli bir tarihi oluşun içinde gelişen müesseselerin, muayyen bir iktisadi nizamın, belli bir tavrın ve dünya görüşünün ürünü olmak üzere meydana gelmiştir. Dolayısıyla onu

bütün bunların dışında düşünmek ve değerlendirmek mümkün değildir. Elbette zamanın ve mekanın kültür üzerindeki faaliyet ve tesiri her cemiyetin gelişme yapısına bağlıdır. Bir milleti anlamak için o milletin tarihinin derinliklerine nüfuz etmek ve değişik çağlardaki gidişatını yakinen takip etmek gereği vardır. Elbette her sosyal müessese döneminin kültür ve sosyal zihniyetini ifade eder. Her devir kendine giden ve yakışan kültürü meydana getirmiş ve yaşatmıştır. Sahaflar da Osmanlı dönemindeki ticari örgütlenmeleriyle o çağların sosyal ve kültürel özünü bünyelerinde barındırmışlardır.

Osmanlı döneminin en bilinen kültür mekanı olan Sahaflar Çarşısı'nda o dönemlerde ayrıca kitap çığırtkanları da vardı. Bunlar kitap mezadlarına iştirak ederlerdi. Mezadlar Cuma ve Salı günleri yapılırdı. En nadir kitaplar mezadlara bırakılır ve açık artırmalara gelen kitap tutkunları tarafından yüksek fiyatlara alınırdı. Bunun dışında kitap meraklılarının konaklarına kitap götürüp satan seyyar satıcılar vardı. Bu satıcılara bohçacı adı verilirdi. Bohçacılar nadir el yazması eserleri bohçalarına sararlar ve kapı kapı dolaşırlardı. Konak sahibi kitap tutkunları bu gezici satıcıların ücretlerinin tümünü aynı anda ödemez sürekli konağa yeni eserler getirsin diye taksit taksit öderlerdi.

Sahaflar aynı zamanda medrese talebelerinin, kalem erbabının, araştırmacıların, seyyahların uğrak yerleriydi. Bu meraklılar saatlerce sahaf dükkanlarında otururlar, sohbet ederler, kitaplar hakkında görüşler bildirirlerdi. Böylece yazılı kültürün sözlü olarak yoğun bir değerlendirmesi de yapılmış olurdu. Sahaflar ayrıca çok zor bulunan tek nüsha olan eserlerin yok olup gitmemesi için bu tür eserleri hattatlara yeniden kopya ettirirlerdi. Böylece tek nüsha eserden birkaç nüsha daha çoğaltılmış olurdu.

Osmanlı sahaflarının zaman içinde ve kitapçılık tarihimizde kitap sevgisi yönünde vazgeçilmez bir fonksiyonu mevcuttu. Batı dünyasında ise o çağlarda kitapçılık alanındaki durum Osmanlı'nın çok gerisindeydi. 15. yüzyılda Floransalı kitapçı Vespasiano'nun "devrimizde (15.yüzyıl) birkaç kitap heveslisi olmasaydı pek çok kitap yok olup gidecekti" demesi bu farkı açıkça ifade etmektedir. Orta çağın devam ettiği aşağı yukarı sekiz yüzyıllık zaman diliminde Batı dünyasında kitaplar, kilise ve manastırlarda adeta rehin kalmışlardı. Halka dönük bir kitap tutkusunun gelişmesi yönünde bir ilerleme olmamıştı. Bunun en önemli nedeni de, Batı'da bizdeki sahaflar gibi bir müessesenin olmayışı idi.

Osmanlı'ya matbaanın girmesiyle el yazması kitapların yerini basma eserler almıştır. Matbaanın gelişmesi güzel bir şekilde yazılmış olan el yazması eserlere olan ihtiyacı azaltmış ve bunun neticesinde hat sanatında bir gerileme yaşanmıştı. Hat sanatının kitaplara dönük özelliğinin işlevini yitirmesi, sahafların Osmanlı'ya özgü dokusunu da değiştirmiş ve bugünkü ikinci el kitap sektörü denilen ortamı getirmiştir. Her geçen gün bu husustaki gerileme sürmektedir.

Kaynakça

1. *Eski Kitapçılık Sanatlarımız, İ. Binark, Ank. 1975*
2. *Galland, İstanbul'a ait günlük hatıralar, İst. 1999*
3. *İsmail Hakkı, Türklerde Yazı Sanatı, Ank. 1958*
4. *Kemal Çığ, Türk Kitap Kapları, İst. 1971*
5. *Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı, İst. 1939*
6. *Habib Efendi, Hat ve Hattatin, İst. 1306.*

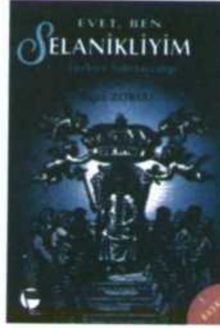
Osmanlı Mühürleri
Hammer



Mühür belki de hayatın farklı alanlarında vazgeçilmez bir unsur. Ünlü tarihçi Hammer tarafından kaleme alınan ve 1848 tarihinde yayımlanan Mühürler kitabı sonunda dilimize kazandırıldı. Özenli bir baskı ile yayımlanan kitap, Osmanlı mühür sanatını anlatmasının yanısıra Osmanlı devlet erkanının mühürlerinin mahiyetlerini de tanıtmaktadır. Hükümdar mühürleri, Sadrazam Mühürleri, Hazine görevlileri ve komutanların mühürleri, valilerle üç tuğlu paşaların mühürleri ve son olarak da şahıs mühürlerini ele alan eser, bu sahada gerçekten tek kalmış bir çalışma. Eserde ayrıca mühürlere kazınan hikmetli sözlerin neler olduğuna da değinildikten sonra, önemli görülen sözlerin alıntıları yapılıyor.

Pera Yay. İst. 1999

Evet Ben Bir Selanikliyim
Türkiye Sabetaycılığı
Ilgaz Zorlu



Yayımlanmasından itibaren gördüğü büyük ilgi ile 7. baskıya ulaşan bu eser, Türkiye'de yaşayan ve Türkiye mozayiğini oluşturan parçaların en farklılarından birini Sabetaycıları anlatıyor. Eseri kaleme alan Ilgaz Zorlu'nun aynı zamanda bir Sabetaycı olması ve içerden bir bakış açısı getirmesi, eserin üzerindeki ilgi odaklarını çoğaltmış.1975 yılından beri geleneksel yaşamına şahit olduğu Sabetaycı topluluğun içinde yaptığı araştırmaların sonucunda bu eseri yayımlayan yazar, araştırmalarında özellikle Yahudi cemaatından ve İsrail tarafından birtakım olumsuzluklar ve engellemelerle karşılaştığını ve ayrıca Türkiye'de kendisinin yaptığı araştırmalarda şeffaf bir yapı sergilemesinin getirdiği güçlükleri gözler önüne seriyor. Eserin yeni basımına kitapla ilgili çıkan eleştirilerin ve karşı söylemlerin de, eklenmiş olması muhtevayı daha da zenginleştirmiştir. Kitap, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sabetaycılık denen olgunun ne olduğu ve etkilerinin, faaliyetlerinin neler olduğunu anlamada iyi bir referans görevini bünyesinde taşıyor.

İst. 1999

Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle
Osmanlı



700. Yıl armağanı olarak Altınoluk yayınları arasında çıkan eser, Osmanlı Nuri Topbaş tarafından kaleme alınmış. Muhteva olarak, Osman Gazi' den başlayarak Osmanlı hanedanının hikayesini anlatıyor. Eserin özelliği, akademik bir şekil ve usluptan uzak, daha çok Osmanlı tarih yazıcılığı veya menkıbe geleneğine uyarak yazılmış olması. İşte kurucu sultanın tasviri: İlayı Kelimetullah yolunda muhteşem bir cihan İmparatorluğu'nun temelini atan cengaverler Sultanı. Eser de tıpkı menkıbevî tarih geleneğinde olduğu gibi sultanların hayatından hikmetli detaylar veriliyor. Şiirleriyle, inanışlarıyla, özlü sözleriyle geniş bir okuyucu kitlesine seslenen, bilgi veren, düşündüren, hissettiren bir eser. Osmanlı sultanlarının yanında en az onlar kadar önemli olan abide şahsiyetlere yer veriliyor. Son bölümde ise Osmanlı sanatı, şiiri gibi Osmanlı kültürünün temel unsurları değerlendiriliyor. Zevkle okunacak bir eser.

Altınoluk, İstanbul, 1999.

Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal



Yayıncılığın Anadolu'da da yapılabileceğine güzel bir örnek teşkil eden bu çalışma, Osmanlı üzerine yazarın kaleme aldığı farklı yazıların bir araya getirilmesinden oluşuyor. Eser, özellikle Anadolu şehirlerinin Osmanlı içindeki yapısını ve sosyal özelliklerini değerlendiren makaleler yönünden bir fikir zenginliği taşıyor. 17. yüzyıl ve sonrasındaki tahrir defterlerinden ve arşiv vesikalarından hareketle Harput, Diyarbakır, Van, Denizli ve Sinop vilayetlerinin tahlilinin yapıldığı makalelerde, Osmanlı'nın hakkında fazla araştırma yapılmamış kesitleri değerlendiriliyor. Osmanlı'nın arşiv konusundaki titizliği bu tür araştırmalarda kendinisi gösteriyor. Örnek olarak 1515 baharında fethedilen Harput'un 1518 yılında tutulan tahrir kayıtlarını içeren defterin Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde mevcut olması Osmanlı'nın her hususu bir kayıt altına aldığını belgeliyor.

Isparta 1999

Osmanlı Zaferleri



Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılında, yayınevi ismiyle de bu yıla uyum sağlayan Osmanlı Yayınevi Araştırmacı-Yazar Ömer Faruk Yılmaz'ın Osmanlı zaferlerini değerlendiren kasamlı araştırmasını yayımlamakla 700 yılı anıyor. Eserde Osmanlı zaferlerinin gerçek sebepleri, başarıya giden yolun muhtevası, Kosova'dan Yanya'ya Varna'dan İstanbul'un fethine dek geniş bir fetih perspektifi değerlendiriyor. Zengin bir milletler mozayiğine yaslanan Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda barış ve adalet dağıtıcı gücünün yansıması olarak tarihe geçen fetihlerin diğer savaşlardan hangi yönlerle ayrıldığı bu eserde ayrıntılı bir biçimde işleniyor.

Osmanlı Yay. İst. 1999

Osmanlı'dan Günümüze Finans Tarihi

Ömer Faruk Yılmaz



Büyük boy iki cilt halinde yayınlanan eser, Prof. Haydar Kazgan yönetiminde hazırlandı. Geniş kapsamlı fakat özetleme şeklinde hazırlanan kitap, görsel malzemeyle zenginleştirilmiş. Daha çok iş dünyasına yönelik kolay okunabilir bir muhtevası var. İki ciltten birincisi, Osmanlı ikincisi Cumhuriyet dönemine ayrılmış. İlk ciltte konular gerilerden, Arkaik, Klasik ve Hellenistik çağlardan başlıyor. Biraz da Kazgan'ın alanı nedeniyle olmalı, para ve sikke konusu ağırlık kazanıyor. Osmanlıya gelinceye kadar para merkezli olarak Akdeniz havzasındaki ekonomik olaylar ana hatlarıyla veriliyor. Daha sonra İslam dünyasında para konusuna geçiliyor. Burada da daha çok para ve sikkeler üzerinde duruluyor. Osmanlı bölümünde ise Kuruluştan Tanzimat devrine kadar bir özetleme yapıldıktan sonra, Osmanlı devlet ve toplum yapısının sosyal ve ekonomik boyutları tanıtılıyor. Osmanlı iktisadi yapısının genel özellikleri anlatılıyor. Tımar sistemi, ahilik, loncalar, iltizam, kapitülasyonlar, mudarebe sistemi, darphane, bazı konu başlıkları. İkinci ciltte ise Cumhuriyet devrinin önemli iktisadi olayları veriliyor. Eser, 700. yıl çerçevesindeki yayınlar arasında konusuna oldukça önemli bir katkı sağlıyor.

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, İstanbul 1999.

Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı

Necdet Sakaoğlu





Oğlak Yayınları tarafından yayımlanan bu eser Sultan Osman Gâzi'den Vahdeddin'e dek 36 Osmanlı Padişahı'nın hayatını akıcı bir dille gözler önüne seriyor. Eser, kesintisiz 641 yıl (1281-1922) süren ve 21 kuşakta 36 Padişah'la temsil edilen Osmanoğulları'nın başarıları ve yanlışlarını; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki güçlü ve etkili egemenliklerini, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla taşıyabildikleri İslam kültürünü ve kültürel alanda geniş bir alana yaygınlaşmalarını, yönetim tarzları ve politikaları açısından da değerlendirmektedir.

Ulaşılmamış kimi önemli belgelere de atıfta bulunan kitabı okuyanlar aynı zamanda kitapta özetlenen biyografilerle Padişahlar ve Osmanoğlulları konusunda yeni ve sağlam bilgilere de ulaşacaklardır.

İst. 1999

Tarih Lûgati

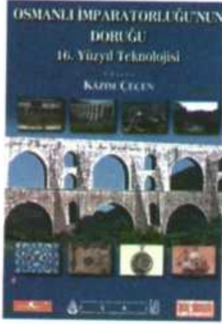
Kâmil Kepicioğlu



21. Yüzyıl Yayınları tarafından yayınlanan,"Tarih Lûgati", yakın tarihimizin kıymetli fakat meçhul şahsiyetlerinden Kâmil Kâmil Kepecioğlu'nun eski bir çalışması. İhtiyacına binaen yeni baskısı yapılan lûgatın alt başlığı ise "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü" adını taşıyor. Eskitarîhi metinlerde birçok ıstılah bulunduğuna ve tarih okurken bu kavramların sık sık okuyucunun karşısına çıktığına dikkat çekilen ön sözde, okuyucunun metni bu kavramların manasını bilmeden okuduğu bununda bazı olumsuzluklara yol açtığı belirtilerek, özellikle genç nesil için böyle bir lûgatın önemi vurgulanıyor. Eseri yayına hazırlayan Mustafa Everdi, lûgatın önemi konusunda şunları söylüyor: "Üslûbu dahil, şekil ve muhteva yönüyle ilk baskıdaki gibi herkese-özellikle örencilere-faydalı olacağını düşünerek, yeniden yayınlıyoruz." Kâmil Kepecioğlu'nun biyografik bilgileri ile sunulan "Tarih Lûgati"nde Osmanlıya dair birçok kavram, deyim ve terimin anlamları alfabetik sıra ile yer alıyor.

21. Yüzyıl Yayınları, 1999

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu
16. Yüzyıl Teknolojisi
Editör Kazım Çeçen



İSKİ tarafından 700. Yıl anısına yayınlanan kitap, Kazım Çeçen'in editörlüğünü yaptığı makalelerden oluşuyor. Kitapta yer alan konular ve makaleler şöyle sıralanıyor : XVI. Yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapılan Su Tesisleri, Osmanlı Su Yollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri, Taksim Maksemi, Osmanlı Kültüründe Kent Kavramının Doruğu, Kubbeli Büyük Sinan Yapılarında Teknolojinin Gelişmesi, Osmanlı Çini ve Seramikleri, Ülkemizde Kağıt İmali, Osmanlı'da Yollar, Köprüler, Menzilhaneler, Derbent Teşkilatı ve Haberleşme, Osmanlı Astronomisi, Zamanı Belirleyen Aletler, Osmanlı Haritacılığı Tersanaler ve Gemi Teknolojisi ve Askeri Durum - Silah Tekniği. Bu makalelerle katkıda bulunan bilim adamları, Kazım Çeçen, Doğan Kuban, Erhan Karaesmen, Ara Altun, Muammer İlker, Ekmelettin İhsanolu, Atilla Bir, Doğan Uçar, İdris Bostan ve Osman Bahadır. Kitap, hazırlanan konular itibariyle titiz bir çalışma olmakla beraber, başlığın ifadesine göre kapsamı biraz yetersiz izlenimi veriyor. Osmanlı günlük hayatını düzenleyen zenaatler, sağlık, ulaşım, dokuma gibi bir çok konuda eksiklik hissediliyor. Kitap konuya genel bir açılım getiriyor.

İstanbul

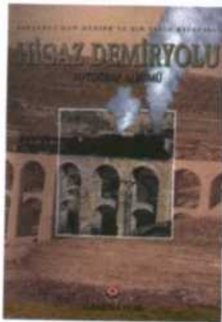
İngilizler ve Türkler
Osmanlı'dan Günümüze
Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)
Philip P. Graves



Bu kitap Türk-İngiliz ilişkilerinin tarihi ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılını ve Yeni Türkiye'nin kuruluşunu anlatmaktadır. Bununla birlikte İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya, Almanya ve Balkan devletleri ile ilişkilerin özelliğini de bulabileceksiniz. Bugün Türkiye-ABD ilişkilerinin arka planında bulunan saiklerin ve yöntemlerin tarihini öğrenmek için de bu kitap önemli bir rehber niteliğindedir. İngilizler ve Türkler'i yayınlayan 20. yüzyıl yayınları, ayni dönemin önemli İngiliz diplomatı Mark Sykes'in anılarını yayınlıyor. Mark Sykes 16 Mart 1879'da Londra'da doğdu, 16 Şubat 1919'da Paris'te öldü. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşılması ile ilgili müzakerelerde (1915-1916) İngiltere'yi temsil eden diplomattır. Mark Sykes, Sykes-Picot antlaşmasında İngiltere'nin temsilcisi olmadan önce Beyrut limanından başladığı gezi notları, Hama-Humus-Kilis-Maraş-Malatya-Adıyaman-Urfa-Diyarbakır-Mardin-Cizre-Şırnak ve Van illerini kapsamakta, Kuzey'den Tiflis'e geçerek son bulmaktadır. Bu gezisini Darü'l-İslâm adıyla İngiltere'de 1904 yılında yayınlamıştır. 21. Yüzyıl Yayınları Yılmaz Tezkan'ın tercümesi ile bu kitabı Türkçeye kazandırıyor.

Pera Yayıncılık 1999

Hicaz Demiryolu (Fotoğraf Albümü)



Mustafa Aksay'ın hazırladığı Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü, Albaraka tarafından 700. Yıl içinde yayınlandı. Fotoğraflarla birlikte metinleri de Aksay hazırladı. Türkçe ve İngilizce metin bir arada yayımlanan eserin İngilizce çevirmeni şair Mevlüt Ceylan. Mustafa Aksay daha önce televizyon için aynı adlı bir tarih belgeseli hazırlamış ve büyük ilgi görmüştü. Aynı çalışmasından bir de sinevizyon gösterimi hazırlamış, bu çalışma IRCICA'da yabancı misafirlere sunulmuştu. Aksay, İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli adını verdiği eserde uzun ve yorucu bir çalışmanın en çarpıcı karelerini bir araya getiriyor. Haydarpaşa'dan kalkıp Medine'ye uzanan güzergah üzerindeki eski Osmanlı şehir ve kasabalarındaki kent dokusu, istasyonlar ve demiryolu manzaraları karşılaştırmalı olarak sunuluyor. Bu mekanların bir asır önceki ve bugünkü görünüşlerini bir arada görüyoruz ki bu, çalışmaya ayrı bir değer katıyor. Fotoğrafların fotoğraf sanatı açısından değerlerinin yanında, tarihi, kültürel ve sosyal boyutları bir arada yansıtılıyor. Kitapta önce Hicaz Demiryollarının yapılış süreci anahatlarıyla veriliyor. Arkasından Haydarpaşa Garından başlamak üzere yol üzerindeki şehirler, kasabalar, köprüler kareler halinde sunuluyor. Sonuçta bu coğrafyaya ait bir bütünlük duygusu ortaya çıkıyor.

Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999.

İstanbul ve Yeni Osmanlılar
Andreas David Mordtmann



1877 yılında Leipzig'de yayımlanan bu özgün eser, nihayet dilimize kazandırıldı. Özenli bir baskıyla çıkarılan eser, Abdülaziz dönemi ile II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nu inceleyen eserlerin en önemlilerinden biridir. Eser, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip önce V. Murat'ın tahta çıkarılması ve 93 gün sonra V. Murat'ın da hastalığı nedeniyle halledilip tahta II. Abdülhamid'in geçmesiyle ve bu olayları izleyen günlerde de, Türk-Rus savaşı sonucu Avrupa'nın gündemine yerleşen Osmanlı devleti hakkında duyulan ilgiyi değerlendirmek isteyen Leibzig'deki yayıncıların ısmarladığı bir kitaptır. Eserin yazarı Mordtmann, 1870'li yıllarda İstanbul'da bulunmuş ve Münir Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde yeni kurulan Mülkiye Mektebi'nde Coğrafya hocalığı yapmıştır. 2 Ocak 1880 yılında vefat eden Mordtmann, Feriköy Protestan mezarlığına törenle gömülmüştür.

Pera Yayıncılık İst. 1999

100 Soruda Osmanlı Devleti



Dünya Yayınevi 700. Yıl anısına 100 soruya indirgediği Osmanlı tarihini popüler bir kitapla sundu. Dr. Fahrettin Başar tarafından hazırlanan kitap büyük boy renkli ve resimli olarak oldukça albenili bir formda sunuldu. Haçlı Seferleri tarihini de kolay okunur bir biçimde sunmuş olan Dünya yayınları bu kitapla bir tarih dilimini daha genel okuyucunun kütüphanesine kazandırmış oluyor. Osmanlı padişahlarının soy kütüğü ve Osmanlı tarihi kronolojisi gibi bölümlere de yer verilen kitap, okuru için seçilmiş bir bibliyorafya da veriyor. Kullanılan görsel malzeme metnin okunmasını kolaylaştırıyor ve imajı zenginleştiriyor. Akıcı dili, metne didaktik olmaktan çok narratif bir uslup kazandırıyor. Bu açıdan, konuya çok fazla zaman ayıramayacak olan Türk okuyucusu genel bilgilerini tazelemek ve Osmanlı mirasını bir ölçüde öğrenmek için bu kitaba rahatlıkla baş vurabilir.

Dünya Yayınları, İst. 1999

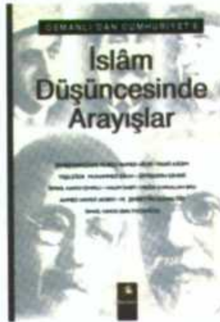
Ben Kendim
Osmanlı Ülkesine Seyahatler
Aubrey Herbert



İngiltere'de 1900'lü yıllarda Türkçe başlıklı eserler yayınlamak moda olmuştu. Sir Mark Sykes'ın Darü'l-İslam'ı, Aubrey Herbert'in Ben Kendim gibi eserler buna örnektir. Bugün Türkiye'nin Ortadoğu ve Balkanlar politikasının temellerini anlamak ve bu bölgelere batılı devletlerin yaklaşımını öğrenmek bu eserle daha kolay hale gelmektedir. Aubrey Herbert, İngiliz asker, seyyah, elçilik mensubu, milletvekili bakanlık yapmış biri. İstanbul'da Sultan ve politikacılar ile görüştüğü gibi, uzak Türk garnizonlarında yaşayan askerler ve Arnavutluk'taki aşiret mensupları arasında her cinsten insanın sevgisini ve ilgisini kazanmış. Kitabın alt başlığı olan "Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler" isabetli bir teşhisi dile getirmektedir. 21. Yüzyıl Yayınları, Kutülamare ve Çanakkale savaşlarına ilişkin eserleri bulunan Herbert'in bu kitabını yayınlamakla önemli bir eseri Türkçe ye kazandırmıştır.

21. Yüzyıl Yayınları

İslam Düşüncesinda Arayışlar



Osmanlı'dan Cumhuriyet devrine intikal eden düşünce serüveni, Marmara Üniversitesi Öğretim üyesi olan bir grup hoca tarafından bu kitapta örneklerle ortaya konuyor. Rağbet yayınları arasından çıkan kitap, Doç. Dr. İlyas Çelebi ve Doç. Dr. Ziya Yılmazer tarafından hazırlandı ve 700. yılda yayınlandı. Kitapta yer alan metinlerde aslında Osmanlı aydınlarının tartışmaları sunuluyor. Fakat ülke yapısal bir değişim geçirmektedir ve bu değişim sürecinde İslam'ın rolü ne olacaktır, aydınlar resmi ve sivil düzlemde bunu tartışmaktadır. Bu tartışmalar geçmişte kalmış değildir, günümüz tartışmalarının da zeminini oluşturmaktadır. Kitabı hazırlayanlar, dönemin öncü şahsiyetlerinin en tipik metinlerini bularak oldukça titiz bir çalışma ortaya koymuşlar. Seçilen metinler, Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Yeşilzade Muhammet Salih, Ziyaeddin Ezheri, İsmail Hakkı İzmirli, Musa Carullah, Ahmet Hamdi Akseki, Şemsettin Günaltay, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Musa Kazım gibi şahsiyetlere ait.

Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999

Sultan Reşat'ın Rumeli Seyahati

Dr. Mevlüt Çelebi



Bilindiği gibi İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı devlet yapısında yaşanan yıpranmaların giderilmesinin farklı bir adımı olarak bir moral çalışmasını planlayan İttihatçı kadrolar, Sultan Reşad'ın Rumeli bölge-sine, bölgeye dönük bir moral seyahati yapmasını önermişler ve Padişah'ın bu öneriyi kabul etmesinin ardından üç haftalık Rumeli seyahati başlamıştır. İttihatçılar'ın gövde gösterisi ve devletle halkın kucaklaşması biçiminde gerçekleşen ziyaret Osmanlı kamuoyunda iyimser bir hava oluşturmasına rağmen, ne isyanları ne de daha önemlisi Rumeli'nin kaybedilmesini önleyebilmiştir. Dr. Mevlüt Çelebi'nin kaleme aldığı bu özgün çalışma işte bu seyahati konu edinmektedir. Eser belgeler ışığında Padişah'ın İstanbul'dan hareketinden itibaren Selanik'ten Üsküb'e ve Manastır vilayetine uzanan yolunu tasvir etmekde ve bu tasvirde dönemin matbuatıyla beraber resmi belgeleri de değerlendirmektedir. Eser, yıl içinde yayımlanan bir çok çalışmada olduğu gibi Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılına ithaf edilmiş.

Akademi Kitabevi, İzmir 1999

Bursa Defteri



Bursa Kültür ve Sanat Yayınları tarafından çıkarılan üç aylık kent kültürü dergisinin Eylül 99 sayısı Osmanlı Dosyası olarak hazırlanmış. Dergi bu özel sayısında Osmanlı'ya çeşitli yönleriyle yaklaşım sağlayan genişçe bir yelpazenin görüşlerine sayfalarını açmış. Doç. Dr. Yusuf Oğuzoğlu, Osmanlı dönemindeki Bursa'yı arşiv kayıtları ışığında değerlendirdiği uzun makalesinde Bursa'nın bir yönetim merkezi oluşunu vakıf kaynaklı yatırımların burada gerçekleşmesine bağlıyor. Dergide yer alan ve Osmanlı Bursa'sındaki inanç dünyasını eksen olan oturumun konukları Prof. Dr. Mustafa Kara, Doç. Dr. Yusuf Oğuzoğlu ve Mehmet Yaman'dan oluşuyor. Geniş bir muhtevaya yayılan dergide ayrıca, Bursa'nın tasavvufi kültürü, Bursa su kültürü, Osmanlı minyatür sanatı gibi araştırmalar yer alıyor.

Eylül 1999, Osmanlı Özel Sayısı.

Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali

Prosopografik Rehber 1839-1922

Sinan Kuneralp



Osmanlı Devleti'nin 700.kuruluş yıldömünün kutlandığı 1999 yılı içinde yayım-lanan eserlerin arasında en önemlilerinin başında gelen bu çalışma, her kitaplığın rafında mutlaka yer alması gereken bir temel kaynak. Eser, 1839-1922 arası devletin üst merhalelerinde vazife yapmış bütün görevlilerin ilk kez tam olarak listelerini sunuyor. Böylece birçok isimsiz kahramanı öğreniyoruz. Bu noktadan hareketle son dönem Osmanlı bürokratik yapısı açığa çıkıyor. İlmiye mensuplarından valilere, Mekke şeriflerinden Ordu komutanlarına, Bulgar Prenslerinden Patrik ve Hahambaşılara kadar 998 görevlinin görev yerleri ve görev süreleri kronolojik bir düzlemde eserde yer almaktadır.

İsis, İst. 1999

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu

H. Adams Gibbons



Herbert Adams Gibbons'un 1916'da Oxford ve New York'ta basılan The Foundation of the Ottoman Empire adlı eseri Türkiye'de ilk defa Türkiyat Enstitüsü'nce çevriltilerek, 1928 yılında yayınlanmıştı. O tarihten bu yana Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu yayınlanmamıştır. 21.Yüzyıl Yayınları bu boşluğu doldurmak için eseri yeniden türkçeye kazandırdı. H.A.Gibbons'un Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu kitabı kadar başka bir kitabın tartışma konusu olduğunu söylemek zordur. Çünkü Gibbons, Anadolu'nun kaotik bir dönemi olan XIV. yüzyılın başında Anadolu beylikleri ve Osmanlı Beyliğini anlatan bu kitabı ile yeni şeyler söylemiştir. Gibbons'un bu kitabı konusunda kaynak eser olma vasfını hâlâ sürdürüyor.

Ankara 1999

İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları
Kazım Çeçen



İstanbul'un su durumunun iyileştirilmesi yolunda 1994 tarihinden itibaren büyük başarılara imza atan İSKİ, Osmanlı'nın kuruluşunun 700. yılı olan 1999'a bir anıt eser ile kalıcı bir kültürel başarıya imza atmış. Su medeniyeti İstanbul'un su kültürünün günümüze aktarılmasına kendini adayan merhum Prof. Dr. Kazım Çeçen'in İstanbul'un eski yerleşim yerlerinin su ihtiyacının giderilmesi için tesis edilmiş yapıları bu hacimli çalışmada detaylı bir biçimde incelenmiş. Birçok belge ve tarihi vesika çerçevesinde hazırlanan bu eser, tarihe meraklı her okuyucunun ilgisini çekecek bir üslup özelliğini bünyesinde barındırıyor. Kitap, Kanuni Dönemi Kırkçeşme Tesislerinden Taksim'e, Hamidiye Sularından Üsküdar'a bütün su yollarını, çeşmeleri, sebilleri gözler önüne seriyor. Kitabın sonundaki haritalar bu çalışmaya ayrı bir zenginlik katmıştır.

İski Yayımı, İst. 1999

İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları



İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesinde kurulan İstanbul Araştırmaları Merkezi'nin 700. yıl ekseninde yayımladığı ve bir seri olarak devam edeceği belirtilen bu çalışmanın ilk iki cildi okuyucuyla buluştu. Osmanlı arşivlerindeki mühimme defteri kayıtlarında ticari hayatla ilgili hükümlerin yanısıra, esnaf nizam defterlerinde yer alan kayıtların titiz bir tasnifi ile meydana gelen bu çalışmada Osmanlı çağlarında ticari hayatın boyutları, esnaf örgütlenmelerinin şekil ve öz olarak fonksiyonları, esnaf örgütlenmesinin sağlıklı işlemesi açısından konulan nizamnameler ve yönetmelikler bir araya getirilmiş. Belgelerin orijinallerinin de yer aldığı eser tamamlandığında gerçekten bu sahada önemli bir boşluğu dolduracaktır.

İst. 1999

19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayri-Müslimler
Editör: Pinelopi Stathis



19. yüzyıl İstanbul'unda insan denizinin renkli nakışlarının değerlendirildiği ve Atina'da yapılan bir sempozyumun bildirilerinin bir araya getirildiği bu kitap, İstanbul tarihinin bir bölümüne, farklı milliyetlerin bir arada yaşamalarına, onların tarih içindeki serüvenlerine, en parlak dönemlerine ve gerileyişlerine ışık tutuyor. Gayri-müslim milletler ve cemaatlerin adetleri, gelenekleri, becerileri, eksiklikleri, zaafları ve genelde ortaya koydukları mirasla tarih içinde nasıl bir görünüm sergilediklerini kitapta yer alan bildirilerden özümlemek mümkün. Kitapta özellikle 19. yüzyıl İstanbul'unda Amerikan misyonerlerini ele alan bildiri ele aldığı konunun Cumhuriyet dönemine de yansımalarının olması açısından önem taşıyor.

Tarih Vakfı Yay. İst. 1999

Yediyüz Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a
Osmanlı Devlet Geleneğinin Anatomisi
Fikret Başkaya



"Bu kitap baştan sona tahrif edilmiş tarihimizi, tahrifatın tahribatından kurtarma amacına yönelik mütevazi bir denemedir. Bugünü anlayabilmemiz, geçmişimizden haberdar olmaya bağlı, ama bize sunulan geçmişin, tahrif edilmiş, değilse kirletilmiş bir geçmiş olduğu tespitinden hareket etmez; geçmişimizle ilgili eleştirel bir kavrayışa ulaşamazsak bugünü anlamamız mümkün olmaz." Önsözündeki bu sözlerle kendini tanımlayan çalışma, özellikle resmi ideoloji eleştirilerinden tanıdığımız Fikret Başkaya tarafından kaleme alınmış. 700. yıl ekseninde tarihsel süreçten 28 Şubat sürecine kadar gelinen noktada devlet yapısını eleştirel biçimde ele alan Başkaya, özellikle yorumlarının felsefi düzleminde önemli sonuçlara ulaşıyor.

Eserin son bölümü 28 Şubat sürecinin tarihin arka planından gelen yapısını sorgulamaya dönük bir muhteva taşıyor.

Ankara 1999

OSMANLI (12CİLT)



1999 yılının Osmanlı üzerine en temel çalışması Yeni Türkiye Medya Hizmetleri tarafından yayımlandı. Değerli fikir ve eylem adamı Hasan Celal Güzel'in her türlü takdirin ötesinde büyük bir özveriyle gerçekleşmesini sağladığı bu dev çalışma; siyasetten iktisada, toplumdan teşkilata Osmanlı'yı bütün yönleriyle değerlendiriyor. Sahasında otorite ilim adamlarının kuşatıcı makaleleriyle zenginleşen çalışma ansiklopedik bir bütünlük içinde 12 cilt olarak yayımlanmış. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, IRCICA Başkanı Ekmeleddin İhsanoğlu gibi çok sayıda tarihçi tarafından kaleme alınan makaleler her cildin kapsamına göre yayımlanmış. Birinci ve İkinci Ciltler Osmanlı Siyasi Yapısı, 3. Cilt İktisadi Yapısı, 4. ve 5. Ciltler Toplum Yapısı, 6. Cilt, Teşkilatları, 7. Cilt Düşünce Hayatını, 8. Cilt Bilim Hayatını, 9.,10. ve 11. Ciltler Osmanlı Kültür ve Sanatını, 12. Cilt ise Hanedan Yapısını değerlendiriyor. Osmanlı'nın geniş dünyasını 12 cilt içinde bir araya getiren bu dev çalışmanın bir başka yönü de tamamen özgün kaynaklara ve belgelere dayalı olarak hazırlanmış olmasıdır.

Yeni Türkiye Yayımı İst. 1999

15.ve 16. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler



Osmanlı'nın Kuruluşunun 700. yılı vesilesiyle yayımlanan bu eser, "15. ve 16. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler Sempozyumu'nun bildirilerinin kitaplaşmasından oluşuyor. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu bu asırlarda bir dünya devleti, günümüz ifadesiyle bir süper güç olmuştur. Bu büyük gücüne rağmen bütün dünyada şefkatli, adaletli olmayı en önemli bir politika olarak görmüş ve öyle uygulamıştır. Dolayısıyla söz konusu çağlar bütün dünyada tam bir Türk Barışı, batılıların deyimiyle Pax Ottomania yaşanmıştır. Kitapta yer alan bildiriler o çağların Osmanlı toplumunu yönetim birimleri, sosyal hayat ve mimari yönden olduğu kadar askeri ve malî örgütlenmeler yönünden de detaylı bir biçimde değerlendirmektedir. Eser, okuyucular için olduğu kadar, araştırmacılar için de kaynak özelliğini taşımaktadır.

Ensar Neşriyat ve İslam Araştırmaları Vakfı , Ortak Yayımı. İstanbul 1999.

Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Osmanlı'da Sosyal Yapı ve İstanbul

Sadık ALBAYRAK



Tarihçi-Yazar Sadık Albayrak tarafından yayına hazırlanan ve Kiptaş tarafından kültür dünyamıza kazandırılan bu eser, Şeriyye sicillerindeki 59 özgün belge ışığında Osmanlı'nın sosyal yapısından örnekler sergiliyor. Şeriyye sicillerindeki kayıtlar, gerek muhtevasının detaylara inmesi ve gerekse Osmanlının en eski devirlerinden itibaren muntazam tutulmuş olması yönüyle kalıcı bir muhtevayı bünyesinde barındırıyor.

Özellikle 18. yüzyılda Osmanlı sosyal hayatındaki değişmeler ve gelişmelerin yanısıra devlet yapısındaki farklı aşamaların belirginleşmesine dönük olarak seçilen belgeler, günümüz aynasına Osmanlı'dan zengin bir mozayikten gelen izleri yansıtıyor.

Bilinmeyen Osmanlı

Ahmet Akgündüz-Said Öztürk



Prof. Dr. Ahmet Akgündüz ve Doç. Dr. Said Öztürk tarafından hazırlanan ve Bilinmeyen Osmanlı adını taşıyan bu bir ciltlik eser, Osmanlı Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanmış. Okuyucular, bu kitapla tanıştıklarında eserin, gerçekten rahat ve hoş bir üslup ile kaleme alındığını göreceklerdir. Eserde soru-cevap yöntemi uygulanmış. Farklı konulara ve olaylara değinen 303 soruya verilen cevaplarla kitap zengin bir içeriğe kavuşmuş. En önemli hususlardan biri de kitabın tamamen özgün belgelere, arşiv vesikalarına dayanılarak hazırlanmış olmasıdır. Soruların seçiminde bugüne kadar en çok merak edilen ve konferanslarda, panellerde en çok sorulan konulara ağırlık verilmiş.

Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999

Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti
Zekeriya KURŞUN



Doç. Dr. Zekeriya Kurşun'un Osmanlı döneminde Arap Dünyası konusuna açıklık getiren bu kitabı, 1999 yılının ilgi çeken yayınları arasındaydı. Kurşun, konusunun uzmanı olarak yıllardır Başbakanlık Osmanlı Arşiv-leri'nde (BAO) çalışıyor ve yerli ve uluslar arası bilim çevrelerince tanınıyor. Türkçe ve yabancı dillerde birçok yayını bulunuyor. Elimizdeki kitap, Arap yarımadasındaki en krizli dönemi ele alması bakımından büyük önem taşıyor. Dört bölüme ayrılan çalışmanın girişinde Necit bölgesinin coğrafi, sosyal ve idari yapısı tanıtıldıktan sonra, bölgede Osmanlı nüfuzunun azalması ve buna paralel olarak Vehhabi hareketinin ortaya çıkması konu ediliyor. Batılı güçlerin bu isyan hareketiyle ilişki kurmaları, belgelere dayanarak ortaya konuyor. Osmanlı devletinin bu harekete yaklaşımından sonra yönetimdeki yapısal değişim inceleniyor. Üçüncü bölümde ise güç dengelerinin değişmesi, ıslahat girişimleri, İbn Suud'un çıkışı gibi konular anlatılıyor. Bu arada Mithat Paşa'nın Ahsa seferi önemli bir yer tutuyor. Necid Vilayetinin kurulması, eserin son bölümünü oluşturuyor.

Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

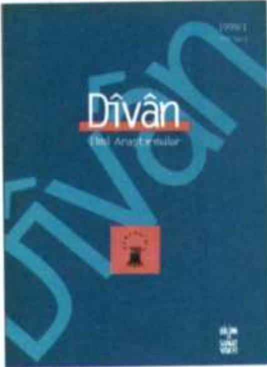
Bilim – Sanat 1299-1999
Osmanlıların Uygarlığa Katkıları
Gültekin Çizgen, Tarık Dursun K.



Osmanlı tarihinin farklı kesitlerini bir sanat yorumu içinde değerlendiren eser, Tarık Dursun ile grafik sanatçısı Gültekin Çizgen'in ortak çalışması. Gültekin Çizgen'in özenli çizimleriyle süslenen eser, uygarlığa bütün kurum ve kuruluşlarıyla gerçekten önemli katkılarda bulunan Osmanlı'nın ve onun içinden çıkan nice bilim adamı ve sanatçıları 700. kuruluş yıldönümünde bir kez daha hatırlatıyor. Sunuşta; "Son Türk devletinin bireyleri olarak bizim, kendilerine karşı duyduğumuz o ödenmez uygarlık borcu unutulmasın" vurgusu yapılarak "onlara her zaman teşekkür borçlu değil miyiz?" sorusu soruluyor. Özenli bir biçimde basılan kitapta 600 yıllık bir geçmiş gözler önüne seriliyor. Orhan Gazi medresesi ile başlayan öyküden Fatih Medreselerine, Piri Reisten Rasathane-i Amireye, Piri Reisten Mimar Sinan'a kadar gezinerek, Osmanlı kültürünün görkemli ekseni anlatılmaya çalışılmış.

Merck Sharp & Dohme, İst. 1999

DİVAN - İLMİ ARAŞTIRMALAR



Bilim ve Sanat Vakfı tarafından yayımlanan Divan dergisi, 1999'a ait ilk sayısını Osmanlı'nın 700. Yılı çalışmalarına ayırdı. Dergide, Mehmet Genç; 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerinde Değişmeler adlı makalesinde Osmanlı iktisadıyla ilgili olarak bir model üzerine düşünüyor. Klasik dönemden modern döneme geçişi bu model üzerinde açıklamaya çalışıyor. Sabri Osman, Başlangıcından Osmanlıya İktisadi Düşünce Tarihinin İslami Kaynakları adlı makalesinde klasik kaynaklara dayanarak Osmanlı iktisadi düşüncesinin özgün bir değerlendirmesini yapıyor. Gülfettin Çelik, Osmanlı Devletinin Nüfus ve İskan Politikası adlı makalesinde orijinal bir model olarak Osmanlı nüfus ve iskan politikasını örnek analizleriyle sunuyor. Adnan Ertem'in Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar adlı makalesi, konuya ilişkin önemli veriler aktarıyor. Dergide yer alan diğer yazılar: Yaşar Bülbül, Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi; Ejder Okumuş, İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları; Ahmet Zeki İzgöer, Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı; Aziz Doğanay, Bulut Motifi ve Osmanlı Sanatındaki İlk Örnekleri; İlhami Yurdakul, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislam Medeni Mehmed Nuri Efendi'nin Hilafet Hakkında Muhtıraları; Muhammet Abay, Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile ilgili Eser Bibliyografyası.

Divan, İlmi Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı, bsv@bisav.org.

Düşünen Siyaset
Osmanlı ve İdeolojisi



Ağustos-Eylül 1999 sayısını Osmanlı ve İdeolojisi'ne ayırmış. Farklı farklı bakış açılarını yansıtan yazıların bir araya getirildiği bu özel sayıda aynı zamanda konuşmalar da yer alıyor. Çetin Altan ile yapılan konuşma bir döneme uzaktan bakma, algılamada da uzaklaşmanın ötesinde ütopik olarak tarihi değerlendirmeye de güzel bir örnek teşkil ediyor. Oysa tarih ütopik ve ayakları yere basmayan değerlendirmelere kapılarını açmaz. Çünkü tarih herkesin bildiği gibi olayların, vakıaların tarihidir. Ahmet Akgündüz ile yapılan konuşma ise arşiv vesikalarına dayalı muhtevasıyla verimli bir perspektifi bünyesinde barındırıyor.
Dergide Durmuş Hocaoğlu'nun Osmanlı, Cumhuriyet ve İlahi Kelimetullah üzerine bir tarih kritiği yapan makalesi özellikle okunması gereken bir çalışma.

Aylık Dergi

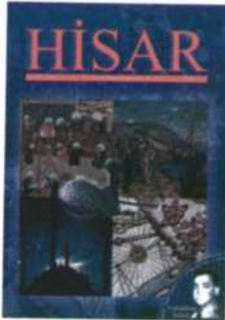
Cogito
Osmanlılar Özel Sayısı



Kısa aralıklarla iki baskı yapan Cogito dergisinin bu sayısı Osmanlı üstüne zengin içerikli yazılarla okuyucu karşısına çıkıyor. Osmanlı klasiklerinin değerlen-dirilmesinin ardından kuruluş aşamasında Osmanlı'nın yapı-sını ele alan dergi, Osmanlı kimliğinin, devlet yapısının, fetih olgusunun değerlendirildiği araştırma yazılarıyla kendini gösteriyor. Şevket Pamuk tarafından kaleme alınan Osmanlı'da Para ve Enflasyon makalesi özgün arşiv belgelerine dayanmasıyla kalıcı bir araştırma. Dergide, ayrıca İdeal Osmanlı'nın ne olduğunu sorgulayan bir açıkoturum da yer alıyor.

Yapı Kredi, İst. Yaz, 1999

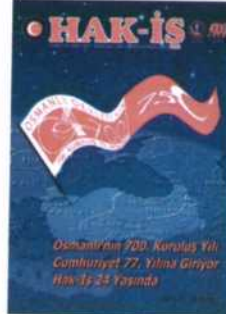
Büyük Sancağın Gölgesinde 700.Yıl



Boğaziçi Üniversitesi'nden bir grup öğrencinin özverili katkılarıyla yayımlanan Hisar Dergisi, Yaz 1999 sayısını Osmanlı Özel Sayısı olarak çıkarmış. Osmanlıların üç bin yıllık bir tecrübeden imbiklenerek geldiğini, Anadolu'da billurlaştıklarını, Yavuz ile harp, Akşemseddin ile İman, Ebussuud ile İlim olmuş bir destanın tarihe yazıldığını vurgulayan sunuş yazısı, geleceğin de ancak bu tür bir harmanla muhkemleşebileceğine atıfta bulunuyor. Derginin sayfaları arasında Mehmet Niyazi Özdemir'in Osmanlı Devleti'nin temellerine değinen makalesi, Nevzat Köseoğlu'nun Osmanlı'daki hukuka bağlılık şuuruna dair yazısı, Onur Yıldırım'ın Osmanlı'nın Dış Ticaretini ele alan araştırması gibi yazıların yanısıra; Mehmet Akif Aydın ile Osmanlı Hukuk Sistemi'nin değerlendirildiği uzun konuşma dikkati çekiyor.

HİSAR, Yaz 1999, Sayı 3

Hak-İş Dergisi

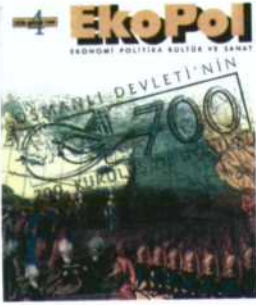


700. Yıl Özel sayısı çıkaran yayınlardan birisi, Hak-İş dergisiydi. Hak-İş'in Ekim 99'da çıkan 51.Sayısı geniş bir Osmanlı dosyasına ayrılmış. Dosyaya katkıda bulunanlar arasında İlber Ortaylı, Şahin Uçar, Mustafa Armağan, Turgut Cansever, Niyazi Özdemir, Yılmaz Öztuna, Ahmet Akgündüz, Ali şafak, Fethi Gedikli gibi araştırmacı ve yazarları sayabiliriz. Kendisiyle yapılan konuşmada İlber Ortaylı Türkiye'de tarihe karşı ilgisizliği ele alıyor ve Batı dünyasından karşılaştırmalar yapıyor. Osmanlı devlet ve toplum yapısını da enine boyuna değerlendiren Ortaylı, bugün Osmanlı'nın çekildiği dünyada yaşanan problemleri ortaya koyuyor. Şahin Uçar da kendisiyle yapılan konuşmada Osmanlı'yı bir uygarlık geleneği olarak Roma ve Bizans'la karşılaştırıyor. Osmanlı sistemini meydana getiren unsurların analizini yapıyor. Mustafa Armağan'ın Amerikalı tarihçi Fleicher ile yaptığı konuşmanın ağırlık noktası ise Batı'daki tarih geleneğinin İslam ve Osmanlı'ya bakışı. Fleicher kendisini Oryantalist geleneğin dışında saymaya özen gösteriyor. Mimar Turgut Cansever, Osmanlı şehri ve toplumunun meydana getirdiği uyum içindeki dünyayı sunmaya çalışıyor.

Hak İş dergisi e-mail : hakis@superonline.com.

EKOPOL

Ekonomi, Politika, Kültür ve Sanat



Yimpaş tarafından yayımlanan, yönetmenliğini S. Mehmet Durlu'nun yaptığı Ekopol, 700. Yıl anısına özel yayın yapan dergiler arasındaydı. Ekim-Aralık 1999 sayısı, kapağını 700. Yıl logosuna tahsis etmekle beraber, önemi nedeniyle deprem felaketi yazılarıyla başlıyor. Bilal Seza'nın, Japonya'daki Kobe depremiyle, Gölcük'ü karşılaştıran yazısı oldukça ilginç. Osmanlı dosyası ise albenili, rahat okunuşlu sayfalardan oluşuyor. A. Nezihi Turan, Osmanlılar adlı yazısıyla dosyayı açıyor. Bülent Arı, Tarih Araştırmalarında Tesis Yokluğu adlı makalesinde Tarihçinin Hammaddesi, Popüler Tarih, Tarihi Tahlilde Anakronizm alt başlıklarıyla, Türkiye'deki tarih araştırmalarının ve yayınlarının sorunlarını ele alıyor. Osmanlıyı hakkıyla araştıramadığımız ve anlayamadığımızı vurguluyor. İlber Ortaylı da dosyaya Gençler İçin Osmanlı Tarihine Giriş Rehberi başlıklı bir yazıyla katılıyor. Tarih okuyucusuna genel bilgiler verme amacını taşıyan yazı, bir akademisyenin yararlı öğütlerini içeriyor. Ekopol'de daha sonra, tanınmış Osmanlı tarihçisi Yılmaz Öztuna'yı bir portre olarak tanıtan bir bölüm yer alıyor. Arkasından, Fatih Medreseleri, Kemal Tahir, Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri, başlıklı yazılar sıralanıyor.

Ekopol, Ekim-Aralık 1999, Ankara 1999.

İslamî Araştırmalar



Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı tarafından çıkarılan İslamî Araştırmalar, Türkiye'deki istikrarsız kültür ortamında yayınını uzun yıllardır istikrarla sürdürme başarısını gösteriyor. 12. Cilde ulaşan akademik muhtevalı derginin 1999 yılına ait 1. ve 2. Sayıları Osmanlı'ya ayrıldı. Osmanlı'ya Dair başlığıyla çıkan dosyala-rıyla İslamî araştırmalar, 700. Yıl etkinliklerine önemli bir katkı sağlıyor. I. Sayıda Ahmet Akgündüz, "Kanunnâmeler'deki Ceza Hukuku Hükümleri ve Şeri Tahlili", Dr. Colin Imber, "Osmanlı Hanedanı Efsanesi", Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi", Mahmut Ay, Osmanlı'da İtikadi Alanda Aykırı Bir Düşünce: Şeyh İsmail Maşuki", Dr. S. Yücel, "İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli", Gürbüz Deniz, "Son Dönem Bir Osmanlı Aydını..." başlıklı yazılarıyla katkıda bulunuyorlar.

Osmanlı'ya Dair II başlığını taşıyan 2 nolu sayıya ise Hüseyin Atay, Abdulkadir Özcan, Ahmet Akgündüz, Sabri Hizmetli, Mustafa Kara, Houria Yekhlef, Bayram Ali Çetinkaya, Mehmet Özdemir, Ertuğrul Yaman yazılarıyla katılıyor. Her iki sayıda Osmanlı kurumları, kültürü, siyaset ve hukuk dünyası uzmanları tarafından, akademik bir disiplin içinde ele alınıyor.

Ankara, 1999

Türk Kültürü İncelemeleri



Tarih ve İslam Araştırmaları Vakfı, 2000 yılına, Osmanlı'nın 700 yılı anısına çıkardığı Türk Kültürü İncelemeleri dergisiyle girdi. Akademik dünyamızda bir durgunluğun yaşandığı dönemde gönüllü kuruluş olarak bir vakfın böylesine bir dergi çıkarmaya başlamasını öncelikle tebrik etmek gerekiyor. Dergi, zengin bir akademik yayın kurulu tarafından hazırlanıyor. Elimizdeki ilk sayısı, sahasında uzman olan isimlerin önemli çalışmalarını ihtiva ediyor. Yayın kadrosunda Dr. Osman Sezgin, Dr. Nihat Öztoprak, Dr. Ali Akyıldız, Dr. Haluk Dursun, Dr. Durmuş Hocaoğlu, Dr. Hanefi Bostan, Dr. Zekeriya Kurşun gibi sahasında kandilerini kabul ettirmiş uzmanlar bulunan derginin bu sayısına sırasıyla Cezmi Eraslan, Sebahat Deniz, Gülin Ö. Eker, Necdet Öztürk, Nejat Sefercioğlu, Mustafa S. kaçalin, Osman Sezgin, Zekeriya Kurşun, Tahir Üzgör, Mehmet Karagöz, Süleyman Beyoğlu gibi araştırmacılar katkıda bulunmuşlar. Konuları ise II. Abdulhamit Devrinde Meclis ve Meşruiyet Kavramı, Çelebi Mehmet'in Saltanatı, Divan Şiiri, Osmanlı'da eğitim, Osmanlı Şiiri, Osmanlı'da aile şeklinde sıralanıyor. 400 sayfalık, hacimli bir dergi.

Türk Kültürü İncelemeleri, Sayı 1, İstanbul 2000, Tel: 0216 - 342 99 97

















